

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

G‘affarova Gulchehra G‘ulamjanovna, Qandov Bahodir Mirzaevich

SHARQ VA G‘ARB MA’NAVIYATI
darslik

Toshkent – 2024

G'affarova Gulchehra G'ulamjanovna, Qandov Bahodir Mirzaevich.
Sharq va G'arb ma'naviyati. – Toshkent: "...", 2024. – 372 bet.

Taqrizchilar:

N.A.Nazarov, – Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi
kafedrasi professori, falsafa fanlari doktori, siyosiy
fanlar doktori
– ... , falsafa fanlari doktori (DSc)professor

KIRISH

Biz xalqimizning dunyoda hech kimdan kam bo'lmashligi, farzandlarimizning bizdan ko'ra kuchli, bilimli, dono va, albatta, baxtli bo'lib yashashi uchun bor kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etayotgan ekanmiz, bu borada ma'naviy tarbiya masalasi, hech shubhasiz, beqiyos ahamiyat kasb etadi. Agar biz bu masalada hushyorlik va sezgirligimizni, qat'iyat va mas'uliyatimizni yo'qotsak, bu o'ta muhim ishni o'z holiga, o'zibo'larchilikka tashlab qo'yadigan bo'lsak, muqaddas qadriyatlarimizga yo'g'rilgan va ulardan oziqlangan ma'naviyatimizdan, tarixiy xotiramizdan ayrilib, oxir-oqibatda o'zimiz intilgan umumbashariy taraqqiyot yo'lidan chetga chiqib qolishimiz mumkin.

Ma'lumki, G'arb olamida falsafa qanchalik mashhur bo'lsa, Sharqda ma'naviyatga shunday katta e'tibor berib kelingan. Jumladan, jahon tan olgan buyuk orif, shoir va mutafakkir Jaloliddin Rumiyning 25700 baytdan iborat "Masnaviyi ma'naviy" asari ma'naviyatning cho'ng qomusi sifatida shuhrat topgan. Chunki bu kitobda insonning Borliq haqiqatiga munosabati¹ o'zining butun qirralari bilan aks ettirilgan.

Ma'naviyat masalasi Vatanimiz mustaqillikka erishgan birinchi kunlardan to hozirga qadar mamlakatimiz rahbariyati tomonidan xalqimiz diqqat markaziga qo'yib kelinayotgan eng jiddiy muammolardan biridir. Zero, biron-bir jamiyat ma'naviy imkoniyatlarni, odamlar ongida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirmay hamda mustahkamlamay turib o'z istiqbolini tasavvur eta olmaydi. Faqat shu mavzuga maxsus bag'ishlangan "YUksak ma'naviyat - engilmas kuch"² asarining yozilishi esa muammoning naqadar jiddiy va dolzarbligini ko'rsatadi. Bu mazkur muammoning nafaqat respublikamiz xalqi, balki butun insoniyat oldida turgan eng muhim muammo ekanini teran anglashning samarasi bo'lib, u bugungi kunda nafaqat har bir davlat mafkurasining tub asosini tashkil etadigan, har qaysi inson va butun jamiyat dunyoqarashining shaqlanishida kalit rolini o'ynaydigan, balki oxirgi o'n yilliklarga kelib butun jahon madaniyati va sivilizatsiyasi hayotida

¹ Ma'naviyat sohasi uchun Insonning Borliq haqiqatiga munosabati bosh masala bo'lib, keyingi boblarda bu mavzu batafsil ko'rib chiqiladi.

² Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch. - Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – B.176.

ham dolzarb o'ringa chiqqan muammodir. SHuning uchun ushbu hodisaning chuqur o'rganish, uning ildiziga alohida e'tibor berish keskin zarurati vujudga kelgan.

Mazkur muammoning benihoya dolzarbligi yashayotgan davrimizning o'ziga xosligi bilan ham uzviydir. Zero, biz endlikda sotsiumning barcha sohalarini qamrab olayotgan, barcha mamlakatlar amalda yagona bozorga birlashuvi haqidagi fikrlar oldinga surilayotgan, sanoat ishlab chiqarishi ko'p jihatdan transmilliy korporatsiyalar nazorati ostida amalga osha boshlagan, internet tufayli har qanday yangi axborot (informatsiya) sayyoramizning istagan joyiga yashin tezligida tarqalayotgan, olimlar Erda yagona sivilizatsiya qaror topishi xususida gapira boshlagan va, A.Toynbining ta'biri bilan aytganda, insoniyat, "umumiy uy", "umumiy taqdir" va "umumiy tashvish"lar bilan yashashga **kirirish**ayotgan³, bir so'z bilan aytganda, "globalizatsiya" (globallashuv) deb atalayotgan jarayonlar sodir bo'layotgan zamonda yashamoqdamiz.

Shunday ekan, ma'naviyat masalasi ham endilikda nafaqat milliy, balki global xarakter ham kasb etadi. Lekin, globallashuv jarayoni N.Jo'raev⁴ to'g'ri qayd etganiday, hozircha faqat qandaydir mavhum ijobiy jihatlari bilangina emas, balki ko'proq "hozirgi davr global muammolari"ni vujudga keltirgani bilan xarakterlidir. Ko'pchilik mutafakkirlar bu davrni hatto global krizis (buxron) davri deb atamoqdalar. "XX asr krizisni kuchli his etish bilan boshlangan edi va shu hissiyot bilan poyoniga etdi"⁵, - deb yozadi, rus faylasufi S.I.Dudnik. "Biz barcha jihatlardan qaraganda juda murakkab davrda yashayapmiz, - deydi boshqa rus faylasufi L.I.Belyaev. Bu planetada hayotni saqlab qolish uchun tafakkurimiz paradigmasini o'zgartirish, inson hayotiy faoliyati maqsadini o'zgartirish taqozo etilayotgan davrdir"⁶. Hozirgi davr eng yangi fani sinergetika ham shu krizis holatini ifodalash uchun "global bifurkatsiya nuqtasi" degan maxsus yangi tushunchani kiritgani, "katastrofalar nazariyasi"ni ishlab chiqqani bejiz emas.

³ Qarang: Jurayev N. Tarix falsafasining nazariy asoslari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – B.221.

⁴ Jo'raev N. Tarix falsafasining nazariy asoslari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – B.459.

⁵ Dudnik S. I. Paradigmy istoricheskogo myshleniya XX veka: ocherki po sovremennoy filosofii kul'tury. SPb.: Sankt-Peterburgskoye filosofskoye obshchestvo, 2001. – Sankt-Peterburg; – B.132.

⁶ Belyaev M.I.Kontseptsiya russkogo natsional'nogo gosudarstva. – Moskva, 2006.

“Sharq va G‘arb ma’naviyati” fani falsafa va ma’naviyatshunoslikning qonun va kategoriyalari hayotining barcha jabhalarida obektiv va subektiv tarzda bizga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjud bo‘ladi. Birgina «Ma’naviy va moddiy hayot o‘yg‘unligi» qonunini olaylik. Bu iqtisodiy soha bilan ma’naviy sohani aloqadorligini ifodalaydi. Biz bozor munosabatlariga asoslangan jamiyat barpo etib bormoqdamiz. Biz bilamizki, bunday jamiyatda moddiy soha, moddiyotga berilish, ma’naviy sohani ikkinchi darajali narsaga aylanishi uning talab va qoidalarida mavjud. Lekin biz o‘zimizga xos va mos bo‘lgan o‘z milliy mintalitetimizdan kelib chiqqan holda yangi jamiyat qurmoqdamiz. O‘zbekistonda har ikki soha paralel ravishda rivojlanib bormoqda.

SHu nuqtai-nazardan qaraganda, “Sharq va G‘arb ma’naviyati” faniga doir zamonaviy bilimlar tizimi va ilmiy-nazariy dunyoqarashni shaqllantirishda ma’naviyatning quyidagi jihatlariga alohida e’tibor berish lozim:

- ma’naviyatni jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar va insonlar orasidagi o‘zaro aloqalarni tartibga soluvchi talab va qoidalar majmui tarzida e’tirof etish;
- uni ma’naviy qadriyatlar, urf-odat va an’analar, ideallar, ezgu g‘oya va maqsadlar tizimi sifatida o‘rganish va tahlil etish;
- axloq, madaniyat, ma’rifat, din va ta’lim-tarbiya tizimini yaxlit ma’naviy qadriyatlar majmui sifatida o‘rganish;
- ma’naviy jarayonlarni insonning o‘zini va o‘zi yashayotgan dunyoni takomillashtiruvchi ijodiy faoliyat va uning natijalari sifatida talqin qilish;
- inson kamoloti, uni ma’naviy qiyofasining takomillashuv darajasi, shaxsiy axloqiy xususiyatlar va ma’rifiy fazilatlar majmui tarzida qabul qilish;
- ma’naviy talablar va tamoyillarga jamiyatning boshqa sohalari bilan o‘zaro aloqador yaxlit tizim, inson hayoti va faoliyatini belgilovchi mezon sifatida og‘ishmay amal qilish;

Bunday tasniflashni amalga oshirishda umumiy mezon bo‘ladigan asoslarga qarab, ushbu sifatlar qatorini yanada to‘ldirish ham mumkin. Bu boradagi yondashuvlar orasida aksiologik, etnologik, psixologik, kulturologik, teologik, estetik, plyuralistik qarashlar alohida o‘rin egallaydi. Aksariyat nazariy qarashlar

ma'naviyatga nisbatan turli fanlarning muayyan yondashuvlariga tayangan holda shaqllangan. Bunday yondashuvlarning har biri ma'naviyatning muayyan qirrasini yoritishga, bu sohaga doir masala va muammolar qanday nuqtai nazardan o'rganilishi, mazkur tushunchaning qanday mazmunda qo'llanilayotgani, ushbu kategoriyaga qanday ma'no yuklanayotganini bilib olishga yordam beradi. SHu ma'noda, "Sharq va G'arb ma'naviyati" tushunchasiga nisbatan har bir yondashuv asosida o'ziga xos ta'rif va xulosalarga kelish, "Sharq va G'arb ma'naviyati" fanining turli jihat va xususiyatlarini yanada chuqurroq va mufassalroq o'rganish mumkin.

Xullas, mamlakatimizda ushbu yo'nalishdagi fanlarni ta'lim tizimiga joriy etish bo'yicha muayyan tajriba to'plandi. Mazkur soha o'quv fanlari va ilmiy tadqiqotlarning maxsus yo'nalishiga aylanmoqda. Bu esa kelajakda ham ma'naviyat va ma'naviyatshunoslikning ahamiyati oshib borishidan dalolat beradi.

1-MAVZU: SHARQ XALQLARI MA'NAVIYATI RIVOJLANISHINING RETROSPEKTIV ASOSLARI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Ma'naviyat va Sharq ma'naviyati tushunchasi.
2. Sharq ma'naviyati rivojiga ta'sir ko'rsatgan obektiv va subektiv omillar.
3. Sharq ma'naviyati shaqllanishida asotiriy tafakkur. Sharq ma'naviyati shaqllanishida diniy mifologik tasavvurlar va urf-odatlar.
4. Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi mif va afsonalari.
5. Markaziy Osiyoda yaratilgan qadimgi yozma adabiyotlar va ularda ma'naviyat masalalari.
6. Xalq og'zaki ijodi va dostonchilikning Sharq ma'naviyati shaqllanishiga ta'siri.

Tayanch so'z va iboralar: Sharq, G'arb, milliy g'oya, mafkura, ma'naviyat, milliy ma'naviyat nazariyasi, umummetodologik asos, ko'p qutbli dunyo, ikki qutbli dunyo, inson – dunyo mehvari, ijtimoiy maxluq, ma'naviy hayot, mustaqillikning oliy maqsadi, elni Vatan manfaati birlashtiradi, uzoq va yaqin tarix, umumbashariy ruh, "Lison – ut-tayr", imon, e'tiqod, riyozat, mehr, moddiy mavjudot.

Biz yashayotgan davr tom mazmuni bilan o'ziga xos tarixiy mazmun bilan qondirilgan davrdir. Tarixda hamisha bo'lib turgan kuchli ijtimoiy ziddiyatlardan tashqari bugungi kunda fundamental xarakterga ega bo'lgan jarayon - tafakkur hamda dunyoqarash tarkibining ildizlarida tub o'zgarishlar sodir bo'lmokda.

Ayni vaqtda ularning har birida o'z menligi tobora chuqur mazmunga ega bo'lmoqda. Bunday murakkab jarayonda jahon xalqlarining taqdirleri hal bo'lmoqda. SHuning uchun ham ushbu jarayon jiddiy falsafiy tahlilni talab qiladi. Bunday tahlilning debochasi Sharq va G'arb falsafasi, ular o'rtasidagi uyg'unlik hamda ularning har birining o'ziga xosligi, ularning har birining kichik yoki katta

siyosatga ta'siri, kishilik taqdirini oldindan ko'ra bilishga bo'lgan ko'magi hisoblanadi.

Umuman, insoniyat sivilizatsiyasi haqida gap ketganda Sharq va G'arb haqida, ular o'rtasidagi tub farqlar haqida gap ham bo'lishi mumkin emas. Xatto Qadimgi Grek madaniyati shaqllana boshlagan davrlarda ham ular o'rtasidagi farqni ko'rish mumkin bo'lmagan. Faqat Ellin madaniyati, keyinchalik Rim madaniyatining vujudga kelishi ma'lum darajada G'arbni Sharqdan ajratish va ularning o'ziga xos farqlarini ko'rsatish imkonini berdi. Aleksandr Makedonskiyning Sharqqa qilgan yurishi, Markaziy Osiyoda Grek-Baktriya davlatinng shaqllanishi, grek va hind yozuvlari o'rtasida uyg'unlikning vujudga kelishi ayni vaqtda G'arb va Sharq madaniyatining birligini ko'rsatdi. Bu birlikda biz o'ziga xos Sharq madaniyatining sintezi hisoblangan grek madaniyatining, san'atining, fanining Sharq mamlakatlariga kirib kelishini ko'rsak, ikkinchi tomondan Makedonskiy yurishlari orqali qadimgi va boy Sharq madaniyati, sivilizatsiyasining G'arbga keng miqyosda singib borishini ham ko'ramiz.

Sharq ma'naviyatidan biri bo'lgan zardo'shtiylikning xristianlikka ko'rsatgan ta'siri natijasida Sharq madaniyatining Evropa xalqlari turmush tarziga kirib borishi va ular hayotida muhim qadriyat rolini o'ynashi ham alohida ahamiyatga ega bo'lgan jarayondir.

O'sha davrlardagi iqtisodiy va madaniy munosabatlarning chuqurlashuvi Ipak yo'liga o'xshash savdo yo'llarini qaror toptirdi. Bu yo'llar ayni vaqtda Sharq va G'arb davlatlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning integratoriga aylandi. SHu yo'llar orqali bir xalqnng madaniyati, san'ati va fan yutuqlari boshqa xalqlar hayotiga ham kirib bordi. Iqtisodiy munosabatlarning kengayishi va chuqurlashishi ayni vaqtda o'sha davr mezoniga ko'ra ma'lum bir ma'naviy birlikni vujudga keltirdi.

Sharq va G'arb o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik va ta'sir islom dininng shaqllanishi va rivojlanishi bilan o'uziga xos bir davrni yaratdi. Islom dini haqida so'z ketganda so'zsiz bu madaniyat o'zigacha bo'lgan ko'plab madaniyatlarning

sintezi ekanligini yodimizdan chiqarmaymiz. Islomning SHimoliy Afrika, Evropaga (Ispaniya) tarqalishi o'ziga xos bir tarixiy fenomen edi.

O'rta asrlar Sharqi va G'arbi ma'naviy uyg'unligi o'ziga xos zaruriyat sifatida shunday shaxslarni ham yaratdiki, ular bir yo'la bir necha qit'alarni birlashtira oldi. Masalan, buyuk ispan faylasufi Ibn Rushd nafaqat buyuk faylasuf, balki u Afrika va Evropani, Osiyo va Evropani, xristianlik va islomni bir-biriga bog'lagan ko'prikdir. Bundan tashqari Ibn Rushd tufayli Evropa o'zini-o'zi qayta tanidi. U buyuk grek faylasuflarining asarlarini grek tilidan ispan tiliga tarjima qilishi bilan Evropa xalqlarini grek madaniyatining gultoji bo'lgan Platon va Aristotel falsafasi bilan tanishtirdi. Ibn Rushd deganimiz, Avveroesning aynan o'zidir. Avveroizmda esa **ilmi aqliyaning chuglari** ilk bor yallig'lanib ko'zga tashlanadi. Bu **ilmi aqliya** keyinchalik Dekart, Spinoza, Leybnits kabi buyuk aql egalarining etishib chiqishiga sabab bo'ldi. Ular tafakkurning yangi qatlamlarini kashf etdilar. Bu qatlamlarda biz yangi zamon deb atalgan davrning iqtisodiy hayotdagi, ijtimoiy turmushdagi, siyosiy sohalaridagi yangi hodisalari o'z in'ikosini topgan edi.

Arablarning O'rta Osiyoni bosib olishi, O'rta Osiyoda islom dinining yoyilishi, Sharq xalqlari madaniyatining o'zaro yaqinlashuvida va bu yaqinlashuv orqali Sharqning G'arb bilan aloqadorligining kuchayishida muhim bosqich rolini o'ynadi. Bu davrning jahon ma'naviyati taraqqiyotidagi rolini ko'rsatish uchun bir tarixiy lavhaning o'zi kifoyadir. Masalan, Jomiyning Iskandar haqidagi dostoni, unda muallif kelgusida buyuk fotixi olamni etishuvchi Iskandarning ustozlari Arastu haqida hikoya qiladi. Bayon qilinishicha, Iskandar ustozining qo'lida Evklid bilan Ptolomey ta'limotini o'rgangan. Keyin esa o'sha dostonning o'zida «Xiradnomai Arastu», "Xiradnomai Aflotun", "Xiradnomai Sukrot", "Xiradnomai Bukrot", "Xiradnomai Pifagor», Xiradnomai Isklinos, "Xiradnomai Germes" boblarini mutolaa etasiz. Yoki mana Nizomiyning dostoni. Unda ham Iskandar huzurida bo'lgan munozara haqida hikoya qilinadi. Munozara samo va zaminning yaratilishi haqida boradi. Bu munozarada Arastu, Fales, Annazona Tianskiy, Suqrot Porfiriy, Aflotun ishtirok etadi. Shoir yuqorida keltirilgan nomlarni jiddiy xronologiya asosida asoslab bergan. Bu nomlarning asarda keltirilishi va Nizomiy ijodida

qadimgi Yunon qiyofalar o'zga zamon, o'zga odamlar, o'zgacha fikr tizimi uchungina yangi haqiqatdir.

Biz bunday tarixiy ekskursiyani davom ettirishimiz mumkin. Kishilik tarixi shu darajada boyki, undan biz uni yanada boyitadigan mohiyat birligiga ega bo'lgan umumiyliklarni ko'plab topishimiz mumkin. Mazkur umumiyliklar ma'lum darajada falsafiy ta'limotlarda o'z ifodasini topgan. Chunki, falsafiy tafakkurni tiklash va takomillashtirish, uni baholash jonli ma'naviy qalbni tiklash hisoblanadi. Har bir tarixiy davr, u antik bo'ladimi, o'rta asrlar bo'ladimi, yoki hozirgi davr bo'ladimi u o'z mantig'iga, o'z falsafiy sistemasiga va o'ziga xos dunyoqarashiga ega bo'ladi. Falsafiy tafakkur kategorial tafakkur sifatida shaqllanish tarixiga egadir. Bu jarayon so'zsiz har bir tarixiy davrning etuklik darajasi bilan uzviy bog'liqdir. Mazkur hodisalarni biz Sharq va G'arb falsafiy tafakkurida, ma'naviy rivojida o'ziga xos tarzda shaqllanganligini va mavjud bo'lganligini ko'ramiz.

Ushbu masalalarga baho berishda biz bir qator tamoyillardan kelib chiqamiz. Ular jumlasiga:

1. Falsafiy ta'limotlarning obektiv mazmunini ularning subektiv shaqlidan ajratish;
2. Insoniyat ma'naviyati taraqqiyoti birligi tamoyili;
3. Ma'naviyatning bosqichma-bosqich rivojlanishi;
4. Tarixiylik kabilar hisoblanadi.

Bundan tashqari Sharq va G'arb ma'naviyatni tatqiq qilishda mantiqiylik, tarixiylik, sotsiologik, qiyosiy-tarixiy metodlarning roli benihoya kattadir.

SHu o'rinda Sharq va G'arb ma'naviyati, uning evolyusiyasini tahlil qilishdan oldin ma'naviyatning fan ekanligi haqida ham to'xtalib o'taylik.

Ma'naviyat ilmiy, milliy, ayni vaqtda umuminsoniy qadriyatdir. Mazkur qadriyat inson o'zini o'zi inson sifatida tanigan kunidan boshlab takomillashib, rivojlanib, chuqurlashib, murakkablashib, ilmiylashib va tobora insoniylashib borayotgan fandır.

Falsafaning o'zi bir dunyoqarashdir, odamning dunyoga bo'lgan qarashlarining yig'indisidir. Dunyoqarashning mifologik, diniy, ilmiy, siyosiy, badiiy, kundalik turmushga nisbatan bo'lgan shaqlari mavjud. Falsafa dunyoqarashlarning boshqa shaqlaridan shu bilan farq kiladiki, u eng avvalo ijtimoiy ongning ilmiy sohasiga taalluqlidir. Uning tarkibida esa boshqa fanlardan farqli o'larok, o'ziga xos kategorial apparat mavjud bo'lib, u o'z taraqqiyotida qandaydir bir fanga tayanmasdan, balki barcha fanlarga, insoniyat o'zining butun taraqqiyoti davomida erishgan tajribasining yaxlit holda to'plagan bilimiga tayanadi.

Falsafaning mohiyati - bu "olam-odam" tizimidagi umumiy muammolar ustida fikr-mulohaza yuritishdan iboratdir.

Falsafa ichki jihatdan ixtisoslashmagan, kundalik hayotda mavjud bo'lgan bilimlar bilan bog'liqdir. Bunday aloqa eng avvalo falsafaning tilida namoyon bo'ladi. Falsafaning tili shaxsning hayotiy tajribasini qayd etadigan so'zlarga boy bo'ladi. Bu so'zlarning vazifasi - odamlarning har kungi amaliy faoliyatini, ularning o'z atrofida sodir bo'layotgan voqelik bilan bevosita aloqaga kirishishlarini ta'minlash, shu jumladan, umumijtimoiy muhit bilan bevosita aloqaga kirishishini ta'minlashdan iborat. Falsafa tilini har kuni ishlatadigan tilimiz bilan solishtirib tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, umuman olganda falsafaning tili maxsus fanlar tiliga nisbatan jonliroq, tabiiy tilga yaqinroqdir. Falsafiy kategoriyalar madaniyatning rivojlanib borishi asosida shaqlanadi hamda kundalik til strukturasida mujassamlashadi. Falsafa so'zlarni izohlash jarayonida o'z tushunchalarini tizimlashtiradi, ularning ma'nosini yanada chuqurlashtiradi, lekin ularning umumiy ma'nosini ham, iste'moldagi ma'nosini ham o'zgartirmaydi.

Falsafiy bilimlarning mazmuni o'z ichiga sog'lom fikrni jamlab, hodisalarning eng muhim sabablarini bilishga va ulardan kundalik amaliy faoliyatda foydalanishga qaratilgan bo'ladi.

Aynan mana shu kundalik bilimlarda, ularning teran ma'nosida insoniyat hayotining bebaho qadriyat "donolik" deb nom olgan fazilati qiyomiga etib, chuqur ma'no kasb etib boraveradi. Tabiat to'g'risidagi bilimlarda bunday qadriyat

ishlatilmaydi. Shuning uchun ham biz ba'zan kishilarni "o'z fanini yaxshi biladigan mutaxassis" deymiz, lekin uni hech qachon "dono odam" demaymiz. Mabodo u yoki bu olim to'g'risida mazkur tushunchani qo'llaydigan bulsak, u o'sha olimning o'z fanini nechog'lik bilishligini ifodalaydi, balki o'sha olimning olamga, hayotga nisbatan umumiy munosabatiga taalluqli bo'ladi.

Falsafiy fikrlash qobiliyati mutaxassis faylasuflar bo'lmagan kishilarda ham, donolik deb ataluvchi xususiyatni shaqllantirib boradi. Ayni vaqtda, xususan, falsafa ilmi bilan shug'ullanuvchi kishilar o'z sohasi muammolari ustida fikr-mulohaza yuritishi jarayonida, kundalik turmushga nisbatan munosabatlar jarayonida shu qadar yuksalikka ko'tariladiki, ularning erishgan darajasi biz aytayotgan "donolik" tushunchasiga muvofiq keladi.

"Donolik" deganda biz hayotiy tajribaga tayanadigan teran aql-idrokni, haqiqat va yaxshilik birligini, oliy haqiqatni, sevgi va rostgo'ylik mushtaraqligini, aqliy va axloqiy kamolotning oliy darajaga etgan holatini, qadriyatlarni qadrlash, his-tuyg'ularining hayotga singib ketishini, har qanday narsaga va hodisaga mehr bilan qarash, har qanday harakatga tashvishli murakkab holatlarda ham masalaga aql ko'zi bilan qarashni tushunamiz.

Biroq, bu Qadimgi Yunon tilidan fanga kirib kelgan atama - "Falsafa"ning aynan so'zma - co'z ma'nosi "phileo- sevaman + sophia-donolik; ya'ni - donolikka muhabbat" demakdir. Ayni vaqtda qadimgi Yunonchadan "tushunishga intilish", "bilimga intilish" degan ma'nolarni ham anglatgan. Ushbu so'z Suqrot va boshqa antik madaniyat vakillari tomonidan xuddi shunday ma'noda qo'llangan. Bizgacha etib kelgan rivoyatlardan birida aytilishicha, go'yo Pifagor o'zini dono emas, balki donolikni sevadigan kishi deb atagan: donolikning o'zi esa (xuddi bilimga o'xshab) faqat Xudoga xos xususiyat, odam esa faqat donolikka (bilimga) intilish bilan qanoatlanib qolishi kerak ekan. Antik falsafa mutaxassislari taxmin qilishlaricha falsafa - so'zi atama va alohida bilim sohasining nomi sifatida birinchi marta Platon tomonidan qo'llangan.

So'nggi o'n yilliklar mobaynida "falsafa" so'zi donolikka tenglashtirib kelinmoqda. Uning mohiyati esa e'tiborga olinmayotir. Falsafani fan darajasiga

chiqarish uchun kurashayotgan ayrim olimlar ushbu atamaning bunday ma'nosi endilikda "eskirib qoldi", u endi hozirgi zamon falsafa fanini buzib ko'rsatuvchi arxaik so'zga aylanib qoldi, - demoqdalar.

Lekin biz bunday fikrdan yiroqmiz. Bugun falsafani donolikka muhabbat deb talqin qiluvchi qadimgi an'analardan voz kechish uchun asosli sababni ko'rmayotirmiz. Dunyo falsafasida endi - endi oyoqqa turayotgan ilmiy bilim aks ettirilgan edi. Mana shu tarixiy fakt insoniyat madaniy taraqqiyotining so'nggi davrlarida benihoya murakkab ziddiyatlar orqali uchlashtirilib biroz o'zgartirilgan shaqlda bo'lsa ham saqlanib qolindi. Falsafa ilmining kundalik turmush tajribasiga, shaxsiy hayotga va kundalik bilimlarga yaqinligi uni xuddi muayyan bir qadriyat singari donolik tarkibiga kiritishni taqozo etadi. Falsafiy tafakkurning barcha ko'rinishlari donolarcha falsafiy fikr yuritishining o'zi emasmi?

Dastlabki falsafiy ta'limotlar bundan 2500 yillar ilgari Hindistonda, Xitoyda, Misrda paydo bo'lib, Qadimgi Gretsiya – Yunonistonda o'zining mumtoz shaqliga erishgan.

Falsafa mifologik dunyoqarash bilan ilmiy bilim o'rtasida sodir bo'lgan qarama-qarshilik, ziddiyatlar negizida shaqlandi. Usha vaqtdagi dastlabki ilmiy qarashlar o'z isbotlarini - naql, rivoyatlardan emas balki tabiatdagi sabab va oqibat aloqalaridan izlay boshladi. Bilish subektlarining tamoyil jihatdan bunday yangicha shaqlda yo'naltirilishi, bilishni yangicha tushunish subekt - obekt munosabatlarida, bilish, dunyoqarash strukturasi yangilik edi. Tabiat hodisalari to'g'risida, tabiatning o'zi haqidagi tabiiy - ilmiy axborotlarning ko'payib borishi olam haqidagi umumiy ilmiy g'oyalarning pishib etilishiga va asta-sekin olamning mifologik manzarasini siqib chiqarilishiga olib keldi. Vaqt o'tishi bilan dunyoqarashning asosiy masalasi umuman olam haqidagi masala hamda odamning olamga munosabati to'g'risidagi maslalar va ularga berilgan javoblar, shu bilan aloqador bo'lgan jo'da ko'p savollarga berilgan javoblar ilmiy shaql kasb etdi.

Ko'pchilik tomonidan tan olinishi mazkur holatning haqiqiylikini ko'rsatuvchi mezon bo'la olmaydi. Ko'pchilik qandaydir bir holat uchun ovoz berganligi, o'sha holatning haqiqiy ekanligini tasdiqlamaydi. Haqiqatning asosiy

mezoni boshqacha bo'лади. Haqiqat umumiy ahamiyatga egalikdan kelib chiqmaydi, balki, aksincha, haqiqat umumiy ahamiyatga molik bo'lishni talab qiladi va uni ta'minlaydi.

Ilmiylikning yuqorida ta'kidlab o'tilgan mezonlarining hammasi falsafiy bilimlar mazmunini aniqlashda foydalansa bo'ladigan mezonlardir. Ayniqsa, ularni ontologiya (tabiat falsafasi)ga, gnoseologiya (epistemologiya) va ilmiy bilish uslubiyatlariga ko'proq tatbiq etish mumkin.

Keltirib o'tilgan mulohazalar asosida shunday xulosa chiqarish mumkinki, falsafa ilmiy bilimlar dunyosining tarkibiy qismidir. Falsafa - fan, ilmiy bilimning bir shaqli. Ilmiy bilimning bir shaqli sifatida olinganda, falsafa dunyoqarashning asosiy masalasi nuqtai nazaridan axborotning g'oyat umumlashtirilgan holga keltirilishidir.

Bunday qoida eng avvalo falsafaning ijtimoiy fanlar bilan emas, balki **tabiiyot** fanlari bilan qiyoslanishidan kelib chiqadi. SHunint uchun ham falsafani, aftidan, yuqorida aytib o'tilgan mulohazalardan kelib chiqib tabiiyot fani, deb hisoblash mumkin, u o'zining bir qismi bo'yicha tabiatshunoslik fanlari tarkibiga kiradi.

Shu bilan birga u, ayni bir vaqtda jamiyatshunoslik fanidir. Falsafa shuningdek, jamiyatning o'zini, ijtimoiy borliq, ijtimoiy ong ijtimoiy bilish maxsusligining va shunga o'xshash masalalarni o'rganadi. Falsafa xususiy ijtimoiy fanlar huquqshunoslik, iqtisodiyot fani, siyosatshunoslik va boshqa shu singari fanlar ma'lumotlarini muayyan bir nuqtai nazar ostida falsafiy jihatdan umumlashtirib boradi. Falsafa va ijtimoiy fanlarning predmet-mazmun jihatdan o'zaro bir-birining tarkibiga singib ketishi falsafani jamiyatshunoslik bilimlari qatoriga kiritish imkonini beradi.

Falsafa fani ijtimoiy tabiiy fanlar singari mustaqil fandır. U o'zining mustaqil obekti va predmetiga ega. Falsafaning predmetini «olam-odam-inson» tizimi tashkil etadi.

Bir-biriga nisbatan qarama-qarshi bo'lgan olam va inson dunyosi ayni vaqtda bir-biri bilan uzviy aloqadagi dunyolar hamdir. SHuni alohida qayd etish lozimki,

umuman olinganda moddiy olam va uning mavjudligiga xos bo'lgan qonuniyatlar falsafaning predmeti tarkibiga kirmaydi, balki, uning insonga aloqador bo'lgan eng umumiy jihatlari Falsafa fani predmetining tarkibiga kiradi xalos. Moddiy olam uning mavjudligi to'g'risidagi qarashlar, g'oyalar va nazariyalar aniq fanlar tomonidan o'rganiladi. Inson tomonidan haqiqat, go'zallik, yaxshilik, adolat nuqtai-nazari orqali yaratilgan olamning universal suvrati falsafada dunyoqarashni shaqqlantirish uchun xizmat qiladi.

Bundan tashkari Falsafada moddiy borlik va insonni urganuvchi boshka fanlardan yana shu bilan fark adiki, bunda insonning olamga, olamning insonga munosabatining eng umumiy jixatlari urganiladi. Nnsonning olamga, borlikka bnlishga kura munosabati kupgina fanlar tomonidan urganiladi. Bilishning empirik va nazariy darajasi, xissiy va ratsional bilish nisbati, haqiqat va adashish va boshkalar bir qator fanlar tomonidan ham tatkik etiladi. Bulardan farkli ularok bilish jarayonining eng umumiy tomonlarinigina urganish falsafaning predmetlar doirasiga kiradi. Bu jarayonning xususiy tomonlarini urganish esa anik fanlarning vazifasi xisoblanadi. Falsafa ikki yunalishda: umuman dunyo va odamning ushbu dunyoga nisbatan munosabati to'g'risidagi tassurot sifatida, bilish tamoyillarining yaxlit bir majmui, bilish faoliyatining umumiy usullari sifatida rivojlanib keldi. Falsafaning kup sonli funksiyalarini ikki: dunyoqarashga, xamda uslubiyatga oid guruxga ajratish mumkin. Biz dastlab uning dunyoqarash funksiyasini kurib chikamiz.

Jamiyatda inson muammosining nakadar ahamiyatli ekanligiga kura falsafaning dunyoqarash funksiyasi orasida uning gumanistik funksiyasi oldingi urinda turadi.

Dunyoda hayot, ulim, tugilish, oxirat to'g'risida uylab, muloxaza yuritib ko'rmaydigan birorta hamjon bulmasa kerak. Bu xakdagi uy-fikrlar albatta odamning yurak-bagrichi ezib yuboradi.

Ilmiy bilimlar tabiiy obektlar mazmunini beradi. Bunda individ manfaatlaridan xamda barcha sodir bo'ladi. Tabiatni uning uzidan kelib chikkan o'zi-o'zini bilishi uchun etarli buladi; predmetlar xam, bulsalar, shundayligicha

urganilishi - tashkaridan vokelikning ideallarga muvofik kelmasligi singari xodisalarga rubaru keladi. Ijtimoiy vokelik, unijtimoiy ideal bilan takkoslash xususida yuritilgan fikr -muloxazalar ushbu vokelikning tanqid kilinishiga olib keladi. Bunday tanqidda subektning obektdan konikish xosil kilmaganligi, uni uzgartirishga kuraistaginiifodaetiladi.

O'z mohiyatiga ko'ra, falsafa tanqid qiluvchi fandır. Voqelikdagi ziddiyatlarga ko'ra shaqllangan «falsafa ushbu ziddiyatlarni nazariy jixatdan ochib tashlash, uni hal etish uchun zarur bo'lgan tanqidiy kuchni o'zida topa oladi. Hatto A.YAssaviy, Spinoza, Gegel dunyoning dono aql bilan yaratilganligi va voqelik bilan kelishib, tinch yashashga da'vat etganida ham, ular haqiqatni qanday tushungan bo'lsalar unga erishish yullarini mavjud ijtimoiy borliqni tanqidiy taxlil kilish asosida ko'rsatib berdilar, o'z karatlariga to'g'ri kelmaydigan odamlar o'rtasida xukm surayotgan noto'g'ri tushunchalarni va karashlarni, tushunchalarni. tasavvurlarni rad etadilar. Ziddiyatlarni aniklash va ochib tashlash, kabul kilingan tushunchalar tizimi bilan qadriyatlar urtasida xamda ularning dunyo tarixiy tarakkiyotining yangi boskichi kiritgan yangicha mazmunga muvofik kelishi yoki kelmasligini aniklash faylasuf olib borilgan tanqidiy jarayonning negizi va moxiyatini tashkil etadi. Eski dunyo g'oyalarini tanqid qilar ekan, bu bilan faylasuf - buni u xoxlaydimi yoki yo'qmi, baribir, u usha ko'hna dunyoning o'zini ham tanqid qiladi.

Falsafaning dunyoqarash funksnyalaridan yana biri madaniy-tarbiyaviy funksiyadir.

Falsafa ilmining, bilishga nisbatan kuyadigan talablari insondagi muxim fazilatlarni: rostguylik, xakkoniylik, saxovat singari ma'rifatli, madaniyatli shaxsga xos bo'lganxususiyatlarni shaqllantirishga yordam beradi. Falsafa odamlarni yuzaki fikr yuritishdan va tor doirali tafakkurdan ximoya kilishga kodirdir. U doimo uzgarib turadigan vokea - xodisalar moxiyatini, ular urtasidagi ziddiyatlarni mumkin qadar uz xolicha kanday bulsa, shunday aks ettirish maksadida xususiyl fanlarning nazariy va empirik xulosalaridan foydalanadi.

Yuksak darajada fikrlash madaniyati kursatkichlaridan biri - bu subektning bilish jarayonidagi ziddiyatlarni chetlab utmasligi xisoblanadi. U mana shu ziddiyatlarga ko'z yummasligi. balki ularni xal etishga, tusiklarni engib utishga xarakat kilishi kerak. Bunda u xususiy fanlarda mavjud bo'lganshu soxadagi axborotlarni ishga solishi, falsafiy kategoriyalardan foydalanib, ularni dolzarb xolga keltirishi va bunda u "o'z" mustaqilligini ko'rsatishi, o'zining masalalarga an'anaviy yondashish kabi fazilatlarini namoyish kilishi kerak buladi. Tafakkurning dialektik rivojlanib borishi har doim o'z yulida formal mantikiy ziddiyatlar bulishiga yul kuymaydi, obektdagi mavjud real ziddiyatlarni hal etishga harakat qiladi hamda bu yo'lda o'zining ijodiy, antidogmatik xarakterini namoyon etadi.

Fikri qotib qolgan kishini tarbiyalash shundan iborat bo'ladiki, bunda odamni tevarak-atrofdagi olamga xuddi bir kancha o'rnak, namunalar kuyilgan imkoniyatlar olamiga tikilib turgandek karashga urgatadi. Unda haqiqat u yoki bu darajada mavhum tarzda - umumiy shakdda ifodalanadi. Odamni bunday karashning aksini ta'kidlaydigan tuigunchalarga yaqinlashtirmaslikka zo'r berib xarakat qilinadi.

Dogmatizmning orqa tomoni - bu shubxa kilishdan iboratdir. Dogmatizm bilan shubxa-bu bir-biriga nisbatan fitna kuzgaydigan, ikkovi hamjonsiz jasadga uxshagan va noto'g'ri tarbiya natijasida ular orasiga jonli insoniy aql - idrok kilish koladi. Ziddiyatga nisbatan munosabat aqlli kishi madaniyatining anik mezoni xisoblanadi. Mantikiy to'g'ri fikrlaydigan chinakam madaniyatli aql uchun ziddiyagning paydo bulishi- bu katiy shtamp xoliga kelib kolgan intellektual xatgi-xarakatlar yordamida hal qilib bo'lmas muammoning paydo bo'lganligi to'g'risidagi xabar, erkin tafakkurni ishga solish uchun berilgan xabar xisoblanadi. Aql - idrokni shunday tarzda avval boshdanoq tarbiyalay olish kerakki, uning uchun ziddiyatlar xovlikib kolishga sabab bulmay, balki mustakil ravishda ishlash uchun bir turtki bulmogi kerak.

Dialektikaga o'rgatish degani - bu ziddiyatlarni katiy ravishda kayd etish maxoratiga o'rgatish, voqelikni nomiga kuruk kuz bilan karash ziddiyatlarni

xaspushlash yulidan bormasdan, balki uni ruy-rost karab chikish uni xal kilish yulidan borishga o'rgatish degani; dialektikaga urganish kerak. Buning uchun maktabda, oliy ukuv yurtlarida ta'lim jarayonida yoshlarning dialektikani egallashlarni uchun ukish, ukishdan tashkari ishlarni kanday tashkil etish keraqligini ko'rsatib berish lozim Dialektika fakat etuk kishilar va chukur aql - idrok egasi bo'lganodamlar urgana oladigan sirli bir san'at bulmay. balki bolalarni juda kichik yoshidan boshlab tarbiyalash mumkin va lozim bo'lganilmdir.

Insonda fatsafiy fikrlash-tafakkurni shaqllantirib borish degani-bu anni bir vaqtda xar bir kishida madaniyatli shaxsga xos bo'lgano'z-o'zini i tanqid, tanqidchilik, bilishga alokador bo'lganshubxa singari kimmatli fazilatlarni bir vaqtda shaqllantirib borishdan iboratdir. Bu erda shubxa deganda to'g'ri narsadan hamshubxalanadigan salbiy xususiyatnilmiy tarzdagi shubxa nazarda tutiladi chunki ilm asosdagi bu ilmiy nzlanishning faol vositalaridan biri xisoblanadi.

Shubha, tanqidchilik va o'z-o'zini tanqid kilyitbular e'tikodga yoki birovning, fikri, karashining to'g'riligiga katii ravishda ishonch bildirolmaslikni biddirmaydi. Aksincha, falsafa mustaxkam umumiy uslubii va gnoseologik asosga kura xar bir shubxaning kishiga uzini - uzi izchil ravishda rivojtantirib borishi uchun imkoniyatni hamyaratib beradi, ilmiy shubhani faqtga asoslangan ishonch-e'tiqodga aylantiradi uni Fanning boshka sohalari bilan uyg'un tarzda qo'shib rivojlantirib borishi uchun asos buladi. Bu esa xato va adashishlarni, kamchiliklarni engib, chukur, obektiv, haqiqatga erishish imkonini beradi

Falsafa odamlarga umumiy bir til baxshida etadi, hayotdagi eng asosiy qadriyatlar to'g'risida yagona xama ahamiyatli bo'lgan tushunchalarni ishlab chikadi. Bu tushunchalar tor doirada ixtisoslashish ekanligi tufayli vujudga keladigan "kommunikatsiya to'siklari"ni bartaraf etishga yordam beradigan muhimomillardan biri bulib xizmat kiladi.

Falsafaning yukorida karab chikilgan funksiyalari bilan bir katorda yana uning bayon etish axborotberish funksiyasi hammavjuddir.

Falsafaning asosiy' vazifalarndan yana biri-bu fanning hozirgi zamon talablariga muvofik keladigan, tarixiy amaliyotga xamda insonning intellektual

talablariga mos tushadigan dunyoqarashni ishlab chikishdir. Ushbu funksiyada falsafa ilmining uz obektini uziga uxshatib in'ikos etish, uning muxim elementlarini aniklash, tizimiy alokalari, qonuniyatlarini aniklab berish, bilimlarni egallash, yanada chukurrok ishonchli informatsiya - axborot olishning manbai bulib xizmat kilish kabi vazifalari uz ifodasini gopgan.

Xuddi xar kaday fan singari falsafa hamuzluksiz dinamik informatsion tizim bulib, yangi-yangn axborotlar olish maksadida axborotlarni tuplash, taxlil kilish va kaytadan ishlab chikish ishlari bilan mashgul buladi. Bunday axborotlar yaxlit bir tizimni umumiy tamoyillar va qonunlar asosida falsafiy tushunchalarda jamlanib, mukammal xolga keltiriladi. Mana shu yaratilgan yaxlit bir tizimda ontologiya falsafasi (ya'ni borlik falsafasi), bilish nazariyasi, dialektika eng umumiy usul sifatida, ijtimoiy falsafa, umumiy etika, nazariy estetika, xususiyl fanlarning falsafiy muammolari, din falsafasi, falsafa tarixi, "falsafaning falsafasi" (ya'ni falsafiy nazariya) va boshka ana shunday bulimlar mavjuddir.

Falsafa o'z usuli jixatidan fanga nisbatan bir nechta funksiyani: evristikkoordinatsiya kiluvchi, integratsiyalovchi xamda mantikiy-gnoseologik funksiyalarni bajarishga kodirdir.

Evristik funksiyaning moxiyati ilmiy bilimlarni yanada rivojlantirish, ilmiy ixtirolar uchun zamin yaratishda kurinadi. Formal-mantikiy usul bilan bir butunlikda tadbik etilgan falsafa usuli falsafa soxasidagi bilimlarning usib borishini ta'minlaydi. Kategoriyalarning umumiy tizimidagi ekstensiv va intensiv uzgarishlar mana shu jarayonning natijasi xisoblanadi. YAngi informatsiya oldindan bashorat kilish bulishi mumkin. Falsafa uz mazmuniga kura nazariy dunyoqarash yoki umumiy uslubiy xarakterdagi ixtirolarni oldindan aytib berish singari tuahunchalarga nisbatan xech kaday shaqlda monelik kilmaydi.

Bunda tarakkiyotning xamma uchun umumiy bo'lganyangi-yangi kirralari kashf qilinishi ehtimoldan xoli emas. Bunday yangiliklar dialektikaning shu vaqtgacha noma'lum bo'lganasosiy yoki asosiy bulmagan qonunlarini shaqllantirish imkonini berishi mumkin.

Xususiy fanlarga kelganda shuni aytish kerakki, bu erda boshka usullar bilan birgalikda majmua tarzda kullangan falsafa usuli o'sha fanlarga murakkab nazariy, fundamental muammolarni xal etishda yordam berishga kodir bulib, ularning bashoratlarida uzi ham "ishtirok etishi" mumkin. Bunday gipoteza va nazariyalarni yaratishda falsafaning ishtirok etishi muxim ahamiyatgaegadir. Bunday karaganda, birorta tabiiy-ilmiy nazariyaning yaratilishida falsafaning sabab-okibat, fazo xakidagi, zamon va boshka biror falsafiy tushunchalari chetlab utilmagan. Demak, falsafiy tamoyillar va tushunchalar tabiiy-ilmiy nazariyalarning shaqlanishida katga rol uynaydi.

Falsafiy usul ilmiy ishga fakat uzining ayrim tushunchalari yoki kategorial bloklari bilangina emas, shu bilan birga u uzining tamoyillari bilan ham ijobiy ta'sir kursatishga kodir. Buni biz mavxumlikdan aniklik tomon utish tayoyilining anik fanlar rivojida tutgan urnida kurishimiz mumkin.

XIX asrning 60-yillariga kadar organik kimyo soxasida xali xech kim butun bir tizimining asosini tashkil etuvchi modda to'g'risida xech nima bilmas edn. Kimyoda xali dastlabki "xujayra" aniklanmagan vakglar edi. Ushbu xujayra topilganida tegishli uglevodorodlar yana hammurakkabrok organik birikmalarga asta- sekinlik bilan aylanib borishi kanday kechishini kursatib berish imkoniyati mavjud bulur edi. Mana shu muxim "xujayra" kashf etilmaganligi sababli organik kimyoning butun tizimi noto'g'ri tuzilgan bulib, kupincha unga sun'iy yullar bilan, zo'rma-zuraki utishar, natijada bunday utishda zarur ichki bir butunlnk mavjud bulmas edi. Dialektik mantik usullarini egallab, dialektik tafakkur qonundari va tamoyillarini organik kimyo faniga to'g'ri kullashi nemis kimyogari — organika olimi K.Shorlemmerga barcha organik birikmalarnnng xosil bo'lishi va murakkablashib borishidagi boshlangich "xujayra"sini - parafinni topish imkonini berdi, olim yana organik moddalarning o'zarobir-biri bilan birikib yangi moddalarga aylanib borishining obektiv dialektikasinn yaratib berdi va shu asosda keyinchalik organik kimyoning kat'iy ilmiy tizimini tuzib chikysh.mumkin buldi.

Falsafa usullaridan birining evristik funksiyasini karab chikish shuni kursatadiki, xususiy fanlarning rivojlanishida, ayniksa, gipotezalar va nazariyalarni

shaqllantirishda falsafaning roli goyat katta. Falsafa ilmiy tadkikotlarda xar doim xam, kuzga yakkol tashlanib turavermaydi va u xar doim hamuslubiyat sifatida oldingi katorga kuyilavermaydi. Anik ilmiy. vazifa, albatta, anik usulorqaliyoki shunday usullarning majmuiorqalixal kilinadi. Falsafiy usul esa kupincha “orka tomondan” xarakat kiladi: bunda u xususiy fan usullari xamda umum-ilmiy tushunchalar orqali ish kuradi. SHu narsa ayonki, dunyoqarashga xos bo‘lgantushunchalar va tamoyillarsiz fanning rivojlanishi mumkin emas.

Falsafaning koordinatsiya kiluvchi funksiyasi. Ushbu funksiyaning moxiyati ilmiy tadkikot jarayonida kulaniladigan usullarni koordinatsiya kilib borishda kurinadi. Bir karashda bu ish ortikchaga uxshab tuyuladi: basharti kullangan usul mazmunli bulsa, obektning tabiatidan kelib chikkan xolla ish kurulgan bulsa, predmetini bilishni koordinatsiya kilinishidan tashkari, yana kandaydir kushimcha usullarni koordinatssyalash shart emas va xatto zararlidir. Tadkikotchiga usha obektning uzidan kelib chikib ish kurishs, bunda oo’ektga muvofik keladigan usulni topishi va shu yul bilan ilmiy izlanishning samarali bulishiga muxim zamin tayyorlashining uzi etarli buladi. Umuman olganda, bu to’gri fikr. Lekin bunda hozirgi zamin fandan muxim jihati usul bilan obekt o’rtasidagi alokaning murakkab xarakteri, olimlar ixtisoslashuvining o’sib borishi jarayonlari, fandagi subekt bilan obekt o’rtasidagi bilvositachilik xisobga olinmagan.

Predmet bilan usul o’rtasidagi ancha murakkablashib kettan nisbatlar fonida xususiy usullarni koordinatsiya kilishga bo‘lganextiyoj, eng avvalo, olimlarning uz soxasiga tadkikotlar ixtisoslashuvining chukurlashib borayotganligi bilan ooglik bo‘lgansalbiy omillarga karshi turish zaruratiga ko‘ra sodir bulmokda. Bunday ixtisoslashuv oxir-okibat shunga olib keladiki, natijada olimlar uzlarining ish usullari va usluoiyatlariga karab bir-biridan uzoklashib ketadilar, natijada ular fanning uslubiy imkoniyatlaridan foydalanishda mukarrar ravishda cheklangan xolatga tushib koladilar. Natijada bir kator usullarning uzi ilm kuchini yukotnshi xavfi paydo buladi, bir xil usullar uluglanib, boshkalariga esa etarlicha baxo bermaslik xavfi tugiladi.

Tizimi-mantiqiy jixatdan olganda ilmiy bilish usullarining koordinatsiya kilinishi ham falsafiy -tamoyillarga asoslanadi. Ular ichida bir-birini o‘zarotuldirish bir-biridan ustunlik kilish tamoyillari muxim urin tutadi. SHulardan birinchisi falsafaning umumiy alokadorlik tamoyilini ifoda kilsa ikkinchisi haqiqatning xamisha anik ekanligiga asoslanadi.

Fanning xar kandai usuli uzining nazariy bilish xamda mantikiy imkoniyatlariga ega buladi. Agar mana shu imkoniyatlardan tashkari chikiladigan bulsa, usha usulning samaradorligi pasayib ketadi yoki butunlay yukolib ketadi.

SHunday qilib, usullarni tanlash va ulardan foydalanish vaqtidagi bir yoklamalikning oldini olishdabir-birini to‘ldirib borish tadbiri asosiy shartlardan biri bo‘lib koladi usulni bu xilda majmualashtirish fakat alohida olingan bir fan darajasidagina emas, xatgo bilim olishning u yoki bu soxasidagi kupgina ichki muammolarni xal kilish vaqtida hamkul keladi Bunda turli manbalardan zurli usullarga ko‘ra bir xildagi axborotlarni olish, bir-birini takrorlaydigan usulladan foidalanishni shubxa ostiga kuymaydi.

Falsafaning integratsiya qiluvchi funksiyami. “Integratsiya” atamasi (lotincha integration-tiklash, tuldirish demakdir) kandaydir kismlar, bulaqlarni bir butun, yaxlit xolga keltirib birlashtirish degan ma’noni anglatadi. U koptina fanlarda kullanadi va amalda umumilmiy tushunchalar maqomiga ega.

Falsafa funksiyalariga takriban olganda, “integratsiya kiluvchi” degan atama falsafiy bilimlarning bir tizimni tashkil etgan kandaydir kup elementlarga nisbatan yoki ularni yaxlit xolga keltirish kobiliyatiga nisbatan birlashtiruvchi vazifani bajarishi bilan bog‘likdir. SHuningdek, bu erda tizimning bulaqlarga ajralib ketishiga olib keladigan, elementlar, uning tarkibidagi kismlarning nisbiy mustakilligi xaddan tashkari ortib ketishi, ya’ni yaxlitning bulinib ketish omillarini aniklash va bartaraf etish uning guruxlarida etishmovchi elementlar yoki alokalarining aniklanishi xam, faol ravishda kirib kelishi hamxisobga olinadi. Bunday xolatlarning tizimga dezintegratsiya unga uygunlik optimallik baxsh etadi, ya’ni uning tartibga keltirilganlik, uyushkoklik xolatining ortib ketishiga olib

keladi. Biz bu erda integratsiya atamasini uning asl ma'nosiga teskari bo'lgan "dezintegratsiya"ga karshi ma'noda kullaymiz.

Ayrim fan-predmetlarning shaqllanishi xar bir fan predmetlarining boshka fan predmetlaridan bulib olinishi natijasida sodir buladi. Vokelikning obektiv qonunlari esa xar doim u yoki bu tadjikot predmetini suyab turuvchi ustun bulgan. Biroq umumiy ilmdan, uning butun tizimidan ajralib chikkan fanlar kupchilik xolla bir-biridan ajratilgan xolatga tushib koladilar, ular uzlarining avtonomlik xususiyatlariga kura ogir axvolga tushib koladilar; ular urtasidagi tabiiy alokalar buziladi, tizimiy jixatdan bir-biriga o'zarota'sir kursatish xolatlari yukolib ketadi.

Bunday bir-biriga o'zaro ta'sir kursatish xollari, masalan, tabiatshunoslik fanining yirik tarmoklari urtasidagi munosabatlar uchungina xarakterli xususiyat bulmay, balki usha fanning doirasidagi tarmoklar ichida hamxuddi shunday xol yuz berishi kuzatiladi. Buning natijasida fan ilmiy bir bilim tizimidan, ya'ni antik davrdagi yaxlit bir fan xolatidan, endi tobora kuprok summativ, ya'ni maxsus ixtisoslashgan kism'larga ajralib ketmokda. Garchi bunday bulinish bilimni ixtisoslashib, tobora chukurlashib borishiga olib kelayotgan bulsa xam, usha yirik bir fan uz tarkibidagi xususiy ixtisoslashgan element'larga karab, tobora kuprok kism'larga bulinib ketmokda.

Fanlarning o'zarobir-biri bilan alokaga kirishi, ularning differensiatsiyanishi to XIX asrga kadar etakchi tendensiya bulib keldi. Tobora progressiv tarzda ixtisoslashib borishda katga muvafakkiyat'larga erishilgan bulishiga karamasdan, baribir, fanlar urtasidagi nomuvofiqlik darajasining o'sib borish xollari sodir buldi. Bunday sharoitda fanga nisbatan dialektik tarzda yondashuv fanlar urtasidagi chegaralovchi tusik'larni bartaraf etishga xamda ular urtasidagi tabiiy alokalarni aniklab, tiklashga kodir bulib chikdi.

Bilim'larni integratsiyalash muammosini xal kilish asosida eng avvalo dunyoning bir butunligi to'g'risidagi falsafiy tamoyil yotadi. Modomiki, dunyo yaxlit, yagona ekan, uning uziga uxshagan aksi hamxuddi uzi singari yaxlit bulmogi kerak. Tabiatning tizimlili, uning yaxlitlik xarakteri tabiiy-ilmiy bilim'larning hamyaxlit bulishini takozo etadi. Tabiatda narsa va xodisalarni

bir-biridan ajratib, mutlak cheklab kuyadigan chiziklar mavjud bulmay. balki materiyaning xarakat kilishida nisbatan mustakil shaqlar mavjuddir. Bunday xarakatlar biri ikkinchisiga utib borib, oxirida xarakat va tarakkiyotning yagona zanjirini tashkil etuvchi butunlarga aylanadi. Xuddi shuningdek. usha tabiat xodisalarini urganuvchi fanlar hamxech biri mutlak mustakillikka ega bulmay. balki fakat nisbiy mustakillikka ega buladilar.

Materiyaning xarakat kilish shaqlari, ya'ni ularning urtasidagi bir-biriga utish xodisalarini ham "utuvchi" fanlarda, ya'ni yaxlit bir fandani ixtisoslashgan shaklda ajralib chikkan fanlarda uz ifodasini topishi lozim. Bu xildagi "mutaxassislashgan" fanlar murakkab tarkibli bo'lishi ham mumkin. Bunda ular boshqa fanlarning xususiyatlarini uzida mujassamlashtiribgina kolmay, balki uch va undan hamkuprok fanlarga xos bo'lgan xususiyatlarni ham uzida mujassamlashtirgan buladi. Uzining falsafiy asoslari buyicha ular dialektik fanlardir, chunki ular uz tarkibida uzlari ajralib chikkan fan elementlarini saqlab kolgan bulib, ular urtasidagi tizimiy alokani nfoda etadi. Alokadorlik birligini xamda bir-biriga utib turish' ni bir-biri bilan bog'liq ekanligi, ya'ni yaxlitlikni namoyish kiladi; Ular shu jixatdan ikki xil shaqlda kurinadi. Bir tomondan ular fanlar tizimida integratsiya omily sifatida birlashtiruvchi bulsalar. ikkinchi tomondan, ix'gysoslashuv yulidagi yangi yunalishni ifoda etadilar xamda bir-biriga karama - karshi bo'lganikki tendensiya (dezintegrativ va integrativ tendensiyalar)ni birlashtirib, ularni yaxlit xolga keltiradi.

Hozirgi vaqtda fanda kupgina integratsiya kiluvchi omillar amal kilayotgan bulib, bu xol ingegratsiyaning yaxlit bir tizimli xodisa bulib kolganligini ta'kidlash imkonini beradi; shu jixatdan olganda, fan krizis-buxron xolatidan kutilib chikdi, deyish mumkin. Endigi muammo uning kuprok darajada uyushkoklik kursatishi va tartibga keltirilishdadir. Hozirgi zamon sharoitida fanlarnitsg differensiatsiya kilinishi jarayoni ularni bundan buyongi bir-biridan ajralib ketishiga olib kelmay, balki aksincha. ularning o'zarobirlashib, jipslashib ketishiga olib keladi. Biroq hozircha fanlarning ajralib borishiga batamom barham berilganicha yo'q ilmiy bilimning ayrim. uchastkalarida ba'zan uning xatto kuchayib borayotganligi

kuzatiladi. SHunga karamay, fanning integratsiya qilinishiga tomon, uning sintezi tomonnafakat tobora sezilarli balki belgilovchi jarayon ekanligi ko'rsatish mumkin.

Fan darajasida, umuman olganda, falsafa ilmiy bilimlar integratsiyasining eng zarur omillaridan biri sifatida kuzga tashlanmokda. Integra'siyaning juda kup turlari, tiplari va darajalari mavjuddir. Integrativ omillarni maxsus tadqiq etib urgangan olimlar ularni umumiylik darajasiga karab xususiy va engumumiy bo'lganintegrativ omillarga ajratadilar. Natijada kuyidagicha ierarxiya vujudga keladi: qonun - usul - tamoyil - nazariya - ideya — metateoriya - anik fan - metafan - aralash fan - majmui fan - olamning ilmiy manzarasi - falsafa. Bu erda xar bir omil uzidan oldin kelsan omilga nisbatan integratsiya kiluvchi rolni bajaradi.

Har bir omilning integratsiya kiluvchanlik kuchi oxir-okibatda qonuniyatlarning xamda ular aks ettiradigan predmet xususiyatlarning umumiylik-mushtaraqlik darajasiga karab aniklanadi. SHuning uchun istagan bir anik tarzda integratorlarni tekshirmang, ularning xar biri uzining muayyan chegarasiga ega buladi. Fan integratsiyasining alohida olingan xar bir xolatida yukorida kursatib utilgan integrativ omillar, fanlarni nisbiy yaxlitlikka tomon koordinatsiya hamda subordinatsiyalashtirib, ularning o'zaro bir-birining tarkibiga singib borishiga, spetsifik - o'ziga xos bo'lgan mexanizmning yaratilishiga olib keladi.

Bu erda falsafa, bir tomondan, o'z funksiyasini bajarsa, ikkinchi tomondan, turli darajadagi mushtarak, integratorlik vazifasini ado etadi. Falsafa bunda eng umumiy integrator vazifasini bajaradi Bu erda uning fanlar ichidagi integratsiyalovchi funksiyasi fakat umumiy integratsiyalovchi funksiyasining boshkacha ko'rinishini tashkil etadi. Bundan tashkari, uniing umumiy madaniy integratsiyalovchi funksiyasi hamyukoridagi funksiyalar tarkibiga kiradi. Shuningdek, mazkur funksiya ijtimoiy hayotning turli jabxalarida mavjud bo'lgantarkoklikni hamengib utishga, ijtimoiy uyushkoklik va ijtimoiy strukturalar darajasini ifodalashga karatilgan buladi. Moddiy ishlab chikarish bilan ma'naviyatning, aqliy mehnat bilan jismoniy mehnatning, mafkura bilan fanning,

san'at bilan fanning o'zarobir-biridan uzoklashib, begonalashib borishi to'g'risidagi vazifalar hamana shu funktsiya tarkibiga kiradi. Bashariyatning iktisodiy-sinfiy milliy, irqiy jihatlari bo'yicha va davlat asoslari bo'yicha bir-biridan uzoqlashib, begonalashib ketganligi to'g'risida gapirib o'tirmasa ham bo'ladi.

Tarixiy nuqtai-nazardan qaralganda qadimgi dunyo falsafasida u Xitoyda bo'lmasin, Hindistonda bo'lmasin, Markaziy Osiyoda bo'lmasin yoki u Qadimgi Gretsiyada bo'lmasin olam va uning tuzilishi, inson, uning mavjudligi asosiy masala xisoblangan. Urta asrlar davriga kelib esa Sharqda ham G'arbda ham din falsafasi xukmron madaniyat bo'lib qoldi. Biz buni tasavvuf falsafasida, F.Akvinskiyning falsafiy karashlarida kuramiz. Xuddi shunday uygonish davri Sharqda ham, G'arbda ham falsafaning yuzini insonga burdi, uning hayoti muammolariga karatdi. Uyg'onish davri ayniksa Markaziy Osiyoda takrorlanma fenomen sifatida kurindi. Fan va falsafa taraqqiyotiga Al-Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sino va boshkalarning kushgan xissasi shunday darajadagi, buni biror narsa bilan ulchab bulmaydi. Ular nafakat Markaziy Osiyoda uygonish davrining ijodkorlari, balki ular G'arb madaniyatining uygonishi va rivojlanishiga nixoyatda katta turtki bergan buyuk insoniyat iftixori bo'lgan mutafakkirlardir.

Evropaning hozirgi zamon fani buyuk Xorazmiyning "Al-jabridan boshlansa, Ibn Sinoning "Tib qonunlari" hozirgi zamon G'arb tibbiyotining hamisha stolning ustida turadigan kitobi bo'lib qolgan bo'lsa bunga yana qanday dalil kerak.

G'arb uyg'onish davri ham xuddi shunday o'ziga xosliklarga ega. T.Mor, T.Kompanellolar tomonidan utopik ijtimoiy hayot chizgilari zaminida Turon zaminimiznin buyuk mutafakkirlari Moniy va Mazdaqarning falsafiy qarashlari yotadi. Chunki qariyb bir yarim ming yil ilgari ular tomonidan jamiyatdagi ziddiyatlarni bartaraf etish. Adolatli hayot va uning tamoyillari, davlat boshqaruvini insonparvarlashtirishga oid nixoyatda nodir fikrlar bayon qilingan edi. SHu o'rinda G'arb sivilizatsiyasi uchun benihoya ahamiyatli bo'lgan Avesto haqida qisqa to'xtalib o'tmog'imiz lozim.

Mazkur kitobda olamda ikkita kuch: yaxshilik va yomonlik. Kuchlari urtasidagi va ularning bir-birlariga karshi kurashi. YAxshilik kuchlariga xudo Axura Mazda, yomonlik kuchlariga esa xudo Axriman boshchilik qilishi haqidainsonning hayoti, uning takdiri, baxti va baxtsizligi shu ikki kuch kurashi bilan bog'liq ekanligi kursatiladi. Asarda kishilar uz amaliy ishlari va axloqiy fazilatlari bilan yaxshilikka moyil ekanliklari, ular yovuz kuchlarga karshi kurashda ezgu ruxlarga kumaqlashishlari lozim ekanligi, aks xolda, yomonlik tantana kilib,ular abad ul-abad azob-ukubatlarda yashashi mumkinligi haqidagap ketadi. Unda kishilarning yaxshilik va yomonlik xakidagi tasavvurlari va karashlari ularning amaliy faoliyati oila bilan boglangan xolda kursatilib, ular kishilar faoliyatini ragbatlantiruvchi, yunaltiruvchi kuchlar sifatida ifodalanadi.

Avestoda Sharq ma'naviy ummoni jamlangan va tizimga keltirilgan xolda bayon kilingan. Uning kishilar hayotiga insoniylik, adolat, ezgulik kabi g'oyalarni olib kirishda, joriy kilishda, yomonlik va evuzlik, vanrongarchilik va zulm, adolatsizlikka karshi kurashda, kishilarni yaxshilik bayrogi ostida oirlashishda uynagan roli benixoya kattadir.

Ayni vaqtda Avesto xalqning uzini-uzi bilishida, uzining imkoniyatlarini xisobga olgan xolda uzining kelajagini belgilay olishidagi aadini ifodalashda haminsoniyat tarixida katga rol uynadi. Avesto da ilgari surilgan g'oyalar XIX asrda yashagan va ijod etgan nemis faylasufi Fridrix Nitsshe tomonidan yangi davrda, Evropa sivilizatsiyasi nuktai-nazaridan karaldi. U o'zining "Zardusht tavallosi" nomli asarida Avesto da urtaga kuyilgan kuchli shaxc goyasini kapitalizm sharoitida ruxan zurikkan individualizm turmush tarzi ikir-chikirlari orasida umumiy hayot, umumiy turmush tarzi, madaniyati bilan sug'orilgan kishilarni yuksaqlikka, insoniylikning oliy darajalari sari olib chikishi mumkin bo'lganmatonatli prodali va sergayrat shaxe timsolini va bu shaxening ichki dunyosining uning ruhi bilan ooglikligi. ruh va iroda musaffoligi jamiyatdagi xar kanday mayda-chuydalik tabiatiga ega

Tarixiy nuqtai-nazardan qaralganda qadimgi dunyo falsafasida u Xitoyda bulmasin, Hindistonda bo'lmasin, Markaziy Osiyoda bo'lmasin yoki u Qadimgi

Gretsiyada bo'lmasin olam va uning tuzilishi, tarqqiyot, inson, uning mavjudligi asosiy masala hisoblangan. O'rta asrlar davriga qelib esa Sharqda ham G'arbda hamdin falsafasi xukmron madaniyat bo'lib koldi. Biz buni tasavvuf falsafasida, F.Akvinskiyning falsafiy karashlarida kuramiz. Xuddi shunday uygonish davri Sharqda ham, G'arbda hamfalsafaning yuzini insonga burdi, uning hayoti muammolariga karatdi. Uyg'onish davri ayniksa Markaziy Osiyoda takrorlanmas fenomen sifatida ko'rindi. Fan va falsafa taraqqiyotiga Al-Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sino va boshkalarining qo'shgan hissasi shunday darajadagi, buni biror narsa bilan ulchab bulmaydi. Ular nafaqat Markaziy Osiyoda uygonish davrining ijodkorlari, balki ular G'arb madaniyatining uygonishiga va rivojlanishiga nixoyatda katta turtki bergan buyuk insoniyat iftixori bo'lgan mutafakkirlardir. Evropaning hozirgi zamon fani buyuk Xorazmiyning "Al-jabr idan boshlansa, Ibn Sinoning "Tib qonunlari" hozirgi zamon G'arb tibbiyotining xamisha stolning ustida turadigan kitobi bo'lib qolgan bo'lsa bunga yana kanday dalil kerak.

G'arb uygonish davri hamxuddi shunday o'ziga xosliklarga ega. T.Mor, T.Kompanellolar tomonidan utopik ijtimoiy hayot chizgilari zaminida Turon zaminimizning buyuk mutafakkirlari Moniy va Mazdaqarning falsafiy karashlari yotadi. CHunki kariyb bir yarim ming yil ilgari ular tomonidan jamiyatdagi ziddiyatlarni bartaraf etish. adolatli hayot va uning tamoyillari, davlat boshkaruvini insonparvarlashtirishga oid nixoyatda nodir fikrlar bayon kilingan edi. SHu o'rinda G'arb sivilizatsiyasi uchun benixoya axamiyatli bo'lgan Avesto haqida qisqa to'xtalib o'tmog'imiz lozim.

Mazkur kitobda olamda ikkita kuch: yaxshilik va yomonlik kuchlari urtasidagi va ularning bir- birlariga karshi kurashi. yaxshilik kuchlariga xudo Axura Mazda, yomonlik kuchlariga esa xudo Axriman boshchilik kilishi xakida. insonning hayoti, uning takdiri, baxti va baxtsizligi shu ikki kuch kurashi bilan ooglik ekanligi kursatiladi. Asarda kishilar uz amaliy ishlari va axloqiy fazilatlarini bilan yaxshilikka moyil ekanliklari, ular yovuz kuchlarga karshi kurashda ezgu ruxlarga kumaqlashishlari lozim ekanligi, aks xolda, yomonlik tantana kilib,. ular abadul-abad azob-ukubatlarda yashashi mumkinligi haqidaranketadi. Bunda

kishilarning yaxshilik va yomonlik xakidagi tasavvurlari va karashlari ularning amaliy faoliyati oilan boglangan xolda kursatilib, ular kishilar faoliyatini ragbatlantiruvchi, yunaltiruvchi kuchlap sifatida ifodalanadi.

Avestoda Sharq ma'naviy ummoni jamlangan va tizimga keltirilgan xolda bayon kilingan. Uning kishilar hayotiga insoniylik, adolat, ezgulik kabi g'oyalarni olib kirishda, joriy kilishda, yomonlik va yovuzlik, vayrongarchilik va zulm, adolatsizlikka karshi kurashda, kishilarni yaxshilik bayrogi ostida birlashishda uynagan roli benixoya kattadir.

Aynivaqr xalqning o'zini-o'zi bilishida, uzining imkoniyatlarini xisobga olgan xolda uzining kelajagini belgilay olishidagi akdini ifodalashda haminsoniyat tarixida katga rol uynadi. Avestoda ilgari surilgan g'oyalar XIX asrda yashagan va ijod etgan nemis faylasufi Fridrix Nitsshe tomonidan yangi davrda, Evropa sivilizatsiyasi nuktai-nazaridan karaldi. U o'zining "Zardusht tavallosi" nomli asarida Avestoda o'rta kuyilgan kuchli shaxe goyasini kapitalizm sharoitida ruxan zurikkan individualizm turmush tarzi ikir-chikirlari orasida umumiy hayot, umumiy turmush tarzi, madaniyati bilan sug'orilgan kishilarni yuksaqlikka, insoniylikning oliy darajalari sari olib chikishi mumkin bo'lganmatonatli irodali va serg'ayrat shaxe timsolini va bu shaxening ichki dunyosining uning ruhi bilan oglikligi, ruh va iroda musaffoligi jamiyatdagi har kanda mayda-chuydalik tabiatiga ega bo'lgan ziddiyatlardan uni xalos qilishlik kuchiga ega ekanligini ko'rsatib berdi.

Bunga o'xshash Sharq va G'arb falsafiy g'oyalari o'rtasidagi izchillik qudrati bobida ko'plab misollarni keltirish mumkin. Bunga o'xshash izchilliklar faqat bir narsaga yo'naltirilgan, u ham bo'lsa umuminsoniy qadriyatni yanada mukammallashtirish va dunyoda adolat, tinchlik va osoishtalikni qaror toptirishdan iboratdir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Ma'naviyat tushunchasi kanda ma'nolarni ifodalaydi?
2. Sharq xalqlari ma'naviyati, madaniyati va falsafasi nimalarda kurinadi?
3. G'arb xalqlari ma'naviyati, madaniyati va falsafasi nimalarda kurinadi?

4. Sharq va G‘arb ma’naviyatidagi umumiylik nimada kurinadi?
5. Sharq va G‘arb ma’naviyatidagi xususiylik nimada kurinadi?
6. Hozirgi davr mafkuraviy manzarasini tushunishda ma’naviyatning o‘rni va roli nimada?
7. Milliy g‘oya, mafkura va ma’naviyatning o‘zaro nisbati qanday?
8. Milliy ma’naviyat nazariyasini shaqllantirishning umummetodologik asoslari nima?
9. Ko‘p qutbli dunyoning ma’nosi qanday?
10. Elni Vatan manfaati birlashtiradi degan iboraning mazmunini shahlang?
11. Inson – dunyo mehvari iborasining ma’nosi izohlang?
12. Inson va jamiyat hayotida iqtisod, siyosat va ma’naviyatning o‘zaro uyg‘unligi qanday?
13. Borliqning mohiyatiga bo‘lgan munosabat nima?
14. Mustaqillik ma’naviyatining bosh mezoni nima?
15. Milliy mustaqillik sharoitida ma’naviyat masalalarining dolzarblashuvi va uning sabablari.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekistan Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
3. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – engilmas kuch. – Toshkent: O‘zbekiston, 1998.
4. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. – Toshkent: “Sharq”, 2002. (9-16 betlar) – B.720.
5. Juraeva S. Haqiqat manzaralari. – Toshkent: “YAngi asr avlodi”, 2002. – B. 221.
6. Nazarov Q. va boshqalar. Ma’naviyat asosiy tushunchalar izohli lug‘ati. “G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi”, 2010. – B. 760.
7. Nazarov Q. va boshqalar. Falsafa asoslari. Darslik. – Toshkent: 2018. – B. 380.
8. Sulaymonova F. Sharq va G‘arb. – Toshkent: “Fan”, 2001.

9. Sharifxujaev M. O‘zbekiston yangi g‘oyalar, yangi yutuqlar. – Toshkent: “Sharq”, 2002. – B. 272.

10. Yangi va eng yangi davr G‘arbiy Evropa falsafasi (XVII – XX asrlar). O‘quv qo‘llanma // Yuldoshev S., Usmonov M., Karimov R. Qobulniyozova G., Ro‘zmatova G. Mas’ul muharrir A. Begmatov. – Toshkent: “Sharq”, 2002. – B. 336.

11. Qirg‘izboev M. Fuqarolik jamiyati: genezisi, shaqllanishi va rivojlanishi. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2010. – B. 256.

12. Ergashev I. Siyosat falsafasi. – Toshkent: “Akademiya”, 2004. – B.130.

2-MAVZU: QADIMGI TURKIY BITIKLARDA MA'NAVIYAT MASALALARI

Reja:

1. Turkiy xalqlar ma'naviy dunyosi.
2. Toshbitiklar va yagona tangriga e'tiqodning inson ma'naviyatiga ta'siri.
3. Kultegin, Bilga hoqon, Tunyuquq, Ungin bitik toshlariga bitilgan hikmatlarning Markaziy Osiyo xalqlari ma'naviyatiga ta'siri.
4. Urxun-Enasoy, Kul-Tegin va Bilka-Qoon yodgorliklari O'rta asr ma'naviyatining tarkibiy qismi sifatida.
5. Qadimgi xalq og'zaki ijodiyoti va yozma yodgorliklarida markaziy osiyo xalqlarining ma'naviy hayoti.

Tayanch so'z va iboralar: Mustaqillik ma'naviyati, ma'naviy meros, umuminsoniy qadriyatlar, ijtimoiy fanlar metodologiyasi, shaxsn erki, tabiiy va aniq fanlar, naqliy va aqliy bilimlar, falsafiy maktablar, insonning yashash huquqi atrof-muhit, tabiatga ziyon etkazmaslik, adolat tuyg'usi, yaratuvchilik mehnati, metodologiya, islom ma'rifati, diniy va dunyoviy ilmlar, germeneytika. Movarounnahrda qadim davlatlar va milliy ma'naviyatning shaqlanish omillari. Buyuk turk xoqonligi - milliy davlatchilik asosi sifatida Millatning tashkil topishi va milliy birlik uchun kurash. Milliy adabiy tilning shaqlanishi. Milliy adabiyotning vujudga kelishi. Turkiy toshbitiklarda milliy goyaning ifodalanishi. «Turk buduni» tushunchasining ma'naviy ahamiyati.

Xalq ma'naviyatini, millat ma'naviyatini sun'iy ravishda, qandaydir o'ylab topilgan aqidalarga, dogmalarga tayanib, yuzaga keltirib ham, keskin o'zgartirib ham bo'lmaydi. Chunki ma'naviyat tushunchasining mazmuni bir kunda, bir yilda, hatto bir asrda shaqlanadigan narsa emas, u har bir xalqning juda uzoq tarixi qa'ridan oziq olib, teranlik kasb etib keladi.

Bugungi kunda milliy ma'naviyatimiz tadqiqotchisiga oson emas, u endi sho'rolar davri faylasuflaridan farqli o'laroq, o'z mulohazalarini mavjud dogmalar

qolipida, mavhum mantiqiy mulohazalar tarzida emas, balki millatning ma'naviy merosiga, bu sohada ming yillar davomida ajdodlar erishgan beqiyos yutuqlarga asoslangan holda olib borishi talab etiladi, ya'ni ma'naviyatga oid fanlar, ma'lum ma'noda, **tarixiy-nazariy fanlar** bo'lib, ularning teranligi va ko'lami ajdodlarimizning ming yillar davomida to'plagan yaxlit tarixiy-ma'naviy tajribasi bilan belgilanadi, shu bilan birga xalq donishmandligining turli suratlarda zuhur etishi ham undagi nazariy xulosalarning manbai bo'lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, milliy ma'naviyat, avvalo, **tarixiy hodisadir**. O'rta Osiyo xalqlari tarixining ibtidosi asrlar qa'riga singib ketgan bo'lib, ular bosib o'tgan necha ming yillik ma'naviy kamolot pillapoyalarini aniqlash bugun uchun muhim muammodir. Biz bugungi kunda milliy ma'naviyatimiz nazariyasini yaratish uchun avvalo uning tarixiy takomilini batafsil ko'zdan kechirib chiqishimiz kerak bo'ladi. Ayni shu masala bilan shug'ullanuvchi fan "Ma'naviyatning rivojlanish tarixi" bo'lib, uning asosiy mavzu doirasi - mustaqil O'zbekiston uchun eng dolzarb muammolardan biri bo'lgan milliy ma'naviyatimizning takomil tarixi, asosiy qadriyatlari, shaqllanish yo'llari xususidagi milliy ma'naviy merosimiz an'analarga tayanuvchi nazariy xulosalar va qarashlar tizimidan iborat.

Ammo milliy ma'naviyat tarixi bilan siyosiy, ijtimoiy, hatto madaniy hayot tarixi orasida muhim farqli jihatlar mavjud. Avvalo milliy ma'naviyat tarixi millatning ma'naviy takomil jarayoni bilan bog'liq. Unda ba'zan asrlar kunlarga, va aksincha, kunlar asrlarga teng bo'lishi mumkin. Millatning ma'naviy kamoloti zamonda, ya'ni uning butun tarixi davomida yuz beradi, ammo u ba'zan shiddat bilan yuksalib borsa, ba'zan esa ma'lum darajada tanazzulga yuz tutishi ham mumkin. Bir narsa ayonki, tarix hodisalari, shaxslar, voqealar o'tib ketadi, moddiy madaniyat unsurlari emiriladi, ma'naviyat esa yuksalib, boyib, tobora kengroq ko'lam va teranroq mazmun kasb etib boraveradi. Millatning aksariyati ma'naviy tanazzulga yuz tutgan fojeiy sharoitlarda ham milliy ma'naviyat yo'qolmaydi, ko'lam va mazmunda o'zi etishgan kamolot bosqichini yo'qotmaydi. Chunki buning uchun ajdodlar yaratgan barcha ma'naviy merosni mahv etish, insonlar

xotirasini, hatto irsiy xotirani ham barbod qilish kerak. Unday kundan Alloh o'zi asrasin!

Demak, milliy ma'naviyat hodisasi ham tarixiy (o'tmish tarix jarayonida yuz berib borgan), ham bugungi kunda mavjudligini saqlab turgan ko'p o'lchamli voqelik bo'lib, Albert Eynshteyn kashf etgan to'rt o'lchamli(zamon va makonda bir paytda mavjud bo'lgan) voqe olam ushbu ma'naviy olam bo'lsa ajab emas. Balki ma'naviy olam o'lchamlari cheksiz bo'lib, to'rt o'lchamli qolipga ham sig'mas.

Islomgacha ma'naviyat davri - juda uzoq - bir necha ming yillar davom etgan. Uni insonning go'daqlik, bolalik, o'smirlik yillariga qiyos qilish mumkin. YOsh bolada hali mantiqiy tafakkur yaxshi rivojlangan bo'lmaydi, u ertaqlar, afsonalarga ishonadi, bola uchun hayot sehrli ertakdek tuyuladi. Ayni shu holat ibtidoiy jamoa va ilk shaharlar davridagi aksariyat insonlar tafakkuriga ham xosdir. Go'yo go'dak inson zotini o'z oila a'zolari – ota-onasi, aka-ukalari miqyosida, olamni yashab turgan xonadoni miqyosida idrok etganidek, ibtidoiy odam ham hali na insoniyatni, na millatni yaxlit tasavvur eta olmaydi, oila, urug', jamoa, qabila, elat darajasida fikrlaydi. Mavhum tushunchalarni idrok etish bola ongi uchun og'irlik qiladi, xuddi shuningdek ibtidoiy odamlar ham har qanday mavhum tushunchalarni biror muayyan narsa-hodisaga bog'lab tasavvur etadilar. Ayni shu xususiyat asotir tafakkur (mifologicheskoe myshlenie) uchun xosdir. Ibtidoiy odam uchun insoniyat – o'z oila a'zolari, urug' jamoasi (katta oila sifatida), keyincha borib, qabila, elatdan tashqarida emas. Qabila bir urug'dan tarqalgan irsiy birodarlar uyushmasi deb tasavvur etiladi. Mushriklik, butparastlikning ham asl sababi – ayni shu asotir tafakkurdir. Chunki payg'ambarlar doimo yagona Tangri nomidan so'zlaganlar, faqat ibtidoiy insonlar qadim yahudiylar oltin buzoqqa sig'inganidek, yagona Tangri haqidagi ilohiy vahiyni muayyan narsa-hodisa bilan bog'lab tasavvur etganlari natijasida sanamlarga sig'inish paydo bo'lgan. Har bir qabila o'zi e'tiqod qilgan Parvardigorini boshqa qabilanikidan farq qiladi deb tasavvur etish natijasida, ayniqsa, shahar-davlatdan imperiyalar davriga o'tish bosqichida ko'pxudolik tizimlari yuzaga kelgan.

Inson ma'naviyati takomil topib borgan sari uning shuuri yorishib, avval millat (xalq, "budun") so'ng mintaq va, oxiri, insoniyat darajasida o'zligini anglab borgan. Bugun endi koinot darajasida fikrlashga o'tib, o'zga sayyoralardan o'ziga teng aqlli mavjudotlarni qidirmoqda.

Ammo insoniyatning bolaligi ham behuda o'tmagan. U birinchi bo'lib, Vatanni, ona-zaminni tanigan, yaratuvchilik mehnatini qadrlashni o'rgangan. Ezgulik halollikda, rost so'zda ekanini, yomon niyat, yolg'on so'z, qing'ir amalning oqibati voy bo'lishini anglab etgan. Payg'ambarlar keltirgan ilohiy vahiya quloq tutgan, aqli etgancha yaxshilarga ergashgan. Milliy o'zlikni tanish va yagona Allohni tan olish bir-biriga yaqin va tutash davrlarda yuz bergani biz uchun ibratlidir. Bu davrda ma'naviy kamolot asosan ibrat zaminida yuz berishini ham alohida qayd etib o'tish lozim. Bu ham bolalikka xos xususiyatdir.

Turkiy millatning o'zligini anglash jarayoni turli begona imperiyalar bosqinidan yurtni himoya qilish bilan bog'liq ravishda kechganligini unutmasligimiz kerakdir. Shu jihatdan ham milliy o'zlikni anglash o'smirlikdan yigitlikka tomon ulg'ayish – balog'at davriga o'xshab ketadi. Ayni shu davrda yoshlarimiz yurt himoyasiga tayyorgarlikni o'taydilar, Vatan nima ekanligini o'zlari uchun amalda yangidan kashf qiladilar.

Milliy davlatlarning shaqlana boshlashi millatning shaqlanishi bilan bevosita bog'liq hodisa. «Avesto» madaniyatining tugal shaqlanishi miloddan ilgarigi VII-VI asrlarda yakunlangan va balki shu davrlarda yozma matnga ko'chgan bo'lsa ehtimol. Har holda Iskandar Maqduniy o'lkamizga kelganda «Avesto»ning to'liq yozma matni mavjud bo'lganligi turli qadim kitoblarda qayd etiladi. Bizning mintaqada ilk davlatchilikning yuzaga kelishi ham ushbu davrlargacha boshlangan bo'lib, «Avesto» matnlarida ilk davlatchilikka oid atamalar va tushunchalar uchrashi bejiz emas. Ammo «Avesto» kitobining to'liq shaqlanish davri bo'lgan **bronza asri** boshlarida asosan, yuqorida eslab o'tganimiz, ilk shahar-davlatlar mavjud edi. Ular atrofida esa hanuz kichik urug' jamoalari, qabilalar alohida-alohida, guruh-guruh bo'lib istiqomat qildilar. Asta-sekin o'zaro yaqin joylashgan turli o'lkalar aro madaniy, iqtisodiy, siyosiy aloqalar vujudga kela

boshladi. «Avesto» kitobida Oliy tangri Axura Mazda yaratgan o'lkalar Ariana Vaeja (Xorazm), Gava (Sug'diyona), Mouru (Marg'iyona), Baxdi (Boxtar yoki Yunoncha shaqlida Baqtriya), Nisaya (Nisa - Parfiya poytaxti), Haroyva (Hirot) va boshqalarni sanab o'tilishi «Mazdayasna» e'tiqodi dastlab tarqalgan ushbu o'lkalar yagona madaniy mintaqa, keyincha Movarounnahr va Xuroson deb atalgan sarhadni tashkil etganligi ma'lum bo'ladi. Shimolda Xorazmdan janubda Shimoliy Hindistongacha, hozirgi Eronning shimoli-Sharqidan Farg'ona vodiysi, Ettisuv o'lkasigacha, Afg'oniston chegaralari esa deyarli to'liq ushbu hudud ichida joylashgandir. Ushbu mintaqa miqyosida shaqlangan madaniy-ma'naviy muhit asta-sekin o'z chegaralarini kengaytirib borib, butun Eron va Ozarbayjonga tarqaldi. Eron hududida zardo'shtiylik e'tiqodiga tayangan buyuk imperiyalar tarkib topdi va ular orqali bu ta'limot Mesopotamiya (ya'ni Dajla va Furot daryolari oralig'i, hozirgi Iroq va Suriya, qadimgi Bobil va Ashshur), Arabiston yarim oroli, Kichik Osiyo (hozirgi Turkiya, qadimda Vizantiya), hatto qadim Yunon va Rum (hozirgi Italiya) chegaralariga etib borib, o'z ta'sirini ko'rsatdi. Ammo Zardo'sht g'oyalari qadim Yunonda ilm-fanning rivojiga xizmat qila boshlagan bir paytda bizning mintaqa xalqlari boshiga ko'p kulfatlar yog'ildi. Avvalo, Eronda saltanat o'rnatgan Axmoniylar (Haxomanishiylar - Kurush, Doro va boshqalar) qadim Turon yurtiga ketma-ket bosqinlar uyushtirdilar. So'ng Yunonistondan Iskandar Maqduniy lashkar tortib keldi. Ikkinchi tomondan, Xitoy xoqonlari goh josus yuborib mintaqa xalqlari orasida nizo chiqarar, goh o'zi qo'shin tortib kelib, Sharqiy Turkiston va Farg'ona vodiylarini bosib olishga urinar edi. YA'juj-ma'juj (yoki juan-juan)lar shimoldan hujum uyushtirib turardilar. Endi kichik shahar-davlatlar yoki erkin qabila ittifoqlari etarli bo'lmay qoldi, mintaqa xalqlari o'z kuchli va birlashgan imperiyasini tuzish zaruratini his qila boshladilar. Mintaqadagi kichik davlatlar o'rnida miloddan oldingi III asrdan boshlab xunlar harbiy demokratik ittifoqi, so'ngra Kushonlar imperiyasi dunyoga keldi. Sharqiy xunn hukmdorlari Xitoygacha etib borgan bo'lsalar, G'arbda ular Balamir (374-400), YUlduz (400-410), Attila (434-453) kabi nomdor lashkarboshilar timsolida butun Rim imperiyasini larzaga soldilar. Kushonlar imperiyasi milodiy era

boshlarida hozirgi SHimoliy Hindiston va Turon o'lkalarini yagona hududga birlashtirishga muvaffaq bo'ldilar. Bu ikki yirik davlatchilik tajribasi turkiy xalqlar ishtiroki bilan bo'lgan bo'lsa, keyinroq borib turkiy elat o'z mustaqil imperiyasini tuzishga muvaffaq bo'ldi. Millatning o'z-o'zini anglab etishi shu tariqa amalga oshdi. Milodiy eraning V-VI asrlaridan boshlab, gullab yashnagan paytlarida Qora dengiz bo'ylari va Dunay sohillaridan to Janubiy Sibir va Mo'g'uliston erlarigacha, Volga bo'ylari va O'rol tog'i etaqlaridan hozirgi SHimoliy Afg'onistongacha hukmini yuritgan Buyuk turk xoqonligi (yoki Ko'k turk xoqonligi - «ko'k» bu o'rinda «osmoniy», «muqaddas» ma'nolarini anglatadi) shaqllandi. Bu ulug' imperiya goh yuksalish va goh tanazzul davrlarini boshdan kechirib, to milodiy eraning VIII asri boshlarigacha mavjud bo'ldi. Ushbu davrda umumturk adabiy tili shaqllandi, harbiy demokratiya qonunlari asta-sekin barqaror davlatchilik qoidalariga aylana bordi, maxsus turkiy yozuv ishlab chiqilib, boy adabiy yodgorliklar dunyoga keldi. Ularning juda ko'pchiligi bizgacha etib kelmagan bo'lishi mumkin, ammo etib kelganlarining o'zini olganda ham jiddiy ma'naviy boylik yaratilganligi har qanday shubhadan xolidir.

«O'g'uznoma», «Kultegin bitiklari», «To'nyuquq bitigi», «Bilka qog'on bitigi» singari yirik tarixiy-badiiy asarlar o'sha davr ajdodlarimiz tafakkur tarzi, orzu-armonlari, ma'naviy kamolot darajasini aks ettiradi. Bizning nazarimizda, ushbu tosh bitiklardagi eng muhim mavzu Vatan va millat, mustaqil davlatchilik g'oyalaridir. Ular bitik mualliflari Yo'llig' tigin, To'nyuquq va boshqalar qalbida yuksak ehtirolarni tug'dirgan va bu tug'yon ularni o'qigan bugungi kitobxon diliga ham bundan 12 asr burun qanday bo'lsa, xuddi shunday ta'sir ko'rsata oladi. **Budunning** (ya'ni, o'sha davr tilida - xalqning) butunligi, yurtboshining oqilligi va tadbirkorligi, bahodirlar shiddati va shijoati bugungi kunimiz uchun ham ibrat va namuna bo'lgulikdir.

Ushbu bitiklar mazmunidan turkiy elat islomdan oldinoq yaxlit bir xalq sifatida o'zligini tanib olganini oydin his qilamiz va islom davridagi turkiy sulolalar yuksalishining ma'naviy omillar va asoslarga ega ekanligi ayon bo'ladi.

Bu paytda turkiy xalqlar yagona Tangriga e'tiqod qilishgan. 716-720 yillar orasida yozilgan «Kichik Kultegin bitigi» shunday shiddat bilan boshlanadi:

*Tangri toq. Tangri inoyati bilan
Turk Bilka qog'on bu erga o'lturdim.
So'zimni tugal eshitgil.*

*Og'a-inilarim, o'g'lonim,
Birlashgan ulusim, budunim,
O'ngdagi hokim, katta beglar,
So'ldagi buyruq tarqatuvchi beglar,
O'tuz
To'quz o'g'uz beklari, buduni
Bu so'zimni yaxshilab eshit,
Qattiqqa tingla.⁷*

Bu satrlarni 716 yilda taxtga o'tirgan Bilka qog'on nomidan uning jiyani, buyuk sarkarda Kulteginning nabirasi ulug' shoir Yo'llug' tigin (tigin – turkiyda «shahzoda» ma'nosini bildiradi) yozmoqda. Bu Vatan va millat fidoyisi o'z ajdodlari, bobosi va amakisining shonli kurashlariga bag'ishlab yozgan yirik marsiya-dostonlarida millat va xalq boshini qovushtirish uchun o'z hayotini tikkan bahodir va tadbirkor yurt ulug'larini madh etdi, ulusning bosh manfaati, milliy davlatning etakchi g'oyasi nima ekanligini yorqin satrlarda ifodalab berdi:

*Turk budunini biriktirib,
El tutunmog'ingizni bunda bitdim.
YAnghishib parchalanishingizni,
YAna bunda bitdim.
Ne-ne so'zim esa,
Mangu toshga bitdim.
Uni ko'ra biling,*

⁷ Қаюмов А. Қадимият обидалари. Т.; 1972, с. 134.

Endigi turk buduni, beklar.8

“Turk buduni” - Buyuk turk xoqonligi (Ko‘k turk xoqon-ligi) davrida umumturkiy adabiy til, mustaqil davlatchilik g‘oyalari asosida mukammal shaqllangan va “Kultegin bitigi”, “Bilka qog‘on bitigi”, “To‘nyuquq biti-gi” kabi turkiy tosh-bitiklarda o‘z ifodasini topgan yagona turkiy xalq va millat timsol-tushunchasi.

Iste‘dodli sarkarda Kultegin turli turkiy qabilalarni yagona xalq sifatida birlashtirish uchun butun umrini fido qildi, Turk xoqonligining oxirgi hukmdorlaridan bo‘lmish akasi Bilka qog‘on saltanatini bobolari boshqargan dovrug‘li yurt hududlarida saqlab qolish uchun tinmay turli buzg‘unchilik tamoyillariga qarshi ayovsiz janglar olib bordi. Yo‘llug‘ tigin buyuk bobolari timsolida elni vatanga muhabbat, millatparvarlik ruhida tarbiya qilishga intiladi, yurt tinch, xalq hayoti farovon bo‘lishi uchun davlatni boshqaruvchilardan, beklardan va oddiy aholidan qanday ma‘naviy fazilatlar talab etilishini ulug‘ xoqonlar davridan namuna keltirib ko‘rsatib beradi:

Bilka qog‘on ermish,

Alp qog‘on ermish,

Buyruqchilari ham bilka(bo‘lg‘on bo‘lsa) ermish,

Alp bo‘lgan bo‘lsa ermish.

Beklari yana, buduni yana to‘g‘ri ermish,

SHuning uchun ancha qo‘l tutgan bo‘lsa ermish.9

Demak, hukmdorning asosiy fazilati bilimli, farosatli, shu bilan bir paytda shijoatli va mard bo‘lsa, lashkarboshilar, amaldorlar ham shunday bo‘lsa, beklar, oddiy fuqarolar millat va Vatanga sodiq, to‘g‘riso‘z, gapi bilan amali bir joydan chiqadigan bo‘lsa mamlakat yuksalar, el farog‘atda yashar ekan. Agar hukmdorlar elni o‘ylamasa, xalq to‘g‘ri yo‘ldan toysa, yurt xarob bo‘lib, millat o‘zgalar

8 Ўша китов, - с.137

9 Ўша китов, с.139-140

asoratiga giriftor bo'lar ekan. Bu azaliy va abadiy ma'naviy qadriyatlar bugungi kunimizda ham o'z dolzarbligini saqlab kelayotgani O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A. Karimovning qator asarlari va boblarida o'z aks-sadosini topib kelmoqda. Bundan 1300 yil ilgari Yo'llig' tigin, To'nyuquq kabi millat uchun qayg'urgan shoirlari bo'lgan el o'zligini hech qachon yo'qotmaydi, dahrning ming bir balolaridan omon chiqib yana yuksalaveradi.

Xullas, asotir tafakkur bosqichida urug' jamoasi bo'ladi, qabilalar bo'ladi, qabilalar ittifoqi shaqlana boshlaydi. Ammo millat tushunchasi bu davrdan ancha keyin, milliy davlat shaqlanishi bilan bir paytda yuzaga keladi. Masalan, «Avesto» kitobi yozilgan til biror muayyan millatning tiliga mos kelmaydi. Eronda Ahmoniylar sulolasi hukmronligining o'rnatilishi mintaqa tarixida imperiyalar davrini boshlab berdi. O'lkamiz xalqlari begona imperiya da'vogarlarining ming yillik bosqinchilik azoblarini ko'rdi, ushbu kurashlar mobaynida mustaqil millat sifatida shaqlanib bordi, avval xunlar va Kushonlar tarkibida, so'ng mustaqil millat sifatida milliy davlatchilikni -Buyuk Turk xoqonligini vujudga keltirdilar. Bu davrda (V-VII asrlarda) turkiy adabiy til ham shaqllandi va ushbu umumturkiy adabiy til yodgorliklari bizgacha toshbitiklar va boshqa matnlarda etib keldi. Millatning o'z-o'zini anglab eta boshlagani, turli turkiy elatlarning bir butun xalq (**«budun»**) sifatida birlashuvi hayot va mamot masalasi bo'lib, yuzaga chiqqanligi ushbu matnlar mazmunida aniq ifodalangandir. Turkiy millat o'z mustaqilligi uchun, elatlar birligi uchun kurashda, ayovsiz janglarda shaqllandi.

Manbalarda keltirilishicha, turk davlatining paydo bulishi eramizdan oldingi VII asrga borib takaladi. Birinchi turk davlatiga Alp Er Tunga ya'ni Afrosiyob asos solgan. Keyingi davrlarda turli turk davlatlari vujudga keldi. Ular Attila boshchiligidagi Xun imperatorligi (Miloddan keyingi IV asr), Oq Xun imperiyasi (miloddan keyingi IV – VI asrlar). Bu davlatlarga ba'zi bir Evropa mamlakatlari, Turkiston, Hindiston, Afg'oniston, Qoshg'ar va boshqa mintakalar kirgan.

Urxun-Enasoy bitiklari Mugulistonning Urxun daryosining yokalaridagi mozorlardagi bizning davrimizgacha saqlangan kabrtoshlarga yozilgai.Marmar kabrtoshlarning balandligi 2-3 metr va undan ortik bulgan. Vaqt va zamon utishi

bilan kabrtoshlarning bir kismi nurab, maydalanib ketgan va ularga yozilgan bitiklar uchib ketgan. Lekin kabrtoshlarning ba'zilari yaxshi saqlanib kolgai. Ulardagi runiy yozuvlarni olimlar ukib mazmunini ochib berganlar. Bu bitiklar VI-VIII-asrlarga tegishli bulib, Turk xoqonlari xukmronlik kilgan davrgato'g'ri keladi. Runiy yozuvlar katta marmar toshlarga xokonlar, sarkardalar va ularning karindoshlari kabriga urnatilgan. Muximi shuki, bu kabrtoshlarga xokon yoki sarkardaning umri lavomida kilsai ishlari, xaldni birlashtirishga karatilgan sa'y-xarakatlari, mustakillik va ozodlik uchun kurashi, kaxramonligi, uz erini saqlab kolish yulida kursatgan mardligi yozib borilgan. Bulardan tauqari, bitiktoshlarda o'sha davrdash vokealar, turk xokonligining tarixi. davlatni barpo kilishi, xalqning turmush tarzi, madaniyati. dunyokarashi, falsafiy fikri, marosimlari, urf-odati, xulk-odobi aks etgan. Yozuvlardagi asosiy goya bu-turklarni yagona davlat ostiga birlashtirish va mustaqilligini saqlab qolish bo'lgan.

Bu yozuvlarning ichida Urxun yodnomalariga tegishli Tunyukuk bitigi aloxida urinni egallaydi. Bitiktosh ikkinchi turk xokoshtigiga asos solgan Eltarish xokonining maslaxatchisi Tunyukukka bagishlangan. Undagi yozuvlar 712-716 yillarga to'g'ri keladi. Bitiktosh Mugulistonning Bain-Sokto degan joyidan topilgan. Bitik Tunyuyuqning xayotligida uzi tomomidan yozdirilgan.

Tunyukuk davlat ishlarini boshkarishda faol katnashadi. U turk beklarmii pnimlarga karshi kurashga, mardonavor jang kilishga , dushmanlardan kurkmaslikka chorlaydi. Uning donoligi, mardligi, tadbirkorligi tufayli urushda galaba kozoniladi. Umuman turkiy bitiklarda kurkoklik, xoinlik kattik koralanib, mardlik, kaxramonlik va shijoatkorlik yuksak kadrilanadi. Masalan, Tunyukukniig sarkarda sifatida uz askarlariga maxorat bilan boshchylik kilishi, turklarning kurkmas va dovyuraqligi, jangovorligi xakida bitiktoshda kuyidagi fikrlar keltiriladi: «Jangchilarning kelgani kaxramon, deganlar. Dushman sezmay koldi. Tangri, Umay, mukadsas er-suv dushmani bosib bergan kurinadi. Nega chekinamiz, dushmanni kup deb, nega kurkamiz, uzimizni oz deb. Kani bosaylik, xujum kilaylik, dedim. Xujum kildik. dushmanni tor-mor kildik. Ikkinchi kun

keldi. Urushdik. Ularning kuchini biznikidan ikki kanoti yarmicha ortik edi. Tangri yorlakagani uchun dushman kup deb biz kurkmadik, jang kildik.

Tunyukuk bitigida erkinlikka erishish turkiy kabilalar1tng ezgu istagi va asosiy maksadi xisoblangan. Ular turk davlata va xokonligini barpo kilib erkin, birovlariga karam bulmasdan baxtiyor xayot kechirish uchun intilganlar. Lekin bu maksadga erishish uchun tinmay kurash olib borganlar. Nasimxon Raxmonov ma'lumotiga kura, Tunyukuk raxbarligida ikki ming turk jangchisi uch mingta o'g'uz kushiiini engib, 23 shaharni matlub etishga muvaffaq bo'lgan. U insonparvarlik kursatib zardushlar bilan jangda 50 jangchili acirlikdan ozod etib yuborgan. Tunyukukyovuzlik, urushlar kilib maksadga erishish urniga tadbirkorlik va tinchlik yuli bilai ish olib borishni afzal kurgan. U xar kanday adolatsizlik va zulmga karshi chikkan.Urxun yodnoma- laridan yana biri bu - Qul Tigin bitigidir. Bitiktosh Maujxip sarkarda, Bilga xokonning ukasi Qul Tigin sharafiga 732 yilda urnatilgan. Qul Tigin 731 yilda 47 yoshida vafot etgan. SHuni xayd etish lozimki, garchi yodgorlik Qul Tiginning jasorati sharafiga urnatilgan bulsada. Bilga xokonning usha davrda parokan- da bulib ketgan turk xatki ni birlashtirib, yirik chavlat barpo kil i sh yulidagi sa'y-xarakatlari xakida xdm xikoya kilinadi.

Bitiktoshda yozichishicha, turk kabilalari ishonuvchan, samimiy va ok kungil bulgani uchuy kup azoblarga duchor buladi, Tabgach kabilasi ularni aldab, shoyi matolar va'da kilib uzlariga karam kilib oladi. U erda aytilishicha, Tabgach xalqi shirinsuz, ipak matolar bilan turk kabilalariga zugum utkazadi. Natijada ularning kuplari azob-ukubatga chidayolmay o'lib ketadi.

Bitik toshdagi yodnomalarning bir qismi Qul Tiginning baxodirligi, jangdagikaxramonligi, jasurligiga bagishlangan. Agar akasi Bilga xokon davlat ishlari bilan shugullanib, turk xalqini birlashtirishda donolik va zukkolik kursatgan bulsa, Qul Tigin kuprok moxir sarkarda va jasur jangchi. vatanparvar sifatida akasiga yordam beradi. Qul Tigin uzga kabilalar bilan jang kilishda dovyurak lashkarboshi bulib, kabiladoshlarini olga boshlaydi. U izchil, to'qqiz o'g'uzlar va karlu klar bilan kurashda moxir sarkarda sifatida uzini kursatib. Dushman jangchilariga kup talofat etkazdi.

Enisey bitiklariga esa Buyuk tashloq yodnomasn. Irk bitigi, Buyuk Turon yodnomasi, Elsgish yodnomasi, Begra yodnomasi, Oltin ko'l yodnomasi, Uybat yodnomasi va boshqalar kiradi.

Bularni orasida Irk bitigi, bizning nazarimichcha, aloxida urinni egallaydi. Zero unda qadimgi turk kabilalarining dunyokarashi, urf-odati. axloq va xulq-odobi, rasm-rusmlarini bilib olish mumkin.

Tarixiy manbalarning guvoxdik berishicha, turk xokonligi davrida yashagan turklar (VI-VIII asrlar) «kuk turklar» xamdeb atalgan. Irk bitiklari runiy yozuvda yozilgan bulib, turk xokonligi davriga to'g'ri keladi. SHuning uchun bulsa kerak, uni «Fol kitobi» dam deyishadi.

Irk, bitigining muxim xususiyati shundan iboratki, unda odamlarning xatti-xarakati, yurish-turishi, tabiat dodisalari, oilaviy munosabatlar, jangu-jadal va urushlari, jangchilar- ning ganimlarga karshi kurashi, xayvonlar, ikdim uzgarishlari xullas dunyodagi xamma v oke al ar yaxshilik va yomonlik tushunchalari orkali baxolanadi.

«Irk bitigidagi yaxshilik va yomonlik urtasidagi goyaning farkanishi, ya'ni nima yaxshi-yu, nima yo.moi ekanligini ajrata bilshi, G'oyalarni keng xalq ommasviga etkazish uning negizini tashkil kiladi. Asarda turkiy xalqdar xayotining barcha tomonlari - madaniy-maishiy turmushi. odamlarning uzaro munosa- batlari va axloqiy prinsiplari urin olgan¹, - deb ta'kidlaydi Nasimxon Raxmon.

Irk bitigidan parchalar, u xavdagi ma'lumotlar, adabiyottari- xi, xususan, yukorida nomlari tilga olingan «Qadimgi xikmatlar», Nasimxon Raxmoniing «Turk xokonligi» va boshkalarda keltirilgan.

Ma'lumki, qadimgi turkiy kabilalar tabiatga yakin bulganlar. Ularni tabiat, xayvonot dunyosi, nabotot olami, eru suvdan ayri xolda tasavvur kilib bulmagan. Inson va tabiat uygunlikda bulgan. Inson kanchalik tabiatga, o't-ulanlarga yakin bulsa, xayvonlar bilan uzaro axillikda yashasa, bularning xammasi yaxshilik alomati, ezgulik xnsoblangan. Turk xokonligida aynidsa ot e'zozlangan. CHunki ot insonning doimiy yuldoshi, jangda, dushmanlar bilan kurashda, chorvachilik ishlarida, kundalik tur- mushda, oilada ot inson ga yordam bergan. Er kishini otsiz

aslo tasavvur kilib bulmagan. Irk bitigida xam otlar ayniksa zot- dor otlar madx kilinadi, ularning chopogonligi, epchilligi va boshka sifatlari makgaladi.

Irk bitigida tabiatdagi xodisalarning turfaligi, ularning u n arno turishi, bir sifatdan ykkinchi sifatga utishi - tabiatdagi taroyibotlar, uning sirru asrorlari sodda dialektika nuqtai nazaridan falsafiy mushohada qilingan: “Kulrang bulut yurib keldi, xalq ustiga yomg‘ir yog‘di, kora bulut yurib keldi, xdmmaning ustiga yogdi. ekinlar pishib etildi. Yangi utdar usib chikdi, otlarga, odamlarga yaxshi buldi, der. shunday bilinglar: yaxshidir bu”. Quyidagi dialektik fikr shunga uxshashdir: “Tong otdi, keyin er yorishdi, keyin kuyosh chikdi, butun er yuzi yorug buldi der, shunday bilinglar: yaxshidir bu”.

“Irk bitigida ilgari surilgan g‘oyalardan yana biri kattalar va ota-onani xurmag kilish, bolaning ota-oiaga. ota-onani bolaga munosabatidir. Unda ayollar to‘g‘risida ham ilik, suzlar aytilgan. Kuyidagi misralarda bolaning ota-onasiga munosabati ifodalangan: «Ugil onasidan va otasidan upkalanib kochib ketdi, yana uylab kaytib keldi, onamning suzini tinglayin, deb keldi, shunday bilinglar. yaxshidir bu»

Umuman olganda. turk kabilalari eramizdan oldingi davrlarda xam falsafiy mushohadaga moyil bulganlar va uzlarini turmush tarzi va ongini usish darajasidan kelib chiqib ularni baholaganlar, kishilarni ezgulikka da‘vat qilganllar.

Qadimgi xalq og‘zaki ijodiyoti va yozma yodgorliklarida Markaziy Osiyo xalqlarining ma‘naviy hayoti.

I. Eng qadimgi ma‘naviyat unsurlari – Islomgacha milliy ma‘naviyatimiz taraqqiyotining birinchi bosqichi. Tosh asriga muvofiq keluvchi ibtidoiy jamoa davrida shaqllangan ma‘naviy qadriyatlar. Bu davrda hanuz yozuv ixtiro qilinmagani uchun yaxlit shaqllangan alohida ma‘naviyat tizimi haqida xulosa qilish qiyin.

II. Ilk shahar jamoasi ma‘naviyati – Islomgacha milliy ma‘naviyatimiz taraqqiyotining ikkinchi bosqichi. Asosan bronza asriga muvofiq keluvchi ilk shahar-davlatlar davrida shaqllangan yaxlit ma‘naviyat tizimi (masalan, shumerlar

ma'naviyati yoki "Avesto" ma'naviyati). Bu davr odamlari Borliq haqiqatini asosan **asotir** tarzida tasavvur etganlar.

III. Millat va milliy davlatning shaqlanishi – Islomgacha milliy ma'naviyatimiz taraqqiyotining uchinchi bosqichi. Temir asri yoki buyuk saltanatlar davrida shaqllangan ma'naviy qadriyat – **"millat"** timsol-tushunchasining vujudga kelishi (masalan, turkiy bitiklarda o'z ifodasini topgan **"turk buduni"** timsol-tushunchasi.)

1. Islomgacha milliy ma'naviyatimizning shaqlanish bosqichlari

Bosqichlar	Tarixiy davr	Asosiy ma'naviy qadriyatlar
I. Eng qadimgi ma'naviyat unsurlari	Ibtidoiy jamoa	a) Oilaviy munosabatlarning tartibga solinishi va urug' jamoaning tashkil topishi; b) Yaratuvchilik mehnatining e'zozlanishi; v) Tuproq, suv, olovning e'zozlanishi;
II. Ilk shahar jamoasi ma'naviyati	Ilk shahar-davlatlar	Ilm va imon uyg'unligining shaqlanishi
III. Millat va milliy davlatning shaqlanishi	Buyuk davlatlar (imperiyalar)	Millat, milliy adabiy til va milliy davlatning shaqlanishi

Hozirgi o'zbek xalqining ajdodlari bundan bir necha ming yillar oldin yashagan bo'lib, ular yuksak va o'ziga xos madaniyatning vujudga keltirishda juda katta va mashaqqatli yo'lni bosib o'tishgan. Dastlabki, tosh qurollaridan tirikchilik uchun foydalanishdan ancha takomillashgan mehnat qurollari yasashgacha, undan urug'chilik, qabilachilik davrlariga kelib, xo'jalik va madaniy taraqqiyotda erishilgan yutuqlargacha bo'lgan tariximiz ota-bobolarimizning boy qadimiy madaniyatiga ega bo'lganligidan dalolat beradi. Eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda Baqtiriya, Xorazm, So'g'diyona, Parfiya, Zarafshon vohalari, Parkana kabi o'lkalarda turli qabila va elatlar yashagan. Bular hozirgi o'zbek xalqining «ildizi» hisoblangan sak-massagetlar, so'g'dlar xorazimiylar, baxtarlar, chochliklar va parkanaliklar kabi qabila va urug'lar bilan birlashib ketgan va hozrgi Markaziy Osiyo hududidagi halqlarning ajdodlari paydo bo'lgan.³⁸

³⁸ Хошимов. К. ва бошқалар. Педагогика тарихи. -Т.: «Ўқитувчи», 1996. 6-бет

Bu elatlar yashagan hududlarda o'ziga xos madaniy an'analar tarkib top borgan. Eng qadimgi kishilarning dastlabki oddiy istaqlari, orzu-umidlari, xislatlari qadimgi eposlarda ulardagi afsonaviy obrozlar qiyofasida o'z ifodasini topgan. Ruhga sig'inish - onimizni, ajdodlar ruhiga sig'inish – totemizm, sehrgarlik kabi diniy e'tiqodlar va marosimlar aks etgan afsonalar, rivoyatlarda eng qadimgi avlodlarimizning tafakkur dunyosiga aks etgan. Ammo bu rivoyatlar, afsonalar, massagetlar, saqlar, xorazmiylar, so'g'dlar yashagan davrlarga borib taqaladi.

Markaziy Osiyo xalqlarining xususan o'zbeklarning madaniyati, tarixiy ildizlari, ijtimoiy, falsafiy, axloqiy diniy, badiiy qarashlari shaqlana va rivojlana borishning ilk davrlari qadim-qadim zamonlarga borib taqaladi. Avlodu - ajdodlarimizning hayoti, urf-odatlar va an'analar, madaniyati, tili va tarixini badiiy-falsafiy jihatdan o'ziga xos tarzda aks ettiralidagigan g'zaki ijodiyoti nihoyatda boy va xilma-xildir. Miflar – (grek. xudolar, afsonaviy qahramonlar, dunyoning yaratilishi va er yuzida hayotningpaydo bo'lishi haqidagi qadimgi xalq rivoyatlar, afson) afsonalar, qachxramonlar to'g'risidagi dostonlar, to'y-sayillarda, xalq laparlar, lirik she'rlar, maqol va matalllar, masal va topshiriqlar xalq og'zaki ijodiyoti madaniyatning uzoq tarixiga ega bo'lgan sohalaridir. Ularning ijodkori – barcha moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratgan xalq ommasidir.

Markaziy Osiyo bir necha asarlar osha yuzaga kelgan mif va afsonalar insoniyat ma'naviy madaniyati taraqqiyotiga, xususan, qahramonlik haqidagi dostonlar paydo bo'lishiga zamin bo'lib xizmat qildi. «Tumaris», «SHiroq», «Zariard va Odatida», «Zarina va Striangiya», «Uch og'a-ikki botirlar», «Manas», «Qahramon», «Malikai Xusnobod» kabi qissalar, «Alpomish», «Qirqqiz», «Go'ro'g'li», «Avazxon», «CHambil qamali», «Oysuluv» singari dostonlarda ham milliy umuminsoniy ahamiyatga ega bo'lgan falsafiy g'oyalar ilgari surilgan³⁹.

Eng qadimgi madaniy, adabiy yodgorlik va boyliklarimizni o'rganishda 3 asosiy manbaga tayanamiz:

Xalq og'zaki ijodi materialllari.

Buyuk adiblar, allomalarning ijodiy merosi.

³⁹ Туленов. Ж., Фалсафа. Т.: «Ўқитувчи», 1997, 43-бет.

Arexologik qazilmalar natijasida topilgan ashyolar.⁴⁰

Eng qadimgi adabiy yodgorliklar O'rta Osiyo hududida qadim zamonlardan yashagan hamda o'zbek, tojik, turkman va boshqa xalqlarning asosiy etnik qatlami bo'lgan elat va qabilalarning yodgorliklaridir. Bu yodgorliklar hozir O'rta Osiyo hududida yashayotgan barcha xalqlarning mushtarak madaniy yodgorligidir.

Qadimgi O'rta Osiyo tarixi va madaniyati haqida grek, xitoy, hind va arman tarixchilarining kitoblarida, Avesto, bexistun, Bundaxishn, O'rxun-Enisey yodgorliklari kabi turli manbalarda, Beruniy, Narshahiy va boshqa olimlar hamda tarixchilarning asarlarida ko'pgina qimmatli material va ma'lumotlar saqlanib qolgan.

Og'zaki adabiyot yodgorliklari: Badiiy so'z san'ati madaniyatning eng qadimgi va uzoq tarixiga ega bo'lgan sohasidir. Uning kurtaqlari ibtidoiy jamiyat kishilarining mafkuraviy tasavvuri, mafkura turlari hali sinkretik (bir-biridan ajralmagan, qorishiq) xarakterda bo'lgan davridayoq vujudga kelgan edi. Mehnat jarayoning rivoji, inson tajribasi va ongining taraqqiysi mafkura turlarining bir-biri bilan uzviy aloqada bo'lgan mustaqil sohalar sifatida taraqqiy etishga xizmat qiladi. Kishilar turmush tajribalarini, tabiat va jamiyat haqidagi fikir-tushunchalarini obrozli so'z orqali tasvirlash, bayon etish ko'nikmalarini yarata boshlaydilar. Badiiy so'z tajribasining o'sishi, badiiy did va zavqning takomillashib borishi xilma-xil badiiy shaqllarni, adabiy janrlarni vujudga keltiradi. SHunday qilib, badiiy so'z san'ati va yozma adabiyotning vujudga kelishiga zamin hozirlaydi. U og'izda-og'izga, avloddan-avlodga, davrdan-davrgao'tadi. Biroq u dastlab qanday yaratilgan bo'lsa, har qachon ham aynan o'sha holicha saqlanib qolmaydi, balki ijodiy qayta ishlanadi, turli xil o'zgarishlarga uchraydi, yangi-yangi ma'lumotlar bilan boyiydi, yangi tarixiy sharoitga muvofiqlashadi, keyingi yaratilagn asarlar bilan birga yashaydi, uzoq umr ko'radi. Shu bilan birga, yozma adabiyot og'zaki adabiyotga samarali ta'sir etadi, og'zaki adabiyot yozma adabityoning tajribalardan ijodiy foydalanadi.

⁴⁰ Хошимов. К. ва бош³алар Педагогика тарихи. Т.: «Ў³итувчи», 1996, 7-бет

O'rta Osiyo xalqlarining eng qadimgi zamonlarga ayrim og'zaki dabityo yodgorliklari ba'zi bir manbalar orqali bizga qadar saqlanib qolgan. Bu manbalar tarixiy kitoblari, ilmiy asarlari, yozma yodgorliklar va boshqalardan iborat. Antik tarixchilardan Gerodot, Kteziy, Polien, Hares, Mitelskiy boshqalarning kitoblarida xalq og'zaki ijodi ayrim asarlarning mazmuni hikoya qilib qoldirilgan. SHuningdek, o'rta asr tarixchilardan Hamza Isfahoniy, Tabariy, Ma'sudiy, Beruniy, Saolidiy, Bal'amiy, va boshqalarning asarlarida ham og'zaki adabiyotlariga doir qimmatli materiallar va ma'lumotlar bor. «Avesto», «Behustun», «Bundaxishn», «Denkart» kabi yozma yodgorliklarda og'zaki adabiyotning ba'zi bir namunalari o'rin olgan. Mahmud Qashg'ariy esa o'zining mashhur lingvestek asari «Devoeni lug'atit turk»da qadimgi qo'shiq, lirik she'r va maqolalardan turli namunalar beradi. «Xudoynoma» va ulug' shoir Firdavsiyning «SHohnoma» sida qadimgi ogzaki adabiyotning bir qancha asarlari va obrazlari qayta ishlanadi. SHu bilan birga, qadimgi og'zaki adabiyotning izlari, uning «arhaik elementlari» keyingi davrlarda yaratilgan xalq og'zaki ijodi asarlarida ham saqlanib qloganinin kuramiz bular bizni qadimgi og'zaki adabiyot namunalari bilan tanishtirib, ular haqida ma'lum tasavvur tug'diradi.⁴¹

Qadimgi og'zaki adabiyot yodgorliklari miflar, afsonalar, qahramonlik eposi, qo'shiqlar, lirik she'rilar va boshqa turdagi adabiy asarlardan iboratdir.

Mif va afsonalar:

«Xubbi va Erxubbi afsonasi» - (mifalogik afsona) Xorazim mifologik afsonasida Xubbi suv xudosi va kishilarni halokatdan qutqaruvchi qahramon sifatida gavdalanadi.

Juda qadim zamonlarda, Faridun va hatto Jamshid zamonasidan burun, Amudaryoda Xubbi degan bir yigit bo'lgan ekan. U bir qo'li bilan baliq tutar, ikkichi qo'li bilan uni quyoshga tutib turar, baliq bir zumda pishar ekan. hubbi shu xilda baliq eb, Amudaryoda 700 yil yashabdi, daryoni qo'riqlabdi, biror yomon ruh, hattoki chivin ham daryoga yaqin yo'llashga botinolmabdi. Xalq suvga ma'mur bo'lib, shod-xurram yashar ekan. Biroq Jamshid zamonasiga kelib, Xubbi

⁴¹ Маллаев Н.М. Қадимги оғзаки ўзбек адабиёти тарихи. 1-қитоб, Т.: «Ўқитувчи», 1976, 40-41-бетлар.

g'oyib bo'libdi. kishilar uni osmon suvlarining hukmroni bo'lgan qiz o'g'irlab olgan dnb faraz qilibdilar. Xubbi g'oyib bo'lgandan keyin Amudaryoga uning onasi kelibdi. U birinchi bo'lib qayiq yasabdi, kishilarni qayiqda suzish va dushmanga qarshi suvda jang qilishga o'rgatibdi. Biroq kunlardan bir kuni Xubbining onasi ham g'oyib bo'libdi. Lekin kishilar o'z homiylarini, Xubbi va uning onasini unutmabdilar. Ular qayiqlarda Xubbining onasi qiyofasini tasvirlabdilar.

Farg'ona vodiysida ham Xorazim mifologik qahramoni Xubbi obraziga o'xshash Erxubbi obrozi yaratilib, ko'p afsonalarda hikoya qilinadi. Qadim vaqtlarda kishilar Ohangaron (Toshkent vodiysi) daryosidan o'tganda Erxubbidan madad so'rar ekanlar.⁴²

«Baraktom qal'asi haqidagi afsona» (III-IV asarlarda bino bo'lgan).

Qadim zamonlarda Qoraqalpog'istonning Qozog'istonga chegaradosh bir vodiysida Barak degan zolim shoh yashar ekan. SHoh bir qasrida o'zi tursa, ikkinchi qasrida katta ov burgutini saqlar ekan. Kunlardan bir kuni qasrga burgutning onasi Anko (mifik qush) kelibdi. SHoh kishilarning gapiga quloq solmay, ona-bolaning diydor ko'rishiga xalaqit berib, burgutni ovga olib chiqmoqchi bo'libdi. Burgut g'azablanib Barakka chovut solibdi-da uni osmonga ko'tarib chiqib, erga tashlab yuboribdi. Barak shohning parchalangan jasadi o'sha qasrda dafn qilinibdi. Vodiy harob bo'libdi. Karvonlar unga yaqin yo'lamaydigan bo'lib qolibdilar.

3. «Qo'blandi Botir» afsonasi (keyingi doston ham yaratilgan – III-V asr).

Kurganch qal'asi qoraqalpoq va qozoq xalq qahramoni Qublandi Botir haqida hikoya qilinadi.

4. «Qirq qiz» afsonasi (I-VI asrlar – keyin bu haqda doston ham yaratildi).

Bu xilma-xil afsona va miflar keyinchalik Alisher Navoiy ijodiyotidan ham o'rin oldi, qayta-qayta ishlandi.⁴²

⁴² Хубби ҳақидаги мифологик афсона. Я. Фуломовнинг «История орошения Хорезма» китобидан олинди. – Тошкент: Фан нашриёти, 1957.

Qahramonlik eposlari: (epos – xalq og‘zaki ijodiyotida qahramonlik va qahramonlar haqidagi dostonlar majmui).

5. To‘maris – (mil. Avval 530-520) eposi O‘rta Osiyo aholisining el bosqinchilari tajavuziga qarshi olib borgan mardona kurashning badiiy ifodasidir. Eramizdan avvalgi IV asrda bir necha mamlakatlarni istilo qilgan ahmoniylar shohi Kir O‘rta Osiyoga bostirib kiradi. O‘rta Osiyo aholisi, ayniqsa To‘maris boshchiligidagi massaget qabilalari Kirga qarshi mardona kurash olib boradilar. Kir qo‘shini engiladi va uning o‘zi 529 yilda jang maydonida o‘ldiriladi. Bu eposning asl nusxasi bizgacha etib kelmagan, uning mazmuni grek tarixchisi Gerodotning (484-425) «Tarix» kitobidan hikoya qilib qoldirilgan.

To‘maris eri o‘lgandan keyin – 10 yil oldin massaget qabilalarida boshchilik qilgan. 18 yoshli yolg‘iz o‘g‘il Sparganiz massaget qabilasi qo‘shinlariga qo‘mondon – boshchilik qiladi. Eron shohi massagetlar osoyishtaligiga xavf soladi. boshda uning To‘marisga uylanish shum niyati bo‘ladi, malika uning taqlifini rad qiladi. Kir xiyla-nayrang yo‘liga o‘tadi.

To‘maris: «... biz bilamizki, sen tinchlikni xohlamaysan, shu sababli basharti maslahatimizga ko‘nmay, massagetlar bilan to‘qnashishni istasang, ko‘prik yasayman deb ovor bo‘lib o‘tirma. Bizga aytsang biz senga xalaqit bermay, daryoning uch kunlik yo‘lga ko‘chib o‘tamiz, bermalol daryodan o‘tasan, undan so‘ng yuzma-yuz urushamiz. Bordi-yu, agar biz bilan daryoning sen turgan qirg‘og‘ida uchrashmoqchi bo‘lsang, uni ayt, unga ham biz rozi, faqat nomardlik qilma» debmaktub yozadi. Kir birinchi taqlifga ko‘nadi. Dastlabki, jangda Kir qo‘shinlari hiyla ishlatib, shaharni yolg‘ondan tashlab, shaharda oshqozonlarda osh damlab (bu sirni oshpazlarga ham aytmay) chekinadi, To‘maris o‘g‘li shaharni bosib olib o‘sha oshlardan tanovul qilib, askarlari bilan piyong – kayf bo‘lib qoladi. Natijada Kir qo‘shinlari yana yarim tunda chekingan shaharni bosib oladi va To‘marisning o‘g‘li Sparganizni asir oladi. O‘g‘li soqchilar nayzasiga o‘zini urib halok bo‘ladi. Dastlab, To‘maris Kirga xat bitadi: «... E qonxo‘r Kir, qilgan ishing bilan maqtanmay qo‘ya qol! Sen mening o‘g‘limni yuzma-yuz jangda engganing yo‘q, uni makkorlik bilan sharob ichirib qo‘lga tushirding. Endi mening

nasihatimga kir, o'g'limni menga topshirib, kelgan eringga ziyon-zahmatsiz qaytib ket. Agar meni so'zimga kirmasang massagetlar tangrisi - Quyosh nomi bilan qasamyod qilamanki, men senday ochko'z xonni qon bilan sug'oraman», deydi. Kir bu so'zlarga amal qilmadi. To'maris o'g'lining o'ldirilganligini eshitgach, ikki daryo oralig'ida ayovsiz jang qiladi, Kirni asir oladi. To'maris: «Ey nomard, sen meni – jangda halollik bilan engib chiqqan bir ayolni – makkorlik bilan o'g'lidan judo qilib, farzand dog'ida kuydirding, sen umring bo'yi qonga to'ymading, men o'z ontimga amal qilib seni qon bilan sug'ordim. Birovning yurtiga zo'ravonlik bilan bostirib kirganlarning jazosi shu!» deydi.

6. Shiroq - (mil.avval.509). bu epos ham saqlanib qolmagan. Uning qisqacha mazmuni grek tarixchisi Polien (er.avvalgi II asr)ning «Harbiy hiylalar» kitobida hikoya qilinadi. To'maris voqeasidan keyin 20 yil o'tgach Eron taxtini egallagan Doro Turon zaminiga qo'shin tortadi. Shak qabilasi xavf ostida qoladi.

Shak hukmronlari dushmanga qarshi kurash rejasini tuzayotganda cho'pon SHiroq paydo bo'lib dushmanni engish rejasini tuzishadi. Bu reja shak qabilalarini qullik xavfidan qutqaradi. SHiroq ongli ravishda o'zini qurbon qilishi kerak. Reja ma'qullandi. Go'yo shaqlarning g'azabiga uchrab, badani tilingan va qabiladoshlaridan qasos olmoqchi bo'lgan SHiroq Doro qo'shinini «ko'chib ketgan» shaqlarning yo'lini 7 kun deganda «kesib chiquvchi yo'lga» boshlaydi. SHiroq dushmanni cho'lda adashtirib yuboradi. SHiroq: «Men engdim, yolg'iz butun bir qo'shinni engdim, jonajon qabilam shaqlar va ona tuprog'im boshiga kelgan baloni daf qilib, bosqinchi Doro lashkarlarini halokatga olib keldim, to'rt tomoning 7 kunlik yo'l, istagan tarafinga ketaver... bari bir ochlik, tashnalik nobud qiladi. Mening qonim esa shu erda to'kiladi» deb o'limni qahqaha bilan kutib oladi. SHiroqning kallasini chopib tashlaydi. SHiroq bu qo'llagan harbiy taktikasi edi... (Bu haqida E.Jumabulbul momosi «Oysuluv» dostonini yaratgan).

7. «Zarina va Striangiya» qissasi – afsonasi:

Sitsiliyalik tarixchi Diador (er avval. I asr)ning «Kutubxona» asarida tarixchi Kteziy (430-354) kitobidagi bayon asosida hikoya qilib qoldirilgan. Biroq qissaning mazmuni to'la berilmagan.

SHAqlar shohi o'lib, uning o'rniga xotini malika Zarina qabila bosh bo'ladi. Tadbirli va majoatli bu ayol qabilaning osoyishtaligi va mustaqilligini saqlab qolish uchun jonbozlik ko'rsatadi. SHAqlar bilan Midiya o'rtasida qattiq jang bo'ladi. Bu jangda malika Zarina katta shijoat ko'rsatadi. Biroq Midiya shahzodasi Striangiya uni yarador qiladi. Zarinaning botirligi va husniga maftun bo'lgan Striangiya uni asir olmaydi, kechiradi. Oradan bir muncha vaqt o'tadi. Parfiya shohi Zarinaga uylanib, shaqlarni o'ziga tobe qilmoqchi bo'ladi. Zarina uning taqlifini rad etadi. Biroq shoh zo'rlik bilan unga uylanib, shaqlarni qaram qiladi. Zarina qanday qilib bo'lsa ham najot topib, qabilasining mustaqilligini tiklashga intiladi. SHu orada Parfiya bilan Midiya o'rtasida qattiq jang bo'lib, Midiyaning ko'p askarlari asir olinadi. Zarina asirlar yordami bilan Parfiya shohiga qarshi kurashib, najot topish rejasini o'ylaydi. Asirlar orasida Striangiya ham bor edi. Zarina u bilan birga airlarga bosh bo'lib, Parfiya shohiga qarshi qo'qqisdan hujum boshlaydi. Parfiya shohi engiladi, asirlar ozod bo'ladi. Zarina najot topadi, uning qabilasi o'z mustaqilligini tiklaydi. SHu voqealar davomida Striangiya Zarinani sevib qoladi. Zarina Striangiyani mohir va botir jangchi sifatida hurmat qilsa ham uning xotini borligi uchun uylanish taqlifini rad etadi. Striangiya bunga chiday olmay o'zini halok qiladi.

8. «Zariard va Odatida» qissasi – afsonasi: Sevgi va qahramonlik haqida hikoya qilinadi. Bu qissa mazmuni tarixchi Xares Mitilenskiy (er. Avvalgi IV asr) asari orqali etib kelgan.

Gushtasb (Gistasb) Midiya, uning ukasi Zariard Kaspiy dengizidan Tanais (Sirdaryo)gacha cho'zilgan o'lkada hukmronlik qilar ekanlar. Tanaisning narigi tomonida yashagan skif shohi Omargning qizi Odatida bilan Zariard bir-birini tushida ko'rib, sevishib qoladilar. Zariard Omargga sovuchi yuboradi. Omarg yolg'iz begona yurtga berishni istamaydi. Zariard esa ahdidan qaytmaydi, u bir aravakashning yordami bilan Tanaisdan kechib o'tadi. Omarg yigitlar sharafiga ziyofat beradi va Odatidaga ziyofatda o'tirgan yigitlardan qaysi birini yoqtirsang, unga oltin qadahda may tutgin deb buyuradi. Ziyofat ustiga skif kiyimida Zariadr etib keladi. Odatida unga oltin qadahda may tutadi, Zariadr Odatidani olib o'z

yurtiga jo'naydi. (Bu epizod Firdavsiyning «SHohnoma»sida boshqacharoq hikoya qilinadi).

«Zariard va Odatida» qissasida oila va sevgi masalasi qiz va yigitning erkin huquqiy, mayil-istagi hamda qahramonlik motivlari bilan bog'langan. Qizning qahramonlikni talab qiluvchi shartlarini bajarish an'analari keyingi davrlardagi xalq og'zaki ijodida, jumladan «Ug'uznoma», «Alpomish» va boshqa asarlarda ham etakchi masalalardan biri bo'lib qoladi.

9. «Avesto» - yozma-yodgorlik – zardushtiylik (zoroastrizm) dinining muqaddas kitobidir. Zardushtiylik kurtaqlari ibtidoiy jamoa davrida vujudga keldi. Zardushtiylik dini quldorlik va ilk feodalizm davrida O'rta Osiyo, Eron, Ozarbayjonda asosiy diniy e'tiqodlardan biri sifatida keng tarqaldi. Bu kitob eramizdan avvalgi VII asr boshlarida yaratilgan. Unga Zardusht asos solgan. Beruniy ma'lumoticha Zardusht shaxsi, uning o'tgan-o'tmagani, «Aveston»ning makoni haqida munozarali gaplar hamon mavjud. «Aveston»ning muqaddas kitob sifatida to'la shaqllanishi eramizdan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalariga to'g'ri keladi.

Abu Rayxon Beruniy «Aveston»ning vatani haqida gapirib Ozarbayjonda paydo bo'lgan, deydi va «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida Zardushtni soxta payg'ambarlarro'yxatida keltiradi. Zardusht dini qadimiy Xuroson, Foro, Iroq, Mo'sul, Balhdan tortib, Suriya erlarigacha tarqalganini aytadi. Beruniyning ta'kidlashicha kitob 30 qismdan iborat, 12 qismi saqlanib qolgan. 3 bosqichdan iborat:

Yhshta (sinfiy jamiyatgacha bo'lgan davr)

Gita – YAgona yaxshilik xudosi Axura Mazda haqida yaratdi. Ajal elchisi Axramon o'liklarni erga ko'mishdek yaramas odatni chiqardi. Zardushtiylar o'liklarni dafn etmay, yirtqichlarga em qilib beradi. Hozir ham Erondan ko'chib borgan otashparastlar bu odatni saqlab qolgan. Ajal elchisi o'liklarni yondirish yaramas odatini chiqargan.

Ko'p xudolik YAshta va YAgona xudolik Gita o'rtasidagi kurash.

«Avesto»da Xorazmning birinchi podshohlaridan Jamshid haqida bayon qilingan. U hayvonlarni ishga o'rgatgan. Insonlarni 4 guruhga ajratgan: harbiylar, dehqonlar, hunarmandlar, ilimli kishilar.

Adabiyotchi olim B, g'ofurov va H.Hamidovlar fikricha:

Zardusht eramizdan oldin asrda Xorazmda yashagan chorvadorlar oilasi Spitama urug'idan bo'lgan. Otasini Paurushaspa, onasi Dugdova deb ataganlar, ular ot va tuya boqish bilan shug'illanganlar. Zardusht ko'p xuddolika sig'inish, qurbonlar natijasida mollar qirilib ketayotganini hamda qabilalar o'rtasidagi nizolarni ko'rib, ularning oldini olishga harakat qiladi. Zardusht xudodan kelgan vahiy orqali ko'pxudolikka qarshi yakkaxudolikni targ'ib etib chiqadi, kuchli hokimiyat o'rnatib, er yuzasida tinchlik uchun kurashadi, yaxshilik va ezgulik xudosi Axuramazdani himoya etadi.

Zardushtning yangi ta'limotini istamagan qabila boshliqlari uni ta'qib etadilar. U Ray (Eron)ga qochadi va o'z dinini o'sha erda targ'ib eta boshlaydi. «Avesto»ni shoh Vishtasp (Gushtasp) taqdim etadi. SHoh uning homiysiga aylanadi va farmoniga ko'ra otashxona-ibodatxonalar qurdiriladi va zardushtiylik dini keng tarqaladi. Vishtasp farmoniga ko'ra 1200 bobdan iborat «Avesto»ni oltin taxtachaga yozdirilib shoh otashkadasiga topshiriladi. Zardusht shoh Vishtasp vazirlarining qizi Havoviga uylanadi, undan 3 o'g'il va 3 qizi bo'ladi.

«Avesto»ning kitob holdagi matni eramizdan oldin 12 ming mol terisiga hariflar bilan bitilgan. Iskandar Istahrni bosib olgach «Avesto»dagi tibbiyot, nujum, ilmu hikmat sohalariga oid matnlarni Yunon tiliga tarjima qildirib, boshqasini yoqib yuborishni buyurgan.

Zardushtiylikda yaxshilik va yomonlik tushunchalari orqali butun yaxshilik va yomonlik dunyosi tushuniladi.

Zardushtiylik ta'limotida jismoniy va ma'naviy dunyo 3 hayotiy davrga bo'linadi:

Eng qadimgi davr bo'lib, u ilk hayotni bildiradi. Bunda ham jismoniy, ham ma'naviy dunyodan yaxshilik tantana qilgan. Dunyoda yorug'lik va insoniy saodat

hukmron bo'lgan. YAgona jinoyatchi - hokim Iima Vivaxvant bo'lib, u «kishilarni batamom rozi qilmoq uchun ularga mol go'shtini edirgan»

Ikkinchi davrga hozirgi davr kirib, bu davrda yaxshilik ruhlari bilan yomonlik ruhlari o'rtasida kurash davom etadi.

Uchinchi davr – bo'lgusi hayot. Bu davrda aql idrok va adolat tantanasi bo'lgusi yaxshi hayot Artu o'rnatib, dehqonlar badavlat, hokimiyat mustahkam bo'ladi, deyiladi. «YAxshilik ta'limotini va sadoqatni amalga oshirib, yaxshi hokimlar hukm yuritaversinlar. Odamlarga va ularning avlodlariga baxt-saodat keltiradigan ta'limni amalga oshirsinlar».

Insonning moddiy-ma'naviy hayoti mukammal bo'lmasa, sihat-salomat yashab, uzoq umr ko'rsa, bu uning baxt-iqboliga ega bo'lganidir, deyiladi.

Xulosa qilib aytganda, «Avesto»da insoning barkamol bo'lib etishishida uning so'zi, fikri, ishi birligiga katta e'tibor berilgan. Bu ahloqiy uchlik eng qadimgi davrlardan boshlab undan keyin yaratilgan barcha ma'rifiy asarlarga asos bo'lgan desak, xatto qilmagan bo'lamiz. Zero, bu asarlarda insonning har tomonlama mukammal kamol topishi uchun zarur bo'lgan barcha talablar, hayotiy yo'l-yo'riqlar o'z ifodasini topgan. SHu sababli «Avesto» ham Sharq xalqlarining, ham g'arb xalqlarining muqaddas ma'naviy merosi bo'lib qoldi.

«Avesto»da dunyoning moddiy asosi hisoblangan er, tuproq, havo muqaddaslashtirilgan. Havoni bulg'ash, ifloslantirish, hayvonlar o'ligi u yoqda tursin, odamlar jasadini ham erga suvga oqizish, olovda yoqish gunoh hisoblangan. Marhumlar erni, suvni, havoni, zaharlab qo'ymasliklari uchun ularning jasadlarini maxsus sopol idishlarda ko'mish rasmbolgan. Zardushtiylar diniga amal qilgan O'rta Osiyodagi qabilalar suvga va olovga sajda qilganlar, quyoshni ilohiy mavjudot darajasiga ko'targanlar...

«Alpomish» dostoni haqida (taxmin. X-XI asrlarda yaratilgan).

Doston 2 qisimdan iborat bo'lib, birinchi qismida oila, yor uchun kurash tasvir etilsa, ikkinchi qismda urug'ning g'oyasi ilgari suriladi. Boysarining akasi Boybo'ridan arazlashi qo'ng'irot urug'ini parchalab yuboradi. Ko'p og'ir sarguzashtlardan keyin urug' bir tan bir jon bo'lsagina ularga tashqi dushmanlar

dahl qila olmasligiga ishonadilar. Dostonda oila va urug' birligi uchun kurash g'oyasi asosiy o'rin tutadi. Dostonda markazlashgan davlat uchun krash masalasi asosiy g'oya hisoblanadi. Alpomish ana shunday davlatning tashkilotchisidir. Fozil Yo'ldosh o'g'li bu dostonniko'proq kuylagan (H.Olimjon). Dostonda yaxshilik, olijanoblik, mardlik, elparvarlik g'oyalari kuchli.

Doston Qo'ng'iro't urug'i boshliqlari aka-uka Boybo'ri va Boysarilarning farzandsizligi bilan boshlanadi. Nihoyat, ular Yaratganning inoyati bilan farzandli bo'ladilar. Boybo'rining xotini bir o'g'il va bir qiz tug'ib, ularning otini Hakimbek va Qaldirg'och, ukasi Boysarining xotini esa qiz ko'rib, unga Barchin deb ism qo'yadilar. Bolalar kun sayin rivoj topadi. Hakimbek va 7 yoshga to'lganida Alpinbiy bobosidan qolgan parli yoyni ko'tarib ushlab tortib qo'yib yuboradi. SHunda barcha xaloyiq yig'ilibkelib, uni Alpomish Ali deb ataydilar. Dostonda Alpomishning bohodirona yoshligi, Boysarining zakot solgan akasidan arazlab, 10 ming uyli Qo'ng'iro't urug'i bilan Qalmoq eliga ko'chishi, ularning Qalmoq elidagi ko'rguliklari masalan, qalmoq bohodirlarining Barchinga uylanishi uchun talashishilari, Alpomishning Barchinni olib kelishi uchun Boysundan Qalmoq eliga borishi, bahodir Qorajon bilan do'st tutinishi, qalmoq alplari bilan yonma-yon turib, Barchinning shartlarini bajarishi va uni qaytadan o'z eliga olib borishi, etti yil zindonda o'tirishi, asirlikdan oti Boychibor yordamida qutilib, o'z eliga kelishi va dushmanlarni engishi, Vatanni yovlardan ozod etish tasvir etiladi. Bunday sarguzashtlar tasviri orqali xalqimizning qahramonlik, elparvarlik his-tuyg'ulari tarannum etiladi.

Doston yaratilishi davri va makoni masalalari bo'yicha turli qarashlar bor. Masalan, hozirgi kunda «Alpomish»ning tug'ilish tarixini Surxandaryo viloyatining Boysun tumani hududi bilan bog'lab talqin etish mayillari bor. Lekin taniqli falklorshunos olimlar To'ra Mirzaev va Bohodir Sarimsoqov bu qahramonlik eposining qo'ng'iro't versiyasi Sirdaryoning o'rta va quyi oqimlari, Orol atroflari hamda Dashti Qipchoqda yashovchi turkiy qabilalar orasida paydo bo'lganligini tasdiqlaydilar.

O‘zR Vazirlar Mahkamasining «Alpomish» dostoni yaratilganligining 1000 yilligini nishonlash to‘g‘risida» qabul qilgan qarori ma’naviy hayotimizda muhim voqea bo‘ldi. Ushbu dostonning 1000 yilligi YUNESKO ning 1999 yilgi tadbirlar rejasiga ham kiritilgan.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Qadimgi turkiy bitiklar va ularning yaratilishi xakida nimalarni bilasiz ?
2. Qadimgi turkiy bitiklar yozilgan davr xakida nimalarni bilasiz
3. Qadimgi turkiy bitiklarning ma’naviyatda tutgan urni
3. Qadimgi turkiy bitiklarda urf-odat,an’ana va udum masalalarini yoritilishi.
4. Milliy taraqqiyotning ma’naviy-axloqiy negizlari nima?
5. Umuminsoniy qadriyatlar va milliy ma’naviyatimizninng uyg‘unligi nimalarda ko‘rinadi?
6. Milliy ma’naviyatimizning umuminsoniy mohiyatini sharhlang.
7. Xalqimiz ma’naviy merosida atrof-muhit va tabiatga behuda ziyon etkazmaslik masalalarining yoritilishi.
8. Naqliy va aqliy bilimlar uyg‘unligi nima?
9. Bashariyat tarixi va ma’naviy takomil. Umuminsoniy qadriyatlar va milliy ma’naviyat uyg‘unligi.
10. Urug‘ jamoaning paydo bo‘lishi - dastlabki ma’naviyat nishonasi.
11. Jahon madaniyati va milliy ma’naviyatimiz rivojining o‘zaro nisbatlari
12. Milliy ma’naviyatimiz tarixiy takomilini o‘rganishning siyosiy, ijtimoiy, madaniy hayot tarixini o‘rganishdan farqli jihatlari.
13. Ibtidoiy jamoa davrida shaqllangan ilk ma’naviyat unsurlari.
14. Millatning ma’naviy takomil jarayoni.
15. Movarounnahrda qadim davlatlar va milliy ma’naviyatning shakllanish omillari.
16. Turkiy millatning tashkil topishi va milliy birlik uchun kurash qaysi manbalarda o‘z aksini topgan?
17. Umumturkiy adabiy tilning shaqllanishi qaysi davrda yuz bergan?
18. Buyuk turk xoqonligi - milliy davlatchilik asosi sifatida.

19. Turkiy toshbitiklarda milliy g'oyaning ifodalanishi.
20. «Turk buduni» tushunchasining ma'naviy ahamiyati.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. – Toshkent: “Sharq”, 2002. – B.720.
2. Jo'raeva S. Haqiqat manzaralari. – Toshkent: “YAngi asr avlodi”, 2002. – B. 221.
3. Nazarov Q. va boshqalar. Ma'naviyat asosiy tushunchalar izohli lug'ati. “G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi”, 2010. – B. 760.
4. Nazarov Q. va boshqalar. Falsafa asoslari. Darslik. – Toshkent: 2018. – B. 380.
5. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. – Toshkent: “Fan”, 2001. – B. 416.
6. Ergashev I. Siyosat falsafasi. – Toshkent: “Akademiya”, 2004. – B.130.
7. YAngi va eng yangi davr G'arbiy Evropa falsafasi (XVII – XX asrlar). O'quv qo'llanma // Yuldoshev S., Usmonov M., Karimov R. Qobulniyozova G., Ro'zmatova G. Mas'ul muharrir A. Begmatov. – Toshkent: “Sharq”, 2002. – B. 336.

3-MAVZU: QADIMGI SHARQ VA ANTIK DAVR FALSAFIY TA'LIMOTLARINING MA'NAVIYAT RIVOJIDAGI O'RNI

Reja:

1. Sharq qadimiy madaniyat o'chog'i. Qadimgi Misr, SHumer va Bobil ma'naviy hayotida diniy va tabiiy ilmiy qarashlar uyg'unligi.
2. Qadimgi hind xalqlari ma'naviyati rivojida Vedalarning o'rne. Qadimgi Xitoy afsonalar to'plami (Tog'lar va dengizlar kitobi), "Maxabhorat", "Ramayana", "To'maris", SHiroq", "Rustam" "Alpomish", dostonlarida xalq ma'naviyatini yuksaltirish masalalari.
3. Qadimgi Sharq ma'naviyatining rivojida yozuvning o'rni va roli
4. Ilk antik davr Yunon ma'naviyatining g'oyaviy asoslari. Ilk antik davr ma'naviyati rivojida Milet maktabi nomayondalari. Antik davrning klassik faaylasuflari.
5. Sharq ma'naviyatining Evropaga ta'siri.

Tayanch so'z va iboralar: Ma'naviyat va ma'rifat, ma'rifatning tor va keng ma'nolari, asotir tafakkur, Sunna bosqichi, ibrat ma'rifati, ilm ma'rifati, riyozat ma'rifati, "Majoz tariqi", mehr ma'rifati, "xavos" va "avom", "ma'rifat vodiysi", irsiy birodarlar uyushmasi, "budun", sarbadorlar, temuriylar, "xos" va "avom", haqiqat ishq.

Oddiy tasavvurga kura Quyosh Sharqdan chikkani kabi falsafiy karashlarning paydo bulishi xam kadimiy Sharq xalqlari taffakuriga borib takaladi.

Qadimgi Sharq xalqlarining tarixi va madaniyati, ularning afsonaviy, diniy, axloqiy, siyosiy va huquqiy badiiy-estetik va falsafiy tasavvur va karashlari, ularga xos mazmunlar xaqidagi bilimlar antik davr mualliflari asarlarida, arxiologik manba'larda, xalq og'zaki ijodiyoti namunalari: afsonalar, dostonlar va rivoyatlarda aks etgan.

Dastlabki falsafiy tasavvurlar va qarashlar Sharqning eng qadimgi mamlakatlaridan bulgan Bobilda eramizdan oldin 4-ming yillikning boshlarida

paydo buladi. SHu davrlardayoq odamlarning dunyoda ruy berib turadigan xilm-xil hodisa va voqealarga bulgan munosabatlarlari va kizikishlarini, garchi xali sodda va yuzaki, ibtidoiy shaqlda bulsa-da, uzida aks ettirgan falsafiy karashlar paydo bula boshlagan Buni biz qadimgi Bobil adabiyotining kuzga kuringan mashxur asarlaridan biri «Gilgamish xakida doston»da, undagi tuprok, suv, xavo, issiklik va sovuklikning inson xayoti va tirikchiligining abadiy manbai ekanligi, Gilgamishning obixayot kidirib, boshidan kechirgan sarguzashtlari, chekkan azob-ukibatlari, odamlarning tabiii konunlar asosida yashashlari zarurligi, kishilarning xayot va ulim sirlarini bilishga azaldan intilib kelishlari xakida kilingan xikoyalardan yakkol bilib olamiz.

«Adona xakida doston»da esa insoniyat xayotida yaxshilik bilan emonlik, ezgulik bilan yovuzlik boylik bilan kashshoklik bir-biriga tubdan karama-karshi va zid ekanligi xakidagi fikrlar ifodalangan. «Jafokash avliyo xakida doston», «Xujayinning kuli bilan suxbati» kabi asarlarda biz buning yakkol guvoxi bulamiz Eslab utilgan birinchi dostonda baxt va baxtsizlik, adolat va adolatsizlik xakida, ularning sabablari va bartarafetish usulari xamda yullari xususida dastlabki falsafiy tasavvurlar va g'oyalar bayon etilgan

Jamiyat ishlab chikarishi urtaga kuygan talablar, inson amaliy faoliyati asosida Bobilda tabiat xodisalari xakida, ularning mazmunini tushunib olib, ulardan turmushda foydalanish zarurati, maxsulot va narsalarning miqdorini aniklash, ogirligi va uzunligini ulchash ishchi kuchlarning samarasini belgilash, binolar xajmini topish dalalarning er satxini xisoblab chikish zarurati dastlaoki arifmetik va geometrik bilimlarning paydo bulishini takozo etadi. Bu narsa usha davrlardayoq akvimning paydo bulishiga olib kelgan va odamlardan astronomiya soxasida ma'lum bilimlarga ega bo'lishni talab qilgan.

Abu Rayxon Beruniyning «Hindiston» asarida yozilishicha, eramizning birinchi asrlaridayok Hindistonda tibbiyot, riyoziyot, ilmy nujum, kimyo, musika, poeziya, tarix, san'at va falsafaga oid bilimlar keng rivojlangan bulgan. Ayniksa, noyob tabiatga, saxiy zaminga, ajoyib nabotot va xayvonot olamiga boy bulgan Qadimgi Hindistonda madaniyat va san'atga oid, liniy, falsafiy karashlar keng

rivojlangan. Bunga bizgacha etib kelgan «Ramayana», «Maxabxarat» («Maxayana»), «Kamila va Dimna» kabi buyuk asarlar tulik guvoxlik beradi. Bu buyuk nafosat va betimsol xikmat xazinasini bulgan asarlarda xind xalqining kadimiy urf-odatlarini, an'analari, odob-axloqi, madaniyati, dini va tarixi, milliy qadriyatlarini bilan birga, ularning ijtimoiy-siyosiy, huquqiy badiiy va falsafiy karashlari yorqin ifodasini topgan.

Bulardan tashkari, Qadimiy Hindistonda falsafiy fikrlar turtta Vedalarda xam ifodalangan. Ular: Rigveda, Samaveda, YAJurveda, Atxarvavedalardir. Bu vedalardan eng muximi Rigveda bulib, u eramizdan 1500 yil oldin paydo bulgan. Bu Vedalarda diniy karashlar bilan birga olam, borlik fazo va vaqt inson, inson xayotining ruxiy va tabiiy asoslari, tabiat va jamiyat urtasidagi alokadorlik, iloxiy kuchlar, ularning faoliyatlari xakida muhim falsafiy fikrlar va karashlar ilgari suriladi. Keyinchalik bu vedalarni turlicha tushunish asosida ularni turlicha talkin etuvchi falsafiy maktablar vujudga keladi. Bu maktablar uz goyaviy yunalishlariga kura ikki okimni tashkil kilishadi. Birinchi okim tabiiy materialistik yunalishda bulib, uni buddizm, xinduizm, jaynizm, lokayata va chorvaka maktablari tashkil kiladi.

Ikkinchi okim esa diniy idealistik yunalishda bulib, unta vedanta, mimansa, sankxiya, yoge, n'yaya, vaysheshika, maktablari kiradi.

Bu yukoridagi maktablardan lokayata va chorvaka maktablari xakikiy real dunyo, deb insonlar yashaydigan dunyoni tushunadilar. Ularning tarafdorlari dunyoni, tabiat xodisalarini, ular kanday bulishsa, xuddi shunday tushunmok va tushuntirmoq kerak, degan talabni ilgari suradilar. Ular nukta nazaricha, butun borlik: olov, suv, xavo, tuprokning yigindisidan iborat bulib, inson xam ana shu turt unsur birikmasidan tashkil topgan. CHorvakalar dunyoni xech kim yaratgan emas, balki uning asosida turt moddiy elementlar birligi yotadi, deb xisoblaydilar. Ular: «Olovni kim issik kildi, suvni kim sovuk kildi?» va kabi savollar berib, «Ularning xammasini shu xodisalarining uzidan kidirish kerak», - deb javob karaytaradilar.

Lokayata maktabi vakillari, xayotning murakkab shakllari uning oddiy shaqllarining uzok davom etgan evolyusiyasi tufayli vujudga keladi, deyishadi. Ularning fikricha, inson bir marta yashaydi. SHuning uchun u baxtli xayot kechirishga, uzining okilona extiyoj va manfaatlarini kondirishga intilishi kerak. Bunday falsafiy karashlar qadimgi Xitoyda ham vujudga keladi.

Qadimgi Hindiston kabi, qadimgi Xitoy xam Sharqda yirik uchoqlardan biri bo'lgan. Eramizdan 2000 yil ilgari bu erda xam dexkonchilik keng tarakkiy etib, sugorish ishlari ancha rivojlanadi. Bu erda xam metaddan, xususan, temirdan mexnat kurollari ishlab chikarish avj oladi. Qishloq xujaligi, irrigatsiya lunarmandchilik, savdo-sotikning ravnaki turli bilimlarning rivojlanishi uchun keng yul ochadi. Natijada, qadimgi Xitoyda, astronomiya, biologiya, tibbiyot, san'at va madaniyat soxalari katga yutuklarga erishadi. Bu erda xam dastlabki falsafiy ta'limotlar paydo bulib, ularda dunyo abaziy, u 5 unsur - olov, suv, er, daraxt va metallardan tashkil tapgan, degan karashlar ilgari suriladi.

Eramizdan oldingi VII-VI asrlarga kelib, Xitoyda daosizm falsafiy okimi paydo buladi. Uning asoschisi Lao-Szi, birinchi Xitoy faylasufidir. U dunyo moddiy, u tabiiy konunlar asosida tuxtovsiz xarakat va uzgarishda buladi, deydi. Lao-Szi uzi bu xakda shunday yozadi: «Ulug dao xamma yokka karab okadi. U ungga xam, sungga xam yoyilgan. U tufayli jami mavjudod tugiladi, ular xamisha uzgarishda bulib, bir joyda tuxtab kolmaydi».

Daosizm falsafiy ta'limotiga kura dunyodagi xamma narsalar karama-karshiliklarning bir-biriga bog'liqligi asosida, bir-biriga zid xolda aylanib, uti b turadi. Tabiatdagi guzallik va xunuklik, balandlik va pastlik, yaxshilik va yomonlik, borlik va yumik, uzunlik va kiskalik bir-biriga utadi, bir-birini tugdnradi, bir-biryga bog'liq. Tabiatdagi barcha xodisalar karama-karshiliklarni uz ichiga oladi.

«In» va «YAn» karama-karshi kuchlar va tabiatning «5 unsuri» xakidagi ta'limotni Szou YAn ishlabchikadi.

Qadimgi Xitoy falsafiy karashlarida Konfutsiyning (Er.avval 551-479 yillar) axloqiy ta'limoti xam muxim urin tutgan. U uzinig falsafiy karashlarida kishilarni

tarbiyalash masalasiga katta e'tibor karatadi. Uning fikricha, odamlar uz tabiyatiga kura bir-biriga uxshashdirlar, fakat ular uz tarbiyalariga kura oir-birlaridan fark kiladilar. Konfutsiyning ta'limotida Li degan tushuncha aloxida axamiyatga ega. Bu tushuncha «Tartib», «Merom» degan ma'nolarni anglatadi. «Li» bulmasa, jamiyatda tartib bulmaydi, demak, jamiyat ravnak topmaydi.

SHuning uchun jamiyatda doimo tartib bulishi zarur», - deydi u. Xullas, Qadimgi Xitoydagi falsafiy ta'limotlar tarixiga nazar tashlar ekanmiz, bu erda xam materialistik va idealistik tendensiyadagi falsafiy okimlarning guvoxi bulamiz. Masalan, kupchilik qadimgi Xitoy faylasuflari tushuncha predmetning nomi bilan reallikdagi predmetning. uzaro munosabati to'g'risidagi muammoni xal kilishga kizikkanlar. Mo Di (Mo-Szi), Syun-szi va .boshkalar tushunchalar («nomlar») obektiv xodisalar Qadimgi buddizm uzining boy tarixi va madaniyatiga, diniy va falsafiy ma'lumotlariga ega narsalarning inson ongidagi in'ikoslari, desalar, Gunsun Lui tushunchalarni mutlak moxiyat deb karab, ularni borlikdan uzib kuyadilar. Umuman, Konfutsiy vaMyanining axloqiy – siyosiy nazariyalari, Xan Fey - szi va «konunchilar» maktablari vakillarining davlat va huquq to'g'risidagi fikrlari xakida xam ma'lum muloxazalar aytish mumkin. Bular Qadimgi Xitoy falsafasining «oltin davri»ni tashkil kiladi.

Eramizning I asrida Xitoyga buddizm dinining falsafiy ta'limoti kirib keladi va tarkala boshlaydi. Nixoyat, buddizm Xitoyda daosizm va konfutsiychilik bilan birlikda Xitoy xalqi falsafiy tafakkurining etakchi kurinishlariga aylanadi.

Markaziy Osiyo- Kadimiy Turon jaxon ilm-fani madaniyati va ma'naviyati rivojiga ulkan xissa kushgan mintakalardan biri bulgan. Xozir Uzbekiston deb ataluvchi bu xudud, ya'ni bizning Vatanimiz nafakat Sharq, balki butun jaxon sivilizatsiyasi beshiklaridan biri bulganini bugun jaxon tan olmokda. Sunggi tarixiy va arxiologik tadkikotlar bu mukaddas zaminda odamzodning ilk ajdodlari faoliyat kursatganliklaridan dalolat beradi. SHu jixatdan Sharq Markaziy Osiyo insoniyat ilk paydo bulgan mintakalar katoriga kiradi.

Miloddan avvalgi V-III ming yillarda mintakamizning markaziy va shimoliy rayonlarida kishlok xujalngi, chorvachilik bilan birga, xunarmandchilik, konchilik,

mis, oltin va temir eritish, metallardan xar xil mexnat va xarbiy kurollar yasash, tukuvchilik, binokorlik, zargarlik soxalari tarakkiy etgan. Bu xududda Sugdiyona, Baktriya, Xorazm kabi dastlabki shaxar-davlatlar paydo bulgan. Markaziy Osiyo xalqlarining eng buyuk madaniy muvaffakiyatlaridan biri - bu xududda yozuvning ixtiro etilganligidir. Bu erda yozuvning tarixi eng qadimgi zamonlarga borib takaladi. Miloddan avvalgi 1 minginchi yillikning boshlaridayok oramiy yozuvi, uning negizida xorazm yozuvi, Avesto yozuvi, sugd yozuvi, kushon yozuvi, nixoyat, Yunon yozuvi, yangi eraning boshlaridan Urxun-Enasoy yozuvlari, uygur yozuvlari vujudga keladi. YOzuvning ixtiro kilinishi insoniyat ma'naviyat imkoniyatining kyongayshiga, ilm-fan va bilimlarning yanada boyib borishiga, kishilar falsafiy tafakkurining rivojlanishiga olib keladi».

Xullas, Markaziy Osiyo xalqdari, xususan, uzbeklarning tarixiy ildizlari, madaniyati, ijtimoiy, siyosiy. diniy-axloqiy va falsafiy karashlari shaqlanishining ilk davrlari ana shu kadim zamonlarga borib takaladi.

Bizning Markaziy Osiyoda yashagan kadimiy avlod-ajdodlarimiz falsafiy fikri xakida kimmatali ma'lumotlarga ega bulishimizda kadimiy xalq ogzaki ijodiga oid afsona va rivoyatlar, qadimgi Xind, Xitoy va Yunon tarixchilarining asarlari, «Avesto», «Bexistun». «Bundaxshin» va shular kabi yozma yodgorliklar, jumladan, Turk Urxun-enasoy runiy matnlari muxim manba'lar sifatida katta axamiyatga ega. Ayniksa, ular ichida «Avesto», Sharq, shubxasiz, Markaziy Osiyo xalqlarining kadimiy ma'naviyat madaniyat, xususan, falsafiy karashlarini urganish uchun bebaxo manba'dir. Bu asar bizga qadimgi Markaziy Osiyo xalqlarining ilk tabiiy-ilmiy tasavurlari, ijtimoiy-siyosiy, diniy va falsafiy fikrlarining shaqlanishini aniklash uchun juda boy manba' bulib xizmat kiladi. Biz «Avesto»ga murojaat kilganimizda, undagi diniy mifologik va falsafiy jixatlarni bir-biridan farklashimiz lozim. CHunki unda juda kup masalalar insoniy munosabatlar asosida yoritilib, undagi asosiy g'oyalar iloxiy kuchlar-xudolar xoxish-irodasini bajo keltiruvchi kuchlar kiyofasida namoyon bo'ladi. .

«Avesto», tadjikotchilarning yozishicha, 21 kitobdan iborat bulib uning 7 kitobi dunyo va insonzotining utmishi xakida, 7 kitobi inson axloqi, uning

huquqlari xakida va nixoyat, 7 kitobi tibbiyot, ilmiy- xay'at xamda anik fanlarga oid bilimlar xakida bulgan. Bu asar mazmunini tashkil etgan diniy-falsafiy g'oyalar miloddan ilgarigi bir kancha asrlar. davomida shaqllanib, tuplanib, rivojlantirilib borilgan. Nixoyat. miloddan ilgari VI-Vasrlarda Zardusht tomonidan tartib berilib, kitob xoliga keltirilgan. Bu asar zrdushtiylik dnnniy-fasafiy ta'limotining mukaddas kitobi sifatida uzida ajdodlarimizning tabiat. borlik, olam, jamiyat, inson, uning xayoti, axloqi, huquqlari, burchi kabi masalalar yuzasidan dastlaoki diniy falsafiy karashlarini ifodalaydi.

Afsuski, bu kitobning turtdan bir kismigina bizgacha etib kelgan, xolos. Xozir mavjud «Avesto» «Gotlar», «YAshta» (yoki «YAsna») va «Videvdat» kislardan iborat bulib, ulardan «Gotlar» eng qadimgi, deb xisoolanadi. Qolgan qismlari esa sosoniylar davrida kayta tiklangan bulib, unga sosoniylar davlati manfaatlari asosida. taxriri uzgarishlar kiritilgan. SHu sababli kupchilik tadjikotchilar «Avesgo»ning falsafni g'oyalarini taxlil kilishni uning «Gotlar» kismidagi zardushtiylik diniy-falsafiy ta'limotining insonga, insonni jamiyatdagi urni va roliga munosabatini kursatishdan boshlaydilar.

Zardushtiilik dinii-falsafiy ta'limotiga kura, olamda ikkita kuch: yaxshilik va yomonlik kuchlari bulio. ular oir-birlariga karshi kurash olib boradilar. YAxshilik. kuchlariga xudo Axura Mazda, yomonlik kuchlariga xudo Axriman boshchilik kilishadi. Insonning xayoti, uning taqliri, baxti va baxtsizligi shu ikki kuch kurashi oilan ooglik xolda kZ?rsatiladi. Bunda inson bu faoliyatnnng subekti sifatida emas balki xudolar ta'sir kursatadigan obekt sifatida namoyon buladn. Asarda kishilar uz amaliy ishlari va axloqiy fazilatlari bilan yaxshilikka moyil ekanliklari, ular yovuz kuchlarp, karshi kurashda ezgu ruxlarga kumaqlashishlari lozim, aks xolda, yomonlik tantana kilib, ular ababul-abad azob-ukubatlarda yashashi mumkinligi aytiladi. Bunda kishilarning yaxshilik va yomonlik xakidagi tasavvurlari va qarashlari ulapning amalii faoliyati oilan boglangan xolda kursatilib, ular kishilar faoliyatini ragbatlantiruvchiifodalanadi.

«Avesto»da insoniyat tarixi xaqida xam fikr yuritilib, unda aytilishicha, birinchi paydo bo'lgan odam ilmadir. Boshqa odamlar keyinchalik undan

tarqalgan. Ilma yashagan davr insoniyatning oltin davri, deb tasvirlanadi. Bu davrda odamlar ulmaydilar, ularga abadiy baxor yaratilgan buladi, ular baxtli va farovon yashaydilar. Biroq shunday bir paytda odamlar takiklangan mol gushtini eb, gunox kilib kuyishadi. Bundam gazabi kelgan Angra man'yu («Axriman») xudosi ularga kor va sovukni yuboradi. Ilma shunda uy kurib, odamlarni va bir juftan xayvonlarni saqlab koladi. SHundan boshlab, insoniyat tarixining birinchi davri oltin davri tugab, ykkinchi-yaxshilik va yomonlikning k'rash davri boshlanadi. Bu davrda yaxshilik va yomonlik urtasidagi keskin kurashlar sunggida xudo Axura Mazda xudo Axriman ustidan g'olib chikadi va baxtli xaet saltanati karar topadi. Bu insoniyat tarixining uchinchi davri bulib, insoniyatning kelajagi davridir. Bu davrda kishilarning baxt-saodat, adolatli jamiyat xakidagi orzu-umidlari ushaladi. Bu davrda oldin ulganlar tiriladi, gunoxkorlar jazolanadi. Jamiyatda mexnatsevarlik, adolat, xalollik, poklik, yaxshilik asosiy urinni egalaydi.

«Avesto»da kuyidagi uch jixat insonning insoniyligini ta'minlovchi asossiy fazilatlar ekanligi aytiladi. Bular: 1). Ezgu fikr; 2) Ezgu suz; 3) Ezgu ish (amal)dir. Mana shu fazilatlarga ega bulgan inson oliy haqiqatga musharraf buladi. Bularga erishishning asosiy vositasi mexnat kilish, urganish, izlash, uz ustida tinmay ishlashdir. Xullas, «Avesto»da ilgari surilgan diniy-falsafiy ta'limot, zardushtiylik g'oyalari keyingi davrlar Sharq va Evropa diniy-falsafiy ta'limotlarining shaqlanishi va paydo bulishida juda katta urin tutgan va rol uynagan. Buni bugungi kunda kupchilik tadjikotchilar adolat yuzasidan xolislik bilan kayd kilishmokda. Buni bizning xududimizda zardushtiylik ta'limoti ta'sirida undan keyin paydo bulgan moniylik, mazdakiylik va shu kabi ta'limotlarida xam kurish mumkin. Biz Markaziy Osiyo kadimiy xalqlarining falsafiy tafakkuri tarakkiyotini urganish uchun «Avesto»dan keyingi manixeychilik bilan tanishishda buning yakkol guvoxi bulamiz, Monixeychilik yoki Moniylik ta'limoti eramizning 3-asrida shimoliy Eronda vujudga keladi. Uning asoschisi Moniydir (216-276 yilar). Moniychilik, tadjikotchilarning yozishicha, zardushtiylik va xristianlik xamda buddaviylik ta'limotlari ta'siri asosida Eron shoxlaridan sosoniylar xumronligi davrida shakllangandir. Bu ta'limotga ko'ra, dunyo nur (ziyo) va zulmatning

abadiy kurash maydonidir. Dunyoda insoning vazifasi - shu dunyodagi nur (ziyo)dan baxramand bo'lib, zulmat (yovuzlik, yomonlik)ga qarshi kurash olib borish.

Moniy o'z ta'limotida jamiyatdagi kishilarni ikki toifaga buladi: 1-toifa-mumtoz zodagonlar; 2-toifa-mexnatkashlar ommasi va savdogarlardir. U dunyoni xam ikki dunyoga ajratadi: 1-dunyo-bu odamlar real yashaydigan dunyo bo'lib, unda adolatsizlik, zulm, zuravonlik xukm suradi. 2-dunyo - bu «Ziyo dunyosi» («Nur dunyosi») «Ziyo dunyosi»da inson kamolotga erishadi. «Ziyo dunyosi» barcha narsalarni yaratgan, insonni ham yaratadi, shu sababli kishi zulmatdan xoli bulishi, o'z istagicha va o'z xoxish irodasi bilan yashashga xarakat kilishi lozim.

Moniy ta'limotiga ko'ra, inson soflikka, musaffolikka, «gunohlardan xolilik»ka harakat qilishi zarur. U o'z muridlari va shogirdlarini dunyoviy ishlardan buyin tovlamaslikni, dunyoda kup narsalarga xaddan tashkari intilmasliklarni, urtachalikka; isrofgarchilikka yul kuymaslikni, mu'tadil xayot kechirishga da'vat kiladi. Moniy shunday yozadi: «ulimdan keyin xech kimsaga ruzgor asboblari bilan xovli xam, uy xam kerak bulmaydi». «Men uz umrim davomida kup xokimlarni kurdim, ular dunyoda axloqsizlik kilib; manmanlikka berilib yurdilar, ammo pirovardida alamlarga va tubanlikka duchor buldilar».

Moniyning kupchilik karashlarni uz davri feodal zodagonlariga yokmagan, ularni kurkuvga solgan.

Moniy g'oyalarini tenglikni ilgari suruvchi, barcha mol-mulkni zadagonlar va kambakallar orasida teng va baravar taksimlashga da'vat, deb tushunib, uning uzini katl kilishib, uning tarafdorlarini esa kuvgin kilishadi.

Markaziy Osiyo xalqlari kadimii falsafiy karashlarini o'rganishda eramizning 5-asri oxiri va 6-asr boshlarida Eronda zardushtiylik ta'limotining yangi kurinishi sifatida paydo bulib, sung markaziy Osiyo, Kavkaz va SHimoliy Hindistonda keng yoyilgan mazdakizm yoki mazdakiylik diniy-falsafiy ta'limoti bilan tanishish xam muxim urin tutadi.

Mazdakiylik ta'limoti, aslida, moniylik diniy-falsafiy ta'limotni tuldiruvchi diniy-falsafiy ta'limot bulib, uning ildizlari zardushtiylikka borib takaladi.

Bu ta'limot Mazdak (470-529 yillar) nomi bilan bog'liq bo'lib, u shimoliy Eronning Nishopur shahrida zodagon oilasida tug'iladi. Mazdak dastlab zardushtiylik dini otashgohlaridan birida kohin bo'lib, keyinchalik butun Eron bo'yicha bosh kohin vazifasida ishlaydi. U bunda zardushtiylikka asoslanib o'zining yangi ta'limotini ishlab chikadi. Mazdakiylik ta'limotiga ko'ra, dunyoda buladigan xodisalar va voqealar ongli va biror maksadni kuzlab harakat qiluvchi ezgulik va yoruglik manbai bilan kur-kurona va tasodifiy harakatlanuvchi korongulik manbai urtasidagi kurashdan iborat. Bu kurash ezgulik (yaxshilik)ning, yoruglikning korongulik (joxillik) ustidan mukarrar galabasi bilan tugallanadi.

Shu bilan birga, Mazdakiylik jamiyatdagi ijtimoiy da'vat etgan Mazdakiylar xarakatining mafkurasi sifatida ham xizmat qiladi.

Biroq ba'zi xudbin kishilar manfaatini ko'proq uylab ish qilishgani uchun bu noz-ne'matlarni taqsimlashda adolat buzilgan. SHu asosda ba'zilar mol-mulkka ega badavlat bo'lishib, boshqalar kambag'al bo'lib qolishgan. SHu bois, badavlat kishilardan mol-mulkning bir kimini tortib olib, uni kambag'allarga taqsimlab berish adolatli ish bo'ladi, chunki kambag'allar ham mol-mulkka ega bo'lishlari zarur.

Mazdakning bu ta'limotini oddiy xalq ommasi keng kullab-quvvatlaydi. SHu sababli u ko'p joylarga juda tez yoyiladi. Bu davrda kupchilik joylarda dexkon jamoalari va shahar mexnatkashlari ahvoli ogirligi tufayli mazdakiylikning bu g'oyalari ular manfaatdorlariga mos bulib tushadi. Mazdakiylikning bu g'oyalari Eron, Ozarbayjon va Markaziy Osiyo xalq ommasi qo'zgonlarining g'oyaviy bayrog'i bo'lib xizmat qiladi. Usha davr feodal zodagonlar mazdakiylik ta'limotining feodal jamiyati negizlariga putur etkaza boshlaganligini ko'rishib, mazdakiylik ta'limoti tarafdorlarini shafkatsiz jazolaydilar. Mazdakni esa Sosoniylar davlatining podshosi Anushervon tomondan 529 yili katl kilinadi. Umuman olganda, mazdakiylik moniylikdan fark kilib, bu ta'limot fakat falsafiy karashlar majmuasi bulib kolmay, balki amaliy xarakterga xam ega bulgan, o'z g'oyalarini amalga oshirishga karatilgan ta'limotdir. Bu ta'limotning xur fikrlilik g'oyalari uzidan keyin Sharq mamlakatlarida, Markaziy Osiyoda, hatto G'arb

mamlakatlarida ham yuzaga kelgan ozodlik xarakatlari bilan bog‘liq falsafiy okimlarga o‘z ta‘sirini kursatgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekistan Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
3. Karimov I.A. Yuksak ma‘naviyat – engilmas kuch. – Toshkent: O‘zbekiston, 1998.
4. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. – Toshkent: “Sharq”, 2002. (9-16 betlar) – B.720.
5. Juraeva S. Haqiqat manzaralari. – Toshkent: “YAngi asr avlodi”, 2002. – B. 221.
6. Nazarov Q. va boshqalar. Ma‘naviyat asosiy tushunchalar izohli lug‘ati. “G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi”, 2010. – B. 760.
7. Nazarov Q. va boshqalar. Falsafa asoslari. Darslik. – Toshkent: 20182. – B. 380.
8. Sulaymonova F. Sharq va G‘arb. – Toshkent: “Fan”, 2001.
9. YAngi va eng yangi davr G‘arbiy Evropa falsafasi (XVII – XX asrlar). O‘quv qo‘llanma // Yuldoshev S., Usmonov M., Karimov R. Qobulniyozova G., Ro‘zmatova G. Mas‘ul muharrir A. Begmatov. – Toshkent: “Sharq”, 2002. – B. 336.
10. Ergashev I. Siyosat falsafasi. – Toshkent: “Akademiya”, 2004. – B.130.

4-MAVZU: ELLINIZM VA SHARQ XALQLARI MA'NAVIYATI

Reja:

1. Qadimgi dunyo tarixida Aleksandr va uning vorislari joriy etishga intilgan iqtisodiy va siyosiy birlik.
2. Ellinizm davrida grek madaniyatining Aleksandr bosib olgan mamlakatlar - Yaqin Sharq, Shimoliy Afrika, Kichik Osiyo, Markaziy Osiyo, Eron va Hindiston xalqlari ma'naviyatiga ta'siri.
3. Ellinizm davri ma'naviyatining o'ziga xos xususiyatlari.
4. Ellinizm davri Sharq xalqlari ma'naviyatining Gretsiya va Rim xalqlari ma'naviyatiga ta'siri.

Tayanch so'z va iboralar: ma'naviyat, ma'rifat, ellinizm, grek madaniyati, polis, stoiklar falsafasi,

Ma'naviyat rivojidagi ellinizm davri – polislarning inkirozga yuz tutishi, Yunonlarning Aleksandr Makedonskiy, uning izdoshlari tomonidan Osiyo va Afrikada yirik davlatlarni tashkil etish davridir. Bu davr falsafasida: kiniklar falsafasining yoyilishi, stoiklar falsafasining shaqllanishi kuzga tashlanadi.

Ellinizm davri falsafasiga quyidagi xususiyatlar xos edi:

- antik axloq va falsafiy qadriyatlar inkirozga uchrashi;
- ruxlar va boshka gayritabiyy kuchlar oldidagi kurkuvning kamayishi va ularga nisbatan xurmat xissining saqlanib kolishi;
- o'tmishdagi buyuk shaxslarni inkor etish, davlat va uning institutlariga xayrixoxlik bilan karash;
- real voqelikdan uzoqlashishga intilish;
- olamga nafaqat idealistik, balki materialistik qarashning shakllanishi;
- baxt va lazzatlanishni oliy qadriyat sifatida e'tirof etilishi.

Rim davri falsafasining yirik namoyandalari: Seneka, Mark Avreliy (161-180 yillarda Rim imperatori), Tit Lukretsiy Kar va boshkalar edi. Bu davr falsafasiga xos xarakterli belgilar kuyidagilardir:

- qadimgi Yunon va qadimgi Rim falsafasining uzaro ta'siri xamda antik falsafa sifatida uyg'unlashuvi;

- falsafa, faylasuflar va davlat institutlarining o'zaro yaqinlashuvi;

- inson, jamiyat va davlat muammolariga bulgan kizikishning kuchayishi;

- estetikaning gullab-yashnashi;

- o'lim va «narigi dunyo» muammolariga bo'lgan qiziqishning kuchayishi;

- antiq falsafa va xristianlik falsafasining asta-sekin kushilishi; urta asrlarda teologik falsafaga aylanishi.

Qadimgi Yunon falsafasida **kosmogoniya** (olamning kelib chikishi to'g'risidagi ta'limot), **kosmologiya** (olamning tuzilishi to'g'risidagi ta'limot) va keyinchalik uning o'rnida vujudga kelgan **ontologiya** (borliq to'g'risidagi ta'limot) hamda etika bir-biridan ajralmas bo'lib, olamning tuzilishini **ratsional** tushuntirishga qaratilgan edi. Olam nima, degan masala Suqrotgacha bulgan faylasuflar («fiziklar») asarlarining mazmunini tashkil etgan bulsa, «Olam mavjudmi?», «Uning o'zgaras va abadiy asosini nima tashkil etadi?», «Qanday qilib adolatni va ijtimoiy tartibni qaror toptirish mumkin?» degan masalalar keyingi davr falsafasining baxs mavzuini tashkil etdi.

Umuman olganda, qadimgi Yunon falsafasi uchun quyidagi xususiyatlar xosdir:

- polislarning iktisodiy jixatdan gullab-yashnashi antik falsafaning gullab-yashnashi uchun moddiy asos buldi;

- qadimgi Yunon falsafasi moddiy ishlab chikarish jarayonidan ajratilgan, faylasuflar esa aloxida katlamga aylangan edi;

- qadimgi Yunon falsafasining bosh g'oyasi koinotni butun borlikning asosi deb bilish, unga ta'zim kilish, moddiy olamning kelib chikishi muammolariga kizikish kuchayishi;

- kosmotsentrizm va antropotsentrizmnining uyg'unlashuvi hamda xudolar mavjudligining falsafiy e'tirof etilishi;

- insonga tabiatning bir kismi sifatida karash asosida falsafada ikki yunalish — materializm va idealizmga asos solinishi va xokazo.

Falsafa tarixchilari Suqrotgacha bo'lgan falsafa taraqqiyotidagi ikki yo'nalishni bir-biridan farqlaydilar: biri — **Ioniya falsafasi**, ikkinchisi - **Italiya falsafasi**. Ioniya falsafasi Yunoniston Sharqida, Kichik Osiyo shaharlarida, xususan, Milet shahrida vujudga keldi va rivojlandi. Italiya falsafasi esa, Yunoniston g'arbida, Italiyaning janubi va Sitsiliyadagi Yunon koloniyalarida rivojlandi. **Ioniya** - Bolqon yarim orolida joylashgan bo'lib, o'z ichiga 5 ta orolni (Kerakira, Lefkas, Kefaliniya, Itaka, Zakintos) olar edi. Ioniya polislarida hunarmandchilik va savdo-sotiqning gurrak rivojlanishi ilmiy va falsafiy tafakkur rivoji uchun qulay shart-sharoit yaratgan.

Antik davr Yunon falsafasi kadimiy Sharq- Bobil va Misr, Markaziy Osiyo, Hindiston va Xitoyda paydo bulgan diniy-falsafiy ta'limotlar ta'sirida, Yunonistonda yuksak rivojlangan kuldordik jamiyatining tarixiy, iktisodiy siyosiy va madaniy-ma'naviy shart-sharoitlar asosida vujudga keldi. Miloddan ilgarigi VIII-VI-asrlarda Kichik Osiyo, Urta er dengizi kirgoklaridagi shaxarlar bilan yakin Sharq, Kavkaz xamda Garb mamlakatlari xalqlari o'rtasida savdo, iktisodiy, madaniy munosabatlar juda xam avj oladi. Bu davrga kelib bu xududlarda kulchilik munosabatlari juda rivojlanadi. Natijada, kuldorlik jamiyati Yunonistonda jadallik bilan tarakkiy eta boshlaydi. Ayniksa, bu xududdagi Milet va Efes shaxarlarida kuldorlik uzining yukori boskichiga erishadi. Okibatda, bu shaxarlar Yunon ilm-fani va falsafasining beshigiga aylanadi.

Milet faylasuflari uz falsafiy karashlarini tabiiy-ilmiy tushunchalar bilan ifodalaydilar. Bu davrlarda falsafa va boshka bilim soxalari xam bir-birlaridan ajralmagan xolda bir butun shaqlda «falsafa» nomi bilan atalar edi.

Ilk Yunon faylasuflari Milet shahri falsafiy maktab vakillari: Fales, Anaksimandr va Anaksimenlardir. Ular uzlarining falsafiy asarlarida kosmologizmga oid, ya'ni astronomik bilimlarga oid uz karashlarini ifodalab berdilar. Ulardan qadimiy Yunonistonda «etgi donishmandning biri» xisoblanib, shuhrat qozongan Fales Bobilliklarning astronomik tassavvurlarini rivojlantirib, qadimgi Yunon astronomiyasiga asos soladi. U oldindan kuyosh tug'ilishini aytishga doyr o'zining xisoblash usulini ishlab chikadi va ta'riflab beradi.

Anaksimandr esa kuyosh soatini ixtiro qilib, gnomon nomli asbob yasaydi va kukosmon gumbazi sferasi doirasi modelini tuzadi. U birinchi bulib Yunonistonning geografik xaritasini chizadi.

Qadimgi Yunon falsafasining kosmologizmida Arastuning kosmos xakidagi ta'limoti xam muxim urin tutadi. Arastu nazarida, olamning markazida er turadi, u sokin xolatda mavjuddir. Erning atrofida davralarga-sayyoralar, quyosh va yulduzlar osmonda joylashgan bo'lib, ular Erni turt tomondan aylanib turadi. Arastuning ushbu nazariyasini mashxur astronom Ptolomey davom ettiradi va rivojlantiradi. Shu asosda geotsentrik (olamning markazi Er deyuvchi) nazariya karor topadi. Astronom Gipparx esa Kuyosh, Oy, sayyoralar, yulduzlar katalogini tuzadi. Eratosfen bo'lsa. Er sharining aylanma uzunligini ulchaydi va x.k. Lekin antik Yunon kosmologiyasida geotsentrik nazariya xukmronlik qilgani xolda Aristrax Samosskiy Erning Quyosh hamda o'z o'qi atrofida aylanishi haqida o'z karashlarini ishlab chikadi.

Faylasuf Epikur esa, osmon jismlari xakida shunday deydi: «Er, u bilan aloqador yoritkichlar cheksiz olamning bir bulagidir, olamda bizning dunyomiz kabi dunyolar, unga uxshash va undan fark kiluvchi dunyolar son-sanoksiz ko'p. Kuyosh, Oy va boshqa yulduzlar tizimi girdobli aylanib turgan tabiat yo shamol, yoki olov, yoki xam unisi, xam bunisining kushilishidan kelib chikkan. Kuyosh, Oy va boshqa yoritkichlar bizning sezishimiz darajasida yo katta, yoki kichik bulishi mumkin. Bu yoritkichlarning aylanishi zaruriy va qonunni xarakat tufaylidir». Epikur shular bilan birga, Quyosh, Oy tutilishi borasida xam uz muloxazasini bayon kilarkan, ob-havoni oldindan aytish. Mumkinligini, bulutlarning tashkil topishi, suvning bug'lanish-parlash oqibatida bulutlar paydo bo'lishi, ya'ni chaqmoq, yashin, siklon - to'fonlar. Er qimirlash, zilzila sabablari xaqida genial gumonlar, taxminlar, ehtimol fikrlar bildiradi.

Qadimgi Yunon faylasuflaridan Demokrit bo'lsa, Quyosh va Oy yaltirok, tekis xamda yumshok atom zarrachalarining tuplanishi, birikishidan xosil bulgan. Oyda tog'lar, vodiylar va jarliklar bor, deb uning katgik jismligini e'tirof etgan. SHunday qilib, ilk Yunon falsafasining kosmologizmiga yakun yasab, shuni aytsak

buladiki, qadimgi Yunon faylasuflari ayni vaqtda tabiatshunoslar ham bo'lishgan. Ularning kosmogonik ta'lim'otlari keyingi davr astronomik bilimlarning rivojlanishi, hozirgi kun XX asr kosmanavtikasi uchun ilk zamin bulgan.

Qadimgi Yunon faylasuflari borliq va uni bilish haqida ham o'z dunyoqarashlarn asosida o'z ta'limotlarinn yaratganlar. Ulardan milet maktabining asoschisi Fales (mil. Avv. 624-547) olamning asosini suv tashkil kiladi. deb biladi. CHunki uning kuz oldida suvning xayvonot, nabotat va insoniyat xayotida xal kiluvchi urni va axamiyati gavdalanar edi. Fales dengizning kemalar, savdo-sotik ishlari; daryolarning. masalan, Nilning dexkonchilikdagi muxim axamiyatini kurar, mushoxada etar, ayniksa, yomgirning ekin-tikin ishlari uchun xayotbaxsh xislatlari uni xayratga solgan edi. SHuning uchun u hamma narsa suvdanpaydo buladi va hamma narsa suv shakliga aylanadi, deydi.

Anaksimandr (mil. avv. 610-546 yy) esa olamda kup dunyolar bor, deb taxmin kiladi. U olamdagi xamma konkret narsalarning asosida cheksiz «apeyronlar» yotadn, deydi. Anaksimandr, «aleyron» nomuayyan, konkret bo'lmagan, umumiy moddadir, «apeyron» hamma konkret narsa va buyumlarning negizini tashkil ksladi, deydi. Uning bu fikri Yunon falsafiy tafakkuri rivojida muhim qadam bo'ldi.

Falesning do'sti, ioniyalik Anaksimen (mil. avv. 588-525y.y.) bo'lsa, borlikning asosida xavo yotadi, deb xisoblaydi. Uning fikricha, tabiatdagi xama tabiiy xodisalar xavoning quyuklanishi yoki suyuklanishidan xosil buladi. Xavoning suyuklanishi uni utga, olovga; kuyuklanishi esa uni shamolga, bulutga keyin esa suvga, erga, okibatda toshga aylantiradi.

Efesslik Geraqlit (mil. avv. 530-470 y.y.) bo'lsa butun olamning asosi, barcha tabiiy narsa va xodisalarning negizi - bu olovdir, deydi. Uning fikricha. barcha narsalar olovdan paydo bo'lady va so'ngra yana olovga aylanadi. Hamma narsani o'z ichiga olgan bir butun olamni xudolardan ham, odamlardan ham xech kim yaratmagan, olam bu konuniyatli tarzda alangalanadigan va qonuniyatli tarzda uchadigan abadiy barhaet olovdir, u ilgari xam shunday, hozirda xam shunday, bundan keyin xam shunday bo'ladi deydi. Geraqlit olovning erga. suvga. xavoga

aylanishini va aksincha ta'riflab, hamma narsa xarakatda, o'zgarishda va rivojlanishda. deydi. U borlikni chukur tushunishiga, tasavvur etishga, bilishga undaydi.

Samoslik Pifagor (mil. avv. 571-497) bo'lsa, butun olamning asosini, dunyodagi narsa va xodisalarning negizini «son» tashkil kiladi, deydi. Uning nuktai nazaricha, «1» umumiy, boshlangich, mukaddas sondir, u barcha narsa va xodisaning asosidir... «2» aks, salbiylik, ziddiyatlilikni ifodalaydi. «3» bu tabiat-uchlikdir, 1 va 2-ning, asos va aksning, boshlangich va uning karshi tomonlarining birligidir. «4» - bu tabiatdagi turt element - suv, havo, olov, erdir va x.k. Xullas, Pifagor son va sonlar xakida fikr yuritib, tabiiy xodisalarning miqdoriy jixatlariga e'tiborni jalb kilib, ilmiy fikrlashga muxim xissa kushadi. Xususan, u geometriyaga jiddiy axamiyat berib, «nukta»ni-«1»ga, «chizik»ni-«2»ga, «yuza»ni-«3»ga, «jism»ni- «4»ga takkoslab, «uch burchak»ning uch burchagi yigindisi xakidagi teorema (ya'ni: $a+v+s=2b$)ni ta'riflab berdi.

Ayniksa, Pifagorning Sharq xalqlaridan olgan «Gipotenuza kvadrati katetlar kvadratlarining yigindisiga teng» degan teoremasi matematika fanining kelgusi tarakkiyotida muxim rol uynaydi. Pekin Pifagorning dunyokarashi uz asosiy yunalishi jixatidan Geraqlit falsafiy yunalishiga butunlay zid edi.

Milodgacha V-IV asrlarda, xususan, V asrning 40-30 yillari davrida qadimgi Yunoniston uzining eng gullagan davriga kiradi. Bu davrda matematika, astronomiya, arxitekturaga oid bilimlar kuchli rivojlanib, qadimgi Yunon falsafasining buyuk namoyandalari etishib chikadi. Ayni shu davrda Yunon materialistik falsafiy yunalishining yirik vakillari Levkipp (mil. avv.500-440) va Demokrit (mil. avv.460-370 y.y) maktablari shaqllanib, ravnak topadi. Bu asrlar orasida dastlab Suqrot xamda Aflotun, sal keyinrok Arastu (mil. avv.382-322)lar yashab ijod kiladi.

Levkipp qadimgi atomistik nazariyaning asoschisi sifatida olam bulinmaydigan juda kichik mayda, kuzga kurinmaydigan atomlar va bushlikdan iborat, degan karashni ilgari suradi. U olamdagi narsa va xodisalarning xammasi ana shu zarralar - atomlarning birikuvidan paydo bulady, obektiv zaruriyatdan

kelib chikadi, deydi. Levkipning bu karashlarini rivojlantirgan, uni yukbri pogonaga kutargan, uning davomchisi Abderlik Demokrit edi. Demokrit «birinchi Yunon ensiklopedik aql egasi» sifatida atomistik nazariyani ishlab chikadi. Demokritning bu nazariyasiga kura ham olam eng mayda atomlardan iborat, borlikning asosida atomlar va bo'shliq yotadi, atomlar esa bulinmas zarrachalar bulib, bushlikda xarakat kiladi. Ularning turli xil kushilishidan turli-tuman narsalar kelib chikadi, ularning bir-birlaridan ajralishlari tufayli bor narsalar yuk bo'lady. Xamma abadiy son-sanoqsiz atomlar cheksiz bushliqdagi turli xil joylashuvidan bexisob dunyolar paydo bo'lib, yuq bulib turadi. Bu xolat tabiiy zaruriyat asosida sodir bulady. Sababsiz xech bir narcha, xech bir xodisa yuk, xamma narsa, xamma xodisa sababli va zaruriydir.

Demokritning bilish nazariyasi xam muxim axamiyatga ega. U xissiy bilishnyng shaqli-xissiy sezishni bilishning birinchi boskichi, deb xissiy bilishni «korongi bilish», deydi. Uningcha, chin bilish, haqiqatni bilish, insonning aqliy faoliyati orkali bilishi tufayli yuzaga keladi. Aql bilan bilish bu eng yukori. eng chukur, eng to'g'ri bilishdir. deydi Demokrit. U inson bilishda, shubxasiz, xissiy va aqliy bilishni birlikda olib karaydi.

«Donolik uch xolatda: yaxshi fikrlash, yaxshi suzlash va yaxshi ishda kurinadi»-deb yozadi Demokrit. «Fikrlashga vaqt emas, balki tarbiya va tabiat urgatadi», - deydi u.

Xullas, qadimgi Yunon faylasuflari: Levkip va Demokritlarning atomistik nazariyasi keyingi davr. ayniksa, bizning XX asrda fizika, kimyo, biologiya kabi fanlarning ravnak topishida muxim axamiyatga ega buldi.

Qadimgi Yunon faylasuflaridan juda katta mavkega ega bulgan faylasuf Aflotundir. Aflotun (mil avv.427-347 y.y.) Afina oksuyak zadoganlaridan bulib. avval Kratildan, sung Sukrotdan ta'lim oladi va mashxur faylasuf bulib etishadi. Aflotun uzining obektiv idealistik falsafiy tizimini ishlab chikadi. U « Pir». « Fedon», «Teetete». «Davlat», «Parmenid», «Sofist» nomli asarlari va dialoglarida uz dunyokaraSHini, ijtimoiy-iktisodiy, siyosiy nukta nazarlarini bayon kiladi.

Aflotun falsafiy ta'limoti uzining idealistik tizimi, bilish nazariyasi, dialektik metodi ijtimoiy-siyosiy karashlari bilan xarakterlanadi. U uzining idealistik falsafiy tizimida «g'oyalar dunyo»si va «narsalar dunyosi bor, deydi. «g'oyalar dunyosi» donmiy, uzgarmas, xakikiy, chin dunyodir. «Narsalar dunesi» esa utkinchi vaqtincha. uzgaruvchan dunyodir, «narsalar dunyosi» «g'oyalar dunyosi»ning xira kulankasi soyasidir deidi. Aflotunning nuktai nazaricha, olamning asosini xam ayni shu «g'oyalar dunyosi» tashkil kiladi. Uningcha. «g'oyalar dunyosi» butun borlikning xam moxiyatini tashkil etadi.

Umuman, Aflotun uz falsafiy sistemasida «narsalar dunyosi xarakatchan, uzgaruvchan, vaqtincha, desa xam, «g'oyalar dunyosi»ni uzgarmas, doimiy, abadiy, deb tushungani uchun, uning dialektikasi savol-javob bera olish san'atidan iborat bulib koladi.

Qadimgi Yunon falsafasida Geraqlitdan keyin dialektikani rivojlantirgan faylasuf - bu Arastudir. U uzining tabiiy-ilmiy karashlari bayon kilingan «Fizika», «Osmon xakida», «Meteologiya», «Xayvonlarning kelib chikishi», «Metafizika», «Etika» kabi asarlarida dialektik fikrni ilgari suradi.

Arastu uzining bu asarlarida, xususan, «Fizika»da dialektik fikr yuritib, shunday yozadi: Birinchi modda-olamning substrati, materiali - «ikki sifagli» bulib, bir-biriga zid-issiklik va sovuklik, kuruklik va namlik xususiyatlari bilan dunyoning asosini tashkil kiladi. Uning nazaricha, mazkur xususiyatlar kushilib, issik va kuruk-olovni, issik va 'xul-nam xavoni, sovuk va nam-suvni, sovuk va kuruk-erni xosil kiladi. Turt element-olov, xavo, er, suv-uzaro bir-birlari biln kushilib, turli jismlarni xosil kiladi, bu jismlar xam uzaro kushilib, emirilib turadi. Masalan, suvning parga aylanishi yoki xavoga utishi xam shu elementlarning turlicha kushilishi tufayli ruyobga chikadi. Xar bir elementning uz joyi bor: olov va xavo yukorida, suv va er kuyida buladi. Arastu bu urinda beshinchi eelement - efir to'g'risida xam fikr yuritadi va uni beshinchi moxiyat, deb ataydi. U Demokritning atomistik nazariyasiga karshi chikib, narsalarda bulinmaydigan xech kanday materiya zarrasi yuk, xamma zarralar bulinaveradi, bu bepayon olamda «kuruklik va issiklikka» bulinish davom etaveradi; narsa, jism tarkibi cheksiz», deydi.

Arastuning bu karashlari uz davri uchun juda muxim dialektik farazlar edi. Xullas, dialektika qadimgi Yunon falsafasida dunyoga, borlikka karash, uni lushunish usuli, savol-javob san'ati sifatida, materialistok va idealistok kurinishlarda stixiyali shaqlda yuzaga kelganligi tarixiy fakt edi. Bu narsa qadimgi Yunon falsafasining uziga xos yutuklaridan biridir.

Eramizdan oldingi II-I asrlarga kelib, Yunonyston Rim imperiyasiga karam bulib koladi. Yunoniston antik darvda erishgan butun moddiy va ma'naviy boyliklarga Rim imperiyasi egalik kila boshlaydi. Bu davrga kelib Yunon falsafasi xam Rim olimlari va faylasuflari tomonidan uzlashtirila boshlanadi. Natijada, ilmda ham u falsafiy karashlarini olga suruvchi mutaffakirlar, faylasuflar etishib chika boshlaydi.

Bu davrda Rimda Yunon faylasuflari ishlab chikkan falsafiy nazariyalar va ma'lumotlar Rim mutafakkirlari va faylasuflari tomonidan kayta ishlanib, ularni kayta tiklash asosida turli yunalishdagi falsafii nazariyalar va ta'limotlar paydo buladi.

Mana shunday bir sharoitda Rimda Demokrit va Epikur ta'limotini kayta tiriltirib, uni davom eggirgan Lukretsii Tit Kar platonchilar safdoshlaridan eklektik Sitseron, neoplatonizm okimining asoschisi Plotinlar yashab, ijod kiladilar.

Lukretsii Kar (mil. avv.99-55y.y.) uzining «Narsalarning tabiati to'g'risida» asarida Demokrit va Epikur ta'limotini taxlil kilib, tushuntirib berib, uni targib kiladi. U atomistik nazariyani uz asarida kengaitirib, yanda chukurlashtiradi va rivojlantiradi.

Lukretsiy Karning bayoniga kura, materiya abadiy, u bir xolatdan ikkinchi xolatga aylana boradi xech nimadan xech nima kelib chikmaydi, urugdangina u yoki bu usimlik yoki xayvon paydo buladi. Biz atomlarning liga tufaili ularni kura olmaymiz. Dengiz kirgogida kuylagimiz nam bulib koladi, kuyoshda esa bu namlik iukolio, kuilak kurib koladi. Aflotun inson bilishda xis. idrok, tuygu xosil kiluvchi sezgi a'zolarining roliniinkor - kilib, bilish bu jonning «eslashi», «xotirlashi», deydi.

Aflotun uzining «Davlat» kitobida xokimiyat, uning shaqlari, axolisi, tabakalarga bulinishi to'g'risida fikr yuritadi. U uzining «Ideal davlat» utopiyasida jamiyatni uch tabakaga: 1) xokimlar - faylasuflar; 2) xarbiylar, davlat apparata xodimlari; 3} dexkonlar va xunarmandlarga buladi.

Aflotun Afinada Parakda bogida uz shogirdlariga darc beradi. SHu asosda Afinada uning nomi bilan bog'liq Akademiya tashkil topadi. Aflotunning idealistik falsafiy ta'limoti O'rta asr sxolastikasiga, Sharq mamlakatlari, jumladan. Markaziy Osiyo xalqlari tafakkuriga katta ta'sir kilgan. Hozirgi zamon XX asr Garb mamlakatlari, xususan AKSHda «Aflotunga kaytish lozim!» degan ovozlar xam eshitilib, ular falsafasida uziga xos talkinga ega bulmokda.

Qadimgi Yunon falsafasinnng eng so'nggi buyuk namoyandasi Aflotunning shogirdi Arastudir. Arastu (mil. avv. 384-322 y.y.) Yunonistonning Stagira shaxrida tugilib, 17 yoshida Afinaga kelib, Aflotu n akademiyasiga ukishga kiradi va unda 20 yil ta'lim oladi. U Aflotun bilan juda kup masalalarda munozaralar kilib, Aflotunning falsafiy ta'limotini rad kila boshlaydi. Aflotun vafotidan keyin Arastu Afinada uz maktabini tashkil kilib, uni Yunon fani va falsafasinnng markaziga aylantiradi. U qadimgi Yunonistonda xamma ilmlarga oid yutuklarni egallab, ularni sistemalashtiradi, rivojlantiradi. Hozirgi zamon tabiatshunosligi, jamiyatshunosligi, mantik fani uzlarining dastlabki tarakkiyotini boshlanishi va ibtidosini Arastu ilmiy faoliyatidan olgan. Uning «Fizika», «Matematika», «Jon to'g'risida», «Kategoriyalar», «Ikkinchi Analitika», «Topika», «Organon» singari asarlarida samarali ijodi-tabiatshunoslik va jamiyatshunoslikka, falsafaga oid karashlari uzining tula ifodasini topgan.

Arastu Aflotunning «g'oyalar dunyosi» to'g'risidagi nazariyasiga karshi chikib, uning «g'oyalar dunyosi» «narsalar dunyosidan aloxida», degan fikrini - bu aslo mumkin emas, kanday kilib narsalar boshka, ularning moxiyata-g'oyalari aloxida yashaydi? Bu aqlga to'g'ri kelmaydigan xol,-deydi Arastu. Aflotunning: «narsalar dunyosi xarakatda, uzgaruvchan va ma'lum vaqt bilan bog'liq, g'oyalar dunyosi esa, uzgarmas, doimiy va abadiydir»,-degan fikriga karshi: «Bu kanakasi? Original - asl uzgarmas, uning aksi, goyasi uzgaruvchan bular ekan, bu mantikka

zid karash-ku!» deydi. Arastu Aflotunning «g'oyalar dunyosi» to'g'risidagi ta'limotni katiy rad kilib, u narsalarning asli, mohiyati, substansiyasi shu narsalarning uzidadir, deydi va bu karashni isbotlaydi.

Arastu uzining «Metafizika» asarida turt xil sabab xakida fikr yuritadi. Ular quyidagilar: 1) moddiy sabab; 2) shaqliy sabab; 3) yaratuvchi sabab; va 4) maksad.

U bunda bu sabablarning har birini bir-bir taxlil kilib, izoxlab beradi, moddiy sabab, ya'ni modda xar bir narsaning materiali, xar bir narsa undan xosil buladi, SHAqliy sabab, ya'ni shaql xar bir narsaga shaql ato kiladi. Masalan: «xaykal shaqlsiz bronzadan, idish-tavoklar beshaqllardan fark kilishib, ular muayyan shaql vositasidagina shu narsa kiyofasini kasb etadi. Agarda shaql bulmasa, bronza yoki mis, loy kanday material xolida bo'lsa, shunday qolaveradi», deydi u,

Arastu bunda shaqlni faol xisoblaydi, u xatgo shaqlni narsaning borlik kurinishi, borlikning ma'nosi. deydi. Arastu fikricha, agar modda va shaql «narsalar nimalardan tuzilgan?» degan savolga javob bersa, «yaratuvchi sabab nima yaratildi?» - degan savolga javob beradi. Masalan, ota-ona bolaning sababchisidir. Oxirgi sabab-bu «maksad» bulib, Arastu tasavvuricha, «nima uchun? degan savolga javob bulib, unda tabiat xodisalarining kelib chikishi, paydo bulishi ifodalanadi. Arastu bu bilan xar bir ijtimoiy xodisada, xar bir inson faoliyatida ma'lum maksad borligini kayd kiladi.

Arastu falsafasidagi yana bir muxim jixat-bu uning imkoniyat va vokelik kategoriyalarini xar tomonlama tadmik kilib ishlab chikadi.

Arastuning tarixiy xizmati esa uning naturfalsafasi va bilish nazariyasidir. U: «Aql (idrok), fikr, ong tabiat bulmasa, u bilan muvofik kelmasa, demak, (ular) soxtadir», deydi. Arastu bilishda borlikni e'tirof kiladi, tabiat, moddiy olam inson ongidan, insonga bog'liq bulmagan xolda mavjud bulib, ular inson sezgisi, idroki, ongi tafakkuri, bir butun bilishining manbai, deb xisoblaydi. Insonning bilishi uning airim predmet, buyum, xodisalarni sezishidan, sungra aql, tafakkur, nazariy bilimlar vositasyda umumiylikni biliygga erishadi.

Arastu shunday yozadi: «..kimki xech narsani sezmasa, u xech narsani bilmaydi va xech narsani tushunmaydi; agar biror narsani bilsa, (mushoxada kilsa)

unda u kishi buni tasavvur sifatida xam bilib oladi, chunki tasavvurlar sezgilar demakdir. Fakat materiyasizdir, xolos».

Arastuning buyuk xizmatlaridan biri uning xarakatning turlari va tarakkiyot shaqlari to'g'risidagi kuyidagi karashlaridir. Uningcha borlikda olti xil xarakat, olti tur umumiy uzgarishlar bor. Ular kuyidagilar: a) moxiyatdagi uzgarishlar: 1) paydo bulish; 2) yuk bulish; 3) tor ma'noda uzgarishlar; 3) bir xolatlardan boshka xolatga utish - sifatay uzgarish; 4) kupayish; 5) ozayish-mikdoriy uzgarish 6) joy almashuvi, kol uzgarishi. '.

Umuman, Arastuning bilish nazariyasn uning mantik xakidagi muloxazalari bilan, falsafiy va mantikii kategoriyalarni ta'riflash bilan chambarchas boglanib ketgan. Uning falsafiy kategoriyalarni oirnnchi oulib tasiif kilishi xam muxim axamiyatga ega. U kategoriyalarni un guruxga bulib tasnif kildi:dialektikani tushunchalar: umumiylik, konkretlik, ayniyat va karama-karshilik, kuplik va yakkalik kabilar munosabatlarida ishlab chikadi. U dialektikami «g'oyalar»ga-xos xususiyat, deb tushunadi. .

Umuman, Aflotun uz falsafiy sistemasida «narsalar dunyosi xarakatchan, uzgaruvchan, vaqtincha, desa xam, «g'oyalar dunyosi»ni uzgarmas, doimiy, abadiy, dyob tushungani uchun, uning dialektikasi savol-javob bera olish san'atidan iborat bulib koladi.

Qadimgi Yunon falsafasida Geraqlitdan keyin dialektikani rivojlantirgan faylasuf - bu Arastudir. U uzining tabiiy-ilmiy karashlari bayon kilingan «Fizika», «Osmon xakida», «Meteologiya», «Xayvonlarning kelib chikishi», «Metafizika», «Etika» kabi asarlarida dialektik fikrni ilgari suradi.

Arastu uzining bu asarlarida, xususan, «Fizika»da dialektik fikr yuritib, shunday yozadi: Birinchi modda-olamning substrati, materiali - «ikki sifatli» bulib, bir-biriga zid-issiklik va sovuklik, kuruklik va namlik xususiyatlari bilan dunyoning asosini tashkil kiladi. Uning nazaricha, mazkur xususiyatlar kushilib, issik va kuruk-olovni, issik va 'xul-nam xavoni, sovuk va nam-suvni, sovuk va kuruk-erni xosil kiladi. Turt element-olov, xavo, er, suv-uzaro bir-birlari biln kushilib, turli jismlarni xosil kiladi, bu jismlar xam uzaro kushilib, emirilib turadi.

Masalan, suvning parga aylanishi yoki xavoga utishi xam shu elementlarning turlicha kushilishi tufayli ruyobga chikadi. Xar bir elementning uz joyi bor: olov va xavo yukorida, suv va er kuyida buladi. Arastu bu urinda beshinchi eelement - efir to'g'risida xam fikr yuritadi va uni beshinchi moxiyat, deb ataydi.

Rim imperiyasida bu davrd ayuzaga kelgan falsafiy oqimlardan yana biri bu neoplatonizm oqimidir. Bu oqimning asoschisi Plotin (eramizning 204-270.y) bo'lib, uning fikricha, olamiy jarayon payqab va ifodalab bo'lmaydigan ilohiy bosh yagona ibtidodan boshlanadi. Bu ibtido avval olami aql, so'ngra olamning joni(ruhi) sifatida, undan keyin ayrim jonli jismlar sifatida to materiyagacha davom etadi. Plotin fikricha , bu ibtido butun borliq asosiy yagona kuch-xudodir. Qolgan barcha narsalar (ruhiy, xissiy narsalar ham moddiy narsalar) shu ilohiy kuchdan yaralgan nurning emansipatsiyasi natijasidir. Uning nuqtai nazaricha, Quyosh o'zidan nur tarqatganligi kabi, ilohiy kuch- xudo ham o'zidan butun koinotni undagi barcha narsalarni emannatsiya usuli bilan chiqarib yuboradi. Bu emanatsiya qilingan narsalarni ruh ham (jon ham)materiya ham kiradi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Qadimgi Bobil va Misrda paydo bulgan ilk ma'naviy karashlarning uziga xos xususiyatlari nimalarda?
2. Qadimgi Turonda kandy liniy- ma'naviy ta'limotlar vujudga kelgan?
3. Qadimgi Hindistonda kandy ma'naviy yunalishlar va falsafiy maktablar paydo bulgan?
4. Qadimgi Xitoyda paydo bulgan ma'naviy okimlarning moxiyati nimada edi?
5. Qadimgi Yunonistondagi mileet maktab faylasuflari xakida nimalarni bilasiz ?
6. Geraqlit va Demokritning falsafiy karkshlari xakida nimalarni bilasiz?
7. Pifagor va Sukrot kandy faylasuflar bulishgan ?
8. Arestotelning falsafiy karashlari nimalardjan iborat ?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G'arb falsafasi. – Toshkent: “Sharq”, 2005.

2. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. – Toshkent: “Sharq”, 2002. – B.720.
3. Jo‘raeva S. Haqiqat manzaralari. – Toshkent: “YAngi asr avlodi”, 2002. – B. 221.
4. Nazarov Q. va boshqalar. Ma‘naviyat asosiy tushunchalar izohli lug‘ati. “G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi”, 2010. – B. 760.
5. Nazarov Q. va boshqalar. Falsafa asoslari. Darslik. – Toshkent: 20182. – B. 380.
6. Sulaymonova F. Sharq va G‘arb. – Toshkent: “Fan”, 2001. – B. 416.
7. Ergashev I. Siyosat falsafasi. – Toshkent: “Akademiya”, 2004. – B.130.
8. SHarifxujaev M. O‘zbekiston yangi g‘oyalar, yangi yutuqlar. – Toshkent: “Sharq”, 2002. – B. 272.
9. YAngi va eng yangi davr G‘arbiy Evropa falsafasi (XVII – XX asrlar). O‘quv qo‘llanma // Yuldoshev S., Usmonov M., Karimov R. Qobulniyozova G., Ro‘zmatova G. Mas‘ul muharrir A. Begmatov. – Toshkent: “Sharq”, 2002. – B. 336.
10. Qirg‘izboev M. Fuqarolik jamiyati: genezisi, shaqllanishi va rivojlanishi. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2010. – B. 256.

5-MAVZU: O‘RTA ASRLAR HIND XALQLARI MA’NAVIYATI RIVOJIDA DINIY TA’LIMOTLARNING ROLI

Reja:

1. Hinduizm ta’limotining Hindiston ma’naviy hayotida tutgan o‘rni.
2. Vedanta falsafiy maktabi va uning hind xalqlari ma’naviyati rivojiga ta’siri. Bhakti diniy ta’limotida insonning ma’naviy kamoloti va bagrikenglik masalalari.
3. Hind xalqlari ma’naviyati rivojida tasavvuf ta’limoti va unda komil inson g‘oyasi.

Tayanch so‘z va iboralar: ma’naviyat, ma’rifat, tibbiyot, riyoziyot, ilmy nujum, kimyo, musika, poeziya, tarix, Hindiston madaniyati.

Abu Rayxon Beruniyning «Hindiston» asarida yozilishicha, eramizning birinchi asrlaridayok Hindistonda tibbiyot, riyoziyot, ilmy nujum, kimyo, musika, poeziya, tarix, san’at va falsafaga oid bilimlar keng rivojlangan bo‘lgan. Ayniksa, noyob tabiatga, saxiy zaminga, ajoyib nabotot va xayvonot olamiga boy bulgan Qadimgi Hindistonda madaniyat va san’atga oid, liniy, falsafiy karashlar keng rivojlangan. Bunga bizgacha etib kelgan «Ramayana», «Maxabxarat» («Maxayana»), «Kamila va Dimna» kabi buyuk asarlar tulik guvoxlik beradi. Bu buyuk nafosat va betimsol xikmat xazinasi bo‘lgan asarlarda hind xalqining qadimiy urf-odatlar, an’analari, odob-axloqi, madaniyati, dini va tarixi, milliy qadriyatlari bilan birga, ularning ijtimoiy-siyosiy, huquqiy badiiy va falsafiy karashlari yorqin ifodasini topgan.

Bulardan tashqari, qadimiy Hindistonda falsafiy fikrlar to‘rtta Vedalarda ham ifodalangan. Ular: Rigveda, Samaveda, Yajurveda, Atxarvavedalardir. Bu vedalardan eng muximi Rigveda bulib, u eramizdan 1500 yil oldin paydo bo‘lgan. Bu Vedalarda diniy karashlar bilan birga olam, borliq fazo va vaqt inson, inson hayotining ruxiy va tabiiy asoslari, tabiat va jamiyat urtasidagi alokadorlik, iloxiy kuchlar, ularning faoliyatlari xakida muxim falsafiy fikrlar va karashlar ilgari suriladi. Keyinchalik bu vedalarni turlicha tushunish asosida ularni turlicha talkin

etuvchi falsafiy maktablar vujudga keladi. Bu maktablar uz goyaviy yunalishlariga kura ikki okimni tashkil kilishadi. Birinchi okim tabiiy materialistik yunalishda bulib, uni buddizm, xinduizm, jaynizm, lokayata va chorvaka maktablari tashkil kiladi.

Ikkinchi oqim esa diniy idealistik yo‘nalishda bo‘lib, unga vedanta, mimansa, sankxiya, yoge, n’yaya, vaysheshika, maktablari kiradi.

Bu yukoridagi maktablardan lokayata va chorvaka maktablari xakikiy real dunyo, deb insonlar yashaydigan dunyoni tushunadilar. Ularning tarafdorlari dunyoni, tabiat xodisalarini, ular kanday bulishsa, xuddi shunday tushunmoq va tushuntirmoq kerak, degan talabni ilgari suradilar. Ular nuktai nazaricha, butun borlik: olov, suv, xavo, tuprokning yigindisidan iborat bulib, inson xam ana shu turt unsur birikmasidan tashkil topgan. CHorvakalar dunyoni xech kim yaratgan emas, balki uning asosida turt moddiy elementlar birligi yotadi, deb xisoblaydilar. Ular: «Olovni kim issik kildi, suvni kim sovuk kildi?» va kabi savollar berib, «Ularning xammasini shu xodisalarining uzidan kidirish kerak», - deb javob karaytaradilar.

Lokayata maktabi vakillari, xayotning murakkab shakplari uning oddiy shaqlarining uzok davom etgan evolyusiyasi tufayli vujudga keladi, deyishadi. Ularning fikricha, inson bir marta yashaydi. SHuning uchun u baxtli xayot kechirishga, uzining okilona extiyoj va manfaatlarini kondirishga intilishi kerak. Bunday falsafiy karashlar qadimgi Xitoyda xam vujudga keladi.

Vedizm. Mil.av. ikkinchi mingyillik o‘rtalarida Hindistonning shimoli-g‘arbiy qismiga, hozirgi Panjob hududiga g‘arbdan Hindikush dovoni orqali o‘zlarini **oriylar** deb atagan jangari xalqlar bostirib kela boshladilar. Bu xalqlar Eronga ko‘chib kelgan qo‘shni qabila tillariga juda yaqin bo‘lgan, hind-evropa tillaridan kelib chiqkan tilda gaplashar edilar. Harbiy jihatdan katta mahoratga ega bo‘lishlari bilan birga **she’riyatga** ham usta edilar. SHu yo‘l bilan ular bu mintaqada mavjud dunyoqarashni o‘zlari xohlagan tarafga o‘zgartira olardilar. **Ular o‘zlari bilan muqaddas yozuvlari** – Vedalar (sansk. – muqaddas bilim)ni ham **olib kelgan** edilar. **Hind adabiyoti juda boy, uch yarim ming yildan ortiq**

tarixga ega. Vaqt o'tishi bilan undan anchagina qismi umuman yo'qolib ketdi. Ammo bu adabiyotning boshlanishi **vedalardir**. Bu boshlanish bo'sh, sayoz bo'lmay, aksincha, juda ham puxta va ajoyib edi. U keyinchalik o'z o'rnida katta daryolar paydo bo'lgan kichik irmoqni emas, balki ulkan dengizni eslatadi. U doimo asos-manba bo'lib qolaveradi. Albatta, Rigvedadan oldin qandaydir boshlanish bo'lgan bulishi mumkin. Lekin biz bu haqda hech narsa bilmaymiz. Rigveda o'z sohasida nafaqat eng ko'zga ko'ringan kitob, balki Hindistonning o'sha davr voqealari haqida xabar beruvchi noyob manba hamdir.

Vedalar tarkibiga turli davrlarda yozilgan bir necha kitoblar kirgan bo'lib, ular o'z ichiga ibodat, marosimlar, falsafiy ta'limotlar, tarixiy xabarlarini olgan edi.

Vedalar to'rt yirik to'plamdan iborat:

Rigveda («Madhiyalar vedasi»).

Samaveda («Qo'shiqlar vedasi»).

Yajurveda («Qurbonliklar vedasi»).

Atxarvaveda («Afsun va jodular vedasi»).

Rigveda. Rigvedaning qadimiy hindlar madaniyatida, shuningdek, umumhind-evropa madaniyatidagi o'rnini tushunish uchun kitobning asli paydo bo'lish tarixiga nazar solish lozim. **Oriy** qabilalarining ko'chib kelishlari ko'p asrlarga cho'zilgan va juda keng miqyosni qamrab olgan uzoq jarayon bo'lgan. Rigvedada bu qabilalarning Hindistonga ko'chib kelishlaridan oldingi harakatlari haqida aniq esdaliklar uchramaydi. Ammo **oriylar** bu erda birinchi paydo bo'lganlarida ularda faqatgina jang aravalari emas, balki xudalarga aytilgan, ularning jangovar ruhini qo'llab-quvvatlagan, ularning dushman ustidan g'alaba qilishlari, shon-shuhrat, boylik, erkak avlod qoldirish, taraqqiy etish uchun bo'lgan intilishlarini **aks ettirgan madhiyalar ham bor edi**. Bu madhiyalar ruhoniylar oilalarida og'izdan-og'izga, avloddan-avlodga uzatildi. Rigvedada zardushtiylikning muqaddas kitobi **Avesto bilan juda hamohang afsona va marosimlar bor**. Ba'zi noaniq afsonaviy shaxslar bu ikki manbani bir-biri bilan qiyoslash yordamida ayon bo'ladi.

Rigveda yagona asar, to‘plam sifatida Hindiston hududida, asosan, Panjobda, Hind daryosi havzasida mujassam bo‘ldi. Hindiston tarixi bo‘yicha qadimiy sana hisoblanmish miloddan avvalgi VI asr **buddizmning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq**. Vedalar esa undan ancha avval qayd etilgan. SHunday qilib, Rigveda SHimoliy Hindistonda miloddan avvalgi ikkinchi-birinchi ming yilliklarda yuz bergan voqealar haqida ma‘lumot beruvchi yagona manba bo‘lib qolmoqda. Bu yodgorlik juda noyob bo‘lganligi sababli u faqat o‘zini-o‘zi sharhlaydi.

Veda – “muqaddas bilim”, Rigveda – “madhiyalar vedasi” ma’nolarini beradi. Veda o’sha davrda yashagan insonning o‘zi va uni o‘rab turgan olam: xudolar, jin-shaytonlar, fazo, marosimlar, ijtimoiy tuzum, milliy qadriyatlar va boshqalar haqidagi bilimining barchasini o‘z ichiga oladi. Rigveda xudolarga aytilgan madhiyalarning to‘plami, ya’ni diniy yodgorlik bo‘lib, uning mualliflari, **rishi** kuylovchilarning asosiy vazifalari xudolarni **oriylar** tomoniga og‘dirish bo‘lgan. Ular madhiyalarni **kuylab xudolarni maqtaganlar**, ularning qahramonlik va sharaflarini ulug‘laganlar, ularni qurbonlik keltirish marosimlariga taqlif etganlar va shundan so‘ng ulardan oriylarni qo‘llab-quvvatlash hamda hayot farog‘atlarini ato etishlarini so‘raganlar. Xudolarga ta’sir etishning eng asosiy yo‘li – ularga madhiya aytish bo‘lgan. **Rigveda qadimgi Yunon dostonlari «Iliada» va «Odissey»ning birgalikdagi umumiy hajmiga teng keladi.**

Samaveda. Boshqa vedalar orasida Rigvedaga ko‘proq bog‘liq bo‘lgani bu Samavedadir. U hozirgi davrga **ikki tahrirda etib kelgan** (cakha aynan. shoxobcha): **Kautxuma** (Kauthuma) va **Ranayaniya** (Ranayaniya). **Kautxuma to‘plami** 1810 she’rdan iborat bo‘lib, undan faqatgina 76 tasi Rigvedada uchramaydi. Undagi she’rlar, asosan, Rigvedaning VIII va IX mandalasidan olingan bo‘lib, tantanali qurbonlik marosimi paytida o‘qiladi. **To‘plam ikki qismdan iborat:** birinchi kichikroq bo‘lgan hajmi Agni, Indra ilohlariga, **ikkinchisi Somaga** qurbonlik keltirish marosimida aytiladigan qo‘shiqlardan iborat. She’rlar orasida ichki bog‘liqlik bo‘lmay, ularning tartibi marosimlarning borishiga qarab belgilangan. Bu she’rlar ohang bilan qo‘shiq tarzida aytish uchun

mo'ljallangan. Ushbu vedaning maqsadi diniy marosimlarda aytiladigan qo'shiqlarni o'rgatishdan iborat. Hindistonda hozirgacha vedalarni kuyga solib kuylovchilar – **samavedinalar** saqlangan bo'lib, ularning turli maktablari mavjud. Keyingi paytlarda qadimiy musiqiy an'ananing davomi deb da'vo qilinayotgan zamonaviy ijro san'atini o'rganish bo'yicha ko'p ishlar qilindi.

Yajurveda qolgan vedalardan farqli ularoq, to'laligicha **shrauta (qurbonlik marosimi) bilan bog'liq.** Uning asosiy qismini qurbonlik usullari – yajus tashkil qiladi. Mazkur yajuslar marosimning ma'lum bo'limlarida ijro etilib, bu she'rlarni marosimning borishidan kelib chiqib tushunish mumkin.

YAjurvedaning matni turli marosim o'tkazuvchi braxmanlar maktablari tomonidan tahrir qilingan shaqlarga ega. Ulardan YAjurvedaning asl nusxasini ajratib olish juda qiyin, ammo ulardagi **umumiy jihatlarni aniqlash mumkin:** to'lin oyli tunda, yangi oy chiqqanda, Agni uchun o'tka-ziladigan qurbonlik marosimlari. **Hind an'anasiga ko'ra, vedaning bu maktablari Qora va Oq YAjurvedaga bo'lingan. Qora YAjurvedaning** turli maktablarga xos bo'lgan Katxaka, Kapishtxala-Katxa, Maytrayani, Tayttiriya kabi tahrirlari mavjud. Uning «qora» deb atalishiga sabab unda she'riy yajus va mantralardan tashqari nasriy izohlar – **braxmana** qismini o'z ichiga olganligidir. Oq YAjurvedaning Vajasaneyi nomli birgina tahriri bor. U faqat yajus va mantralardan iborat bo'lib, nasriy izohlardan xoli bo'lganligi uchun «sof, oq» deb ataladi. **YAjurvedaning tarkibi uch asosiy bosqichni tashkil etadi:** I. Marosim. II. YAjus va mantralar. III. Braxmana sharhlari.

Atxarvaveda miloddan avvalgi birinchi mingyilliklar boshlariga borib taqaladigan qadimiy hind afsunlarini o'zida aks ettirgan. U boshqa vedalardan mazmun va mohiyat jihatdan farqli o'laroq qadimiy hind jamiyatida mavjud bo'lgan barcha taraflarni, nuqson va kamchiliklarni o'zida aks ettirgan. **Atxarvaveda «afsunlar va jodular vedasi» degan ma'nolarni anglatadi.** U afsonaviy ruhoni

Atxarvana («Olov ruhoniysi») nomi bilan bog‘liq. Bunga sabab o‘sha davrda afsun va jodular olov ustida bajarilganligidir.

Dastavval vedaning uch turi mavjud bo‘lgan: Rigveda («Madhiyalar vedasi»), YAjurveda («Qurbonliklar vedasi»), Samaveda («Qo‘shiqlar vedasi»). Bu uch veda ham xudolarning abadiyligini ta‘minlovchi ichimlik tayyorlanadigan **soma** o‘simligiga bag‘ishlangan qurbonlik marosimlari bilan bog‘liq. Hind an‘anasiga ko‘ra, bu marosim **«shrauta»** deb ataladi. Atxarvavedada veda dini ruhoniylarining asosiy ibodati hisoblangan **Somaga** qurbonlik qilishga umuman e‘tibor qaratilmagan. SHuning uchun ham u yuqoridagi uch vedaga e‘tiqod qiluvchilar tomonidan tan olinmagan. U oila atrofida markazlashgan marosimlar bilan ko‘proq bog‘liq. SHunday qilib, Atxarvaveda o‘zidan avvalgi uch vedadan o‘z marosimlarining negiz va mohiyati bilan farqlanadi. Uning asosida uzoq o‘tmishga borib taqaladigan xalq sehragarlik marosimlari yotadi. Atxarvavedaning qachon paydo bo‘lganligi masalasi aniqlikdan ancha yiroq. U eng qadimiy hisoblanmish Rigvedadan ancha keyin yaratilgan.

Atxarvaveda olti ming she‘rdan iborat 371 madhiyani o‘z ichiga oladi. Ular 20 ta kitobda jamlangan.

Vedalar ta‘limoti. Vedalarda butun tabiatning ilohiyligi haqidagi ta‘limot ilgari suriladi. SHundan kelib chiqib aytish mumkinki, Hindiston ko‘pxudolikning o‘chog‘i hisoblanadi.

Undagi tasavvurlarda biri ikkinchisidan yuqori bo‘lgan, ikkinchisi, aksincha, pastroq bo‘lgan qator ilohlar siymosi namoyon bo‘ladi. Biroq bu darajalar to‘xtovsiz almashinib turadi. Ilohlar orasida «eng ulug‘i, eng kichigi, eng qarisi, eng yoshi» bo‘lmay, ular barchasi ulug‘likda tengdir. Eng yuqori hokimiyat ham ko‘pchilikka tegishli. Bir vaqtning o‘zida bir xudo butun borliqning hukmdori bo‘lishi va shu bilan birga u ikkinchi bir xudoga tobe bo‘lishi mumkin. Masalan, Indra va barcha xudolar Varunaga tobe bo‘lgan bir

paytda, Varuna va boshqa barcha xudolar Indraga buysunadilar. Xuddi shu munosabat boshqa xudolarga ham tegishli. Bu belgi veda ilohiyotiga ham xosdir.

Veda xudolari. Vedalarda xudolar – osmon xudolari, quyosh xudolari, havo xudolari, er xudolari, ayol xudolar kabi xudolar toifasi haqida madhiyalar bayon etilgan.

Osmon xudolari. Ular sirasiga Dyaus, Varuna, Indra kabi turli osmonlarni boshqarib turuvchi xudolar kiradi. Biroq Varuna keyinchalik suv va dengizlar xudosiga aylanib ketgan.

Quyosh xudolari. Rigvedada quyosh energiyasining turlicha namoyon bo'lishidan besh xudo yuzaga kelganligi haqida so'z yuritilgan. Ularning eng qadimiysi **Mitra («do'st»)**dir. Surya quyoshning yorqinrok namoyon bo'lgan ko'rinishidir. U Yunonlardagi Apollon kabi etti ot biriktirilgan g'ildiraqli aravalarda tasvirlangan. Savitri esa quyoshning quvvat beruvchi kuchida namoyon bo'ladi. Pushan muruvvatli hisoblanib, quyoshning mahsuldorlik faoliyatini o'zida namoyon qiladi. Ularning yana biri Vishnu vedalarda zikr qilingan va keyinchalik unut bo'lib ketgan xudolar orasida abadiy hisoblangan, hozirgi paytda butun Hindistonda ulug'lanadi.

Havo xudolari. Ulardan tashqari bu xudolar qatoriga Ashvina va Savitar nomi bilan ataluvchi ikki tong xudosi ham qo'shiladi.

Ularning boshida osmon podshosi va oriylarning milliy xudosi Indra turadi. U, avvalo, ikkita sariq otga qo'shilgan g'ildiraqli aravada turuvchi jang xudosidir. U oriylar urug'ining etuk sardori ramzidir. Dastavval Indra hind an'analarida chaqmoq xudosi sifatida namoyon bo'lgan. Biroq bosqinchilar tomonidan ko'p yillar davomida olib borilgan urushlar uni urush xudosiga aylantirdi. YOmgi'ir xudosi Panjanya, shamol xudosi Vayyular vedalarda aniq tasvirlanmagan. Ular tez-tez Indra bilan umumlashgan holda tasvirlanadi. Ulardan yana biri Rudra bo'lib, odamlarning unga nisbatan cheksiz qo'rquvlari

ularni doimiy ravishda Rudnaga bag'ishlab madhiya va duolar o'qishga undagan. U Rigvedada SHiva («yoqimli») nomi bilan zikr etiladi. Keyinchalik SHiva Vishnu bilan birgalikda «ikki xudo» sifatida unutilgan Hindiston xudolari turkumi o'rnini egalladi.

Er xudolari. Er xudolarining eng ulug'i erda quyoshning, havoda chaqmoqning, er ustida olovning mujassamlashuvi hisoblangan olov xudosi Agnidir. Agni haqidagi afsonalar Hindistondan tashqarida vujudga kelgan. U odamlarning qurbonliklarini xudolarga etkazuvchi ruhoniylar sifatida tasavvur qilingan. Biror qurbonlik uning vositasiz xudolarga etib bormaydi, deb hisoblangan.

Ayol xudolar qatoriga tong va tong nuri ma'budasi Ushas, daryo xudosi Sarasvatilar kirgan. Sarasvati keyinchalik braxmanizmga so'z xudosi sifatida tasvirlangan.

Veda ibodatlari. Veda ibodatlari ikki turga bo'linadi. Birinchisi duolar, ikkinchisi xudolarga atab qilinadigan qurbonliklar yoki boshqa bir narsalarni taqdim qilishdan iborat. Dastavval, duo kitoblari bo'lmagan paytda ibodatlar faqat qurbonliklar shaqlida amalga oshirilgan. **Unda ma'budlarga kuydirilgan** moy, non va nihoyat, suv yoki sut bilan aralashtirilgan soma ichimligi tortilgan. SHuningdek hayvonlar (masalan, ot) ham qurbonlik qilingan. Vaqt o'tishi bilan bu marosimlar murakkablashib borgan. Qurbonlik banda bilan xudo o'rtasidagi savdo, kelishuv ma'nosida qabul qilingan. Masalan, inson bir narsaga muhtoj bo'lsa, xudoga qurbonlik qila turib undan o'z ehtiyojini qondirishni so'ragan. Keyinchalik Rigveda, Atxarvaveda kabi madhiya va duolarni o'zida jamlagan kitoblar paydo bo'lgach, ibodatning ikkinchi ko'rinishi – xudolarga atab duo va madhiyalar o'qish odat tusiga kirgan.

Braxmanlik veda dinlarining bir shoxobchasidir. Vaqt o'tishi bilan vedalardagi qo'shiqlar ommaga, hatto ruhoniylarga ham tushunarsiz bo'lib qoldi. Bu qo'shiqlar hali o'zgarishga uchramay,

muqaddas til va muqaddas matnlar paydo bo'ldi. Nihoyat, bu tilni o'rganish uchun kishilar alohida guruhlar tuzib, maxsus vaqt ajratdilar. Natijada o'z hayotlarini ibodat qilish, ilohiyot ilmini o'rganish, murakkab marosimlarni o'tkazish va xalq ruhoniylar hayotini boshqarishga bag'ishlagan braxmanlar **kastasi (tabaqasi)** vujudga keldi. Dinga xos bo'lgan xususiyatlardan biri – ilohiy tilni o'zgartirib bo'lmazligidir. Xuddi shu bir tilning eskirib amaldan qolishi va faqat muqaddas tilga aylanib qolishi braxmanizmning kelib chiqishiga sabab bo'lgan omillardan biridir.

Oriylar umuman boshqa madaniyatga, hayot tarziga ega bo'lgan turli xalqlar bilan uchrashib, mutlaqo boshqa tabiiy sharoitga duch keldilar. Ular ko'chmanchilikdan endi o'troq hayotga o'tib, davlatdagi hukmron sinfga aylandilar. Shundan so'ng ularning eski dinlari – vedizm mazkur jarayonlar ta'sirida taraqqiy etdi. Bu taraqqiyot dinni falsafiy jihatdan chuqurlashtirish, ruhoniylar tabaqasining mavqeini ko'tarish, ibodat va marosimlarni murakkablashtirish, ilohlar sifatini murakkab tomonga o'zgartirish hisobiga bo'ldi. Shundan keyin o'zgartirish taqiqlangan diniy aqida vujudga keldi.

Zikr etilgan dalillardan kelib chiqib aytish mumkinki, braxmanizmda xalqning emas, ko'proq ma'lum ruhoniylar tabaqasining manfaatlari himoya qilinadi. Braxmanlikning asosiy elementlari braxmanlar va vedalarga tegishli **sutralardir. Sutralar san'atning alohida ko'rinishi bo'lib**, yaqqol ajralib turuvchi ustalik bilan sof sanskrit tilida yozilgan. Unda mavjud vaziyatga alohida e'tibor qaratilgan holda ma'lum tabaqaga yuqori o'rin beriladi.

Braxmanlar **o'z nomlarini** tuzgan dinlarigagina emas, **joy nomi (Braxmaniya)** sifatida, butun boshli fan va san'atga (braxmanizm she'riyati, tibbiyoti, matematikasi kabi) nom qilib berdilar. Ular o'zlarining kelib chiqishlarini etti ruhoniylar oilaning boshliqlari bo'lgan etti **rishidan** deb hisoblaydilar. Madhiyalarning ilk mualliflari bo'lgan shoirlar, tilshunoslar va hozirjavob kishilar o'z kasblarini avlodlariga uzatganlar. Vedaning o'zida aytilishicha, «rajarshi» («rishi-podshoh»)lar ba'zan shunday madhiyalarning mualliflari bo'lganlar.

Braxmanlar tabaqasi **oriylarning** Hindiston hududiga kirib kelishlaridan oldin shaqllangan, degan fikrlar xam mavjud. Ammo ular ilk davrda katta mavqega ega bo'lmaganliklari uchun ularning qachon va qanday qilib asosiy nufuzga ega bo'lgan davrlarini bilish muhim. **Oriylar** Hindiston bo'ylab harbiy yurishlarini davom ettirganlari sayin kamroq qarshilikka duch kelardilar. Natijada kshatriylar (jangchilar) tabaqasi tobora e'tibordan chetga chiqib, bosib olingan erlardagi xalqlar orasida tartib o'rnatish uchun diniy-ruhiy jihatdan ta'siri kuchliroq bo'lgan boshqa tabaqa – braxmanlarning nufuzi oshib bordi. Chunki braxmanlar diniy marosimlardan tashqari **huquq, urf-odat kabi sohalardan** ham xabardor edilar.

Braxmanning hayoti **to'rt muayyan belgilangan bosqichdan iborat**. Xususan, uning har bir kuni mashaqqatli ibodat, o'rganish va vazifalar bilan to'la. Braxmanning diniy hayoti tug'ilishi bilan oq emas, balki uning **balog'at yoshiga etib, muqaddas bog'ichni qabul qilishi va «baxshida qilish» marosimidan keyin boshlanadi**. SHundan keyin braxmanning yoshligi birorta donishmand braxmanning qo'lida vedalarni yodlash, uning uyida muqaddas olovni doimo tutib turish, ustozining xizmatini qilish, jumladan, **uning uchun sadaqa yig'ish bilan o'tadi**. Braxman bu bosqichda **«braxmacharin» deb nomlanadi**. Uzoq vaqt davom etadigan bunday ta'limotdan so'ng u **ikkinchi bosqichga o'tadi**.

Braxman «grixastxa» deb nomlanadigan ikkinchi bosqichda uy xo'jayini vazifasini bajaradi. U uylanishi, oilani boqishi (xususan, o'g'il etishtirishi), amaliy hayot ilmini egallashi va o'zining fuqarolik burchlarini bajarishi lozim. Qonun uy xo'jayinining o'zini qanday tutishini soat sayin qat'iy ravishda diqqat bilan kuzatib boradi. Qachon va nimani eyish, nimani ichish, qachon ibodat qilish, marhumlarni qanday dafn etish, mehmonlarni qanday kutish, ovqatni qanday tayyorlash, qariyalarga, ayollarga, yosh bolalarga qanday munosabatda bo'lish va boshqa ko'p narsalar belgilab qo'yilgan.

Braxman «vanaprastxa» (o‘rmon zohidi) deb ataluvchi hayotining **uchinchi qismida** oilasi bilan yoki yolg‘iz holda o‘rmonga ketishi kerak. Bu erda u «o‘z nafsini jilovlab» ildizlar yoki mevalarni eb, diniy amallarni jiddu jahd bilan bajarishi kerak. Bu bosqichda braxmanga bir qator **mashaqqatlarni boshdan kechirish tavsiya etiladi:** u tuproqqa qorishib dumalashi yoki kun bo‘yi oyoq uchlarida turishi va yo navbat bilan turib o‘tirishi mumkin. **Jazirama kunda o‘zini «besh olov issig‘iga» duchor qilishi, yomg‘irli paytda ochiq joyda yashashi, qishda esa ho‘l kiyimda yurishi kerak.**

Braxman hayotining **to‘rtinchi bosqichi «saniyasi» (zohid) tarkidunyochilik yoki diniy qashshoqlik davridir.** U hayotning barcha tashvishlarini ortga tashlab, xursandchilik, qayg‘u, orzu-havas va jismoniy ehtiyojlarni tark etib, hamma narsaga befarq bo‘lgan holda bir maqsadga – «Oliy Braxmaga etishish, ya’ni u bilan qo‘shilib ketish, bu dunyo va o‘lgandan keyingi abadiy baxtga erishishga» intilishi kerak. Braxman tarkidunyochilik bosqichida faqat sadaqadan tushgan narsalar hisobiga kuniga bir marta ovqatlanib kun kechiradi.

Zikr etilgan – **«braxmanning muqaddas to‘rtlik qonuni» deb** atalmish hayot tarzini faqatgina diniy qoidalar bilangina bog‘lab tushuntirish mumkin emas. Hindiston tarixida ko‘plab bunday hodisalarni kuzatish mumkin. Faqatgina oliy tabaqadan chiqqan kishilar emas, oddiy xalq vakillari ham ba‘zan shon-shuhrat istab, o‘z irodasini chiniqtirish maqsadida yoki o‘zini boshqalardan kam bilmay, o‘zlarini ana shunday hayot qiyinchiliklariga solganlar. Qadimda kishilar kuzatgan mazkur holatlarni Hindistonda hozir ham tez-tez uchratish mumkin. Budda hayotini o‘rganishda uchraydigan ko‘pgina hodisalar o‘sha davrda ham braxmanlar «to‘rtlik qonuniga» amal qilganliklarini ko‘rsatadi.

Hinduizm juda murakkab ma’naviy diniy ta’limotdir. U bir tomondan yirik ijtimoiy tashkilot, **ikkinchi tomondan turli dinlar qorishmasidir.** Ijtimoiy

tashkilot sifatida **kastachilik asosiga qurilgan**. Ma'lumki, **miloddan avvalgi VI asrda Hindistonda buddizm dini vujudga keldi**. U braxmanizmdagi bir necha jihatlarini qabul qilgan bo'lsa-da, **kasta ta'limotini inkor etdi**. O'sha davrda Hindistonda kasta tuzumini saqlab qolishga, **braxmanizm dinini isloh qilib**, qayta tiklashga harakat boshlandi. **Bu harakat braxmanizm bilan buddizm o'rtasidagi kurashni ifodalovchi hinduizm edi**.

Bu din, asosan, Hindistonda tarqalgan bo'lib, mamlakat aholisining 80 foizi, ya'ni **1 milliarddan ortiq kishi** shu dinga e'tiqod qiladi. Hinduizm e'tiqod qiluvchilar soni jihatidan jahonda uchinchi o'rinda turadi. Barcha hinduistlarning soni 700 mln.ni tashkil etadi. Yirik jamoalar Bangladeshda (12 mln.), Indoneziyada (3,6 mln.), Shri Lankada (3 mln.), Pokistonda (1,5 mln.), Malayziyada (1 mln.), AQShda (0,5 mln.), Butanda (0,3 mln.) mavjud. Hinduizm uni qabul qilmoqchi bo'lganlarga qo'yadigan birinchi va asosiy shart **Hindistondagi kasta tuzumini qabul qilishdir**. Diniy qorishma sifatida hinduizm **oriylargacha bo'lgan dinlar**, hind-skif jamoalarining ibtidoiy diniy tasavvurlarini va qadimgi braxmanlarning buddizm bilan aralashgan qadimiy urf-odatlarini o'zida mujassam qilgan.

Shunisi qiziqki, **hinduizm o'zining asosi hisoblanadigan vedizm va braxmanizmdan tashqi ko'rinishda farqlanadi**. Unda yangi braxmanizm dinlari, to'g'rirog'i, oqimlari mujassamdir. Ularning barchasini umumiy jihatlariga qarab **bir guruhga jamlash mumkin**: tushuncha va qonunlarning asl manbai bo'lgan vedalarning muqaddasligi; **guru (pir, ustoz)**ning tan olinishi; muqaddas joylarga ziyoratga borish; sanskritning muqaddas til ekanligi; va nihoyat, sigirning muqaddas ekanligi. Bu besh qoida yoki aqida umum tomonidan tan olingan bo'lsa-da, ko'p sonli e'tiqod qiluvchilar orasida o'ziga yarasha farq va o'ziga xoslik kasb etgan.

Hinduizmda keyingi davrda vedalardan tashqari xalq og'zaki ijodi namunalari, jumladan, **«Maxabxarata»** ham muqaddas yozuvlar qatoriga qo'shilgan. Hinduizmda ham braxmanlar asosiy o'rinni egallaydi. SHuning uchun ham mazkur adabiyotlarning ko'pchiligi braxmanlar tomonidan yaratilgan. Ular

eski aqidalarning zamon talabiga javob bermasligini ko'rib, yangi qonun-qoidalariga mos ravishda turli oqimlarni yuzaga keltirdilar. Ular shu yo'l bilan o'z raqiblari hisoblangan **buddistlarga qarshi kurash olib bordilar**.

Hinduizm braxmanizmdan katta farq qiladi. Unda Maxabxarata va boshqa she'riy matnlar qadimgi sanskrit tilidan zamonaviy hind tiliga tarjima qilinib, muqaddasligi jihatidan asl matni bilan bir xil hisoblanadi. Hinduizm ta'limotiga ko'ra, braxmanlar nafaqat oliy tabaqa vakillaridan, balki oddiy xalq ichidan, hatto ayollardan bo'lishi ham mumkin.

Hinduizmda trimurti (uchlik) – Braxma, Vishnu, Shiva xudolari asosiy xudolar sanalib, Braxma ularning eng kattasi – dunyoni yaratgan xudo hisoblanadi. Biroq hinduizmida faqat Vishnu va Shivagagina sig'inadilar. Shunga binoan, **hinduizm ikki asosiy oqimga bo'linadi:** Shivaga sig'inuvchilar va Vishnuga sig'inuvchilar.

Shiva oddiy xalq ommasi – kambag'allarning ilohi hisoblanadi. U Rigvedaning birinchi nusxalarida Rudra nomi bilan zikr etilgan. Atxarvavedada Rudraning roli oshib boradi. YAJurvedada Rudra Agni timsolida berilgan. U **Ishana, Ishvara, Maxadeva (buyuk xudo)** nomlari bilan ham ataladi.

Hindistonda shivaizmning o'n uchga yaqin asosiy oqimlari mavjud. Shivachilar orasida asosiy oqim sifatida **tridandinalar (uch tayoqlilar) va smartlar (smriti so'zidan – xaqqoniy rivoyatlar)**ni aytib o'tish mumkin. **Tridandinalarning** markazi Varanasi bo'lib, unda tarkidunyochilikda hayot kechiradilar. **Smartlarning** bir qismi rohiblikda, yana bir qismi dunyoviylik holatida yashaydilar. Ushbu oqimlarni har ikkalasi ham faqat braxmanlarnigina o'z saflariga qabul qiladilar. **Dandilar**, ya'ni zohidlar oriylarga xos bo'lmagan ba'zi marosimlarni o'tkazadilar. Jumladan, shu oqimga kirayotgan paytda oyoqlarining pastki qismidan qon chiqaradilar. **O'lganlarni erga dafn qiladilar yoki muqaddas daryolardan biriga topshiradilar.** SHivaizmning katta oqimlaridan yana biri **lingachilar** bo'lib, ular bo'yinlariga **linga** osib yuradilar. Kimdir uni oltin, kumush qutida olib yuradi. Ibodat vaqtida uni chap qo'llarida

tutib turadilar. **Lingachilar** bir necha ypyg'lapga bo'linib, o'zaro qudachilik qilmaydilar.

Yoglar o'zlarini tarkidunyo qilgan odam sifatida **turli ko'yga soladilar**. Uzoq vaqt nafas olmay o'zlaridan ketadilar, bu vaqtda ular SHiva bilan yolg'iz qoladilar; omma oldida havoga ko'tariladilar; yana gipnoz usulida o'rgatilgan echki yoki ilon yordamida sadaqa yig'adilar.

Shivaizmning mayda oqimlari oriylarga tegishli bo'lmagan an'analar bilan sug'orilgan. Deylik, Shaktra yoki Shakta oqimi hayvon yoki odamlarni qurbon qilishi bilan ajralib turadi. Hozir turli balo-ofatlar paytida qilinadigan bunday qurbonliklar yo yo'q bo'lib ketgan, yoki maxfiy ravishda amalga oshiriladi. **Xalq orasida Shivaning 1008 ta nomi bor.**

Vishnu – hozirgi Hindiston panteonida birinchilik uchun kurashayotgan ikkinchi ilohdir. Rigvedada tabiatga jon ato etuvchi quyosh xudosi Vishnu birinchi darajali ilohdir. Unda Vishnu juda saxiy qilib tasvirlangan. Ibodat paytida uni Savitar, Roxita, Surya, Adita nomlari bilan ham ataydilar. U butun koinotni uch qadamda bosib o'tishi va havoda muallaq yura olishi xususiyati bilan tavsiflanadi. YArim inson, yarim xudo shaqlidagi qahramon Krishna Vishnuga qo'shilib ketgan, deb tasavvur qilinadi.

Maxabxarata va Ramayana dostonlarida avatara, ya'ni insonning Vishnuga qo'shilib ketishi haqida so'z yuritiladi. **Vishnu gohida to'rt qo'lli qilib tasvirlanadi.** Vishnuning ommaviy ibodat marosimlari ba'zan juda murakkablashib, uzoq vaqt davom etadi. U hech qachon inson yoki hayvonni qurbonlik qilishni talab qilmagan.

Krishna («qora») o'zining tabiiy kelib chiqishiga ko'ra juda murakkab obrazdir. U haqda olov, chaqmoq momaqaldiraq, osmon, quyosh bilan bog'lik afsonalar mavjud. Krishna jangovar, engilmas qahramon sifatida ta'riflanadi. **U urushda ham, sevgida ham engilmas bahodir, ammo juda ayyor tabiatga ega. Xalq orasida u erotik iloh hisoblanadi.** Krishnaga sig'inuvchilar, asosan, Matta shahri va uning atroflarida yashaydilar, shuningdek, u Bengaliya va Orissada ham katta shuhratga ega.

Vishnuizm bayramlari turli-tuman: ba'zilar umumiy, ba'zilar esa tabaqalarga ajratilgan holda o'tkaziladi. Ular asnosida duolar o'qib, ta'zim bajo keltiriladi, ommaviy diniy marosimlarda qatnashiladi, turli hadya va qurbonliklar ataladi, shuningdek, ibodatxona yaqinidagi yoki ichidagi muqaddas **hovuzda cho'milish majburiydir.** Bu marosimlar ba'zi paytda bir necha kunga ham cho'zilib ketadi. Ularda faqatgina ruhoniylar rahbarligida hadyalar (pul, qimmatbaho buyum yoki qimmatli toshlar) xudolarga hamda ruhoniylarga ataladi.

Qurbonliklar turli gullar, xushbo'yliklar, ovqatlardan, xudolar nomiga atab ozod qilinadigan yoki so'yiladigan hayvonlardan bo'ladi. Sigir qadimdan hindlar e'tiqodida muqaddas hayvon hisoblangan. SHuning uchun uni qurbonlik qilish yoki boshqa maqsadlarda o'ldirish katta gunoh hisoblangan. Sigirning besh mahsuloti (sut, suzma-tvorog, sariyog', siydik va tezak)dan tayyorlangan **panchagavyam** hinduiylar e'tiqodida odamlarni va uylarni poklashda alohida kuchga ega. Sigir muqaddas hayvon hisoblanganligi uchun u xudolar bilan bir qatorda ehtirom qilinadi. U keyinchalik «tirik but»ga aylanib, SHivaning ma'budlik o'rnini to'ldirdi.

Vishnuizm ham o'zining muqaddas hayvoni bor. U maymundir. Rigvedada Vrishakani (erkak maymun) timsolida Xanumanning ajdodini ko'rish mumkin, degan rivoyat keltiriladi. Shuning uchun maymun Ram («Ramayana» dostonidagi odam-xudo)ning ittifoqchisi maymun-xudo **Xanumanning vakili** sifatida ulug'lanadi.

Bundan tashqari, ilon, sher, fil, ba'zi qushlar ham ilohiylashtiriladi. Umuman olganda, hinduizmde deyarli har bir Hindiston hayvoni xudo yoki xudoning hamrohi deb e'tiqod qilinadi.

Hinduizmde bayramlar ma'lum bir oqimga tegishli bo'lsa-da, ular ommaviy tarzda nishonlanadi.

Masalan, Krishna (avgust) va Shivaning (fevral) tug'ilgan kunini nishonlashda shivachilar ham, vishnuchilar ham, garchi bayramga har bir oqim o'zicha ma'no bersa-da, teng ishtirok etadilar. Qadim zamonlardan ulug' bayramlar qatorida muqaddas joylarni ziyorat qilish Hindiston diniy hayotida

muhim ahamiyat kasb etgan. Vedalarda faqatgina ayrim joylarni ziyorat qilishga ruxsat etilgan bo'lsa, Maxabxaratada Hindistonning shimolida joylashgan bir necha muqaddas ziyoratgohlar aniq ko'rsatib o'tilgan.

Hinduizmning aqidaviy, marosimiy va ramziy sohalardagi juda ham murakkab tizimi unga e'tiqod qiluvchilarning turlicha talqinida yana ham murakkablashib ketadi. Garchi, hinduizm ilohiyotchilari uni animistik va butparastlik asoratlaridan tozalab, taraqqiy etgan dinlar qatoriga ko'tarishga harakat qilsalar-da, xalq ommasi doirasida u juda ham sodda, but va ruhlarga sig'inish xususiyatlarini to'la saqlagan holda davom etmoqda.

Jaynizmning kelib chiqishi haqida ko'plab afsonaviy rivoyatlar mavjud. Rigveda kitobida **jaynizmning ikki tirtxakarlari (yo'l tuzuvchi, ruhlarni ozod qiluvchi) Rishabxa va Arishtanem haqidagi rivoyat keltirilgan.** Ulardan **birinchisi** – Rishabxa jaynizm ta'limotining asoschisi hisoblanadi. Bu rivoyatlarda Rishabxa shaxsida iloh Naroyana, ya'ni Vishnu mujassam bo'lgan. Bu ma'lumotlar jaynizmning veda dinlaridan ham qadimiyroq ekanligini ko'rsatadi.

Jaynizm dini vakillarining e'tiqod kilishicha, **bu ta'limotga 24 tirtxakar (payg'ambar yoki avliyo) asos solgan.** Ularning barchasi **kshatriylar xonadonidan bo'lgan.** Ushbu **tirtxakarlarnng 22 tasi** haqida ma'lumot deyarli yo'q, 23-si – Vardxamana Maxaviradan 250 yil avval yashagan Parshvanadxa – Banoras podshohi Ashvasanning o'g'li bo'lgan. Biroq rohiblik yo'lini ixtiyor etib, otasining saroyini tark etgan. U o'zidan keyin juda ham chiroyli nizomga solingan diniy ko'rsatmalar qoldirgan. Vardxamananing ota-onasi, oila a'zolari Parshvanadxaning dinida bo'lganlar. Vardxamanada yoshligidan jaynizm ta'limotiga kuchli qiziqish paydo bo'lgan. SHunday qilib, Vardxamananing o'zi jaynizmning navbatdagi va so'nggi **tirtxakari** bo'lib etishgan.

Vardxamana miloddan avvalgi VI asrda (599 y.) Hindistonning Bixar shtatida boy **kshatriy oilasida tug'ildi. Otasi Siddxardxa Jnatrik qishlog'ining kshatriylar sulolasi boshlig'i** edi. **Onasi** Trisala Lichchxavi sulolasidan bo'lgan mashhur podshoh Vayshali hukmdori Chetakining singlisi edi. Magadxi podshohi Bimbisara Chetakining qizi Chillanaga uylangach, Vardxamana qudratli Magatxi

sulolasi bilan qarindosh bo'ldi. Buning natijasida uning oldida oliy darajada ta'lim olish, ilm va san'atning barcha sohalari bilan tanishish imkoni paydo bo'ldi. U YAshoda ismli qizga uylandi va undan qiz farzand ko'rdi. Aynan mana shu qizining eri Jamali Maxaviraning birinchi shogirdi, keyinchalik esa jayнизм ibodatxonasining hinduizmdan ajralib chiqishining tashabbuskori bo'ldi. Vardxamana o'ttiz yoshigacha oddiy dunyoviy kishilardek hayot kechirgan. Keyin esa barcha mulkidan voz kechib, ko'p yillar sayohat qilgan. Doimiy o'y-fikrga cho'mib, o'zini ichki iztiroblar domiga tashlagan. 13 yildan keyin Parshvanadxa tepaligida go'yoki «botiniy» bilimga ega bo'ladi. Bu eng oliy bilim bo'lib, Vardxamanani 42 yoshida shodlik va qayg'ulardan butkul ozod qilgan va uni yuqori darajadagi diniy ustozlarga beriladigan **Jina nomi** bilan mashhur qildi. Keyinchalik unga **Maxavira («ulug' qahramon»)** unvoni berildi. Maxavira ko'p yillik sayohatlari davomida ko'plab insonlarni o'ziga ergashtirdi. Uning shogirdlari **nigrantxa («kishandan ozod qilinganlar»)** deb atala boshlandi. Vardxamana Maxavira rohiblar, oddiy erkak va ayol insonlar barobar e'tiqod qila oladigan diniy ta'limotga asos soldi. Maxavira miloddan avvalgi 527 yili 73 yoshida vafot etdi. Jayнизм adabiyotida keltirilishicha, u **nirvana** – so'nggi ozodlik holatiga erishgan.

Ta'limoti. Jayнизм ta'limotining asosiy g'oyasi deyarli barcha hind dinlari uchun umumiy bo'lgan **karmalar va nirvana** haqidagi ta'limot hisoblanadi. **Nirvanaga** erishgan inson qayta tug'ilishdan ozod bo'ladi. Bunga esa faqat tarkidunyo qilganlarga erishishi mumkin, xolos. SHuning uchun ham ushbu ta'limotda tarkidunyochilikka alohida e'tibor beriladi. Inson dunyoda o'zining barcha ehtirosalaridan voz kechgach, o'z nafsini tiyishi, o'z-o'zini engishi – yangi *karma* hosil bo'lishiga yo'l qo'ymasligi kerak. Natijada *karmaning* kuchi emirilib, uning ruhi kishanlardan ozod bo'ladi. Kishining *karmasi* qanchalar zaiflashsa, uning ichki dunyosi shuncha boyib boradi. Bu jarayon ruhning to'la ozod bo'lgunigacha davom etadi. Va nihoyat, ruhning butunlay ozod bo'lishi – *nirvana* holati yuz beradi.

Dunyoviy kishidan ham, tarkidunyo qilgan rohibdan ham ma'lum axloqiy qoidalarni bajarish talab qilinadi. CHunki hayotning maqsadi ruhni

yomon *karmadan* saqlash, yangi *karmaning* yuzaga kelishiga yo‘l qo‘ymaslik, borini ham asta-sekin yo‘q qilib yuborishdan iborat. Buning uchun **dunyoviy odam besh narsaga amal qilishi kerak: birinchisi** – zarar etkazmaslik (*axinsa*), **ikkinchisi** – rost so‘zlash (*satya*), **uchinchisi** – o‘g‘irlik qilmaslik (*asteya*), **to‘rtinchisi** – zino qilmaslik (*braxmacharya*), **beshinchisi** – tamagirlik qilmaslik (*aparigraxa*). Mana shular insonning axloqiy mezonini tashkil qiladi. Bundan tashqari, u yana ikki asos – chin e‘tiqod va **mo‘g‘pu bilim tamoyillariga ham amal qilishi lozim**. Ularning **birinchisi** jaynizm diniga e‘tikod qilishni bildirsa, **ikkinchisi** – ruhning abadiy ozodligi va hayotning har bir jismda mavjudligini bilishdir. Rohiblar uchun birmuncha murakkab qoidalar ishlab chiqilgan.

Jaynizm ta‘limoti borliqning iloh tomonidan yaratilgani va uning borliq ustidan nazorat qilib turishini tan olmaydi. Unga ko‘ra, ruh – abadiy mavjudot, olam esa azaliydir. Ruh moddiy tanani engib o‘tib, abadiy hayotga etishishi mumkin. Maxaviraning fikricha, dunyodagi har bir jism, uning jonli yoki jonsiz bo‘lishidan qat’i nazar, qandaydir darajadagi anglash xususiyati bilan yaratilgan. Shuning uchun jaynizm da **axinsa** – zarar etkazmaslik qoidasiga ko‘proq e‘tibor beriladi, ya’ni jonli yoki jonsiz narsalarga ozor etkazmaslik talab qilinadi.

Maxavira vedalarning ulug‘ligini inkor etdi va veda urf-odatlariga braxmanlarning hukmronligiga qarshi chiqdi. U insonni ma’naviy yuksqlikka olib boruvchi hayot qonunlarini, ashaddiy rohiblikni, ruhni ozodlikka olib chiquvchi deb hisoblangan nafsni tiyish fazilatini keng targ‘ib etdi. **Maxavira jaynistlarning diniy tashkilotiga asos soldi**. Uning ashaddiy rohiblik tamoyillari va sodda bayon qilingan ta‘limoti ko‘pchilikni o‘ziga jalb qildi. Uning **ganadxara («maktab boshliqlari»)** nomi bilan mashxur bo‘lgan 11 shogirdi bo‘lib, ular Maxavira vafotidan keyin uning ta‘limotini davom ettirganlar.

Jaynizmning asosiy qoida-tamoyillarini o‘z ichiga olgan 45 ta asar mavjud bo‘lib, ular Maxavira tomonidan bitilgai. Biroq mil. av. III asr atrofida og‘zaki matnlarni kitob holatiga keltirish maqsadida qilingan harakatlar oqibatida jaynizm ikki oqim – *shvetambarlar* yoki *svetambarlar* («oq kiyim kiyganlar») va *digambarlar* («moviy kiyim kiyganlar»)ga bo‘linib ketgan. *Digambarlar*

jaynizmning asl holatini saqlab qolishga ko'proq ahamiyat berganlar. Ular Rishabxaning qadimiy qonunini yo'qolgan deb hisoblab, *shvetambarlardagi* matnlarni haqiqiy emas, deb e'lon qildilar. Jaynizmning ikki oqimga bo'linishi har ikki oqimning o'ziga xos urf-odatlarini, kiyinishi va boshqa hayotiy qirralarning shaqllanishiga sabab bo'ldi. Vaholanki, ular asosiy diniy qoidalarda o'zaro farqlanmaydilar.

Hozirgi kunda dunyoda **besht milliondan ortiq jaynistlar mavjud**. Ular, asosan, Hindistonning Rajputan, G'ujarat va bir qator janubiy mintaqalari, Madhya, Bxarat shtatlarida istiqomat qiladilar.

Hozirda sikkizm diniga e'tiqod qiluvchilarning soni 26 mln. atrofida bo'lib, bu dinga bo'lgan qiziquvchilar soni ortib bormoqda. Shunisi qiziqki, XV asr oxiri yoki XVI asr boshlarida sof diniy islohot shaqlida boshlangan sikkizm harakati XVII asrning ikkinchi yarmiga kelib o'z e'tiqod qiluvchilarini faol harbiy an'analar bilan sug'orilgan siyosiy tashkilot atrofida jamladi. Bunday o'ziga xos taraqqiyotning natijasi shu bo'ldiki, o'tgan asr boshlarida kichkinagina harbiy-diniy jamoa Ranjid Singx asos solgan kuchli davlatga aylandi.

Sikkizm diniga Panjobda guru (ustoz) Nanak (1469 – 1539) tomonidan asos solinib, unga ergashganlar o'zlarini sikkilar, ya'ni shogirdlar deb atashgan. «Sikkizm» atamasi ham shu so'zdan olingan. Nanakning vafotidan keyin uning ta'limotini 9 ta guru rivojlantirgan. Xususan, to'qqizinchi guru Govind Singx (1675 – 1708) bu ishda muhim rol o'ynagan. Ular yagona ta'limotni targ'ib qilgan yagona guruni 10 qiyofada namoyon bo'ladi deb hisoblaganlar.

Sikkizm talqinida hinduizmdagi Braxma, Vishnu, SHiva va islomdagi Alloh bir ilohda mujassam bo'ladi. U nirgun («sifatlardan xoli») va sagun («sifatlar egasi») deb talqin qilinadi. Uning asosiy holati nirgun bo'lib, bu holat har qanday sifatlardan xolidir. Biroq inson uni qandaydir sifatlardan orqali tanishi uchun u o'z xoxishi bilan sagun holatiga o'tadi. Sikkizm ta'limotiga ko'ra, iloh – YAratuvchi, Saqlovchi, Vayron qiluvchi (Braxma, Vishnu, SHivalardek) sifatlarni o'zida mujassam qiladi. U qudratli va hukmdordir. Uning tomonidan yaratilgan dunyo esa o'zgaruvchan va foniidir. Iloh esa – abadiy. U azalda ham, hozirda ham, kelajakda

ham mustaqil ravishda mavjuddir. Azaliylik, vaqtdan tashqarida bo'lish, tug'ilmaganlik, o'lmaslik kabi unga berilgan sifatlar uning mohiyatini anglatadi. Xudoga bo'lgan muhabbat, ishonch, sadoqat yo'lini tutgan har bir inson Unga etishishi va U bilan birlashib ketishi mumkin. Xudoga ibodat qilish, sikhizm ta'limoti bo'yicha, aslo dunyoviy hayotdan uzilishni, rohiblik yo'lini tutishni anglatmaydi, aksincha, hayotda faollikni, to'la mehnatni va oiladagi o'z vazifasini bajarishni anglatadi. Bu tamoyillarga to'la amal qilish pirovard natijada tug'ilishlar zanjirining uzilishiga va insonning xudo bilan birlashib ketishiga olib keladi. Har kim xudo bilan bevosita muloqotda bo'lishi mumkin.

Sikhizm Hindiston xalqi diniy tafakkurining bir bosqichi sifatida kuchli islohotchilik harakatlari zaminida yuzaga keldi. Bu harakat Ramanand, Gorakxnath Chaytanyax, Kabir va Vallabxacharya nomlari bilan bog'liq bo'lib, butun XVI asrni o'z ichiga oldi. Bu davrda hinduizm kabi sikhizmga ham islomning ta'siri kuchli bo'ldi. Bu joyda madaniyatlar orasidagi doimiy kurash o'z aksini topdi. Nanak ham Kabir kabi hinduizmni butparastlikdan tozalab, islomga yaqinlashtirishga harakat qildi. Tadqiqotchilarning fikricha, sikhlar bir Xudoga e'tiqod qiladilar. Bu din boshqa iloh va butlarga ibodat qilishni, hinduizmning yirik ziyoratgohlariga borishni, folbinlik va sehr-joduga ishonishni taqiqlaydi hamda tug'ilish va o'lim bilan bog'liq bo'lgan poklash marosimlarini tan olmaydi. Sikhizm ijtimoiy tizim sifatida kasta tabaqalanishini inkor etadi va bu yo'l bilan braxmanlarning tug'ilish, o'lim va nikoh marosimlaridagi rahbarlik mavqeiga barham beradi.

Boshqa dinlar kabi sikhizm ham o'zining muqaddas kitobiga ega. Uning muqaddas kitobi – Adigrantx («Boshlang'ich kitob») bo'lib, beshinchi *guru* Arjun (1581 – 1606) tomonidan tuzilgan. U, shuningdek, Gururantx («Guru kitobi») yoki Grantxsahib («Sohibning kitobi») nomlari bilan ham ataladi. Unga avval dastlabki besh *guruning*, keyinchalik esa boshqa *gurularning* madhiyalari kirgan. Jumladan, Kabirning, Namdevning, Farididdin Ganjishakarning (XV asr) madhiyalari bilan bir qatorda bir necha bxakti va sufiylik harakati namoyandalarining ham

madhiyalari kirgan. U panjob tilida yozilgan bo'lib, hozirgi kunda Amritsardagi sikxlarning bosh ibodatxonasi hisoblanmish «Oltin haram»da saqlanadi.

Keyingi yillarda sikhizmda hinduizm odatlarini o'zlashtirib olgan din vakillari bilan sof sikxlar orasida bo'linish kuzatilmoqda. Birinchi guruh namoyandalari tomonidan eng muqaddas joylarning ishg'ol etilishi 1926 yili Panjob siyosiy maydonida «Aqoliy Dal» harakatining yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Diniy tamoyillar asosida tuzilgan bu harakat namoyandalari musulmonlar, hinduiylar va sikxlarning siyosiy tengligini talab qilib chiqdilar. 1947 yili Hindistonning ikkiga bo'linishi natijasida musulmonlar Panjobning Pokistonga tegishli qismiga, hinduiy va sikxiylar esa Panjobning Hindistonga tegishli qismiga ko'chib o'tganlaridan keyin bu harakatning ta'siri kuchaydi.

XX asrning 50-60-yillarida bu harakat yagona irq va til masalasidan kelib chiqib, Panjob shtati tuzilishini talab qildi. Natijada 1966 yili shunday shtat tashkil etildi. Hozirgi kunda bu shtatda Hindiston sikxiylarining 80 foizi istiqomat qiladi.

XX asr 90-yillarining boshida sikh jamoasining soni 14 mln. kishiga teng edi. Ular Hindistondagi dinlarning kattaligi jihatidan to'rtinchisi hisoblanadi. 60-yillarning o'rtalariga kelib mintaqaviy sikhizm harakatlari siyosiy tus olib, sikxlarning mustaqil, yagona Xoliston davlatini tuzishga qaratildi. Hozirgi kunda ham Hindiston siyosatida sikhizm omili katta o'rin tutadi. Sikhizm taqdiri hinduizmning ulkan va ko'p qirrali dengizida ortga chekinmoqda. Buni hinduizm ibodatxonalari yo'llarida tarkidunyo qilgan sikxlarning tez-tez uchrayotganligi tasdiqlaydi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Vedalarning boshqa muqaddas kitoblardan qanday farqi bor?
2. Qaysi vedalarni bilasiz?
3. Veda dinlarida qanday ibodatlar mavjud?
4. Vedalarda ilohlar qanday tasvirlanadi?
5. Braxmanlik jamiyatni qanday tabaqalarga bo'ladi?
6. Braxman hayoti qanday bosqichlardan iborat?
7. Hinduizm qanday dinlar qatoriga kiradi?

8. Hinduizm ta'limoti nimalardan iborat?
9. Hinduizmning qanday marosimlarini bilasiz?
10. Hinduizmning qanday ilohlarini bilasiz?
11. Jaynizmning asoschisi kim?
12. Jaynizm ta'limotining xususiyatlari nimalardan iborat?
13. Sikkizm qachon vujudga keldi?
14. Sikkizmda iloh qanday tasavvur qilinadi?
15. Hozirgi zamon Hindiston siyosiy hayotida sikkilarning roli qanday?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Atxarvaveda. Izbrannoe. – Moskva., 1977.
2. Maxabxarata. – Moskva., 1967.
3. Rigveda. Mandali I-IV. M., 1989; Mandali V-VIII. – Moskva., 1995.
4. Upanishady. V 3-x knigax. – Moskva., 1992.
5. Bongard-Levin G.N. Drevneindiyskaya sivilizatsiya: filosofiya, nauka, religiya. – Moskva, 1980.
6. Beshem A. Chudo, kotorim byla Indiya. Per. s angl. – Moskva., 1977.
7. Ilin G.F. Religiya Drevney Indii. – Moskva., 1955.
8. Kyoyper F.B.Ya. Trudi po vediyskoy mifologii. – Moskva., 1986.
9. Luniya B.N. Istoriya indiyskoy kultury s drevnix vremen do nashix dnei. – Moskva, 1960.
10. Snesev A.E. Etnograficheskaya Indiya. – Moskva., 1981.
11. Tri velikix skazaniya drevney Indii. – Moskva, 1978.
12. Shoxin V.K. Braxmanistskaya filosofiya. – Moskva., 1994.
13. Erman V.G. Ocherk vediyskoy literatury. – Moskva., 1980.
14. Beruniy, Abu Rayxn. Hindiston // Beruniy A.R. Tanlangan asarlar. II tom. - T., 2022.
15. Guseva N.R. Djaynizm. – Moskva., 1968.
16. Guseva N.R. Induizm. Istoriya formirovaniya. Kultovaya praktika. – Moskva., 1977.

17. Induizm. Džaynizm. Sikxizm. Slovar. – Moskva., 1996.
18. Neveleva S.L. Mifologiya drevneindiyskogo eposa (panteon). M., 1975.
19. Radhakrishnan S. Indiyskaya filosofiya. T. I-II. – Moskva., 1956-1957.
20. Temkin E.N., Erman V.G. Mify Drevney Indii. – Moskva., 1982.

6-MAVZU: O'RTA ASRLAR XITOIY XALQLARI MA'NAVIYATIDA KONFUTSIY VA DAOSIZM TA'LIMOTLARINING AHAMIYATI

Reja:

1. Konfutsiy ta'limoti, unda insonning axloqiy fazilatlari va ma'naviy kamoloti haqidagi masalalarning yoritilishi.
2. Konfutsiychilik ta'limotining xitoy ma'naviy hayotida tutgan o'rni.
3. Daosizm ta'limoti va uning muhim xususiyatlari. Daosizm ta'limotida inson ma'naviyati haqidagi qarashlar.
4. Daosizmning ijtimoiy axloqiy tamoyillari.

Tayanch so'z va iboralar: ma'naviyat, ma'rifat, tibbiyot, riyoziyot, ilmy nujum, kimyo, musika, poeziya, tarix, konfutsiychilik, Daosizm, Xitoy madaniyati.

Qadimgi Hindiston kabi, qadimgi Xitoy ham Sharqda yirik madaniyat o'choqlardan biri bo'lgan. Eramizdan 2000 yil ilgari bu erda xam dexkonchilik keng tarakkiy etib, sugorish ishlari ancha rivojlanadi. Bu erda xam metaddan, xususan, temirdan mehnat kurollari ishlab chikarish avj oladi. Kishlok xujaligi, irrigatsiya lunarmandchilik, savdo-sotikning ravnaki turli bilimlarning rivojlanishi uchun keng yul ochadi. Natijada, qadimgi Xitoyda, astronomiya, biologiya, tibbiyot, san'at va madaniyat soxalari katga yutuklarga erishadi. Bu erda xam dastlabki falsafiy ta'limotlar paydo bulib, ularda dunyo abaziy, u 5 unsur - olov, suv, er, daraxt va metallardan tashkil tapgan, degan karashlar ilgari suriladi.

Eramizdan oldingi VII-VI asrlarga kelib, Xitoyda daosizm falsafiy okimi paydo buladi. Uning asoschisi Lao-Szi, birinchi Xitoy faylasufidir. U dunyo moddiy, u tabiiy konunlar asosida tuxtovsiz xarakat va uzgarishda buladi, deydi. Lao-Szi uzi bu xakda shunday yozadi: «Ulug' dao xamma yokka karab okadi. U ungga xam, sungga xam yoyilgan. U tufayli jami mavjudod tug'iladi, ular hamisha o'zgarishda bo'lib, bir joyda tuxtab qolmaydi».

Daosizm falsafiy ta'limotiga kura dunyodagi xamma narsalar qarama-qarshiliklarning bir-biriga bog'liqligi asosida, bir-biriga zid holda aylanib, o'tib

turadi. Tabiatdagi guzallik va xunuklik, balandlik va pastlik, yaxshilik va yomonlik, borlik va yumik, uzunlik va kiskalik bir-biriga utadi, bir-birini tugdnradi, bir-biryga bog‘liq. Tabiatdagi barcha xodisalar karama-karshiliklarni uz ichiga oladi.

«In» va «Yan» karama-karshi kuchlar va tabiatning «5 unsuri» xakidagi ta’limotni Szou Yan ishlabchikadi.

Qadimgi Xitoy falsafiy karashlarida Konfutsiyning (Er.avval 551-479 yillar) axloqiy ta’limoti xam muxim urin tutgan. U uzinig falsafiy karashlarida kishilarni tarbiyalash masalasiga katta e’tibor karatadi. Uning fikricha, odamlar uz tabiyatiga kura bir-biriga uxshashdirlar, fakat ular uz tarbiyalariga kura oir-birlaridan fark kiladilar.

Konfutsiyning ta’limotida Li degan tushuncha aloxida axamiyatga ega. Bu tushuncha «Tartib», «Merom» degan ma’nolarni anglatadi. «Li» bulmasa, jamiyatda tartib bulmaydi, demak, jamiyat ravnak topmaydi.

SHuning uchun jamiyatda doimo tartib bulishi zarur», - deydi u. Xullas, Qadimgi Xitoydagi falsafiy ta’limotlar tarixiga nazar tashlar ekanmiz, bu erda xam materialistik va idealistik tendensiyadagi falsafiy okimlarning guvoxi bulamiz. Masalan, kupchilik qadimgi Xitoy faylasuflari tushuncha predmetning nomi bilan reallikdagi predmetning. uzaro munosabati to‘g‘risidagi muammoni xal kilishga kizikkanlar. Mo Di (Mo-Szi), Syun-szi va boshkalar tushunchalar («nomlar») obektiv xodisalar Qadimgi buddizm uzining boy tarixi va madaniyatiga, diniy va falsafiy ma’lumotlariga ega narsalarning inson ongidagi in’ikoslari, desalar, Gunsun Lui tushunchalarni mutlak moxiyat deb karab, ularni borlikdan uzib kuyadilar. Umuman, Konfutsiy vaMyanining axloqiy – siyosiy nazariyalari, Xan Feyszi va «konunchilar» maktablari vakillarining davlat va huquq to‘g‘risidagi fikrlari xakida xam ma’lum muloxazalar aytish mumkin. Bular Qadimgi Xitoy falsafasining «oltin davri»ni tashkil kiladi.

Eramizning I asrida Xitoyga buddizm dininin gfalsafiy ta’limoti kirib keladi va tarkala boshlaydi. Nixoyat, buddizm Xntoyda daosizm va konfutsiychilik bilan birlikda Xitoy xalqi falsafiy tafakkurining etakchi kurinishlariga aylanadi.

Markaziy Osiyo - Kadimiy Turon jaxon ilm-fani madaniyati va ma'naviyati rivojiga ulkan xissa kushgan mintakalardan biri bulgan.

Konfutsiychilik falsafiy g'oya sifatida maydonga kelgan. Uning asoschisi Konfutsiy (Kun Szi) mil.av. 551 yilda tug'ilib, mil. av. 479 yilda vafot etgan.

Konfutsiy otasidan erta ajrab, onasi qo'lida tarbiyalanadi. Onasi ham ko'p o'tmay dunyodan o'tadi. Konfutsiy ilm tahsilini olgach, 19 yoshida uylanadi. Birinchi marta u omborchi vazifasiga ishga tayinlanadi. U bir necha yillar davomida turli podshohlar qo'l ostida ishlagandan keyin yoshlarga ta'lim berishga kirishadi. YAngi ustozning ong haqidagi fikrlari, chuqur ma'noli so'zlari mamlakat bo'ylab keng tarqaladi. SHundan so'ng Konfutsiy huzuriga mamlakatning turli mintaqalaridan ilmga chanqoq yoshlar oqib kela boshlaydilar. U ilm istab keluvchilarga hech qachon rad javobini bermas edi. Konfutsiyning 3000 ga yaqin shogirdlari, 72 eng ko'zga ko'ringan izdoshlari orasida mamlakatning obro'li xonadonlaridan bo'lgan kishilar bilan bir qatorda kambag'al, oddiy kishilar ham bo'lgan. Konfutsiy maktabi Qadimgi Xitoyda asta-sekin katta ta'sir doirasiga ega bo'lib bordi. Uning ko'plab shogirdlari Qadimgi Xitoy podshohliklarida e'tiborli mansablarni egalladilar. Konfutsiy yoshlar tarbiyachisi va ustози sifatida keng shuhrat qozonib, ilk Xitoy ma'rifatparvari nomiga sazovor bo'lgan bo'lsa, u tomonidan taqlif qilingan islohotlarning amalga oshirilishida buning aksi bo'ldi. Garchi Konfutsiy podshohlar xizmatida bo'lgan paytlarida o'zining ish faoliyatida ba'zi islohotlarni amalga oshirishga harakat qilgan bo'lsa-da, ammo uning ko'pchilik taqliflari amaldorlar va hukmdorlar tomonidan qo'llab-quvvatlanmadi. Konfutsiyning asosiy e'tiborini tortgan narsa o'z zamonasining kamchiliklari va aybu nuqsonlari edi.

Oddiy xalqning nochorligi, amaldorlarning zolimligi, hukmdorlar o'rtasidagi o'zaro ziddiyatlar, qadimgi ma'naviy an'ana va qadriyatlardan uzoqlashish – bularning hammasi Konfutsiyning keskin tanqidiy qarashlari yuzaga kelishiga turtki bo'ldi. U mavjud muammoni hal qilishda yangicha qarashlarga tayanish lozimligini anglab etdi. Biroq u o'z fikrlarining jamoatchilik tomonidan qabul qilinishi uchun hamma e'tirof qilgan obro'ga ega bo'lishi kerak edi. Konfutsiy

xuddi ana shu obro‘ni uzoq o‘tmishning yarim afsonaviy obrazlaridan topdi. Konfutsiy vafotidan bir necha asr o‘tgach, uning ta‘limoti xalq hayotining ajralmas bir qismiga aylandi.

Konfutsiyning falsafiy qarashlari. Konfutsiy komil inson (szyun-szi) haqidagi g‘oyani yaratdi. Szyun-szi, ya‘ni yuksak ma‘naviyatli inson ikki asosiy xususiyatga ega bo‘lishi kerak: insoniylik va mas‘uliyat (ajdodlar oldidagi qarz)ni his qilish. Komil inson, eng avvalo, ishonchli va fidoiy bo‘lishi lozim. U buning uchun tinimsiz, o‘zini ayamadan o‘z hukmdori, o‘z otasi va o‘zidan katta barchaga birday xizmat qilishi va doimo kamolot sari intilishi zarur.

Konfutsiychilikning ilk ko‘rinishida axloq masalasi birinchi o‘ringa qo‘yilgan, diniy e‘tikod esa ikkinchi darajali sanalgan. Diniy masalalar, aqidalarga konfutsiychilik ancha sovuqqon munosabatda bo‘lgan, ba‘zi o‘rinlarda ularni inkor qilgan. Konfutsiy o‘z vaqtida Qadimgi Xitoyda keng tarqalgan ruhlarga e‘tiqod masalasiga shubhali munosabatda bo‘lgan. «Lunyuy» (Konfutsiyning falsafiy fikrlari va suhbatlari majmuasi, konfutsiychilikning asosiy manbasi)da keltirilishicha, Konfutsiy g‘ayritabiiy narsalar va pyhlap to‘g‘risida gapirishni yoqtirmagan. Shuningdek, u taqdir, inson umri, o‘lim haqida so‘z yuritishdan qochgan. Undan: «O‘lim nima?» – deb so‘raganlarida, u: «Biz tiriklik nima ekanligini bilmaymiz-u, o‘lim nima ekanligini qaerdan bila olar edik», deb javob bergan. Biroq qadimdan davom etib kelayotgan diniy qadriyatlar, urf-odatlarga Konfutsiy hurmat bilan munosabatda bo‘lgan.

Konfutsiyning yana bir ta‘limoti – «Syao» bo‘lib, u inson o‘z ota-onasiga munosib bo‘lishi haqidagi g‘oyani o‘zida mujassam qilgan. Konfutsiy fikricha, inson uchun Syaodan muhimroq narsa yo‘q. U: «Syao va Di (ukaning akaga, kichiklarning kattalarga hurmati) insoniylikning asosidir» degan. Syaoning asosiy ma‘nosi nima, farzandlik xizmati qanday bo‘lishi kerak, degan savolga Konfutsiy shunday javob bergan: «Aqlli va ota-onangni boqishga yaroqli bo‘lishingdir. Chunonchi, odamlar uylarida itlar va otlarini ham boqadilar-ku? Agar ota-onalariga ortiq ehtirom ko‘rsatmasalar, hayvonlarni boqishlaridan nima farqi qoladi?».

Syao ta'limotining «Li qonunlari»ga ko'ra, farzand ota-ona hayotlik chog'ida mutlaqo ularning ixtiyoridadir. To ular dunyodan o'tgunicha o'ziga-o'zi egalik qilishga haqli emas. Agar ota-ona vafot etsa, farzand qanday ish bilan mashg'ul bo'lishidan qat'i nazar, barcha ishni tashlab uch yil aza tutishi shart. Konfutsiychilikning Syao ta'limoti asrlar mobaynida Xitoy madaniyati, axloqiy me'yorlariga katta ta'sir o'tkazib keldi.

Oila va nikoh tushunchasi. Konfutsiychilik Xitoyda oila masalalariga hal qiluvchi ta'sir o'tkazdi. Konfutsiychilik ta'limotiga ko'ra, oila nikohdan, yoshlarning kelishuvi bilan boshlanmaydi. Balki oila ehtiyojlari uchun nikoh amalga oshiriladi. Konfutsiychilar urf-odatlariga ko'ra, avlodlar o'z ajdodlari ruhi oldida qilishlari kerak bo'lgan barcha marosimlarni o'z o'rnida, muntazam ravishda bajarishlari lozim. Xitoyda ilk CHjou va In davrlarida o'tganlar ruhlari tiriklar uchun madad bo'lishi kerak, deb e'tiqod qilinsa, Konfutsiy ta'limoti buning aksini, ya'ni tiriklar o'tganlar oldida qarzdordirlar, degan g'oyani ilgari surdi. Konfutsiy o'zidan oldin jamiyatda mavjud bo'lgan o'tganlar ruhlari haqidagi aqidalarni tamoman o'zgartirib yubordi. Modomiki, tiriklarning asosiy vazifasi o'tganlarni rozi qilish, ularga xizmat qilish ekan, butun oila mana shu asosiy g'oyaga xizmat qiluvchi bir jihozni tashkil qiladi. Mana shuning uchun ham har bir oila boshliqlari o'z ajdodlari oldidagi qarzlarni ado etishlari uchun oila naslini davom ettirishlari kerak. Konfutsiy fikricha, dunyodan befarzand o'tish va o'zidan nasl qoldirmaslik nafaqat shu insonning yoki shu xonadonning, balki butun jamiyatning fojiasidir.

Konfutsiychilikning Xitoyda tarqalishi. Konfutsiychilikning yoyilishi sekin kechdi. Konfutsiyni o'zi esa zamondoshlari tomonidan tan olinmay vafot etdi. Uning shogirdlariga ham oson bo'lmadi. Garchi konfutsiychilar o'z ta'limotlarini qadimgi CHjou aqidalariga bog'liq urf-odatlar, marosimlar, axloqiy me'yorlar asosiga qurgan bo'lsalar-da, ular mazkur aqidalar orasida o'z munosabatlari, qolaversa, har bir masala yuzasidan o'z xulosalarini ham berib bayon qilar edilar. Mana shu narsa konfutsiychilikning muvaffaqiyatga erishishiga sabab bo'ldi. Bundan tashqari, uning muvaffaqiyatiga sabab bo'lgan omillardan yana biri konfutsiychilarning o'zlari foydalangan qadimgi kitoblar, she'rlar, risolalarni yig'ib o'quvchilariga

o'rgatganliklaridir. Bu ishning asosiy qismi Konfutsiyning o'zi tomonidan bajarilgan edi. U turli podshohliklarda mavjud bo'lgan uch mingdan ortiq qadimiy qo'shiqlar, yozuvlarni jamlab, ularni qayta tahrir qilgan edi. Konfutsiy va uning shogirdlari tomonidan tahrir qilingan asarlar keyinchalik konfutsiychilikning asosiy manbalariga aylandi. Miloddan avvalgi IV – III asrlarga kelib Konfutsiy ta'limoti ancha keng tarqaldi va katta ta'sir doirasiga ega bo'ldi. Xan sulolasi davriga kelib (miloddan avvalgi III – II asrlar) konfutsiychilik davlat mafkurasi darajasiga ko'tarildi. Xan podshohlari Konfutsiy ta'limotlarini to'liq qabul qilmagan bo'lsalar-da, uning kuchini, jamiyatda egallab ulgurgan mavqeini e'tirof qilgan holda undan davlat boshqaruvida foydalandilar.

Konfutsiy nomining ilohiylashtirilishi. Konfutsiy o'zi yashab ijod etgan joy – Suyfuda vafot etgandan keyin uning qabri yaqinida bir ibodatxona qurdilar. Ibodatxonaga Konfutsiyning shogirdlari va yaqinlari tomonidan uning barcha tabarruk narsalari va unga taalluqli ashyolar: yozgan asarlari, musiqa asboblari, ro'zg'or anjomlari, aravasi va boshqa narsalari keltirib qo'yildi. Vaqt o'tishi bilan faylasufning obro'si oshib, ta'limoti keng tarqalgani sari ushbu ibodatxona ham ziyoratgohga aylanib bordi. Suyfu yaqinida Konfutsiy shogirdlari va izdoshlari makon tutgan kattagina qishloq barpo bo'ldi. Lu podshohligi hukmdorining o'zi Suyfuga kelib, Konfutsiy ibodatxonasida uning xotirasiga qurbonlik qildi. Ibodatxonaning ahamiyati oshgan sayin er mulklari bilan boyidi. Bu joy oddiy mahalliy ibodatxona shaqlidan Xan sulolasi davriga kelib butun mamlakat miqyosidagi muqaddas ziyoratgohga aylandi. Miloddan avvalgi 195 yilda birinchi Xan podshohi Lyu Ban shaxsan o'zi Konfutsiy ibodatxonasida unga atab «tay-lyao» (Xitoyda eng oliy qurbonlik – qo'y, ho'kiz va cho'chqa) uchlik qurbonligi keltiradi. Mana shu asrdan boshlab Konfutsiy nomi Xitoyda ilohiylashtirildi va unga atab muntazam qoidalar asosida qurbonliklar qilinadigan bo'ldi. Xan sulolasi davrida Konfutsiyga knyazlik unvoni berildi. X – XIII asrlarga kelib, Sun sulolasi davrida unga imperatorlik unvoni, otasiga esa knyazlik unvoni berildi. Keyinroq YUan va Min sulolalari (XIII – IV asrlar) davrida unga yana ham yuksakroq daraja – «Haqiqiy donishmand», «Millatlarning buyuk ustoz» unvonlari berildi.

Xitoyning deyarli barcha shaharlarida Konfutsiyga atab qurilgan ibodatxonalar paydo bo'ldi. Bunday ibodatxonalar soni mingga yaqin edi. Dastlabki paytda ibodatxonaning qurbonlik qilinadigan joyida oddiygina Konfutsiy nomi yozilgan lavha osilgan edi. Xitoyga buddizm kirib kelgach, lavha o'rnini endi Konfutsiyning haykali egalladi. Suyfudagi ibodatxonadan boshqa hammasi bir xil shaqлга ega edi. Unda Konfutsiy haykali yoniga 86 shogirdining nomi bitilgan lavha yoki haykallar qo'yilgan. Suyfudagi ibodatxonada ularning soni ko'proq. Faylasufga atab qilinadigan qurbonliklar va boshqa muhim marosimlar tartibga solingan. Har oyning birinchi va 15-kunlarida ikki marta Konfutsiy haykali oldida odatiy qurbonliklar, yilda – bahorda va kuzda ikki marta alohida tantanali marosimlar o'tkazilar edi. Tantanaga kelgan imperator va ularning mulozimlari donishmand timsoli oldida turib, unga: «Sen buyuksan, ey mutlaq donishmand, sening fazilatlaring ko'p, ta'limoting beqiyos, o'tganlar orasida senga tengi yo'q!» - kabi hamdu sanolar bilan murojaat qilganlar.

Konfutsiy nomi o'rta asrlarga kelib Xitoyda ilohiylashtirildi. Uning timsoli podshohlar boshidagi tojlardan o'rin oldi.

Daosizm falsafiy ta'limot sifatida Xitoyda miloddan avvalgi birinchi mingyillikning o'rtalarida konfutsiychilik bilan deyarli bir vaqtda paydo bo'ldi. Bu ta'limot, dastavval birmuncha mavhum xarakterga ega bo'lib, din bilan hech qanday aloqasi bo'lmagan. Ushbu ta'limot tarafdorlari ham konfutsiychilar kabi o'z zamonalaridagi harakatlarga qarshi bo'lganlar. Daosizm targ'ibotchilari ham hukmdorlar orasidagi tinimsiz urushlarni qoralar edilar. Ular boshqa bir qator falsafiy ta'limotlar qatori orqaga – «oltin asr»ga qaytishga chaqirar edilar.

Daosizm o'zining ilk ko'rinishida nazariyadan ko'ra ko'proq amaliyotga aloqador edi. Bu shamanizm, folbinlik, tabiblik bilan bog'liq edi. CHunonchi qadimgi davolash uslublari falsafa, ayniqsa, daosizm falsafasi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. SHamanlar davolash uslublari inson tanasidagi jarayonlarni tashqi fazoviy kuchlar, har xil ruhlar ta'siri bilan bog'lab, jodugarlik va sehrdan keng foydalanganlar.

Daosizmda miloddan avvalgi IV – III asrlarga kelib nazariy asarlar paydo bo‘la boshladi. Bunday asarlarda ijtimoiy-siyosiy va axloqiy masalalar daosizm uchun unchalik muhim sanalmadi. Biroq daosizm vakillari ilk bor borliq tabiat, koinot haqidagi tushunchalarni ishlab chiqa boshladilar. Xitoydagi Szis faylasuflar akademiyasida daosizm nazariyotchilari: Tyan Pen, Sun Szyan, In Ven, SHen Dao, Xuan YUan va boshqalar to‘plangan bo‘lib, ular inson va uni o‘rab turgan borliq xususida beto‘xtov munozaralar olib bordilar va risolalar yozdilar. Bunday asarlar hozirgi kungacha saqlanmagan, biroq daosizmning asosiy manbasi sanaladigan «Daodetszin» risolasida o‘z aksini topgan. Mazkur risola muallifi Lao-Szi hisoblanadi. Uning hayoti haqidagi ma’lumotlar kam, borlari ham noaniq. Afsonalarga qaraganda, Lao-Szi onasining qornida bir necha un yillar yashab, keksa donishmand holida dunyoga kelgan. Shuning uchun uni «Lao-Szi» - «keksa donishmand», «qari bola» deb atadilar.

Lao-Szi mil.av. VII asrda tug‘ilgan, Konfutsiyning zamondoshi hisoblanadi. Qadimgi Xitoy yodgorliklarida Konfutsiyning Lao-Szi bilan uchrashganligi, uning donoligidan hayratga tushtani va uni *ajdah*o deb atagani haqida rivoyat keltiriladi. Lao-Szi ta’limotiga ko‘ra, tabiat, jamiyat va butun borliqning asosi «Ulug‘ Dao» hisoblanadi (dao, tao – «yo‘l», «haqiqat», «tartib» demakdir). Dao haqidagi ta’limot konfutsiychilikda bo‘lgan. Chunki *dao* to‘g‘risidagi fikrlar konfutsiychilik va daosizm shaqllanishidan ancha oldin mavjud edi, shuning uchun ham har ikki ta’limotning o‘xshash jihatlari ko‘p. Konfutsiy *daoni* jamiyatda muayyan tartiblarni yaratuvchi samoviy qonunlar majmuasi deb hisoblagan. Boshqacha aytganda, *dao* – ijtimoiy me’yorlar, intizom va axloqning yig‘indisidir. Daosizm vakillari uchun *dao* o‘zgacha mazmunga ega: *dao* umumiy tabiat qonuni va ibtido, intihoning o‘zagidir. Umumiy mazmunda *dao* – butun borliq demakdir. *Daoni* hech kim yaratmagan, barcha narsalar *daodan* kelib chiqqan va unga qaytadi. *Dao* hech kimga ko‘rinmaydi, sezgi a’zolari uni ilg‘ay olmaydi. Nimani ko‘rish, eshitish, sezish, anglash mumkin bo‘lsa, u *dao* emas.

Daosizm dinining asosiy mohiyatlaridan biri bu dao va u bilan aloqador tabiat falsafasi hamda kosmogoniya masalalaridir. Ikkinchi asosiy nuqta mavjudlik,

hayot va o'limning nisbiyligi va shunga bog'liq holda uzoq yashash, abadiy hayotga erishish tushunchasidir. Milodning birinchi asrlari – Xan asriga kelib, abadiy hayot masalasi daosizm olimlarining asosiy muammosiga aylandi. Uchinchi va so'nggi masala uvey tamoyilidir. Daosizm falsafasining mana shu uch ta'limoti Xan asriga kelib daosizm dinining shaqllanishiga asos bo'ldi.

Milodiy II asrga kelib daosizm dinida yangi sektalar paydo bo'ldi. Ulardan biri «Taypindao» («Buyuk tenglik ta'limoti») bo'lib, uning asoschisi CHjan Szue hisoblanadi. U xalq orasida sehr-jodu orqali barcha kasalliklarni tuzatuvchi hamda kishi umrini uzaytiruvchi shaxs sifatida shuhrat topdi. Uning atrofiga ko'plab odamlar yig'ildilar. CHjan Szue odamlarni 36 jangovar guruhga bo'lgan. Katta guruhlarga «*da fan*» katta sehrgarlar, kichik guruhlarga «*syao fan*» kichik sehrgarlar boshliq etib tayinlanganlar. Sektada yuqori boshliq Chjan Szue («Buyuk osmon rahnamosi») sanaladi. Uning ikki ukasi «Buyuk er rahnamosi» va «Buyuk inson rahnamosi» deb talqin qilinadi. Bu uchtalik daosizmdagi uchtalik ta'limoti – osmon, er va inson birligining ramziy timsoli edi. «Taypindao» sektasi ta'limoti «Taypinszin» kitobiga asoslanadi.

«Taypindao» sektasi bilan birga yana bir «Udoudao» («Besh dou guruch ta'limoti») sektasi ham mavjud bo'lib, Qadimgi Xitoy jamiyatida katta ta'sir doirasiga ega bo'lgan. Uning asoschisi mashhur daochi Chjan Dao Lin bo'lib, u ushbu sektaninggina emas, balki butun daosizm ibodatxonasining asoschisi hisoblanadi.

Ushbu sektalar tarixda hukmron tabaqalarning adolatsizligiga qarshi ko'plab siyosiy kurashlarga, qo'zg'olonlarga boshchilik qilgan.

Daosizm birinchi mingyillikda buddizm va konfutsiychilik bilan raqobatlashib keldi. VI asrga kelib daosizm konfutsiychilikdan keyin ikkinchi o'rinni egallagan edi. XIII asrdan boshlab daosizm ta'limoti aniq asoslarga ega emasligi va ilk davrdagi yuksak ta'limotlari turli xurofotlar bilan almashgani tufayli inqirozga yuz tuta boshladi.

XX asr boshlariga kelib Xitoyda turli daosizm sektalariga qarshi kurash boshlandi. O'tgan asrning ikkinchi yarmida daosizm tarafdorlari juda ozchilikni

tashkil qildi. Ushbu kichik guruhlar monaxlar, targʻibotchilar va bashoratchilarni oʻz ichiga olar edi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Konfutsiychilik nima asosida vujudga kelgan?
2. Konfutsiychilik hozirgi Xitoyda qanday mavkega ega?
3. Konfutsiychilik taʼlimoti nimalardan iborat?
4. Konfutsiyning gʻoyalari qaysi asarlarda ifodalangan?
5. Konfutsiy shaxsi qaysi davrdan ilohiylashtirila boshlandi?
6. Mazkur dinning qanday marosimlarini bilasiz?
7. Daosizm asoschisi kim?
8. Daosizmning qanday asotirlarini bilasiz?
9. Daosizmda axloq masalalari qanday oʻrinni egallaydi?
10. Hozirgi davrda Tayvanda daosizm qanday maqomga ega?
11. Diniy marosimlar qanday tashkil etiladi?
12. Daosizmda qanday sektalar mavjud?
13. Daosizm inqirozi nima bilan bogʻliq?
14. Sintoizm qachon paydo boʻldi?
15. Sintoizm taʼlimoti nimalardan iborat?
16. Yaponiyada dinlarga eʼtiqod kiluvchilarning soni aholi umumiy sonidan koʻp boʻlishiga sabab nima?
17. Sintoizmda ibodatlar qanday bajariladi?
18. Ibodatxona qanday bezatiladi?
19. Sintoizmning qanday bayramlarini bilasiz?
20. Turli hayvonlarning timsollari nimalarni anglatadi?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Konfutsiy. Izrecheniya. – Moskva., 1994.
2. Vasilev L.S. Istoriya religiy Vostoka. – Moskva., 1997.
3. Vasilev L.S. Kultы, religii, traditsii v Kitae. M., 1970.
4. Drevnekitayskaya filosofiya. V 2-x tomax. – Moskva., 1972-1973.
5. Konfutsianstvo v Kitae. Problemy teorii i praktiki. - M., 1982.

6. Крывеlev I.A. Istoriya religii. Ocherki v 2-x tomax 2-e izd., - M., 1988.
7. Lukyanov A.E. Nachalo drevnekitayskoy filosofii. M., 1994.
8. Overmayer D.L. Religii Kitaya. Mir kak jivaya sistema // Religioznye traditsii mira. T. II. - M., 1996. S. 395-490.
9. Основы religiovedeniya. Uchebnoe posobie dlya studentov vysshix uchebnykh zavedeniy. Pod общ.red. I.N. Yablokova. M., 1995.
10. Tokarev S.A. Religiya v istorii narodov mira. 4-e. izd. M., 1986.
11. Thompson Laurence G. Chinese Religion. An Introduction. 4'hed. Belmont, 1989.
12. Young G. Confucianism and Christianity. The first encounter. Hong Kong, 1983.
13. Go Mo-jo. Filosofы Drevnego Kitaya. - M., 1961.
14. Pomeranseva L.E. Pozdnie daosы o prirode, obщestve i iskusstve. – M., 1979.
15. Torchinov E.A. Daosi zm: opыt istoriko-religiovedcheskogo opisaniya. Sankt-Peterburg, 1994.
16. Fedorenko N.T. Zemlya i legendы Kitaya. M., 1961.
17. Shariev V.A. Daosskaya yoga. Bishkek 1993.
18. Yuan-Ke. Mifы Drevnego Kitaya. M., 1965.
19. Arutyunov S.A., Svetlov G.E. Starыe i novыe bogi YAponii. – M., 1968.
20. Ignatovich A.N. Buddizm v YAponii. – M., 1987.
21. Pronnikov V.A., Ladonov I.D. YAponсы. – M., 1985.
22. Svetlov G.E. Put bogov: sinto v istorii YAponii. – M., 1985.
23. Sudzuki D. Основы dzen-buddizma. – Bishkeq 1993.
24. Tkacheva A.A. Новыe religii Vostoka. – M., 1991.
25. Fromm E., Sudzuki D., Marino R. de. Dzen-buddizm i psixoanaliz. – Moskva, 1995.

7-MAVZU: O'RTA ASR SHARQ ALLOMALARI VA MUTAFAKKIRLARINING MA'NAVIY, DINIY-AXLOQIY QARASHLARI

Reja:

1. Arab xalifaligi, arab-musulmon falsafasi va uning ma'naviyat rivojiga ta'siri.
2. Markaziy Osiyo xalqlari ma'naviyati rivojida diniy va ilmiy qarashlar uyg'unligi.
3. Sharq Uyg'onish davri ma'naviyatining o'ziga xos xususiyatlari va uning ma'naviyat yuksalishidagi o'rni.

Tayanch so'z va iboralar: Din va ma'naviyat, aqidaparastlik, ekstremizm, zohiriy, botiniy, imon-e'tiqod, ibodat, ilm va ibrat, taqlidiy va tahliliy imon, sharoit, islom huquqi, totalitar tafakkur, diniy bag'rikenglik, e'tiqodda ustuvorlik, ijtimoiy terror, dinda zo'rlash yo'q, Vatan, shaxs, millat, adolat, haqiqat, jaholatga qarshi ma'rifat.

VIII asrning boshlarida Markaziy Osiyo xalqlarini arablar bosib olib, ular o'zlari istilo qilgan bu xalqlarga yangi din-islom dinini zo'rlik bilan joriy qildilar. Bu davrda Markaziy Osiyo xududida Sug'd, Xorzm, Farg'ona, Ustrushana, CHag'aniyon o'lkalari Sharq bilan G'arbni SHimol bilan Janubni bog'lovchi Ipak yo'lining markazlarida bo'lib, ular madaniy jihatdan ancha rivojlangan bo'lishadi. Lekin arablar bu o'lkalarni bosib olgach, ularni arab xalifaligiga bo'ysundiradi va bu xududlarda o'zlarining bosqinchilik siyosatini olib borib, mahalliy xalqlarning madaniyati, dinlari, yozuvlari, bilimdon kishilarini butunlay yo'qotishiga harakat qiladilar. Arab bosqinchilarining bu xatti-xarakatlariga qarshi mahalliy xalq vakillari Abu Muslim, Muqanna, Xamza al-Xorij, Rafi ibn Layslar boshchiligida xalq qo'zg'olonlari bo'lib o'tadi. Arab xukmdorlari bu qo'zg'olonlarni shafqatsizlik bilan bostiradigan va bu xalqlarga uzil-kesil islom dinini singdirib, o'z xukmronliklarini o'rnatadilar.

Tasavvuf (so'fiylik yoki so'fizm) islom falsafasida diniy falsafiy yo'nalish sifatida VIII asrning o'rtalarida arab xalifaligi mamlakatlarida vujudga keldi. U asosan, shu mamlakatlarning ijtimoiy iqtisodiy ma'naviy taraqqiyotining xususiyatlari bilan taqazo qilingan bo'lsa ham, lekin unda neoplotolizm ta'limotining, iudaizm, xristianlik, zardo'shtiylik va ayniqsa buddizm diniy ta'limotlarining ta'sirini yaqqol ko'rishimiz mumkin. Tasavvuf paydo bo'lganidan keyin u turli davrlarda dastlab arab mamlakatlarida, keyinchalik YAqin va O'rta Sharq, Markaziy Osiyo, SHimoliy Hindiston, Pokiston, shimoliy-g'arbiy Xitoy, Indoneziya kabi mamlakatlarda keng tarqaladi. Natijada tasavvuf dunyodagi turli xalqlarning ijtimoiy hayotidan, ularning falsafiy va badiiy tafakkuridan keng o'rin olgan, ko'p tarmoqli, ko'p yo'nalishli murakkab ta'limotga aylanadi. Lekin u turli mamlakat xalqlari o'rtasida turlicha mazmun kasb etsaham uning ruxi islomiy ruh bo'lib qoladi.

Tasavvuf islom ta'limoti olamidagi mazxablar, oqimlar silsilasi ichida o'zining demokratik qarashlariga izn bergani, inson qalbi va ruhiyatini nishonga olib, axloqiy poklikni targ'ib qilishi bilan, jaxolat va xudbinlikka qarshi maydonga qichchanligi jixatidan ilmi vaxdat yoki ilmi tavxid nomini oladi. U islom dunyosidan "tariqi tasavvuf", ya'ni tasavvuf yo'li sifatidamusulmon ahlining el-yurt ishlarini ado etishiyu, shariat qoidalariga rioya qilishning birdan-bir to'g'ri yo'li, deb qaraladi. Ilmiy, falsafiy va diniy adabiyotlarda "tasavvuf" so'zining lug'aviy ma'nos nimadan iboratligi va u qanday so'zdan kelib chiqqanligi to'g'risida xanuzgacha yagona fikrga kelingani yo'q. Ko'pchilik tadqiqotchilar tasavvuf so'zi as arabcha: "suf" so'zi (undan "so'fi", "so'fizm" so'zlari ham) dan kelib chiqqan bo'lib, "suf" – bu arabcha "suffa" – o'zbekcha jun, jundan degani, bu ta'limot yo'liga kirgan kishilar dastlab jundan to'qib tayyorlangan xirqa (bizningcha: chakmon) kiyib yurishgan, shu sababli ular ta'limoti "so'fiylik" yoki "tasavvuf" deyilib, o'zlari esa "so'fiylar" deb atalgan, degan fikrni bildirishadi.

Boshqa tadqiqotchilar esa "iasavvuf"ni uning o'zagi "suf"ni Yunon tilidagi "sofos" ("donishmandlik") so'zidan olinganligini qayd qilishadi. Tasavvu ta'limotining yirik tadqiqotchilaridan biri A.Krimskiyning yozishicha "so'fi" so'zi

VIII asrning o'rtalaridan boshlab adabiyotlarda qo'llana boshlagan. Bu so'z dastlab asosan, komil, etuk, e'tiqodli musulmon darvishlarga nisbatan ishlatilgan. "Qiyos ul-lug'at" da esa shunday yozilgan. "So'fi – xirqapo'shdir, zeroki yungni suf deyiladi; fuqaroning istiloxidan, diliga nigoh qaratgan, hayolini haqdan boshqa barcha narsalardan poklagan kishi "so'fi" deb ataladi", deyiladi. SHuningdek, mutasavvuf Muhammad G'iyosiddin: "so'fi", "sufa" so'ziga mansub bo'lib, so'fiylar jaxoliyat ayyomida Ka'bada xalqni xaqqa da'vat etish ishi bilan shug'ullanganliklari sababli ular tasavvuf axli mavqeiga erishganlar deb yozadi.

Mutasavvuf Abul Xasan Ali Xajiriyning sharxlashicha xirqapo'shlar ya'ni so'filar azaliy soflik va poklikka vosil bo'lganlar: asxobi suffa, ya'ni tilovat qiluvchi va tavallochilar guruxini ham so'filar, deyilgan. Ba'zi mutaffakirlarning fikricha "suf" so'zi (arabcha "svf") ning har bir xarfi aniq ma'noga egadir. Masalan: "S" – sadoqat, sinoat, saodat; "V" – vasl, vafo; "F" xarfi farox, fotixa so'zlaridan iborat, deyiladi.

Vatandoshimiz Abu Rayxon Beruniy shunday sharx keltiradi: "Yunoncha "suf" so'zi bizcha xikmatdir. SHuning uchun faylasufga "filosufa", ya'ni xikmatni suyuvchi" deb ism berilgan. Musulmonlardan bir guruhi o'sha tushunchaga yaqin fikrga borgandan ular ham "suffiya" deb ataladilar. Musulmonlarning ba'zilari "suffiya" so'zining termin ekanini bilmasdan uni "sod" xarfi bilan yozib, uni "suffa" so'ziga nisbat berib: "Suffa suxbatdoshlari - asxobi suffadan iborat kishilar", deyiladi. Undan keyin bu so'zni Suffatuyus – ya'ni taka juni so'zidan qisqartirilgan, deb tushunishdilar", - deydi.

Ozarbayjon olimi A.G.Aliev o'zining tasavvufiga bag'ishlangan maqolasida YAx'yo Suxravavrdining bu xaqda: "Qur'on" da "so'fi" so'zi yo'q va bu so'z turkiydir. Islom mamlakatlarining ikkala qismida ham bu so'zdan behabar bo'lishgan", degan fikrlarni keltirib u qadimiy turklarning dunyoqarashida suv kulti muxim o'rin tutganligini "suf" so'zi ana shu "suv" so'zidan yaralgan degan fikrni ilgari suradi.

Umuman tasavvuf qanday so'zdan kelib chiqan bo'lsa ham, u soflik, poklik, riyosizlik, taqvo haqidagi ta'limot, qarashlarni ifodalaydi.

Qadimda shayx Abusaid Abuxayrdan: “Tasavvuf nima?” – deb so‘rganlarida, u kishi “Boshingga ne bo‘lsa, chiqarib tashlash, qo‘lingda neki borki qo‘lingdan chiqarish va boshqalardan senga nima ozor etsa, ranjimaslik”, - deb javob bergan ekan. Xaqiqiy tasavvuf axli chindan ham bu shartlarga amal qilib yashagan.

Tasavvuf ta‘limoti panteizm, asketizm va mistitsizm g‘oyalarini targ‘ib qilish bilan birga, uning asosida inson, uning ma‘naviy-axloqiy kamoloti g‘oyasi yotadi. u insonni zo‘r qat‘iyat bilan yomon axloqdan qutilishi va yaxshi axloqqa etishiga etaqlaydi. Binobarin, uningcha, “Rizo axli” boriga qanoat qiluvchi kishilardir.

SHayxul – mashoyix mutasavvuflarning qayd qilishicha, tasavvuf – nafs lazzatlaridan voz kechib nafs manzillarini bosib o‘tib Olloh vasliga etishishdir. Ular tasavvufni – o‘limi yo‘q hayot va hayoti bo‘lmagan o‘limdir deb, insonning xayvoniy nafsoniy hayotida o‘lmoqni va insoniy hayotda yashamoqni ilgari suruvchi ta‘limot deb izohlaydilar. Kimning vujudida xayvoniy xirslar, xayvoniy xislar ustunlik qilsa, u tilsiz va ongsiz maxluq xayvonga aylanib, nafs tuzog‘iga ilinadi, nafs insondagi eng xatarli dushman, uning o‘z g‘animi ichida degan g‘oya tasavvuf ta‘limoti asosida yotadi. Mutasavvuflarning fikricha, insonning axloqini tuzatish, uni ma‘naviy kamolotga etkazish uchun inson o‘z tabiatidagi salbiy, xayvoniy xisssiyotlarni maxv etishi kerak. Undan iymon, vijdonni, Xaqqqa e‘tiqodni tarbiyalash zarur. Binobarin iymonli, ya‘ni pok va rostgo‘y, insofli va xalol, mehr muruvvatli avlodni tarbiyalab voyaga etkazish jamiyatning asosiy vazifasi bo‘lishi lozim. Iymon inson uchun muqaddas tuyg‘u. Iymon bilan Xaqqqa e‘tiqod qildingmi – xech kimni aldama, xech kimga ozor berma, hayotda xarom bilan xalolni farqla, yolg‘ondan, munofiqlikdan qo‘rq, mutaxxamlilik yo‘liga zinxor qadam bosma. Demak, tasavvuf bu – iymon, e‘tiqod yo‘li, komillik, mukammallik, barkamollik munosabatidir. Tasavvuf ta‘limotining asosiy obekti inson va uning xaqqqa, xaqiqatga munosabatidir. Unda “insonning Xudoga, insonning xaqqqa”, “inson Olloh uchun” kabig‘oyalar xukmron g‘oyalar bo‘lib, pir va shogird, murid va murshid munosabatlari asosiy o‘rin egallaydi. Umuman tasavvufga doir nuqtai-nazarlar unda ifodalangan g‘oyalar va qarashlar turli-tumandir. IX asr boshlariga

kelib tasavvufning nazariy asoslari, amaliy yo'llari ishlab chiqila boshlandi. Bu davrga kelib, so'filarnig amaliy-ruxiy (ya'ni psixofizik) mashqlari, o'z-o'zini tarbiyalash va chiniqtirish, o'z-o'zini va haqni anglash va xaqqa etishish tadbir usullari shaqllanib, rivojlanib bordi. Natijada tasavvufga oid tushunchalar, nazariy qarashlar tizimi yuzaga kelib, tasavvuf aloxida ilm, aloxida ta'limot sifatida qaror topdi. Aniqlanishicha XI asrgacha bo'lgan yozma manbalarda tasavvu tushunchasi va tasavvuf oqimlarining 78 ta ma'nodagi talqini mavjud bo'lgan.

Mutasavvuflar dastlabki vaqtlarda tasavvufni nuqul sirli "tushuntirib bo'lmaydigan xolatlar", "iboratga kelmaydigan ishoratlar" deb fikr bildirgan bo'lsalar, bora bora bu xolatlar xaqida o'z fikr muloxazalarini nazariy jihatdan umumlashtirib so'filarni tarbiyalash vazifalari, pir-murshidlik qoidalari, ular odob-axloq normalarini bayon qila boshlaydilar, natijada, tasavvufning bosqichlari va ular o'rtasidagi munosabatlari tasavvuf axlining olam va odam mohiyati, insonning muomala madaniyati, tavxid va vaxdad ma'lumotlari haqida ko'plab qarashlar ishlab chiqila boshladi. SHu asosda tasavvuf butun islom olamini zabt etib, barcha qadimiy shaharlarda xonaqoxlar quriladi, karvon yo'llarida rabotlar, zoviyalar qad ko'tarib, aziz-avliyolarning mozorlarida shayxlar maskan tutib, ko'plab shogirdlarni tarbiyalay boshlaydilar.

Tasavvuf ta'limotining ilk davrlarida maqomat va tariqat asoslarini ishlab chiqish, so'fiylik yo'riqlarini va vazifalarini belgilash, ilohiy haqiqatlarni xalq orasida yoyishda Zunnun Misriy (796-861), Boyazid Bistomiy (vafoti 875), Junayd Bag'dodiy (vafoti 910), Hakim at-Termiziy (vafoti IX asr oxiri) va Mansur Xalloy (858-922)larning xizmatlari katta bo'ladi. Keyinchalik Abusaid Abulxayr (967-1049), Abdullox Ansoriy (1006-1089), Axmad YAssaviy (vafoti 1166), YAx'yo SHaxobiddin Suxravardiy (1155-1191), Ibn al-Arabiy (1165-1240), Najmiddin Kubro (1145-1221), Baxouddin Naqshband (1318-1389) va shular kabi shayx-ul-mashoyixlar tasavvuf ilmini o'zlarining yangi fikr va qarashlari bilan boyitadilar. Ular tasavvufda yangi oqimlar, yangi silsilalarni vujudga keltiradilar. Natijada tasavvuf ta'limoti bu davrlar shoirlari badiiy tafakkuriga ham ta'mir qilib, natijada, tasavvuf g'oyalarini qizg'itn targ'ib etuvchi ulkan she'riyat ham vujudga keladi.

Tasavvu ta'limotida so'fining ruxiy kamolotga erishish yo'lining to'rtta asosiy bosqichi ko'rsatiladi. Bunda: tasavvuf axli dastlab islom dini talablariga bo'ysunishi kerak deyiladi. Birinchi bosqich – shariatni tashkil etadi. Faqat shundan keyingina solix, ya'ni tasavvuf yo'liga kirgan so'fiy ikkinchi bosqich – tariqatga ko'tarilishi mumkin. Bu bosqichlarni bosib o'tganlarga ulardan yuqoriroq uchinchi bosqichga – ma'rifatga erishadilar. Tasavvuf axli ma'rifat bosqichinito'liq egallab, bosibo'tgandan keyingina to'rtinchi bosqich – xaqiqatni egallaydi. So'fi xaqiqatga erishuv jarayonida o'zini jismoniy shaxs sifatida tugatib, u ilohiy shaxsga aylanib, Ollohga, ya'ni Xaqqa etishadi, unga singib ketish natijasida boqiylikka ega bo'ladi.

Tasavvufga oid ilmiy manbalar, kitoblar va dasturlarda bu atamalarni izohlash va tushuntirishga ko'p e'tibor beriladi. Ular tasavvuf ta'limotini o'zida ifodalagan bu bosqichlarni bu ta'limotni egallashga bel bog'lagan kishining ruxiy-axloqiy, ma'naviy kamolat yo'li deb qarashadi. Bu jihatdan bu bosqichlarni tasavvuf ta'limotining amaliy qismi deb ta'riflashadi. Darhaqiqat ham shunday, chunki solix (ya'ni tasavvuf yo'liga qadam qo'ygan yo'lovchi) bajarishi kerak bo'lgan barcha yo'riqlar, idorat va ishorat usullari, pir-muridlik qoidalari odobiga rioya etish kabilar barchasi shu bosqich ichiga kiradi.

Solihning tasavvufga oid bu ruxiy-axloqiy kamolot yo'lini bosib o'tishda o'ziga xos maqomat va xollar ham mavjud bo'ladi.

Mutasavvuf Abunasr Sarroj solixning bu yo'lda quyidagi maqomatlarni bosib o'tishi lozimligini qayd etgan:

Tavba.

Vara'.

Zuxd.

Faqr.

Sabr.

Xavf.

Rajo.

Tavakkul.

Rizo.

Bu maqomat darajalarini bir-bir egallab, mavuffaqiyatga erishgan solix xol martabasiga etadi va iloxiy jamolni mushohada qila boshlaydi, uning qalbini shavq-zavqqamrab oladi. U bunda shunday xolatga ko'tariladiki, uning butun a'zolari har bir olagn nafasi ham Ollohning borligi va buyukligidan xabar beradigan bo'ladi.

Solix xol martabasiga ko'tarilgandan keyin u xuddi maqomat bosqichlarini ham bosib o'tishi zarur bo'ladi. Xolning ta'rif tasnifga keltirilgan bosqichlari quyidagilar: 1. Qurb. 2. Muxabbat. 3. SHavq. 4. Uns. 5. Mujoxida. 6. Mushoxida. 7. Munoshifa.

Tasavvuf falsafasiga ko'ra inson o'z tabiati jihatdan qarama-qarshi ikki asos-modda va ruxdan iborat unda shu ikki asosning barcha xususiyatlari jamuljamdir. Agar insonda moddiylik xususiyatlari ustun kelsa, unda xayvoniylik sifatleri kuchayadi, agar ruxiy xususiyatlar ustun kelsa, iloxiylik sifatleri rivojlanadi. Lekin insondagi rux uchun bir asbob, o'lchov yoki vosita bo'libxizmat qilsin. Odatda ruxiy tarqqiy etgan insonlar aqlu zakovati ilxom va ijodkorlikka ega bo'lgan, ilohiy tab' va farosat bilan boshqalardan ajralib turadilar. Bundan kishilardan ruxi taraqqiy etgani sari etgani sari, u o'z tanasi (modda, jism) ga sig'may qola boshlaydi. Bunday kishi o'z ruxida koinot bilan aloqa qilib, olam sir-asrorlaridan xabardor bo'lib, xar xil bashoratlarni qilib, turli tuman mo'jizalar ko'rsatadigan bo'ladi. Tasavvuf ta'limotida so'filar insonni jism olami bilan ilohiy olam orasidagi chegara deb qaraydilar. Ular insonni shu jihatdan tongga o'xshatadilar. Ma'lumki, tong ham tun bilan kunning chegarasi, tongdan quyosh chiqib, qorong'ulik-tunni xaydagani kabi rux ham jism olamini tark etib nurlar olamiga talpinadi.

Umuman olganda, tasavvuf ta'limoti o'z evolyusiyasi davomida ikki xil oqim sifatida ikki bosqichda namoyon bo'ladi. U o'zining birinchi oqimida va birinchi bosqichida feodallar tomonidan ezilishga qarshi g'oyalar mafkura sifatida ortodoksal islomning diniy g'oyalariga zid bo'lib, o'zi paydo bo'lgandan ancha keyingi davrlar ijtimoiy-falsafiy va sotsial-axloqiy fikrlar taraqqiyotiga progressiv

ta'sir ko'rsatadi. Biroq, u o'zining ikkinchi oqimi namoyondalarining qarashida ikkinchi bosqichda zoxidlikni, tarkidunyochilikni, bu dunyodagi kishilar hayotiga nafratni, ijtimoiy adolatsizliklarga befarq qarashni targ'ib etuvchi ta'limot sifatida ham namoyon bo'ladi. SHu bilan birga Abu Xomid Muxammad Ibn Muxammad al-Fazzoliy falsafasida tasavvuf islom ortodoksal kalom ta'limoti bilan qo'shilib, musulmon ruxoniylari tomonidan rasmiy ravishda tan olinadi. Birinchi oqim vakillari qarashlariga ko'ra, tasavvuf, ham botinan, ham zohiran ilohiy axloq, u faqat insoniy, go'zal va xur xayotdagitiriklikni yoqlaydi. SHunga ko'ra tasavvuf axli saxovat, futuvvat, qanoat, sabr-bardosh, diyonat, sadoqat va ishorat axlidir. Ulardagi bu fazilatlar inson xulqidagi barcha noqislik, jamiki yomonlik, tubanlik va pastkashliklar bilan kurashuvchilardir.

Ikkinchi oqim vakillari qarashlariga ko'ra esa, tasavvuf inson qadr-qimmatini erga uruvchi, insonda mehnatga nisbatan nafratni tarbiyalovchi kishilarga o'zlari yaratadigan moddiy va ma'naviy ne'matlardan foydalanishga ularning xaq-xuquqi yo'q bo'lgan ta'limotdir.

Umuman olagnda tasavvuf ta'limotida butun dunyo bo'yicha: junaydiya, qodiriya, suhnovordiya, xanafiya, yassaviya, qubroviya, naqshbandiya tariqatlari ma'lum va mashhurdir.

Markaziy Osiyo - Turkiston zaminida esa asosan qodiriya, yassaviya, kubroviya va naqshbandiya suluklari, ya'ni tarikatlari keng tarqalgan.

Qodiriya sulukining asoschisi Said Abduqodir Giloniy (u Eronning Gilon viloyatida 1079 yilda tug'ilgan) bo'lib, bu zoti sharif bizda G'avsul A'zam, shayxul-mashoyix, avliyolar sultoni nomi bilan mashxurdir. U kishing nasl-nasablari o'n avlod orqali Muhammad alayxisalomning qizlari Fotima va uning o'g'illari Imom Xasan va Imom Xusanga borib taqaladi. SHayx Abdug'odir Giloniy 1166 yilda vafot etadi.

YAssaviya sulukining asoschisi butun Sharqda mashxur siymo Axmad YAssaviydir. U janubiy Qozog'istonning Sayram qishlog'ida shayx Ibroxim ota xonadonida tug'ilgan (yili ma'lum emas). U shayx Xoja YUsuf Xamadoniyning 4 xalifasidan biri bo'lgan. Axmad YAssaviy Turkistonda o'z sulukini asoslash va

uning g'oyalarini targ'ib qilish uchun badiiy adabiyotning she'riy shaqlidan foydalanib o'z "Xikmatlar" ini yaratadi. Bu "Hikmatlar" asosan pandu nasixatlardan iborat bo'lib udarda o'z davridagi zolimlarni, amaldorlarni, poraxo'rlarni, o'z imonidan kechgan, Ollohni unutgan, dunyo, boylik yo'liga kirib, inson va diyonatni, mexr-shafqatni bilmaydigan shaxslarni Tanqid qiladi. Ommani esa ruxiy jixatdan tinchlantirib, bu dunyoga ko'ngil bog'lamaslikka uning o'tkinchi ekanligini aytib, oxiratni u dunyoni o'ylashga chaqiradi.

Ma'lumki O'rta Osiyo xalqlari XIV asrning 70- yillaridan boshlab mo'g'ul bosqinchilari zulmidan qutilib, vayron qilingan shahar va qishloqlarni, sug'orish tarmoqlarini, hunarmandchilik va savdo-sotiqni tiklash, ularni ma'lum izga solish bilan, ularning dunyoviy masalalarga qiziqishlari ortib boradi.

Mana shunday bir sharoitda Movarounnaxrda tasavvuf ta'limotining yangi suluki, ya'ni oqimi naqshbandiya vujudga keladi. Naqshbandiya sulukining asoschisi hazrat Bahouddin Naqshbanddir. U kishining asl ismi Muhammad Ibn Muhammad Jaloldiddin bo'lib, Xojai Buzruk, shoxi Bahouddin Naqshband, Bahouddin Balogardon nomlari bilan musulmon olamiga mashhurdir. U Buxoro yaqinidagi qishlog'ida (1318 yilda qasri Xinduvon) tug'ilgan. Naqshbandiya tariqatida dunyoviy, hayotiy masalalarga jiddiy e'tibor beriladi. U tarki dunyo qilishga dunyo ishlaridan voz kechishga qarshi chiqib, kishilarni real hayot ishlari bilan band bo'lishga, dunyo lazzeatlaridan bahramand bo'lishga, buning uchun mehnat qilish, bilim olish, xalol yashashga chaqiradi. YUsof Xamadoniy, Abduxoliq G'ijduvoniy va Bahouddin Naqshband asos solgan tariqat yo'lining 11 ta asosiy qoidasi bo'lib, ular quyidagilar:

1. Xilvat dar anjuman;
2. Safar dar Vatan;
3. Nazar dar qadam;
4. Xush dardam;
5. YOdkard;
6. Bozgasht;
7. Nigoxdosht;
8. YOldosht;
9. Vukufi zamoni;
10. Vukufi qalbi;
11. Vukufi adadi.

Baxouddin Naqshband tomonidan asoslangan "Naqshbandiya" tariqatining nomi uning yuqorida keltirilgan qoidalaridan kelib chiqadi. Bu qoidalarda aytilishi bo'yicha: "Zoxiran xalq bilan, botinan xaq bilan" yoki "Qo'ling mehnatda bo'lsin, dilingda Olloh taoloning naqshi bitilgan bo'lsin ("dil ba yoru, dast ba kor") degan

g'oya ilgari suriladi. Baxouddin Naqshbandning o'zi dexqonchilik bilan, hunarmandchilik bilan kun kechiradi. U o'z uyida xech qanday mol-mulk va boylik saqlamagan.

Baxouddin Naqshband o'z tariqatida inson xamisha qalban, ya'ni ma'naviy yuksak bo'lishi, jisman erdan, vatandan uzilmay yashashi keraqligini uqtiradi.

U shunday deydi:

Bizda xech narsa yo'q xech kamimiz yo'q,

O'sha xech narsa deb, xech g'amimiz yo'q.

Naqshbandiy tariqati XIV asrda paydo bo'lgan bo'lsa ham, Afg'oniston, Hindiston, Indoneziya va boshqa YAqin va O'rta Sharq xalqlari o'rtasida keng tarqalgan. Bu tasavvuf tariqati Sharq xalqlari ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy-madaniy hayotida juda katta rol o'ynaydi. Bu ta'limotda o'z mehnati bilan kun ko'rish, yashash, adolat ulug'lanib, boshqalar mehnati bilan kun kechirish, tekinxo'rlik, kishilarga qilinadigan ijtimoiy zulm, istibdod qatiyan qoralanadi.

Hozirgi kunda Mustaqil O'zbekistonimizda o'tmish ma'naviy merosimiz, jaxon umuminsoniy qadriyatlar chuqur o'rganilayotgan va tiklanayotgan bir sharoitda tasavvuf falsafasini xam o'rganish, u erishgan yutuqlardan, g'oyalardan komil insonni tarbiyalashda foydalanish muxim axamiyatga ega.

Xullas, tasavvuf ta'limoti o'tmishda butun musulmon xalqlari ijtimoiy va ma'naviy hayotiga chuqur kirib borib, bu xalqlarning ilm-fani, madaniyati va adabiyoti rivojiga juda katta ijobiy ta'sir ko'rsatganligi bizga ma'lum. Sharqning deyarli barcha nufuzli shoir va yozuvchilari, mutafakkir va ulamoyu-xukamolari tasavvuf falsafasidan ma'naviy oziqlanib uning insonparvarlik, xaqsevarlik, adolatlilik g'oyalaridan ruhlanganlar. Biz bugungi kunda tasavvufni o'rganmay turib o'zimizning o'zligimizni ya'ni o'rta asrlar davri tariximiz xaqida xalqimizning ma'naviy hayoti xaqida o'sha davr falsafiy va badiiy tafakkuri xaqida to'g'ri tasavvurga ega bo'lishimiz mumkin emas. Tasavvuf falsafasini o'rganish va uni egallash hozirgi kunda bizning mustaqil O'zbekiston sharoitida biz o'rganayotgan falsafada komil inson muammosini to'g'ri xal qilishda ham

muxim axamiyatga ega. SHu sababli bizning hamma talabalarimiz bu ta'limotni o'rganishi ham qarz ham farz hisoblanadi.

VIII asrning oxiri va IX asrning boshlariga kelganda, Arab xalifalarining markaziy Bag'dodda madaniy-ma'rifiy xayot ancha yuksalib. unda ilm-fan kuchli rivojlana boshlaydi. Bu shaharda tashkil topgan "Dor ul-xikma"- "Donolar uyi" da yaxudiy, xristian va islom olimlari o'rtasida hamkorlik- ishlari, xususan Qadimgi Sharq mutafakkirlari. Yunon va_rim olimlari asarlari arab tiliga tarjima qilinib,ularga sharxlar yozila boshlanadi. Bu ishlar ayniqsa, xalifa Xorin ar-Rashid davrida va undan keyin uning al-Ma'mun xalifaligi davrida juda avj oladi. Al-Ma'mun otasi davrida xalifalikning Markaziy Osiyo bo'yicha vakili sifatida Marvda noib bo'ladi. U otasi vafotidan so'ng uning o'rniga xalifa bo'lgach, barcha musulmon o'lkalaridan, shu jumladan, Markaziy Osiyodan ham.olimu ulamolarni Bag'dodga jalb qilib, ilm-fan, madaniyat va ma'naviyatnirivojlantirishga katta e'tibor beradi. Xususan uning taqlifiga ko'ra Bag'dodda bu davrda Markaziy Osiyodan kelishgan vatandoshlarimiz Muso al-Xorazmiy, Axmad al-Farg'oniy, Marvaziy, Marvarudiy, Javxariy kabi buyuk olimlar faoliyat ko'rsatib, bu davr jaxon ilm-fani, madaniyati va falsafasiga katta xissa qo'shishadi.

IX asrning oxiriga kelib, Markaziy Osiyo xududlarida arab xalifaligining ta'siri susayib borib, bu xudud xalqlari mustaqillikka erisha boshlaydilar.Mustaqillikka erishgan bu xududlarda bir necha mustaqil davlatlar paydo bo'ladi. Bu mustaqil davlatlar Somoniylar, .Horazmshoxlar. G'aznaviylar. Saljuqiylar, Qoraxoniylar kabi feodal davlatlari bo'lib. ular o'rtasida o'zaro savdo-sotik, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy munosabatlarar rivojlanadi, natijada bu mustaqil davlatlar xududlarida Buxoro, Samarqand, Marv, Urganch, Xiva kabi shaharlar o'z davrining madaniyat va ma'rifat markazlariga aylanadilar. Bu shaharlarda madaniy va ma'naviy xayot yuksalib, ilm-fan, san'at va madaniyat gurkirab rivojlana boshlaydi. Bu madaniy va ma'naviy markazlarda o'zaro va boshqa musulmon Sharqining turli shaharlari o'rtasida savdo-sotiq, ijtimoiy-siyosiy va madaniy-manaviy aloqalar kuchayadi, ularda ilm-fan o'choqlari: maktablar, madrasalar ochiladi. Markaziy Osiyoda vujudga kelgan bu mustaqil davlatlar bilan

o‘zaro yaxshi diplomatik aloqalar o‘rnatishlari tufayli Markaziy Osiyodan ko‘plab yoshlar Bag‘dod, Basra, Qoxira va Damashq kabi shaharlarga, Sharqning esa juda ko‘p boshqa o‘lkalaridan Buxoro, Samarqand, Marv shaharlari madrasalariga o‘qishga kelishib, ilm olishadi. Natijada, bu davrda Markaziy Osiyo xalqlaridan jaxonga mashxur juda ko‘p buyuk mutafakkirlar: olimlar, san’atkorlar, shoirlar etishib chiqishadi. Ayni shu davrda Markaziy Osiyodan jaxonga mashxur islomshunos-xadissunos olimlar: Ismoil al-Buxoriy, Iso at-Termiziy ensiklopedist allomalar: Abu Nasr Forobiy, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, mashxur islom fiqhxunosi Marg‘inoniy, mashxur filolog olimlar: az-Zamaxshariy, Maxmud Qoshg‘ariylar yashab ijod etishadi.

Bu davr badiiy adabiyot sohasida ham arab, fors va turk tillarida ijod qilgan shoirlar: Abu Mansur as - Saolibiy Rudakiy; Daqiqiy YUsuf Xos Xojiblar o‘z asarlari bilan dunyo madaniyatida o‘chmas iz qoqoldiradilar.

X asrning oxiri XI asrning boshlarida Xorazmda ilm-fan, madaniyat va san’at kuchli rivojlanadi. Bunda Xorazmshoxlarning avlodlaridan bo‘lgan shox Ma’mun boshchiligida Markaziy Osiyoda birinchi akademiya - Ma’mun akademiyasi tashkil topib, unga Abu Rayxon Beruniy boshchilik qiladi. Bu akademiya shu davrning buyuk olimlari xususan, Abu Ali Ibn Sino ham jalb qilinadi.

Markaziy Osiyoda vujudga kelgan mustaqil ular o‘rtasida o‘zaro urushlar, har xil to‘qnashuvlar bo‘lib turishlariga qaramay, bu davrda me’morchilik, qurilish ishlari, hunarmandchilik, obodonchilik, madaniy-ma’naviy aloqalar kuchayib, ular madaniy yuksalib borishadi. Bunday madaniy yuksalishlar, avvalo, ularning arab mustamlakachiligidan qutilishlari, bu xalqlarning mustaqil davlatlarining vujudga kelishi, o‘zlarining milliy madaniyatlarini qayta tiklashlari, boshqa musulmon Sharqi o‘lkalari davlatlari bilan madaniy aloqalarining yaxshi yo‘lga qo‘yilishi tufayli sodir bo‘ladi. Markaziy Osiyo xalqlari hayotidagi bu madaniy yuksalish VIII-IX asrlarda arab xalqlarida yuz bergan madaniy yuksalish kabi bu xududxalqlari hayotida ham sodir bo‘lgan o‘ziga xos uyg‘onish davri edi.

Uyg‘onish davri avvalo, bu xalqlar hayotida shu paytgacha ularda xech qachon yuzbermagan yangi siyosiy-iqtisodiy, madaniy va ma’naviy yuksalish bo‘lib, u

ayni shu davrda bu xalqlarning mustaqillikka erishuvi tufayli ro'y bergan edi. Bu davrda Markaziy Osiyo xalqlaridan etishib chiqqan buyuk mutafakkirlar insoniyat sivilizatsiyasi tarixida o'ziga xos, betakror so'nmas iz qoldirishadi va o'zlaridan keyingi XIV - XVI asr Amir Temur davri madaniy yuksalishi yangi uyg'onishning hamda Evropa uyg'onishining vujudga keliggshda juda katta rol o'ynadilar. SHuning uchun bu davr Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy yuksalishini xaqli ravishda biz O'rta asrlar Sharq madaniy yuksalishining ilk Uyg'onish davri, deb ayta olamiz. Markaziy Osiyo xalqlari madaniy uyg'onishi o'zining siyosiy-iqtisodiy va madaniy-ma'naviy jixatidan ham, xududiy geografik jixatdan ham, makon va vaqt jixatidan ham, arab uyg'onishi va Evropa uyg'onishidan tubdan farq qiladi. Bu o'ig'oshsh davri Markaziy Osiyo xalqlari hayotida o'ziga xos, betakror madaniy yuksalish bo'lishi bilan, bu xudud xalqlarining o'zligini anglashi, o'z mustaqilligini qo'lga kiritishi, o'zlarining milliy mustaqil davlatlarini tuzishlari bilan, ijtimoiy-siyosiy va madaniy-ma'naviy yuksalishlari bilan, buyuk ensiklopedist daxolarni etishtirishlari bilan insoniyat madaniyati tarixida adoxida o'rin tutadi. Lekin ikki asrdan ortiqroq davom etgan bu davr yuzaga kelgan mustaqil davlatlarning, ularda xokimiyatni boshqargan maxalliy feodallarning o'zaro noittifoqligi, xokimiyat uchun, shon-shuxrat uchun, boylik uchun olib borgan urushlari, nizolari tufayli XIII asrning boshlarida o'z nixoyasini topadi. Markaziy Osiyo xalqlari XSH asrning 20-yillarida mo'g'illar tomonidan istilo qilinishi tufayli o'z mustaqilliklarini yo'qotadi va mo'g'ullar asoratiga tushib qoladi. Natijada, Markaziy Osiyo xalqlarining ilk Uyg'onish davrida erishgan hamma yutuqlari, madaniy yuksalishi mo'g'ullar tomonidan er bilan yakson qilinadi, o'zlari talanadi. Qiriladi, butun boyliklari tortib olinadi, butun o'lka mo'g'ullarning mustamlakasiga aylanadi. Bu xolat deyarli bir yarim asr davom etib, nixoyat XIV asrning 70-yillariga kelganda Amir Temur tomonidan mo'g'ullar asoratiga uzil-kesil zarba berilishi va mustaqil Amir Temur davlatlarining Temurimperiyasining vujudga kelishi bilan barxam topadi. Amir Temur va Temuriylar mustaqil Davlatlarning paydo bo'lishi Markaziy Osiyo xalqlari madaniy hayotidagi yangi uyg'onish davri edi. (Bu keyingi mavzuda yoritiladi.).

IX-XII asrlarda insoniyat sivilizatsiyasiga o'zlarining munosib xissalarini qo'shgan Markaziy Osiyolik buyuk mutafakkirlardan biri Muxammad Muso al- Xorazmiy (783-850) dir. Al-Xorazmiy dunyo faniga juda katta xissa qo'shgan vatandoshimizdir. U algebra fanining asoschisidir. "Algebra" so'zi esa uning "Al-kitob al-muxtasar fil-xisob al-jabr va al-muqobala" asarining nomidan olingan "al-jabr" ning lotincha yozilishidir. Uning arifmetikaga oid risolasi xozir biz foydalanadigan o'nlik qatorlar tizimi xind raqamlariga asoslangan bo'lib, keyinchalik butun Evropa va dunyoga tarqaladi. Al-Xorazmiyning geografiyaga oid asari keyingi davrlarda bir qancha geografik asarlarning yaratilishiga zamin bo'ladi. Uning astronomiyaga oid "Zij" asari Sharqda hams, Evropada ham astronomik bilimlarning rivojlanishiga yo'l ochib beradi.

Bular: 1) "Al jabr va al muqobala xisobi xaqida kitob" (algebraga oid); 2) "Xind xisobi xaqida kitob" (arifmetikaga oid); 3) "Kitob surat al-arz" (geografiyaga oid); 4) "Zij" (astronomiyaga oid); 5) "Usturlob bilan ishlash xaqida kitob"; 6) "Usturlob yasash haqida kitob"; 7) "Usturlob yordamida azimutni aniqlash haqida"; 8) "Kitob ar-ruxoma"; 9) "Kitob at-ta'rix"; 10) "YAxudiylarning taqvim va bayramlarini aniqlash haqida risola". Al-Xorazmiyning bu asarlari u yashagan feodal tuzumining amaliy talablariga javob sifatida vujudga keladi. Rivojlanib kelayotgan feodal tuzumi taqazo qilgan ijtimoiy-iqtisodiy talablar bu davr ilm-fan taraqqiyotining asosiy omillari bo'lib xizmat qiladi. Bu davrdagi qurilish, savdo:sotiq, xunarmandchilik, dexqonchilik va boshqa soxalarni rivojlantirish uchun astronomiya, geodeziya, geometriya va boshqa ilm soxalarini taraqqiy ettirish zarur edi. O'z davrining ilg'or olimi bo'lgan al-Xorazmiy bu bilim soxalarining amaliy ahamiyati haqida aniq tasavvurga ega bo'lgan xolda o'zining arifmetikaga oid asarlarida shunday yozgan edi: "Men arifmetikaning oddiy va murakkab masalalarini o'z ichiga oluvchi" Aljabr va al-muqobala hisobi xaqida qisqacha kitobni taqlif qildim, chunki meros taqsimlashda, vasiyatnoma tuzishda, mol taqsimlashda va adliya ishlarida, savdoda va har qanday bilimlarda, shuningdek, er o'lchash, kanallar o'tkazishda geometriya va boshqa shunga o'xshash turlicha ishlarda kishilar uchun bu zarurdir. Olimning "Al-Xorazmiy" nomli lotin tilida "algoritmus" deb atalib, xozirda bu ibora hisoblash soxasida "algoritmi" degan xolda fanda chuqur o'rinish qoldi. Al-

Xorazmiyning tabiatshunoslik fanlariga oid 20 dan ortiq asarlari bo'lib, ulardan bizgacha faqat 10 tasi etib kelgan.

Xorazmiyning algebraga oid "Al-kitob al-muxtasar fil hisob al-jabr va al muqobala" risolasi uch qismdan iborat bo'lib, 1-qismining oxirida kichik bir bo'lim savdo muomalasiga oid masalalar; 2-qism - geometrik qism algebrik usullar qo'llangan o'lchashlar xaqida, nixoyat, 3-qism - vasiyatlar xaqidagi qism. Bu qismni u "Vasiyatlar kitobi" ham deb atagan. Bu asarning boshida al-Xorazmiy o'z oldiga kompleks sonlarga oid masalalarni echishga doir nazariy fikrlarni bayon qilishni maksad qilib qo'yadi. SHu bilan birga u o'z davrida kun tartibida turgan extiyojlar, islom va shariat talablariga ko'ra yuzaga keladigan masalalar, me'morchilik va irrigatsiya bilan bog'liq bo'lgan masalalarni xal qilishni ham ko'zda tutganligini bildiradi.

Umuman olganda Al-Xorazmiy algebrasi - bu sonli kvadrat va chiziqli tenglamalarni echish xaqidadir. Uning aytishicha algebra uch xil son bilan ish ko'radi. Bularning birinchisi: ildiz (jizr) yoki narsa (shay) ikkinchisi: kvadrat (mol), uchinchisi oddiy son yoki dirxam. Al-Xorazmiyning yozishicha, ildiz - o'zini o'ziga ko'paytiriladigan miqdordir, kvadrat esa ildizni o'ztga ko'paytirishida xosil bo'lgan kattalik (son)dir. Uning asarida u ish ko'radigan tenglamalar mana shu uch miqdor orasidagi munosabatlarga oid amallardir. Al-Xorazmiy o'z risolasida ish ko'radigan bu masalalar oltita chiziqli va kvadrat tenglamalarning tasnifi va echimiga oiddir. Al-Xorazmiy asos solgan bu algebraik bilimlarni undan keyin Sharq olimlari davom ettiradi va muvofaqqiyatli rivojlantiradilar.

Al-Xorazmiyning eng yirik asari uning astronomiyaga oid "Zij"idir. Bu asari 37 bob, 116 ta jadvaldan iborat bo'lib, uning dastlabki 5 bobi xronologiyaga bag'ishlangan bo'lib, ularda "to'fon", "iskandar", "safar" va xristian eralariga oid yil, asr sanalarini xijriy eraga ko'chirish qoidalari beriladi. 6-bobda u aylana (doira)ning 12 burji, xar bir burj 30 darajaga, har bir daraja 60 daqiqaga, xar bir daqiqa - 60 soniyaga va xokazo bo'laqlariga bo'linishi bayon etiladi. 7-22-boblarda Quyosh, oy va 5 ta sayyoralarning xarakatlari bayon qilingan. 23-bob esa trigonometriyaga bag'ishlanib, unda al-Xorazmiy "tekislik" va "akslangan sinus" tushunchalarini kiritadi va ularga oid funksiyalar jadvalini keltiradi. 25-27-boblar matematik geografiyaga bag'ishlangan. Bu boblarda muallif

geografik joylarning uzunlik va kengliklarini aniqlash qoidalarini keltiradi. SHu bilan birga, bu o'rinda koordinatlarning o'zgarishi Quyoshning yillik, oylik va sutkalik xarakati ekliptik: ekvatorial koordinatlarining o'zgarishi bilan bog'liqligi ko'rsatiladi. 28-bobda esa al-Xorazmiy yana trigonometrik masalalarni qo'yib, bunda tangens, kotangens tushunchalarini kiritadi va ularga mos jadvallarni beradi. 29-bobda u yana planetalar xarakati va ularning xarakat tezligi haqida bayon qiladi. 30-bobda Quyosh va oy ko'rinmas kulchalarining o'lchamlari keltiriladi. 31-32 va 36-37 boblarda munajjimlik masalalarining bayoni beriladi. Nixoyat, 33-35-boblarda Quyosh va oy tutilishi va parallaks (yoritkichning ko'rinish farqi) masalalari yoritib beriladi. Al-Xorazmiyning bu asari butun Sharq va Evropa tabiatshunoslik bilimlarining taraqqiyotiga juda katta ta'sir ko'rsatadi. Xatto u keyingi davr geografik kashfiyotlarning ochilishida ham muxim rol o'ynaydi.

Al-Xorazmiyning "Er surati xaqida kitob"i geografik asar sifatida juda muxim ahamiyatga ega. Kitobda boshlang'ich meridian sifatida Arin (hozirgi Hindistonda Ujayn) shaxridan o'tgan meridian tanlangan. Unda tog'lar, dengizlar, orollar va boshqa joylar iqlimlar bo'yicha taqsimlangan. U o'z geografiyasini iqlimlar nazariyasiga ko'ra birinchi marta to'liq bayon etgan. Al-Xorazmiy urning insonlar yashaydigan obod qismini etti iqlimga ajratadi. U uzunliklarni Kanar orollaridan boshlab hisoblaydi. Al-Xorazmiy ekvatoridan janubda 8 ta shaxar, 1-iqlimda 64 ta shahar, 2-iqlimda 54 tashahar, 3-iqlimda 59 ta shaxar, 4-iqlimda 146 ta shaxar, 5-iqlimda 79 ta shahar, 6-iqlimda 63 ta shaxar, 7-iqlimda 25 ta shahar va 7-iqlimdan shimolda 40 ta shaxarning koordinatlarini keltiradi. Asarning ikkinchi bobida shu etti iqlimdagi tog'lar tasvirlanadi. Tog'larning boshlanishi va oxirining koordinatlari keltiriladi. Al-Xorazmiy bunda YAqin va O'rta Sharqdagi, ayniqsa, Kavkaz va Markaziy Osiyodagi tog'larni, bu erlardagi shaxarlarni batafsil bayon qiladi. Bunga uning bu erlarning geografiyasini yaxshi bilganligi, ular bilan shaxsan tanish bo'lganligi qo'l keladi.

Xullas, al-Xorazmiyning yuqorida keltirilgan asaridan shu narsa ma'lum bo'ladiki u fanlarning qator tarmoqlarining asoschisidir. Uning bu bilimlar soxalariga oid g'oyalari keyinchalik bir necha fanlarning paydo bo'lishi va rivojlanishiga asos bo'ldi.

Al-Xorazmiy asarlari dunyoning turli kutubxonalarida saqlanmoqda, ular turli Sharq va G'arb tillariga tarjima qilingan. U o'z asarlari bilan nafaqat o'z vatani Xorazmni ijodiy faoliyatini, uning tabiiy - ilmiy va falsafiy qarashlarini chuqur o'rganishga va kelgusi avlodlarga imkoni boricha to'liq etkazishga sharoit va imkoniyat tug'dirdi. Bugungi kunda professor O.F.Fayzullaev qayd qilganiday, geometriyani Evklid, noevklid geometriyani Lobachevskiy, kimyoviy elementlarning davriy tizimini Mendeleev, nisbiylik nazariyasini Eynshteyn yaratganidek, tenglamalar nazariyasi sifatida algebrani al-Xorazmiy kashf etganligini butun jaxon tan oladi. Fan va texnika soxalarida "amper", "vatt", "rentgen",- "kyuri" kabi termnilar qatorida "algoritmi", "algol" tushunchalari xam ilmiy muloqotdan mustaxkam o'rin oldi.

IX-XII asrlarda yashab ijod etgan Markaziy Osiyo xalqlari va butun dunyo tabiiy-ilmiy fikrlarning rivojlanishiga juda katta xissa qo'shgan buyuk mutafakkirlarning ikkinchisi Ahmad Ibn Muhammad al-Farg'oniy (798-865) dir. Ahmad Farg'oniy O'rta asrlarda yashagan Markaziy Osiyolik olimlar orasida buyuk astronom, matematik, geograf sifatida asosiy o'rinni egallaydi. U asli Farg'onaning Kubo (hozirgi Quva) shahrida tug'ilib o'sib, o'zining dastlabki ma'lumotini shu erda oladi. Ahmad o'tkir zexnli va qobiliyatli bola bo'ladi, u matematika, geografiya, mantiq, iloxiyot, falsafa, tilshunoslik soxalarini puxta egallaydi, xusnixat soxasida suls va nasx xatlarini chiroyli yozadigan bo'ladi. Ahmad o'z davridagi arab, fors, turk va Yunon tillarini o'rganadi. U o'zi o'rgangan barcha ilmlar ichida, ayniqsa, astronomiya (ilmi nujum) ga katta mexr bilan qaraydi. So'ng o'z bilimlarini oshirish, o'qish va o'rganish uchun o'sha davrning ilmiy markazlaridan bo'lgan Bag'dodga kelib, u erda "Baytul-xikma" ("Xikmatlar uyi") da ustozlardan saboq olib, o'zi ham ilmiy tadqiqotlar olib boradi. U bu erdagi olimlar bilan birlikda va xamkorlikda xind, fors va Yunon tillaridan arab tiliga tarjimalar qiladi.

Ahmad Farg'oniy Bag'dodda "Baytul xikma"ning etakchi olimlaridan biri sifatida tanilib, shu erda yashab, ijod etadi. 1998 yilda Mustaqil O'zbekiston axli va butun jaxon jamoatchiligi Axmad al-Farg'oniyning 1200 yilligini keng nishonladi.

Hozirgi kunda Ahmad al-Farg'oniyning 8 ta asari bizga ma'lum bo'lib, ularning hammasi astronomiyaga oiddir. Ular quyidagilar:

Astronomiya asoslari xaqida kitob (arabcha: "Kitob fi usul imi an-nujum" ya'ni, Astronomiya ilmining usullari xaqida kitob").

"Usturlob bilan amal qilish haqida kitob" (birgina qo'lyozma holda Rampur (Hindiston)da saqlanmoqda.

"Oyning er ostida va ustida bo'lish vaqtlarini aniqlash haqida risola".

"Etti iqlimni xisoblash xaqida" (qo'lyozmalari Gotada va Qoxirada saqlanmokda).

"Quyosh soatini yasash haqida kitob" (qo'lyozmalari Halab va Qoxirada saqlanmoqda).

"Al-Xorazmiy "Zij" ining nazariy qarashlarini asoslash" asari (qo'lyozmasi topilmagan).

"Al-Farg'oniy jadvallari" (qo'lyozmasi Patna (Hindiston)da saqlanadi).

"Samoviy xarakatlar va umumiy ilminujum kitobi" (arabcha: "Kitob al-harakat as-samoviya va javomi' ilmi annujum"). Bu asari XII asrdayoq Evropada lotin tiliga tarjima qilinib, uning muallifi lotincha turilgan xolda "Alfarganus" nomi bilan XIII asrda boshqa Evropa tillariga ham tarjima qilinadi va Evropa universitetlarida astronomiyadan asosiy darslik vazifasini o'taydi.

Al-Farg'oniyni bu yuqorida keltirilgan asarlaridan birinchi va sakkizinchilaridan boshqalari shu paytgacha xali xech kim tomonidan o'rganilmagan va hozirgi zamon tillariga tarjima ham qilinmagan. O'zbekiston mustaqillikka erishuvi va al-Farg'oniy vatandoshimizning 1200 yillik yubileyini o'tkazish munosabati bilan bizning olimlarimiz uning bu asarlarini o'rganish, o'zbek tiliga tarjima qilish ishlarini boshlab yubordilar. Umid qilamizki, ular o'rganilib, taxlil qilinishi bilan al-Farg'oniy vatandoshimiz ijodining yangi qirralari, uning tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlarining yangi-yangi tomonlari ochilib, bizning mustaqilligimiz taraqqiyotiga xizmat qiladi.

Al-Farg'oniyni "Astronomiya asoslari haqida kitob" asari astronomiyadan eng sodda darslik bo'lib, u astronomiyadan boshlang'ich ma'lumotlarni o'zlashtirishda ancha qulay bo'lgan. Uning 9-bobi - geografiya bo'limi "Erdagi ma'lum mamlakatlar va shaxarlarning nomlari va har bir iqlimdagi narsalar haqida" deb atalib, unda erdagi etti iqlimning hammasi, ulardagi mamlakatlar, viloyatlar va shaharlari bilan birga tasvirlanadi. Al-Farg'oniy bunda o'z tavsifini Afrikaning Atlantika okeani

qirg'og'iga yaqin joylashgan fazolardan boshlab Osiy qitasining eng Sharqiy chekkasigacha, ya'ni Tinch okeanidagi YAponiya orollarigacha davom ettiradi. Uning tasnifi va tavsifi kengliklar yo'nalishida ekvatorial erlardan to shimoliy kutb erlarigacha davom ettiriladi. Al-Farg'oniyni tavsiflash usuli Al-Xorazmiyni tavsiflash usulidan farq qilib, u xindlarning an'anasiga asoslanadi. Uning iqlimlar tavsifida 3-4-5-6 - va 7 - iqlimlarning tavsifi diqqatga sazovordir. Bularda Markaziy Osiyo va unga tutash erlarning shahar va viloyatlari batafsilroq va to'laroq tavsiflanadi. Masalan: quyida biz bu tavsiflardan misol keltirganimizda bunga o'zingiz ham guvox bo'lasiz: "Uchinchi iqlim Sharqdan boshlashb Xitoy mamlakatlarining shimolidan, so'ng Xind mamlakatidan va so'ngra Qobul va Kermon viloyatlaridan o'tadi.

To'rtinchi iqlim Sharqdan boshlanadi va Tibetdan, so'ngra Xurosondan o'tadiki, bunda Xo'jand, Ustrushona, Farg'ona, Samarqand, Balx, Buxoro, Xiro, Amuya, Marvarud, Marv, Saraxs, Tus, Nishopur shaxarlari bor. Undan so'ng Jurjon, Qumis, Tabariston, Demovand, Kazvin, Daylam, Ray, Isfaxondan o'tadi.

Beshinchi iqlim Sharqda YAjuj mamlakatidan boshlanadi, so'ng Xurosonning shimolidan o'tadi, unda Toroz shaxri - savdogarlar shaxri bor Navokat (Navkat), Xorazm, Isfijob (Sayram), Turarband (O'tror - hozirgi Aris) va Ozayborjon, Armiya (Armaniston) viloyati, Barda'a (Barda), Nashava (Naxchivan) shaxarlari bor.

Oltinchi iqlim Sharqdan boshlanadi va YAjuj mamlakatidan o'tadi, so'ng Xazar mamlakatidan (SHimoliy Kavkaz va Quyi Volga bo'yi), Jurjon (Kaspiy) dengizining o'rtasidan kesib o'tadi va Rum (Vizantiya) mamlakatigacha boradi.

Ettinchi iqlim Sharqda YAjuj mamlakatining shimolidan boshlanadi, so'ng turkiy mamlakatlardan (Markaziy Osiyo) o'tadi, so'ng Jurjon dengizining shimolidan o'tadi, so'ng Rum (Qora dengiz) dengizini kesib o'tadi va-saqlablar (slavyanlar) mamlakatidan o'tadi va G'arb dengizi (Atlantika)da tugaydi. Bu yuqorida keltirilgan parchadan ko'rish mumkinki, Al-Farg'oniyy katta kengliklardagi o'lkalarni tasvirlar ekan, o'zining ona vatani Markaziy Osiyoni batafsilroq tavsiflayli. Uning YAjuj mamlakati degan kenglik bu mo'g'ilistonning Sharqi va Xitoyning SHimoli-Sharqiga oid geografik xududlardir.

Al-Fargʻoniy olam manzarasini fikran oʻziga xos idrok qilgan. U vaqtlarda olam sakkiz qavat osmondan, yaʼni Quyosh, Oy va beshta sayyora - Merkuriy (Utorud), Venera (Zuxra), Mirrix (Mars), YUjiter (Atorud), Saturn (Zuxal) va 102 ta yulduzlar sferalaridan tashkil topgan, deb tasavvur qilingan. Al-Fargʻoniy osmon sferasi oʻzida bor narsalarning xammasi bilan birlikda aylanib turadi. Er oʻzidagi barcha qitʼalar va okeanlar bilan birgalikda gumbazga oʻxshash, Quyosh va Oy chiqqan vaqtda yoki botayotganda ularni erning turli oʻrinlaridagi kishilar babbaravar koʻrmaydilar. Erning Sharqiy boʻlagidagi kishilar Quyosh va Oyni chiqishini oldin koʻrishmaydi. Kishi agar Erning shimoliga borsa, ilgari shimoldan chiqadigan yoritqichlar doimo koʻrinadigan boʻlib qoladi. Ilgari Janubdan chiqadiganlari esa umuman koʻrinmay qoladi. Bu aytilganlar Erning yuzasi yumaloq ekanligini va Erning gumbyazga oʻxshashligini bildiradi, deydi.

Bulardan shu narsa maʼlum boʻladiki, Al-Fargʻoniy Erni Ptolemeyga nisbatan boshqacha tushunadi. Al-Fargʻoniyning astronomiyaga qoʻshgan xissasi bu osmon sferalari yoritqichlari, xususan, Erning ham radiuslarini birinchi marta oʻlchab, aniqlab borishi edi. Bu olam tuzilishini ilmiy tasavvur etishning muxim vositasi boʻladi. Al-Fargʻoniyning yozishicha, osmon manzarasini gavdalantirib beradigan ikkita (belbogʻ) bor, ular: osmon ekvatori va Quyosh ekliptikasi. Osmon ekvatori Er ekvatorining davomi, ular bir tekislikda yotadi. Quyosh ekliptikasi esa Quyoshning er atrofida (aslida erning Quyosh atrofida, tevaragida) xarakati natijasida xosil boʻlgan traektoriyadir. Osmon ekvatori bilan Quyosh ekliptikasi tekisliklari oʻzaro doimiy burchakni xosil qiladi. Bu burchak 23 daraja 1035 minut. Bu oʻlchov (Ptolemeyda - $23^{\circ} 51'$ edi) ancha aniq edi. Al-Fargʻoniy Er radiusi yoyining 1° ning uzunligini topib, uni 360 ga koʻpaytirib, 40800 kmni tashkil qilishini aniqlaydi. Bu er meridianining uzunligi edi. Er meridianining hozirgi zamon ilmiy asboblari va usullari bilan oʻlchangan uzunligi, "Er belbogʻi" 40 ming 8 kmni tashkil qiladi. SHundan kelib chiqsak, Al-Fargʻoniy oʻlchovi oʻz davri uchun juda katta aniqlik edi.

Al-Fargʻoniy dunyo xalqlarining yil xisoblari - kalendari muammosi bilan ham shugʻullanadi; u Xind, Yunon, eron, suriya, kopt. Markaziy Osiyo xalqlari yaratgan barcha kalendarlarni taqqoslab oʻrganib chiqadi. Al-Fargʻoniy yilning 4

fasldan iboratligi, ular orasidagi munosabatlar geografik kenglikka bog'liqligini aytib, bu muammoni echishga ham o'z ulushini qo'shadi.

Al-Farg'oniy Quyosh, Oy, sayyoralar va yulduzlarning xarakati va munosabatlarini o'rganishda, osmonning kelajak manzarasini bilish uchun geometrik-kinematik usul qabul qilib olinishida usturlob (atrolyabiya) asbobining ahamiyati xaqida uning nazariyasini yaratadi. Bu stereografik proeksiyalar nazariyasi edi. Al-Farg'oniyning bu (kashfiyoti keyingi davr astronomiy-matematik nazariyalarning barchasiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Al-Fargoniy Er ekvatorida Quyosh ikki marta bahorgi va kuzgi teng kunliklarida zenitda bo'lishini, osmon qutblari gorizont tekisligida yotishini qutblarda kecha qishga, kunduz yozga 6 oydan teng bo'lishlarini ham ko'rsatib bergan. U Qoxira yaqinidagi Rauza orolida o'zining o'lchov ishlarini olib borgan. U Nil daryosi gidrometereologik tabiatini aniqlab beruvchi kilometrni ham quradi, bu kilometr bugungi kungacha ishlab kelmoqda.

Al-Farg'oniy birinchi bo'lib, Quyosh va oy tutilishlarini ham ilmiy tushuntirib bera olgan mutafakkirdir. SHunday qilib, Al-Farg'oniy O'rta asrlarda astronomiyaga oid asar yozgan mutafakkirlardan birinchi bo'lib, Sharqda va Evropada shuxrat qozondi hamda butun dunyo ilmiy jamoatchiligi orasida barqaror mangu o'rin oldi. Al-Farg'oniy o'z davrida ilm-fan rivojlanmasa, mamlakat obod, yurt farovon bo'lmaydi, deb tushunar edi. Uning fikri-zikrida, halq uning osoyishttaligi, to'q va farozon turmush kechirishi yotadi. Bu esa faqat ilm-fan, ma'rifat va ma'naviyatni rivojlantirish orqali amalga oshadi, deb ishonib yashardi. Al-Farg'oniyning bu g'oyalari bugungi kunda biz uchun ham juda qimmatlidir.

O'rta asr Sharqida arab xalifaligi davriga kelib, yangi feodal ishlab chiqarish usulining qaror topishi bilan intellektual bilimlar monopoliyasi ruxoniylar qo'liga o'tadi. Natijada diniy rasm – rusumlari va an'ana - odatlari jamiyatdagi axloqiy - iqtisodiy va xuquqiy - iqtisodiy normalarga aylanadi. Bu davrda falsafa amaliyotdan ajralib, ko'proq sxolastikaga aylanib iloxiyot xaqidagi ta'limbt xarakterini oladi. Tabiat va insonni ilmiy o'rganish gunoh hisoblanib, bunday o'rganishga kirishgan mutafakkirlar daxriylikda ayblanadi va quvg'in qilinadi.

Lekin shunga qaramay, bu davrda ham jamiyatning madaniy - ma'naviy taraqqiyoti ma'lum darajada to'xtamay davom etadi.

Bu davr mutafakkirlari islom dinining cheksiz xukumronlik qilgan sharoitlarida ham olamning tabiati va moxiyati, uning taraqqiyoti, koinotning sirlari, insonning hayoti va uning dunyodagi o'rni haqida, insonda uchraydigan har xil kasalliklarning sabablari haqida diniy qarashlar bilan birga, ulardan tubdan farq qiladigan tabiiy - ilmiy va falsafiy qarashlarni ham ilgari suradilar. Bu bilan ular ilg'or falsafiy dunyoqarashga va tabiatshunoslik bilimlari rivojiga o'zlarining munosib xissalarini qo'shadilar. Arab xalifaligiga qarashli ilm - fanning taraqqiyoti bilan birga, erkin fikr qiluvchi, diniy aqidalardan etishib chikadilar. Bu mutafakkirlar o'z qarashlari bilan O'rta asr Sharq falsafasiga o'z qarashlarining dunyoviyligi, o'z asarlarining aql - idrokli, o'qimishlilik, qadimgi Yunon - rim falsafiy qarashlari bilan tanish bo'lgan, o'z kuchlari va bilimlariga qattiq ishongan kishilar bo'lishgan edi. Bunday mutafakkirlardan biri, birinchi arab faylasufi YOqub Ibn Isxoq al-Kindiy (800-879)dir,

a) Al-Kindiyning falsafiy qarashlari.

Al-Kindiy asli arablarning YAmamda yashaydigan Kinda degan qabilasidan chiqqan bo'lib, uning taxallusi ham shu kabilarning nomidan olingandir. Al-Kindiyning nomi aslida Abu YUsof YOqub Ibn Isxoqdir. Al-Kindiy dastlab boshlang'ich ta'limni Kufadan olib, so'ng Basraga boradi va u erda olimlar qo'lida o'qiy boshlaydi. Al Kindiy Basrada o'ziga zarur deb bilgan bilim soxalarini egallab, so'ng yana o'z bilimini oshirish maqsadida Bag'dodga kelib, dastlab fors, Yunon falsafasini o'rganishga kirishadi. Lekin bu davrda Yunon falsafasiga oid ko'p kitoblar arab tiliga xali tarjima qilinmagan edi. SHu sababli u qadimgi Yunon falsafasini o'qish maqsadida Yunon tilini o'rganishga kirishadi va tez orada bu soxada nihoyatda katta muvaffaqiyat qozonadi. Al-Kindiy Yunon tilini bilib olishi asosida qadimgi Yunon faylasuflarining asarlarini o'rganish bilan cheklanmay, ularning bir nechtasini arab tiliga tarjima ham qiladi. U o'zining ilmga chinakam berilganligi tufayli tez orada bilimdon kishilar orasida hurmat - e'tiborga sazovor bo'lib, uning nomi shahar amaldorlari va olimlaridoirasida tez-tez tilga olinadigan bo'ladi. Bundan xabar

topgan xalifa Al-Ma'mun uni "Baytul hikma" ("Donolar uyi") akademiyasiga jalb qiladi. Al-Kindiy bu erda yirik tarjimon va olim Xusayn Ibn Isxoq bilan tanishib, uning qo'lida tarjima ilmini o'rganadi, arab tilidan Yunon tiliga tarjima qilish san'atini egallab, tez orada kuchli tarjimonlarning biri bo'lib koladi. Natijada u Aristotelning "Metofizika, Ptolomeyning "Geografiya", Evklidning "Elementlar" kitoblarini Yunon tilidan arab tiliga tarjima qiladi. SHu bilan birga, Al-Kindiy Aristotelning "Kategoriya", "Ikkinchi analitika", "Organon" asarlariga, Ptolomeyning "Almagest" asariga, Evklidning "Elementlar" kitoblariga sharxlar yozadi.

Al-Kindiy qadimgi Yunon faylasuflari va olimlarining asarlarini tarjima qilib va ularga sharxlar yozibgina qolmay, uning o'zi ham shu davrda mavjud bo'lgan bilimlarning turli soxalarida ijod ham qiladi. U ayniqsa matematika, astronomiya, kimyo, tibbiyot, musiqa kabi soxalarni kuchli o'rganib, shu soxalarga oid ko'plab asarlar yaratadi. Al-Kindiyning yaratgan asarlarining umumiy soni 270 taga borgan bo'lsa ham, biroq bizgacha ularning juda oz qismi etib kelgan. SHuni aloxida ta'kidlash kerakki, uning faqat falsafaga oid asarlarining soni oltmishdan ortiq, mantiqqa oid asarlari esa qirqdan ziyod bo'lgan. Al-Kindiyning falsafiy qarashlarining shaqllanishida uning qadimgi xind, xitoy, Yunon va O'rta Osiyo xalqlari falsafiy qarashlari bilan tanishuvi, ularni chuqur o'rganishi katta rol o'ynaydi. Uning falsafiy qarashlari o'sha paytda eng ilg'or oqim sifatida tanilgan mu'tazilliylar ta'limoti bilan uzviy bog'liq holda yuzaga keladi.

Arab falsafasi mutaxassislarining fikriga muvofiq, garchand musulmon arab Sharqida Al-Kindiygacha xam juda ko'p yirik mutafakkirlar o'tgan bo'lsa xam, faylasuf degan nomga faqat Al-Kindiygina musharraf bo'lgan xolos.

Al-Kindiy falsafa bilan din o'rtasidagi tortishuvni falsafa foydasiga xal qiladi. U falsafa fanini o'rganishning zarurligini isbot qilishga urinib, uni tarbiya va jamiyat xodisalarini tushutirib beradigan, borliqni bilishning muhim quroli, deb aytadi. Al-Kindiy falsafaning dushmanlari ham falsafaga muxtojdirlar, deb uqtiradi. Buni shunday tushunish mumkin: bordi-yu biror kishi agar falsafa bilan shug'ullanish yaramaydi, desa, doim nima uchun yaramaydi? deb so'rashimiz mumkin. SHunda raqib o'zi aytgan fikrning xaqiqat ekanligini tasdiqlovchi mantiqiy - iqtisodiy dalillar keltirishi kerak bo'ladi, ya'ni bunda u o'z - o'zidan faylasuflik qilishi kerak bo'ladi, deb yozadi u. Bu oddiy misol orqali Al-Kindiy

falsafaning zarurligini uqtiribgina qolmay, balki falsafaning vazifasi nimadan iborat? Inson aqli narsa va xodisalarning asl mohiyatini bilishga qodirmi? Degan savollarga ham javob berishga harakat qiladi. "Falsafa, - deydi u, - boshqa fanlar singari narsa va xodisalarning sabablarini tushuntiradi. Noma'lum haqiqatning sababini topish orqaligina uning mohiyatini bilishi mumkin".

Al-Kindiy, olam to'g'risidagi butun haqiqatni bir mutafakkirning o'zi to'liq tushunib, egallab etolmaydi, deydi. Haqiqat necha-necha asrlardan beri necha - necha mutafakkirlar tomonidan to'planib kelinadi: bir odamning umri qanchalik uzun bo'lmasin, uning aqli qanchalik kuchli bo'lmasin, uning ilmiy izlanishlari qanchalik sabotli bo'lmasin, u qanchalik ko'p mehnat sarf qilmasin, baribir, u olam to'g'risidagi bor haqiqatning hammasini to'liq tushunib etolmaydi. Buning uchun, - deydi u, - yuzlab, minglab yillar, necha - necha avlodlarning matonatli izlanishlari, o'tkir fikrlari zarur bo'ladi. SHu tufayli biz bir oz bo'lsa-da haqiqatni bizga bildirib ketgan o'tmishdoshlarimiz, ota - bobolarimizdan minnatdor bo'lishimiz lozim, deydi u.

Al-Kindiy o'z qarashlarida: olam markazida Er turadi, u esa osmon gumbazi bilan o'ralgan, deydi. U dunyoni ikki olamga bog'ladi: erdagi va falakdagi olamlar. Erdagi insonlar yashaydigan olam o'zgarish, rivojlanish, chirish va o'lish kabi xususiyatlarga ega; falakdagi olam esa o'zining o'zgarmasligi, rivojlanmasligi va o'smasligi bilan erdagi olamdan farq qiladi. SHuni aytish kerakki, Al-Kindiy olamning vujudga kelishida va harakatlanishida unga turtki bergan birinchi sabab deb Olloxni tushunadi. Ollox azaliy, abadiy va yakkayu yagona, u butun koinotda umumiy tartiblarni o'rnatuvchidir.

Al-Kindiyning tabiat va jamiyatlardagi narsa va xodisalarning sabablarini aniqlashdagi qarashdagi qarashlari qanchalik sodda bo'lmasin, bari - bir ularda optimistik rux ustunlik qiladi.

Ayniqsa, Al-Kindiyning arab falsafasidagi Sharq aristotelchiligining paydo bo'lishidagi roli g'oyat kattadir. U Aristotel falsafasini juda yaxshi bilgan va xatto uning ba'zi bir g'oyalari tanqidiy ham yondoshgan. U Aristotelning 10 ta kategoriyasi o'rniga o'zining 5 ta prasubstansiyasini (materiya, shakl, xarakter, makon va zamonni) ilgari surgan. Uning nuqtai nazaricha, tabiatdagi barcha narsalar materiyadan tashkil topgan. Materiya esa to'rt unsur: olov, suv, xavo va tuprokdan iboratdir. Materiya doimiy

xarakatdadir, xarakat esa narsalarning bir turdan ikkinchi turga o'tishidan iboratdir. Bu o'z navbatida o'zgarish demakdir. Al-Kindiy xarakatni olti turga bo'ladi: 1) paydo bo'lish; 2) yo'q bo'lish; 3) uzayish; 4) qisqarish; 5) o'zgarish va nixoyat; 6) siljish. Har qanday xarakat esa ma'lum bir vaqt ichida sodir bo'ladi. Vaqt xarakatning sekin yoki tezligidan iborat bo'lib, u o'tgan zamon bilan kelgusi zamonni bog'laydi. Materiya shaqлга ham ega faqat shaqliiy tafovut tufayli u yoki bu narsalar boshqa narsalardan farq qiladi. Al-Kindiy borliqning makon atributini ham e'tirof etadi. Makon, deb u jismni o'z ichiga oladigan, jismdan tashqaridagi satxga aytamiz, deydi. Makon bilan uni to'ldirib turadigan narsa bir - biriga bog'liq, deydi u. Agar makon bo'lsa, uni to'ldiruvchi biron narsa bo'lishi kerak va aksincha, agar makonni to'ldirib turuvchi narsa bo'lsa, albatta, makon bo'lishi kerak.

Al-Kindiyning falsafiy qarashlarida uning dunyoni ilmiy bilishning uch bosqichi haqidagi ta'limoti ham muxim o'rin tutadi. Bunda ilmiy bilishning birinchi bosqichi - mantiq va matematika yordamida yuzaga kelsa, tabiatshunoslik bilimlari orqali inson ilmiy bilishi - bilishning ikkinchi bosqichiga ko'tariladi. Inson o'zining ilmiy bilishining uchinchi bosqichiga esa metafizika (ya'ni, falsafa) orqali ko'tariladi deydi u.

Umuman, Al-Kindiy falsafiy qarashlari falsafiy dunyoqarashga va tabiatshunoslikka oid ajoyib fikrlarga juda boydir. U o'zidan oldin o'tgan va o'z zamondoshlarining qarashlarini umumlashtirib, tanqidiy ravishda ularni qayta ishlab chiqqan, qadimgi faylasuflarning, xususan, Aristotel asarlarining, shu bilan birga, butun qadimgi Yunon falsafasining durdonalari bilan kelgusi avlodlarni baxramand qila olgan ensiklopedik mutafakkirdir.

Xullas, Al-Kindiy faqat qadimgi Yunon olimlari va faylasuflari asarlarini arab tiliga tarjima qilib, ularga sharhlargina yozib qolmay, balki o'zi ham original falsafiy asarlar yaratdi. SHular jumlasiga uning quyidagi falsafiy risolalarini ko'rsatib o'tish mumkin: "Aristotel kitoblarining soni va falsafani o'rganish uchun nimalarga muxtoj bo'linadi?", "Platonning "Siyosat" kitobida eslatib o'tilgan raqamlarini qanday tushunish keraqligi haqida risola", Ptolemeyning "Almagest" kitobi va Aristotelning "Analitika" kitobiga izoh", "Gippokratning tibbiyoti haqida risola" va boshqalar. Bu asarlarda ilgari surilgan g'oyalar bilan Al-Kindiy arab falsafasida peripateizm ta'limotiga asos soldi.

O'rta asr eron falsafasining buyuk vakili ar-Roziydir. Ar-Roziy (864-925)ning to'liq ismi sharifi Abu Bakr Muxammad Ibn Zakariyo ar-Roziydir. U eronlik bo'lib, Ray shahrida dunyoga keladi. Roziy yoshligidan arab va qadimgi Yunon tillarini o'rganadi. Ray va Bag'dod shaharlarida o'qiydi. U ayniqsa, tibbiyot, kimyo, botanika, astronomiya, matematika, mantiq va falsafaga oid ilmlarni chuqur egallab, Sharqning buyuk ensiklopedist olimi, adib va mutafakkiri bo'lib etishadi. Roziy keyinchalik Ray va Bag'dod shifoxonalarini boshqaradi. Bu paytda u O'rta Osiyo, jumladan, Buxoro ilm ahllari bilan ilmiy aloqada ham bo'ladi. Roziy o'z davrining G'aleni (Jolinusi) deb tanilib, Evropada uning nomi lotincha Razes deb ataladi. U inson bilimlarining uch soxasiga: tibbiyotga, kimyoga va falsafaga juda katta xissa qo'shadi. Roziy tabobatga, kimyoga, falsafaga, mantiqqa, etikaga, iloxiyotga, astronomiyaga, fizikaga oid 184 ta asar qolodiradi, shulardan bizgacha faqat 61 tasi etib keladi (ulardan 36 tasi tibbiyotga, 4 tasi kimyoga oid).

Roziyning falsafiy qarashlari Eron, Turon, arab, Xind, Xitoy falsafiy sistemalari hamda qadimgi Yunon falsafiy ta'limotlari asosida shaqlanadi. Uning dunyoqarashida materialistik tendensiyalar ustun o'rin oladi. Roziyning ilmiy tadqiqotlari tajriba va eksperimentlarga asoslangan o'z davri dogmatik qarashlaridan xoli, tabiatshunoslikning falsafiy muammolariga ko'proq oiddir. SHu bilan birga, u o'z davrida o'zining original falsafiy qarashlari bilan zamondoshlaridan ancha ilgarilab ketib, qator ilg'or falsafiy g'oyalarni olg'a suradi.

Roziy o'z dunyoqarashida hukmron mafkura – islom ortodoksal ta'limotini inkor qilibgina qolmay, balki Aristotel va uning izidan borgan o'z o'tmishdoshlari Al-Kindiy, Ravandiy va shu kabilarga nisbatan butunlay boshqacha yo'l tutdi. Uning falsafiy ta'limoti bo'yicha, real dunyo beshta azaliy boshlang'ichning bir-biriga qo'shilishidan tashkil topgan. Bu beshta azaliy boshlang'ich: materiya(xayulo), makon, zamon, jon (an-nafas) va xudo (borib) dan iboratdir. Roziy bunda xudoni azaliy boshlang'ich sabablardan faqat biri, deb biladi, u dunyoning vujudga kelishida boshqa azaliy boshlang'ich sabablar qanday rol o'ynasa, xudo xam shunday rol o'ynaydi, deb hisoblagan. SHu sababli u xudoni dunyoni yaratuvchi emas, balki boshqaruvchi kuch, deb tasavvur qiladi. Ko'rinib turibdiki, Roziy xudoni butunlay inkor etuvchilar jumlasiga kirmaydi. U shu bilan birga,

materiyaning abadiyligi, uning makon va zamonda cheksizligi, dunyo hech kim tomonidan yaratilmaganligi, harakat esa narsalarning ajralmas xususiyati, xarakatning manbai narsalarning o'z ichida, deb biladi. Ar-Roziy materiyaning olamning asosiy negizi, deydi. U o'zining materiya haqidagi ta'limotida Demokrit at omistik nazariyasiga asoslangan holda materiyaning "bo'linmas zarrachalar" ("ajzou loyata jazza") dan iborat, deb tushunadi. Bu zarrachalarning bo'shliq (xolo) zarrachalari bilan turlicha birikishi natijasida to'rtta unsur: suv, tuproq, xavo va olov paydo bo'ladi. Dunyodagi barcha predmetlar va hodisalar shu unsurlarning turlicha miqdorda o'zaro qo'shilishidan tashkil topadi, deydi u. Bular shuni ko'rsatadiki, Roziy o'zining dunyoning tuzilishi haqidagi ta'limotida ma'lum darajada qadimgi Yunon faylasuflarining atomistik qarashlariga suyanagan. Uning bu ta'limotiga ko'ra atomlar massa va og'irlikka ega bo'lgan abadiy moddiy narsalar. Bu moddiy narsalardan moddiy dunyo tashkil topadi. Roziy bunda moddiy dunyoning, tabiatdagi jismlarning asoslari va tuzilishlari haqida gapirib, ular ikki narsadan: materiya va shaqldan iborat, lekin materiya mohiyati jihatdan shaqldan ustun turadi, deydi. U bunda o'z davri falsafasida qabul qilingan terminlardan foydalanib, materiyaning javhar (substansiya), shaqlni esa oraz (aksidensiya), deb hisoblaydi.

Roziygacha ko'pchilik Sharq faylasuflari o'z falsafiy qarashlarida xudo (Ollox)ni birinchi asos, birinchi sabab, deb olamning, materiyaning abadiyligini isbotlashdan keltirib chiqarib izohlagan bo'lishsa, Roziy esa materiyaning abadiyligi haqidagi ta'limoti bilan olamning xudo tomonidan yaratilmaganini isbotlashga harakat qildi.

Ilmiy tajriba va kuzatishlarga asosan Roziy ta'limoti bo'yicha, olamdagi narsalar Ollox tomonidan yaratilmay, olam ham Ollox tomonidan yaratilgan emas. Olamning paydo bo'lishi va rivojlanishi asosida moddiy narsa - materiya yotadi. Materiya abadiy va uzluksizdir. Materiya esa faqat makon va zamonda yashaydi. SHuning uchun materiyaning yashash shaqlari bo'lgan makon va zamon ham cheksiz va abadiydir. Makon va zamon bizga va Olloxga bog'liq bo'lmagan holda obektiv va mutlaqdir.

Roziy falsafiy ta'limotining qimmatli tomonlari bular bilan cheklanmaydi. Uning falsafiy ta'limotining yana bir qimmatli tomoni shu ediki, Roziy inson aql idrokini behad ulug'laydi, odamlarni tabiat xodisalarini o'rganishga, bilishga chaqirdi, insonlarni esa baxtli hayot qurishga, ilm-fanni egallashga da'vat qilib, diniy dunyoqarashga oid o'sha

davrdagi mutaassiblikni qattiq tanqid qildi. Roziy o'z qarashlarida moddiy dunyoning tabiatning insondan, inson bilimlaridan oldin mavjudligini, ular inson ongi va tafakkuriga, uning sezgilari va aqliga bog'liq emasligini aytib, ular insonga, uning sezgi a'zolariga ta'sir qilishi natijasida inson ularni biladi, deydi. Bu shuni ko'rsatadiki, Roziy bilish masalalarida ham (garchand hamma vaqt izchil bo'lmasa-da) ilg'or yo'l tutdi. U insonning tabiatni bilish imkoniyati haqidagi fikrlarni olg'a surib, tajribaga katta ahamiyat berdi. Roziy bunda ulug' tabiatshunos sifatida inson bilimlarining to'g'riligini isbotlashda tajriba muxim rol o'ynashni ko'rsatadi.

Roziy inson aql-idrokining qudratiga yuqori baho berib, insonni tabiatdagi predmet va hodisalarning mohiyatini bilishda benihoya qudratga ega, deb ta'kidlaydi. Uning falsafiy ta'limoti bo'yicha, inson o'zining aql va tafakkur qobiliyati bilan butun xayvonot dunyosidan farq qiladi. Inson dunyo xodisalarini bilishda o'z sezgi va idrok ko'rsatmalariga tayanishi va aqliy qobiliyatiga ishonishi lozim. SHundan kelib chiqqan holda, u har xil payg'ambarlar va din mutaassiblari tomonidan qilingan va qilinadigan mo'jilarga, ko'rsatiladigan karomatlarga ishonmaslikni aytadi. Roziy inson idrokining qudrati va kuchiga, uning bilish qobiliyati ishongan holda, kishilarni ilm-fan va ma'rifatni egallashga chaqiradi, u insonlarning baxtli hayotga erishishi, ularning ilm-fanni egallashi orqali ro'yobga chiqadi, deb tushuntiradi. Bizning uchun eng sharaflı bo'lgan narsa, deydi u,- faqat jismoniy lazzatlarga intilish emas, balki ilm va ma'rifat orttirish va haqiqatga erishishdir. SHuning uchun har bir kishi baxtli hayot uchun kurashishi kerak. Bu kurash ikki yo'ldan iborat. Birinchisi: hayotning hamma moddiy ne'matlaridan foydalangan holda, ijtimoiy hayotda faol ishtirok etish; ikkinchisi, eng oliy axloq - iqtisodiy etuklikka erishishdir. Bunga erishish insonning o'ziga bog'liq. Inson o'z taqdirini, o'z hayotini o'zi yaratadi. Eng baxtli kishi insonlarga eng ko'p foyda keltirgan kishidir. U o'zining "Kitob tibbi ar-ruxoniy" risolasida insonlarning eng oliy ahloqiy-iqtisodiy etuklikka erishish yo'llari haqida fikr yuritib, bu yo'lda uchraydigan to'siqlar, kishidagi bo'ladigan kamchiliklar va ularni engib o'tish yo'llarini ham ko'rsatib beradi. Uningcha eng oliy ahloqiy-iqtisodiy etuklikka erishgan odam, ya'ni haqiqatdan, eng mo'tabar faylasuflar intilgan xol qisqacha shundan iborat: kishilar bir-birlariga nisbatan adolatli munosabatda bo'lishi, bir-birlarini ochiq ko'ngillik va xushmuomalalik,

rahmdillik bilan qabul qilishi, yordam qilishi, kishilarga nisbatan yaxshi munosabatda bo'lish, baxt va saodatga intilishdir. Roziy o'zining insonning baxti hayotga intilish haqidagi ta'limotida insonning ijtimoiy hayotida Olloxning faol aralashishi o'rniga insonlarning real hayotda faol qatnashishlarini ilgari surdi. U inson hayotidagi hamma yaxshi narsalar Ollohning inoyati, deyuvcchi islom mutaassib ruxoniylarini qattiq tanqid qildi. Ko'pchilik tarixiy manba'larning ko'rsatishicha, Roziy islom aqidalarini inkor qiladi. SHuning uchun ham islom ortodoksal ruxoniylari rasmiy ravishda Roziyni dinsizlikda ayblaganlar, ko'pchilik mutafakkirlar uning falsafiy ta'limotini rad qilishga uringanlar, ba'zi ilog'or mutafakkirlar esa o'zlarining Roziy falsafiy qarashlariga hayrihoxligini ochiq-oydin ayta olmaganlar. Ba'zi tarixiy manba'larda aytilishicha, Roziy hatto islom dini aqidalarini tanqid qiluvchi ikki asar ham yozgan. Bular: "Nakd aladyon" ("Dinlardagi ziddiyat") va "Hiyal almutanabbiyin" ("Soxta payg'ambarlar nayrangi"). Bu asarlar bizgacha faqat bir nechta fragmentlardagina etib kelgan.

Roziy yana o'z qarashlarida o'sha davr uchun eng ilg'or va qimmatli bo'lgan xalqlarning o'zaro tengligi, kishilarning dinga nisbatan erkinligi haqidagi fikrlarni ham ilgari suradi. Umuman Roziy o'z falsafiy va ijtimoiy qarashlarida ilm-fanni himoya qilib, diniy mutaassibliklarga qarshi chiqishi o'z davri uchun misli ko'rilmagan darajadagi jasurlik edi. U o'z davrida faqat islom ortodoksal ta'limotigagina qarshi chiqib qolmasdan, balki o'sha davrda Eron va O'rta Osiyoda keng tarqalgan manixizm, ismoilizm va shularga o'xshash reaksiya falsafiy ta'limotlarni ham rad qilgan.

SHunday qilib, Roziy mutakallimchilarga va Olloxni yagona sabab deb biluvchi faylasuflarga qarshi chiqqan faylasuf sifatida materiyaning adabiyli va doimiyli, uning doimiy harakat va o'zgarishda bo'lishi, makon va zamonning obektivligi haqidagi ta'limotlari bilan barcha inson bilimlari uning obektiv olam, tabiatni bilish orqali vujudga kelishi, ilmni diniy e'tiqoddan ustun qo'yishi haqidagi qarashlari bilan o'z davrida yangicha falsafiy yo'nalish yaratgan faylasufdir. Uning bu falsafiy qarashlari keyingi davrlardagi mutafakkirlarning erkin fikr yuritishi va xur fikrlari uchun, progressiv falsafiy qarashlarning hamda tabiatshunoslikning falsafiy masalalarining yanada rivojlanishida muxim rol o'ynaydi.

Biz yuqorida Roziyning falsafiy ta'limotini rad qilishga uringan faylasuflar haqida gapirdik. Ana shu faylasuflardan biri - islom ortodoksal ta'limotining, ya'ni mutakallimchilarning otashin tarafdori, O'rta asr arab sxolastik kalom falsafasining yirik nazariyotchisi Muhammad al-G'azzoliydir. Abu Hamid Muhammad Ibn Muhammad al-G'azzoliy (1058-1111) yirik musulmon arab faylasufi va mashhur islom ilohiyotchisidir. U Tus shahrida kosib oilasida dunyoga keladi. Uning otasi Muhammad Ibn Ahmad Tusdagi o'zining kichik do'konida ip yigiruvchi, ya'ni g'azzolchilik bilan tirikchilik qiladi. Abu Hamid Muhammadning G'azzoliy taxallusi ham ayni shu otasining kasbidan olingan. Otasi Abu Hamidni o'qimishli inson bo'lishini juda xoxlaydi. SHu sababli u o'z vafoti oldidan uy-joyini sotib, o'zining bir axli solixo mutasavvuf do'stiga o'g'lining ilm olishi uchun sarflashni vasiyat qiladi. Ota vasiyati amalga oshib, Abu Muhammad G'azzoliy butun islom dunyosi tan olgan benazir faylasuf, buyuk islom ilohiyotchi olimi bo'lib etishadi. U dastlabki ma'lumotni Nishopurda olib, so'ng uni Bag'dodda davom ettiradi, o'qishni tugatib, "Nizomiya" madrasasida islom huquqi - fiqxdan, mantiq va falsafadan dars beradi. So'ng mudarrisliqdan voz kechib, 11 yil zohidlikka beriladi.

Umuman, barcha buyuk olimlar kabi, Abu Hamid G'azzoliy ham yoshligidan ilmga o'ta chanqoq bo'ladi, u tinimsiz, har qanday qiyinchiliklarga qaramasdan , o'qib o'rganadi, ilm oladi. G'azzoliy islom haqiqatni bilishning eng to'g'ri yo'li bo'la oladimi, yo'qmi yoki faylasuflar kabi haqiqatni faqat aql bilan bilish mumkinmi, kabi shubxa va savollarga to'g'ri javob topishda juda ko'p izlanadi. Nihoyat, oxirgi u eng to'g'ri yo'l, deb Islom yo'lini tanlab, uning muqaddas dasturi Qur'on va Xadis ilmi ekanligiga o'zicha ishonch xosil qiladi hamda unga iymon keltiradi.

Abu Hamid G'azzoliy islom ilmlarining turli sohalarini dunyoviy ilmlarga qo'shib chuqur egallaydi. U bunda ni mani o'rgansa, shu soxani to'ldirishga, rivojlantirishga harakat qilib, har bir o'rgangan narsasini islom tarozisiga qo'yib, o'lchab ko'rish asosida baholashga harakat qiladi. Oqibatda, o'zi shug'ullangan islomning turli soxalariga oid yuzdan ortiq asarlar yaratadi. U fiqih ilmiga oid "Bosit", "Vapjid" va "Kosit" singari asarlar yozadi. Kalom ta'limotiga doir "Tavxitdul A'qoid", "Ar-Risolat-ul-qudsiya", "Al-iqtisodu fil e'tiqod", "Ijmoi-ul-Avvom an Ilm-ul-Kalom" kabi asarlar yozadi. G'azzoliy o'z asarlarida o'ziga xos bir islomiy falsafa bo'lgan kalom ilmini joxil kishining o'qishi dan

xech bir foyda yo‘q, bu ilm faqat iymonida shubhaga tushganlarni tuzatishga yaraydi, deb, uni din ulamolariga o‘rganishni tavsiya etadi.

G‘azzoliy jahonga mashhur qilgan va dunyo tan olgan faylasuflar qatoriga qo‘shgan asarlari - bular ma‘tazilliylar, botiniylar (ular ko‘proq aqlga tayanganlar) ning yo‘ldan ozgani va islomni zaiflashtirishlariga qarshi yozgan "Fadoix al-Botiniya", "Al-Qismoal-Mustaqil", "Hujjatul-Haq", "Mufasi-ul-Xi lof" va "Ad Diras al-Marg‘um" kabi asarlaridir.

Abu Xamid G‘azzoliy jahon faylasuflari, xususan, Yunon faylasuflari asarlari bilan tanishib chiqqan bo‘lib, u o‘z o‘tmishdoshlari ulkan allomalar Forobiy va Ibn Sinolarning Platon va Aristotel falsafasi ta‘sirida qolganliklarini, ularga ergashganliklarini tanqid qilib, "Taxofut-ul-falosifa" ("Faylasuflarga qarshi") asarini yaratdi. U bu asarida islomni, Qur‘onni insoniyatning aqliy bilimlaridan ibrat taroziga solishni qoralaydi. Aksincha insoniyatning aqliy bilimlarini "Kur‘on" tarozisiga solib tekshirib chiqish kerak. Chunki shunday qilinmasa, islomni yanglish tushunish davom etaveradi. Biz buning oldini olishimiz kerak, deydi u.

G‘azzoliy bu asarida islom falsafasi nuqtai nazaridan kelib chiqib, kishilar haqiqatni tanishi, ya‘ni Ollohnin tanishi keraqligini, ular his-tuyg‘uda ham, aqliy bilimlarda ham adashishlarini isbotlaydi. U o‘zining "Ixyo ulum-ud-din" asarida bilish kishining dilida mujassamdir, deydi. Dil esa, uningcha, ilohiy ne‘mat, uni oddiy qalb yoki yurak ma‘nosida tushunmaslik kerak. Dilga esa jon ham, aql ham, nafs ham kiradi, ular jisman ham, ruhan ham birdir. Shuningdek, "Qur‘on" va "Xadis"ning qaysi joyida "dil" so‘zi kelsa, undan albatta narsalarni anglab, ularning mohiyatiga eta oluvchi inson ma‘naviyati tushuniladi, deb yozadi.

G‘azzoliy o‘zining "Ab xal-valad" ("Ey, farzand!") deb nomlangan risolasida: "Basharti yuz yil ilm o‘rganib, mingta kitobni o‘qib jamuljam etsang-u ammo unga amal qilmasang, Olloxning rahmatiga umidvor bo‘lishga haqqing yo‘q",- deydi. U bunda yana shunday yozadi: Bandalik uch asosdan iborat: birinchisi - shariat ishlarini davom ettirib, uni himoya qilmoq; ikkinchisi - Olloxning takdiri azali va qazo qadariga rozi bo‘lmoq; uchinchisi - Ollohning roziligidan kelib chiqib, nafsning xoxlagan narsalarini tark qilmoqdir.

Uningcha ilm olishdan murod - bu kishining toat-obodat qilish mohiyatiga tushunib etmoqlikdir. Bilgilki, deydi u toat-ibodat yaxshi va yomon , halol va xarom ishlarda, soʻz va amalda shariatga ergashmoqdan iborat.

Gʻazzoliy soʻfizm taʼlimotiga ham katta hissa qoʻshadi. U tasavvuf taʼlimoti haqidagi Makkiy-Abu Tolib, Xoris al-Muxosibiy, SHayx SHibliy, Junayd al-Bagʻdodiy asarlarini oʻrganib chiqib, oʻzi ham bu haqda "Ixyo Ulum-uddin" nomli asar yozadi. Uning bu asari nihoyatda mashhur boʻlib unda tasavvuf va boshqa islomiy taʼlimotlar qamrab olinadi. U bu asarida tasavvuf ilmini toʻgʻri taʼlimot, deb baholaydi.

Xullas, Gʻazzoliy oʻzining asarlarida islom ilohiyoti tizimini ishlab chiqib, uni falsafiy jihatdan asoslab beradi. U islomning eng yirik nazariyotchisi hisoblanadi. Gʻazzoliy oʻzining "Adashishdan qutqaruvchi" asarida Oliy tangriga - Ollohga, paygʻambarga va oxiratga ishonish - islom diniga ishonishning asosidir, deydi. U Olloxni inson aql orqali anglashi mumkin emas, uni kishi maxsus ruxiy jismoniy (psixofizik) harakatlar: sigʻinish va ibodat orqali anglashi, bilib olishi mumkin, deydi. Uning fikricha, jon xudo (Ollox) singari fazodan tashqarida, olam Olloh tomonidan yaratilgan.

Gʻazzoliy oʻzining "Ixyon umum-ud-din" ("Diniy ilmlarni tiriltirish") asarida haqiqat faqat va faqat "Qurʻon"da, uning sunna yoʻnalishiga xosdir, inson Ollohdan qoʻrqishi uning daxshatli sudiga xukm qilishidan saqlanishi lozim, deydi.

Gʻazzoliyning diniy falsafiy sistemasi soʻfizmni ortodoksal (Yunoncha ort odoks - oʻzbekcha toʻgʻri fikr, degani) kalom taʼlimoti bilan birlashtirdi. Bu bilan u amalda islomning isloxotchisi sifatida maydonga chiqadi.

Umuman, Gʻazzoliy oʻz falsafiy qarashlarida islom aqidalarini yangi platonizm gʻoyalari bilan qoʻshgan, oʻzi yaratgan islomning diniy falsafiy sistemasida soʻfizm taʼlimotini yanada rivojlantirgan faylasufdir. SHu bilan birga, u oʻz asarlarida Aristotel Forobiy va Ibn Sino kabi mutafakkir faylasuflarning ratsionalistik falsafiy sistemalariga qarshi ashaddiy kurash olib boradi.

Gʻazzoliyning falsafiy gʻoyalari Oʻrta asr yaxudiy (Maymonid, Baxil, Ibn Pakuda) falsafiy qarashlariga hamda Oʻrta asr Evropa xristian diniy falsafiy taʼlimotlar (R.Lulliy, I Ekxart va bosh.) iga katta taʼsir qiladi.

Lekin G‘azzoliyning islom ilohiyotiga oid falsafiy qarashlariga O‘rta asr arab halifaligining G‘arbiy qismida yashab ijod etgan arab faylasufi Ibn Rushd qarshi chiqadi.

Ibn Rushd (1126-1198)ning axloqiy qarashlari. Asli nomi Adub -Valid Muxammad Ibn Ahmad (Evropada Averroes deb yuritiladi) hozirgi Ispaniyaning Kordoba shahrida tug‘ilib, Andalusi va Marokko shaharlarida yashab, ijod etadi hamda Marokkoda vafot etadi. Ibn Rushd Aristotel qarashlarini davom ettirib, o‘z falsafasida materializm elementlarini rivojlantirgan, shu asosda o‘z shaxsiy falsafiy sistemasini yaratgan buyuk arab faylasufidir. U o‘z qarashlarida xudoning mavjudligini e‘tirof etsa-da dunyoni, materiyani xudo yaratmagan, deydi. Ibn Rushd ta‘lim berib aytadiki, dunyo, materiya boshlanishga ham, oxiriga ham ega emas. Materiya benihoya, abadiy va azaliy, deydi. Uning qarashicha, moddiy dunyoda faqat zaruriyat hukm suradi, xudo ham shu zaruriyatga bo‘ysunadi. Ibn Rushd ortodoksal islom-kalom ta‘limoti ilgari suradigan: kishining o‘lgandan keyin tirilishi, oxiratning mavjudligi, “u dunyo” to‘g‘risidagi qarashlarni butunlay rad qiladi. U insondagi jonni tana bilan chambarchas bog‘liq, undan ajralmas, deydi. Uningcha, jon umuman olganda o‘lmasdir, bir butun holda olganda, insoniyat ham o‘lmasdir, uning umumiy aqli, ya‘ni umumiy aql ham ulmas va abadiydir. Inson aqli haqiqatni bilishga qodir.

Ibn Rushd o‘z davri uchun progressiv bo‘lgan "ikki xil haqiqat" to‘g‘risidagi ta‘limotni yaratadi. Bu ta‘limotda aytilishicha, ilmiy-falsafiy fikr erishgan haqiqat diniy ta‘limotlarda mavjud haqiqatlarga mos kelmasligi mumkin. Uning bu fikri o‘z navbatida fanni va falsafani dinning, ilohiyotning iskanjasidan, dindorlar tayziqidan ozod qilishda muhim rol o‘ynaydi.

Ibn Rushd o‘zining Abu Hamid Muhammad G‘azzoliy asari - "Faylasuflarni rad etish" ("Taxofut-ul-falosifa")ga qarshi yozgan "Faylasuflarni rad etish" ("Taxofut-ut-taxofut") asarida G‘azzoliyning islom ortodoksal kalom ta‘limotini qattiq tanqid qiladi. U kishi oliy kamolotga faqat zikru sano orqali emas, balki falsafiy bilimlarni egallash orqali erishadi, deb ta‘lim beradi. Ibn Rushdning bu falsafiy ta‘limoti O‘rta asrdagi YAqin va O‘rta Sharq mamlakatlarida, keyinchalik esa uyg‘onish davri Evropa mamlakatlarida

falsafiy qarashlarning rivojlanishida katta rol o'ynaydi. U O'rta asr xurfikrligining eng yirik namoyondalaridan biri hisoblanadi.

SHu sababli Ibn Rushdga va uning falsafiy ta'limotiga qarshi keyingi davr butun musulmon va xristian iloxiyotchilari qattiq kurash olib bordi.

SHunday qilib, biz yuqorida ko'rib chiqqan O'rta asr arab falsafasi deyilganda, islom dinini qabul qilgan va o'z asarlarini arab tilida yozgan, arab xalifaligiga qarashli xududlarda yashovchi mutafakkirlar tomonidan ishlab chiqarilgan "Qur'oni Karim" va "Xadisi SHarif"ga asoslanuvchi, falsafiy ta'limotlar majmuini tushunamiz. O'rta asr arab falsafasining paydo bo'lishi "Qur'oni Karim" ("Kalom")ning paydo bo'lishi bilan va keyinchalik islom iloxiyotida yuzaga kelgan ortodoks kalomchilar-mutakallimchilar va ratsional iloxiyot namoyondalari - mu'tazilliylar faoliyatlari bilan bog'liq holda yuz beradi. Bunda qadimgi Yunon falsafasida yuzaga kelgan platonizmning yangi ko'rinishi - neplotonizm bilan YAngi aritotelizmning birikishi O'rta asr arab falsafasida etakchi yo'nalish bo'lgan Sharq peripatetizmini keltirib chiqaradi. Sharq peripatetizmining navbatdagi - rivojlanishi O'rta asrdagi O'rta Osiyolik mutafakkirlar falsafiy qarashlarida o'z ifodasini topadi va rivojlantiriladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Tasavvuf atamasining ma'nosi nima?
2. Tasavvuf ta'limoti qachon va qaerda paydo bo'lgan?
3. Tasavvuf falsafasining mohiyati nimadan iborat?
4. Tasavvuf taraqqiyotining qanday bosqichlari mavjud?
5. Markaziy Osiyoda qanday tasavvuf tariqatlari paydo bo'lgan?
6. IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo xalqlarini ijtimoiy-falsafiy tafakkurini qanday omillar jadal rivojlantirdi?
7. IX-XII asrlar Markaziy Osiyoda tabiiy-ilmiy bilimlar qaysi qomusiy olimlar Tomonidan rivojlantirildi?
8. Muso Al-Xorazmiy va Ahmad Al-Farg'oniylarning tabiiy-ilmiy qarashlary haqida gapirib bering.
9. Mustaqillik sharoitida dinga munosabatning tubdan o'zgarishi nimalarda ko'rinadi?

10. Diniy aqidaparastlik va ekstremizm - diniy qadriyatlarning totalitarizm tafakkuri ruhida gʻarazli talqini sifatida.

11. Din va maʼnaviyatning umumiy va farqli jihatlari nima?

12. YOsh avlodni milliy maʼnaviyatimiz anʼanalari ruhida tarbiyalashning qanday yoʻllari bor?

13. Hozirgi gʻarazli “oqimlar” va ularning koʻzlagan maqsadlari nima?

14. “Dinda zoʻrlash yoʻq” iborasining mazmunini sharhlang?

15. Jaholatga qarshi maʼrifat deganda nimani tushunasi?

16. Maʼnaviyatda ilm va imon nisbati.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Al-Buxoriy Hadislar I-IV tomlar.-T.: Meros 1990-1992.

2. Iskandarov B. Tasavvuf falsafasi.- T.: 1995.

3. Moʻminov I.M. Amir Temurning Oʻrta Osiyo tarixida tutgan oʻrni va roli T.:Fan 1993.

4. Moʻminov I.M. Oʻzbekiston ijtimoiy - falsafiy tafakkuri tarixidan. T.:Fan1994.

5. Falsafa.Oʻquv qoʻllanma. T.: Sharq, 1999.

6. Falsafa.Maʼruzalar matni. T., Moliya instituti 2000.

7. Azamat Ziyov. Milliy tuzugimiz.- "Fidokor", 2004 yil 24 avgust.

8. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T., 2002.

9. Yoʻldoshev S. va boshq. Yangi va eng yangi davr Gʻarbiy Evropa falsafasi. T., 2002.

8-MAVZU: AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA MA'NAVIYAT VA MA'NAVIY HAYOT

Reja:

1. Amur Temur buyuk davlat arbobi va yuksak ma'naviyatga ega bo'lgan dono hukmdor ekanligi.
2. "Temur tuzuklari" asarida huquqiy, xulq-atvor, ilm-fan va odob-axloq me'yorlarining ifodalanishi.
3. Temur va temuriylar davri falsafasining umumiy xususiyatlari.
4. Taftazoniy va Jurjoniyni falsafiy qarashlari.
5. Mirzo Ulug'bek va Ali Qushchilarning tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlari.
6. A.Navoiyning gumanistik falsafasi.

Amur Temur (1336-1405) XIV asrda buyuk temuriylar davlatiga asos soldi. 1,5 mln.kv.km hududda O'rta Osiyo, Qozog'iston, SHimoliy Kasbiy, SHimolda Urol, g'arbda Sibir, Kustanay soyliklari, Sharqda Markaziy Qozog'iston va Tyanshan janubiy etaqlari, Pomir tog'liklari, Kopetdog' oldi hududlarida o'z imperiyasini tuzdi. 27 ta podsholikning taxtini egalladi.

Temuriylar mamlakatni 3 asrga yaqin boshqaradi. Amur Temur hayoti va faoliyatida 2 davrda 2 davr ko'zga tashlanadi: 1.1360-1388 yillarni o'z ichiga oladi. Temur bu davrda Mo'g'ul xonligidan ozod qilib Mavorounnahrni birlashtirdi. 2. 1386-1402 yillargacha bo'lgan davrlar. Bu davr Temurning 3 yillik, 5 yillik, 7 yillik deb ataluvchi harbiy yurishlari bilan xarakterlanadi.

Avvalo shuni aytish joizki, CHig'atoy avlodidan bo'lgani Tormoshirinxon (1326-1334) o'ldirilgandan keyin Movarounnahrda barqarorlik kuchaydi. Lekin ularning birontasi ham kuchayib borayotgan feodal tarqoqligiga barham berishga kuchi etmadi. CHig'atoydek mashhur bir mamlakat 10 ga yaqin mustaqil beklarga bo'linib ketdi. Masalan, Kesh viloyatida Hoji barlos o'zini hokim deb e'lon qildi. Ho'jan va unga qarashli erlarida amir Boyazid jaloir mustaqillik e'lon qildi. Bir-birlari bilan talonchilik urushlari boshlanib ketdi.

Mo'g'iliston xoni Tug'uluq Temirxon (1348-1363) bu porakandalikdan foydalanib 1360 yi fevralida sanoqsiz lashkarlar bilan Movarounnahrda bostirib kirdi. Sayram mo'g'ilga qarshilik ko'rsatmay taslim bo'ldi. Sirdaryoning o'ng va so'l tomonlari ham shu zaylda egallandi. O'zini hokim xon deb atagan boshliqlar ham qochib keta boshladi yoki mo'g'il qo'shinlariga qo'shildi. Lekin halqqa qiyin bo'ldi. Mug'ullar 1369 yilgacha movarounnaxrda xo'jayinlik qilishdi. Urushlar to'qnashuvlar hammaning tinkasini quritdi. Vatan ozodligi va mustaqilligi yo'lida jonini tikkan Amir Temur bo'ldi. Markazlashgan mustaqil davlatga asos soldi. Har qanday davlat o'z faoliyatida ma'lum ijtimoiy guruhning maqsad va manfaatlarini himoya qiladi. Masalan, quldorlik davlati qul egalarining feodal davlati yirik er-suv va mulk egalarining va hokazo. Temuriylar davlati ham mol-mulk egalarining davlati edi.

Amir Temur ko'p yillar davomida davmo etgan feodal tarqoqlik urushtalashlar oqibatida vayron bo'lgan xalq xo'jaligini tiklash shaharlarni qayta qurish va mamlakatni obod qilishda zo'r tashabbus va jonbozlik ko'rsatadi. Masalan Samarqand va Banokat shaharlari 1218-1219 yillarda mo'g'ullar tarafidan tamoman fayron etilgan edi. Buxoro, Nasaf (Qarshi) va boshqa shaharlar ham nochor ahvolga tushub qolgan edi. Shaharlarni tiklamasdan obod qilmasdan turub mamlakatda hunarmandchilik va savdo-sotiqni rivojlantirib bo'lmas edi.

Amir Temur shaharlarni tiklash va obodonlashtirish ishiga hoqimiyat tepasiga kelishi balanoq astiydil kirishdi. Masalan, 1371-1372 yillarda poytaxt Samarqandning buzulib ketgan hisori (qal'a) va uzunligi 70 chaqirim atrofida bo'lgan devorini tiklatdi. O'shanda Shahriston (tashqi shahar) va uning 6 darvozasi (SHayzoda Ohanin, Feruza, So'zangaron, Korizgoh, CHorsu) ichida 4 qavatli 2 ulkan saroy Ko'k saroy va Buston saroy bunyod etildi, shahar ko'chalari va bozorlari obod qilindi. SHohi Zindada O'lja oyi (O'ljoy Turkon og'a) Tug'liq tegin, Qutlug' Turkon og'a SHirinbeka maqbaralari, xonaqoh va CHortoq qurildi. Temurning rag'batini bilan Samarqand CHorsusida Tim va shaharning u boshidan bu boshigacha kesib o'tgan shoh ko'cha Ruhobod maqbaralari ham qurildi.⁸

⁸ Аҳмедов Б. Амир. Темурнинг тарихдаги ўрни. Мулоқот, 1996 № 5,4-9-бетлар

Amir Temur o'z ulkan imperiyasini usul-usul qilib iroda qilgan. Movarounnahrda boshqa barcha o'lka va mamlakatlarni u 4 usulga bo'ldi:

1. Qobul g'azna va Qandahorni to Sind daryosigacha bo'lgan erlar bilan qo'shib va 12 ming kishilik qo'shin bilan to'ng'ich o'g'li Amirzoda Jahongirga berdi. Uning vafotidan keyin esa (1376) u viloyatlarga Balx mamlakatini ham qo'shib Jahongirning o'gli Mirmuhammadga in'om qildi.

2. Ikkinchi o'gli Umarshayx Farg'ona o'lkasi, so'ngra 1393 yili Fors viloyatini berdi. O'g'lini Farg'ona ketishda 10 ming kishilik qo'shin bilan jo'natdi.

3. Uchunchi o'g'li amirzoda Mironshoh 1380 yili 10 ming kishilik qo'shin bilan Xuroson mamlakatiga tayinlandi. 1383 yili esa unga g'arbiy Iroq va Ozorbayjonni (markazi Tabriz) ulus qilib berdi. (Xuroson-Eronning shimoliy-Sharqiy qismi).

4. Xurosonga esa o'sha yili (1483) kenja o'g'li amirzoda SHohruhni tayin qildi va 8 ming kishilik qo'shin bilan Afg'onistonning shimoliy-g'arbiy qismidagi shahar) junatdi.

Uluslar shunchaki mustaqil hukmdorga o'xshardi. Ularning o'z devonlari, xazinasini va qo'shini bo'lgan. Lekin ularning ixtiyoriy shahzodalari qo'lida edi.

Birinchidan, ular ulusning muhim ishlarini otasi va markaziy hukumat bilan kengashib qilishardi.

Ikkinchidan Amir Temur ularning yonida o'zining ishonchli odamlarini tutardi.

Uchunchidan, ulus hokimlari xirojning bir qismini markaziy davlat xazinasiga jo'natib turishlari zarur edi va zarur bo'lib qolsa otasi yoniga qo'shin borib xizmat qilishga majbur edi.

Amir Temur markaziy davlat tizimini ixcham va ishchan qilib tuzdi va bunda songa emas sifatga e'tibor berdi. Davlat ishiga imnotli diyonatli kishilarni o'tqazdi. Davlatni borqarishni 4 omilga bog'liq deb bildi:

1. Saltanat 2. Xazina 3. Qo'shin (sipoh masalasiga) 4. Raiyat (qora xalq). Saltanatni yuritishda vazirlar masalasiga e'tibor qaratildi. Vazir 4 sifatga ega

bo'lishi: 1) asllik va toza nasllik 2) aqlu farosatlilik 3) raiyat va sipoh ahvolidan boxabarlik 4) sabr-toqatlilik va tinchliksevarlik. Amir Temur tuzgan markziy davlat tizimini bor- yo'g'i 7 vazir boshqargan: 1) Mamlakat va raiyat vaziri (vaziri a'lam –Bosh vazir) 2) Sipoh vaziri (sipohning ta'minoti va ning umumiy ahvoli) 3) Moliya ishlari vaziri (egasiz-davlatga qarashli er-suv va mulk 4) Saltanat ishlarini yurituvchi vazir (kirim-chiqim masalasida) 5) Adliya ishlari vaziri bo'lib qozilar devonga rahbarlik qilgan. 6) Devonni mushrifga rahbarlik (voqea-hodisalardan xabardorlik) 7) Xorijiy mamlakatlar bilan bo'ladigan munosabatlarga mutasaddilik. Amir Temur saltanatni boshqarishda kengashmashvarat va maslahatga alohida e'tibor bergan. Kengash –bu yaqin ishonchli odamlar bilan muhim davlat ishlari yuzasida qilinadigan maslahat, yig'ilish. Mashvarat –esa mashoyih, ulamo fuzalo, vuzaro va boshqa arqoni davlatni to'plab qilinadigan yig'ilish. «Garchi ishning qanday yakunlanishi taqdir pardasi ortida yashirin bo'lsada deydi, u aqli raso va xushyor kishilardan kengashu tadbir istab fikrlarni kengashu tadbir istab, fikrlarni bilmoq lozim». Davlat ishlarinining 9 ulushini deydi u , kengash tadbir va mashvarat bilan qolgan bir ulushini qilich bilan hal qildim»

Amir Temur ma'naviy salohiyati Turkiston davlati idora qilish, uning ichki va tashqi siyosatini belgilash bilan izohlanadi. Movarounnahrning qadimiy iqtisodiy madaniy shuhratini qayta tiklash yillariida uning ma'naviy salohiyati yanada kamol topdi va ijtimoiy hayotda to'laligicha namoyon bo'ldi. Ana shuning uchun ham mamlakat ijtimoiy hayotning barcha tomonlari, davlat idora tizimi iqtisodiy moliyaviy dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo madaniyat, fan me'morchilik harbiy halqaro aloqalar islom, dini, shariat va boshqa sohalar maqsadga muvofiq rivojlanadi. Amir Temur davlatni boshqarishda, uning ichki va tashqi siyosatini belgilashda, xalq ommasi, mansabdor shaxslar olimu fuzalolar, islom rahnomalariga munosabatda Allohga iymonga, tafakkurga, kitobga va eng so'nggi choralarga qilichga asoslanib ish yuritdilar hukm chiqardilar.

Sohibqiron Amir Temur o'z hayoti davomida ko'plab shaharlar, masjidu madrasalar, maqbalalar xonaqolar qal'a-qasrlar bog'rog'lar sug'orish inshootlari

ravon yo‘llar ko‘priklar barpo ettirdi. Ularning ba‘zilarini o‘g‘illari nabiralari saroy malikalari, islom rahnomalari nomi bilan atashga da‘vat etdi. Biroq barpo etilgan inshootlarning birontasiga ham Amir Temur nomi berilmadi. Bunga uning o‘zlari hohish bildirmadi. Amir Temur Xitoy chegaralaridan boshlab to Sharqiy Rum va Misr erlarigacha bo‘lgan xududlarni islom bayrog‘i ostida yagona davlatga birlashtirdi.⁹

Temur davrida Samarqand yangicha usulda qayta qurildi. Mug‘ullar xukmronligi davrida ya’ni keyingi 140 yil davomida hech qanday biror bir katta bino qurilmagan edi.

Demak. Amir Temur buyuk davlat arbobi va yuksak ma’naviyatga ega bo‘lgan dono xukmdor bo‘lib, ham siyosiy ham ma’naviy jihatdan juda katta tarixiy ahamiyatga egadir. Bular:

1. Amir Temur XIV asrdayoq mamlakat va mintaqalararo munosabatlarni chuqurlashtirib iqtisodiy makonga birlashtirishga harakat qildi. Integratsiyani ishlab chiqib Buyuk ipak yo‘li o‘tgan mamlakatlar o‘rtasida madaniyatlar muloqotini boshlab berdi.

2. Amir Temur davlat tizimi va boshqaruvni tashkil etishda o‘ziga xos maktab yaratdi, adolatli jamiyat qaror toptirishda qonun ustivorligiga rioya qildi.

3. Amir Temur davlatchilik tamoyillarini rivojlantirdi, uni aql-idrok salohiyatiga, taktik va strategik asosida shaqllantirdi.

4. Amir Temur sadtanati ma’naviyat va oliy darajadagi madaniyatga yo‘g‘irilgan saltanat edi...

2. «Temur tuzuklari» asarida huquqiy, xulq-atvor, ilm-fan va odob-axloq me’yorlarining ifodalanishi. «Temur tuzuklari» - Amir Temur tomonidan XIV-XV asrlarda yozilgan, boshda turk tilida chop etilgan. Asar 1783 yilda ingliz, keyin boshqa tillarda nashr etilgan. O‘zbek tiliga birinchi marta forschadan A. Sog‘iniy (1885-1976) va H. Karimovlar tarjimasi, B. Ahmedov tahriri ostida (dastlab «Guliston» jurnali, 1-son 1967 yil, 16-17 sahifalarda) 1991 yilda g‘.g‘ulom nomidagi nashriyot-matba birlashmasida chop etilgan.

⁹ Мансур олтин Ғли. Амир Темурнинг маънавий салоҳияти. Мулоқот 1996 №4, 20-20-бетлар

«Temur tuzuklari»da Amir Temur va 1342-1405 yillar orasida Movarounnahrning ijtimoiy-siyosiy ahvoli, qo'shni mamlakatlar va xalqlar bilan bo'lgan o'zaro munosabatlar haqida hikoya qilinadi. «Temur tuzuklari» da Amir Temurning asosiy doktrinasi – jamiyatga, ijtimoiy – siyosiy hayotga qarshi, birlashgan qudratli feodal davlatning siyosiy va axloqiy prinsiplari ifodalangan. «Temur Tuzuklari» - podsholarning turish-turmush va odob-axloq me'yorlarini belgilovchi risoladir.

Asar 2 qismdan iborat:

1. Birinchi qismda jahon tarixida mashhur fotih, sarkarda va iste'dodli davlat arbobi sifatida nom qoldirgan Amir Temurning 7 yoshi (1324) dan to vafotiga (1405 yil 18 fevral) qadar kechgan hayoti va ijtimoiy –siyosiy faoliyati, aniqroq uning Movarounnahrda Markaziy hokimyatni qo'lga kiritish, feodal tarqoqlikka barham berish va markazshlashgan davlat tuzish.qo'shni yurt va mamlakatlarni masalan, Eron hamda Afg'oniston o'z tasarrufiga kiritish, Oltin O'rda hukmdori To'xtamishxon (1376-1395), butun Evropaga qo'rquv va dahshat solgan Turkiya sultoni Boyazid Yildirim (1389-1402) ga qashri va nihoyat buyuk jahongirning Ozarbayjon, Gruziya va Hindistonga qilgan harbiy yurishlari ixcham tarzda bayon etilgan.

2. Ikkinchi qism jahongirning nomidan aytilgan va uning toju taxt vorislariga atalgan o'ziga xos vasiyat va pand nasihatlaridan iborat. Unda davlatni iroda qilishda kimlarga tayannish, boshliqlarini saylash silohiylarning maoshi mamlakatlarni boshqarish tartibi, davlat arboblari va boshliqlarning burch va vazifalari, amirlar vazirlar va boshqa mansabdorlarning toju taxt oldida ko'rsatilgan alohida xizmatlarini taqdirlash tartibi va boshqalar xususida gap boradi.¹⁰

Amir Temur davlatni boshqarishda o'zidan avval o'tgan hukmdorlardan farq qilib, davlat va mamalkat boshqarishda 1yoki 2 tabaqaga emas balki aholining barcha tabaqalariga suyandi «Temur tuzuklari» da aytilishicha davlat asosini 12 ijtimoiy toifa tashkil qiladi: (Bu O'zR Konstitutsiyasining 9-moddasiga ko'ra

¹⁰ Темур тузуклари .Т.: Ё.Ўлом номидаги нашриёт, 1991 6-бет

jamiyat va davlat hayotining eng muhim masalalarini xalq muhokamasiga taqdim etish, umumiy ovoz-referendumga qo'yiladi):

1) sayyidlar (payg'ambarlar avlodi), ulamo mashoyix, fozil kishilar..... 2) ishbilarmon donishmand kishilar..... 3) xudojo'y, darvesh, qalandaralar..... 4) nuyonlar amirlar, ya'ni harbiy kishilar, mingboshilar..... 5) sipoh va raiyat..... 6) maxsus ishonchli kishilar.... 7) vazirlar va sarkotiblar. 8) hakimlar va tabiblar, munajjimlar va muhandislar 9) tafsir vahadis olimlari. 10) ahli hunar va san'atchilar, hunarmand, kosimblar 11) sufiylar (dalat v sipohgirlik karomatlar ko'rdim) 12) tojor (savdogar) va sayyohlar: xorij bilan savdo-sotiq Uning taqdirini 3 narsa: podsho xazina va askar hal qiladi: Qo'shni asosan o'n, yuz, ming va tumanga, o'n kishilik harbiy bo'linma tepasida turgan boshliq-o'nboshi, shuningdek yuzboshi, mingboshi, tuman boshlig'i no'yon deb talgan. Asarda ularning haq-huquqlari, oylik, maoshi ham aniq ko'rsatilgan. Masalan oddiy sipoh mingan otining bahosi barovarida, bahodirlar 2-4 ot barovarida kabi moash olishgan.

Temur o'zining ulkan imperiyasini biz yuqorida aytgan 4 ulusga bo'lib boshqargan.

Temur davlatini 7 nafar vazir boshqargan (1-savolda aytganmiz.) «Temur tuzuklari» da qilich chopishda o'zini ko'rsatgan bahodirlar 1 –marta o'nboshi. 2-marta o'zini ko'rsatsa, yuzboshi, 3-marta esa mingboshi etib tayinlasinlar, degan. Jang va xizmatda o'zinir ko'rsatgan amirlar rag'batlantirilgan. qaysi bir amir biron qo'shinni mamlakatni olsa 3 narsa –imtiyoz bilan siylangan:

1) tug', nog'ora va bahodirlik martabasi bilan: 2) davlat kengashlariga bemalol kirish huquqini bergan: 3) biron srahadning noibligi siylangan, in'om etgan Temur tuzgan qo'shin o'zining strategik va taktik mahorati bilan o'sha davrning eng mukammal va kuchli armiyalaridan hisoblangan. «Temur tuzuklari» da o'sha qo'shinning tuzilishi, qurollanishi, harbiylilik san'ati haqida muhim ma'lumotlar keltirilgan.

Amir Temur el-yurtni o'z tasarrufiga va itoatda tutish uchun 12 tuzuk tutdi:

Podshohlar bir soʻzlik boʻlishi va aytgan soʻziga amal qilishi, belgilangan har bir ishini bilib qilishi lozim.

Har bir ishda adolatpesha boʻlishi, atrofida ham shunday kishilarni tutishi zarur.

Ne ishniki qilar boʻlsa, oʻzi hukm chiqarsin.

Biror ishga azmu qaror qilar ekan, qaroridan qattiq tursin.

Uning amiru farmoni hamma uchun vojib boʻlsin.

Podshohlik ishlarini biron boshqa kimsaga ishonib berib qoʻymasin.

Ne ish qilmoqchi boʻlsa, boshqalar bilan kengashsin, lekin maslahatning foydasini olsin.

Saltanat. Ariyat va sipoh ishlarida yaxshi-yomon gaplar eshitsa, haqiqat qilib shoshmasdan mulohaza bilan hukm chiqarsin.

Sipoh va raiyat oldida oʻzini haybatli va jiddi tutsinki, hech kim boʻyin tovlash va gap qaytarishga jurʻat etolmasin.

Raiyat xazina, lashkar va saltanat podshohning hukmi ostidadir, u buni doimo esda tutmogʻi lozim

Saltanatni iroda qilishda boshqani oʻziga sherik qilmaslik kerak.

Ahli kengashdan ogoh va hushyor boʻlmogʻi lozim, chunki koʻpincha ayb axtaradilar va uni tashqariga tashiydilar.

Temur tuzgan bu davlat barcha ijtimoiy tabaqalarga suyanan va qonun asosida boshqariladigan yangi bir-davlat edi. «Saltanatim binosini, -deb yozadi Amir Temur –dini islom toʻra va tuzuk (qoun-qoida) asosida mustahkamladim. Saltanatimni boshqarishda uchragan har qanday ishni tuzukka binoan qildim».

Amir Temur davlatida asosiy qonun vazifalarini bajargan musulmon huquqi islom taʼlimotiga asoslangan. Imom Buxoriy, at-Termiziy, Naqshbandiy, Ahmad Assaviy, Burxoniddin Margʻiloniylarning asarlarida Qurʼon taʼrifi bilan birga musulmon huquqi sharhi berilgan. SHariat keng va mukamal ishlangan huquq qomusi boʻlib, unda turmushning turli-tuman sohalari: diniy-oilaviy, halqaro fuqarolik, jinoiy, axloqiy normalar ifodalangan.

SHariatda huquq ilmi yaxshi ishlangan bo'lib, u asosan: 1) diniy qoidalarini, ilohiyatni o'rganuvchi va 2) tarkibiy huquq ilmning turli sohalariga tegishli bo'lgan qoidalarini o'rganuvchi ikki qismidan iborat. Unda davlat va huquqning paydo bo'lishi va mohiyati ilohiy kuchga bog'langan holda o'rganiladi. Davlat va qonunlarni yaratuvchi Olloh bo'lsa, uning erdagi vakili davlat boshlig'i-shohdir. Bu qoidaga asosan avval ilohiy qonunlarning mavjudligi va undan kelib chiqadigan inson tomonidan qabul qilingan qonunlar to'g'risidagi g'oyalar o'rganiladi. Diniy maktablarda va madrasalarda huquq ilmning al-fikh, ilm at-tafsir Qur'on haqidagi tafsir, ilm-hadis ilm, al kalam ilm al-farz, ilm al usul fikh sohaları o'rganiladi. Amir Temur va temuriylar davrida huquq imlning bu soxalari anada rivojlandi.

Amir Temur o'gitlarini quyidagi guruhlarga ajratish mumkin a) din va shariat b) davlat va uni iroda qilish v) kengash o'tkazish g) podsho va vazirlar.

Axloq va odob haqidagilarga quyidagilar kiradi: a) adolat va adolatsizlik: b) so'z va ishning birligi v) do'st va dushmanlik: g) botirlik va qo'rqqoqlik d) so'z va shirinsuxanlik.

«Temur tuzuklari» da xulq-atvor: axloq va odobga oid o'git nasihatlar berilgan . Amir Temur hech kimga g'azab bilan qattiq muomala qilmagan. O'z «Tuzuklarida» g'azab va qattiqqo'llik bilan qilingan muomalani tangri taoloning g'azabiga duchor bo'lish, o'z holini tang qilishdir, deb yozadi. «SHirin so'z aytib g'animni imonga kiritgin». Til qilichdan o'tkir, bir kalima shirin so'z qilichni qinga kitar, deydi.

Amir Temur Tafakkur, qilich iymon, kotibga e'tiqod qo'ygan. «Millatning dardlariga darmon bo'lmoq vazifangizdir «Kuch adolatdadir», «Bir kunlik adolat yuz kunlik toat-ibodatdan afzal», «Adlu ehson bilan jahon gulshani obod bo'ladi» «Adovat emas, adolat engadi» «Qudratimizga shak-shubhangiz bo'lsa, biz qurgan binolarga boqing» va hokazo.

Amir Temur dunyo madaniyatiga ma'naviyatiga beqiyos hissa qushgan mutafakkirdir. Amir Temur qurdirgan Bibixonim masjidi (1404) Oqsaroy qasri (1380-1404) Dorus-soadat maqbarasi (1380) oliy imoratlardir.

Amir Temur shaharlarda ilm-fan madaniyatni rivojlantirish uchun ko'plab ilmiy muassasalar qurishga amr qilgan. Tabrizda masjid. SHerozda saroy qurdirgan. Ilmgohlarda diniy bilimlar bilan birga danyoviy fanlar ham keng o'qitilgan. Talabalarga o'z davrining yirik allomalari dars berganlar. Madrasa mudarrislariga ko'p moash to'lagan, ular farovon hayot kechirganlar. «Temur tuzuklari» da «Sayyidlar, ulamoyu, mashoyix, oqilu donolar...tarixchilarni...e'tiborli kishilar hisoblab hurmatalarini joyiga quydim. Ular bilan qimmatli fikrlashdim» ...

Amir Temur garchi Turon zaminida olimlar, muhandislar, ustalar, etarli bo'lsada Hindiston, Iroq va Erondan ham olimu fuzorolarni Samarqandga olib kelgan. Amir Temur qaysi mamlakatni egallasa uning noyob o'ljasi-shu o'lkaning rassomlari, mohir ustalari hisoblangan. U o'sha erlik olimu ulomalarga mehribonlik ko'rsatgan.

Amir Temur boshqargan tizim mamlakat uchun shubhasiz ilm-fan taraqqiy etgan davr bo'lgan. Bu davrda o'lkada madrasalar ta'sisi etilgan. Madrasalarga diniy fanlar bilan baravar matematika, me'morchilik, astronomiya, adabiyot, tarix, musiqa kabi fanlarning o'qitilishiga alohida e'tibor berilgan. «Temur tuzuklari» da aytilishicha, musullarga diniy madrasalarda a'lim berish, shariat aqidalari va islom dini ilmlari: tafsir, hadis, fiqxdan dars berish uchun sohibqiron tomonidan har bir shaharga olimlar va mudarrislar tayin qilingan.

XIV-XV asrlarda Samarqandda tasviriy va miniatyura san'ati ham rivoj topdi. Bog'i taxta qorachi, Bog'i Davlatobod va boshqa chorbog'lardagi qasrlarning davoriga ishlangan turli mavzulardagi rasmlar yuksak did va zo'r iste'doddan guvohlik beradi...

Amir Temur davrida Samarqand, Buxoro, Kesh va Movarounnahr hamda Turkistonning boshqa shaharlarida xalq amaliy san'ati: zragarlik, zardo'zlik, sangtaroshlik, yog'och o'ymakoriligi kayui san'atlar keng rivoj topdi. Oltin, kumush, bronza va qimmatli toshlardagi ishlangan zebi-ziynat ashyolar va uy ro'zg'or buyumlari, Go'ri Amir, SHohi Zinda, CHilstun va boshqa chorbog'lardagi qasrlarning ustun va shiftlariga ishlangan uymakorlik san'ati namunalari, doshqozon va shamdonlarga qilingan bezaqlar bunga dalildir...Samarqandda

yangicha san'at yuzaga keldi. Original, o'ziga xos me'morchiligi, san'ati xususiyatlarini hamda O'rta va YAqin Sharqda rivojlangan badiiy tafakkurini o'zida ifoda qildi.

XIV-XV asrlarda O'rta Osiyo rassomchiligi, naqqoshligi sohasida o'rta asr an'anaviy adabiy syujeti bilan birga zamonaviy mavzudan foydalanish, janrlar, kompozitsiya xilma-xilligi, rasm ishlash mahoratini mukammallashtirish kabilarga intilish an'anasi ko'zga tashlandi...

Oilada odob-axloq me'yorlari masadasi: Rivoyat qilishlaricha Sohibqiron harbiy yurishlarning birida Eron tomonga borib Sultoniya shahri atrofida xonadonlarga lashkarlarini joylashtirib, harbiy mashqlar o'tkazib turardi. U bomdod namozdan so'ng lashkarlaridan xabar olish uchun tashqariga chiqadi. Ko'rdiki bir ayol ko'chada ot etaqlab ketayotgan ekan. «Nechun mening saltanatimda ayollar o'z yumushlarini qilmasdan erlar ishini bajarmoqda. Jahli chiqibdi. Ayolning qaerda yashashi, eri bor-yo'qligini aniqlash uchun navkarini yuboradi. Uning uy-joy, eri ham borligini bilgach, erini huzuriga chorlabdi. «Nechun ayolni tahqirlab erkaqlar ishini buyurursen?», -deydi. Oilamda xotinim va ikki nafar bo'yi etgan qizim bor. Hozirda 10 chog'li sizning askarlaringiz ham yashamoqda. Men qizlarim va ayolimni nomahramlar oldida qoldira olmay, majbur bo'lib otni o'tlatmoqqa buyurdim, deydi. Keyinchalik Amir Temur butun arkoni lashkarlarini yig'ib, shunday amr etibdi: «Mening arkoni davlatimda yoki harbiy yurishlarimda, qaerda bo'lishimizdan qat'i nazar, askar va kishilar hech qachon xonadonlarga joylashtirilmasin. Ochiq erlarda o'zlariga boshpana va o'tov tiksinar». O'tmishda ma'naviy kamolotga intilgan shogirdlar (muridlar) o'zlarini tamomila ustoz (murshid) ixtiyoriga topshirganlar SHogird faqatgina ixlos va sadoqat ila komil ustoz tarbiyasida etuklikka erishishi, ilm cho'qqilarini zabt etishi, qobihlik va razolatga etaqlovchi shaytanat vas-vasalardan saqlanishi mumkinligi haqida «Turkiston mulking shaymul mashoyoili» (Alisher Navoiy) bo'lgan Ahmad YAssaviy quyidagi hikmatni bejiz ijod qilmagan:

Piri mug'on xizmatida yugurib yurdim,

Xizmat qilib, ko'zim yummay hozir turdim.

Madad qildi, Azozilni kovlab surdim,
Andin so'ngra qanot qoqib uchdim mano.

Talabalikning dastlabki davrida ustoz talabada mavjud g'ururni singdirishga xizmat qilgan. SHogirddagi mag'rurlik illatini bartaraf etmoq maqsadida ustoz eng past, kishilar xazar qiladigan ishlarni bajarishni ham shogirdlariga buyurgan. Jumladan, ulug' mutafakkir Jaloliddin Rumiy ustozlari ila masjid va madrasa hojat joylarini poklashgan. Abu Rayxon Beruniy kutubxonadagi kitoblardan foydalanmoq uchun masjid hovlisini har kuni supirib sidirgan. So'fi Alloyor tavbasining ijobati uchun kishilarning tahoratiga xizmat qilgan. Bu xil allomalar ustozlar tomonidan buyurilgan ishni bajarmasliklari mumkin emas edi, chunki ustozning amri-haq. Aynan shu xil riyozatlar chekilgani tufayli g'ururi singan, xudbinlik urug'i qurigan va oqibatda nafsiy illatlardan forig' bo'lib, komillikka intiluvchi inson qolgan. YUZaki qaraganda, murshid shogirdiga jabr qilgandek tuyuladi. Lekin bu «jabr» muridni tarbiyalash va chiniqtirish uchun juda zarur ekan. SHu sabab «Ota mehridan-sutoz jabri afzal» degan purma'no maqol yaratilgan. Bunga monand Amir Temur: Piru komil shayx Bahouddin Naqshbandiyning: «Kam egin, kam uxla, kam gapir», degan pandu nasihatlariga amal qildim. Arkon davlatga, barcha mulozimlarga ham aytar so'zim shu bo'ldi: «kam englar-ocharchilik ko'rmysizlar, boy-badavlat yashaysizlar, kam uxlanglar-mukammallikka erishasizlar, kam gapiringlar-dono bo'lasizlar». Sohibqiron tomonidan barpo etilgan markazlashgan mustahkam davlat esa qariyb 1,5 asr o'z kuchini ko'satdi. Bu esa uning adolat va shariat asosida qurilgani, ustozlari, pirlari Tayibodiy, Sayid Mir Kulol, Sayid Barakalar o'g'itlariga amal qilgani bilan izohlanadi.

Demak, Amir Temurning tarix oldidagi xizmatlari benihoya ular:

Birinchiidan, u mamlakatning kuchayib ketgan feodal tarqoqligiga barham berib, el-yurtni o'z tug'i ostiga birlashtirdi, markazlashgan yirik feodal davlatiga asos soldi. Bu bilan ziroatchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq va madaniyat rivojiga mustahkam zamin yaratdi.

Ikkinchidan, Amir Temur bir qator xalqlar va yurtlarda mustamlakachilik zulmidan ozod bo'lishda yordam berdi. Masalan, o'sha davrning eng qudratli podshohlaridan hisoblangan Boyazid Yildirim (1389-1402) tor-mor qilib (1402) turklarning istibdodidan Bolqon yarim orolidagi xalqlar va mamlakatlarni ozodlikka chiqardi.

Uchinchidan, Turkiston zaminini ziroatchilik hunarmandchilik, ilm-fan va madaniyati rivojlangan ilg'or mamlakatga aylantirdi.

Mustaqillik va Amir Temur merosiga bo'lgan munosabatning o'zgarishi.

Amir Temur ulug' bunyodkor, ilm-fan va madaniyat homiysi sifatida tarixda qoldi. 1996 yil-Amir Temur yili deb nishonlanishi unutilmas voqea bo'ldi. Amir Temurning 660 yillik yubileyini Parijda YUNESKO tashkiloti 1996 yil 24 aprelda keng ko'lamda nishonladi. Nihoyat 1996 yilning 24 oktyabrida Toshkentda «Amir Temur va uning jahon tarixida tutgan o'rni» mavzuida xalqaro ilmiy konferensiya bo'lib o'tdi. Bu ilmiy anjuman dastlab Parijda o'tkazilgan tantanalarning mantiqiy davomi bo'ldi. Bu anjumanda 25 mamlakatdan yirik olimlar, tadqiqotchilar, jamoat arboblari ishtirok etishdi. Konferensiyada Islom Karimov «Amir Temur-faxrimiz, g'ururimiz» mavzusida ma'ruza qildi.

O'tgan 600 yil mobaynida Amir Temurga bag'ishlab yaratilgan asarlar soni Evropa tillarida 500 dan ziyod, Sharq tillarida esa 900 ga yaqin.

Amir Temur o'z davlatini aql-zakovat va huquqiy aos bilan idora etgan. Amir Temur «...Saltanatimning u chetidan bu chetigacha biror bolakay boshida bir lagan tilla ko'tarib o'tadigan bo'lsa bir donasiga ham zarar etmaydigan tirtib-intizom o'rnatdim» degan edi.

«Ma'rifatli Movarounnahr ro'xi, temuriylar davrida fan va san'atning gullab yashnaganini Evropada uyg'onish jarayoniga hayotbaxsh ta'sir etganini umumjahon taraqqiyotiga ko'maqlashganini anglab faxrlanamiz» degan edi.

«Siyosatda maslahat, mulohazakorlik, o'ylab ish qilish qurodi kuchidan ko'ra o'n baravar foydaliroqdir» degan dono so'zlar Amir Temurga mansubdir. Bu so'zlar hozirgi tilda nizoli masalalarni siyosiy muloqat, ogohlantiruvchi diplomatiya yo'li bilan hal qilishni bildiradi.

Amir Temur tarixiy xizmati yana shundan iboratki, uning harakatlari tufayli Osiyoda va Evropa davlatlarida tarixda birinchi marta yagona jug'rofiy-siyosiy makonda ekanliklarini his etdi. Umuman jahon madaniyati siyosiy va ma'naviy jihatdan Amir Temurning tutgan o'rni va tarixiy ahamiyati quyidagilardan iboratdir:

Birinchidan, Amir Temur XIV asrdayoq mamlakatlararo va mintaqalararo munosabatlarni chuqurlashtirish asosida insoniyat taraqqiyotini jadallashtirish zaruriyat ekanligini ko'rsatib berdi.

Ikkinchidan, Amir Temurning davlat tizimi va boshqaruvini tashkil etishda o'ziga xos maktab yaratdi. Hammaning qonun oldida tengligi va qonun ustivorligini ta'min etishi uning buyuk xizmatidir.

Bir yuz ellik yildan ortiq mo'g'il mustamlakachiligi XIV asrning 70 yillariga kelib sohibqiron Amir Temur boshchiligidagi mustaqillik uchun olib borilgan kurashlar tufayli barham topdi. Qadimiy Turon va Turkistonda Amir Temur boshchiligidagi davlat-qudratli va buyuk imperiya vujudga keldi. Amir Temur faqat Movorounnahrninggina hukumdori bo'lib qolmasdan, u Oltin O'rda, Eron, Hindiston, Kavkaz orti, Kichik Osiyo, Qora dengiz sohillari, Suriya va Misrgacha - jami 27 mamlakatni istilo qilib, juda katta va keng hududni o'z ichiga olgan buyuk imperiyani tashkil qildi. Amir Temur tufayli Markaziy Osiyo xalqlarining milliy mustaqillikka erishuvi nafaqat Movarounnahrning o'zida balki shu mintaqadagi boshqa mamlakatlarning ham ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida tub o'zgarishlarga olib keldi. Amir Temur nafaqat Movarounnahr xalqlarini mo'g'il mustamlakachiligidan xolos qildi, balki u shu bilan birga, o'zi istilo qilgan mamlakatlarda feodal parokandaligiga ham barham berib, butun malakatda nisbatan tinchilik va osoyishtalikni tartib-intizomni qaror topdirdi. Bu narsa o'z navbatida, mamlakatning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotining keng rivoj topishiga olib keldi. Amir Temur davlati tasarrufiga kirgan shaharlarda qayta tiklash, ta'mirlash ishlari, yangi binolar barpo etish avj oldirildi, ularda hunarmandchilik, shaharlar atrofida bog'-rog'lar qishloq joylarida esa irrigatsiya ishlari keng yo'lga qo'yilib, ekin maydonlari kengaytirildi, dehqonchilik ishlari

yaxshilana bordi. Tashlandiq, xorabozor erlar obod qilina boshlandi. Ayniqsa, shaharlar qurish gurkirab rivojlana boshladi, ularda esa ilm-fan, madaniyat va san'at gullay boshladi. Bu jihatdan Amir Temur imperiyasining poytaxti bo'lmish Samarqand g'oyat obod va ko'rkam shaharga, ya'ni shoir madh qilganday, «er yuzining sayqali»ga aylandi. Amir Temur hokimiyat tepasiga kelgach, u faqat davlat apparatini mustahkamlashga, mamlakatdagi mayda va yirik, lekin tarqoq feodallarni birlashtirishga harakat qilibgina qolmasdan shu bilan birga mamlakatning siyosiy qudratini oshirish uchun iqtisodiy qudratini ham oshirishga, keng xalq ommasining ma'naviyatini ham yuksaltirishga katta e'tibor berdi. U o'zi ishlagan xorijiy mamlakatlarda qo'lga kiritayotgan moddiy va ma'naviy intellektual boyliklarni o'z xalqi moddiy va ma'naviy-intellektual boyliklariga qo'shgan holda ularni elu yurt obodonchiligi, shahar va qishloqlarning gullab-yashnashiga, xalq farovonligiga sarf qildi. Amir Temur davrida qishloq xo'jaligi yaxshi rivojlandi. Mamlakatda qurilish inshootlari barpo qilinib, sug'orish shoxobchalari kengaydi, cho'llar (Mug'on cho'li) o'zlashtirildi, kanallar o'tkazildi, ko'priklar, yo'llar, karvonsaroylar qurildi. Buyuk Ipak yo'li tiklandi. Ayniqsa, Amir Temur mamlakatning ichki va tashqi savdosiga katta ahamiyat berdi. Sharqda Hindiston, Xitoy, SHimolda Rossiya, G'arbda Ispaniya, Fransiya, Angliya, Janubiy G'arb, O'rtaer dengizi qirg'oqlari xalqlari, arab mamlakatlari bilan qizg'in savdo-sotiq aloqalari o'rnatildi. Bularning bari Amir Temur davlatining iqtisodiy qudratini mustahkamlashga siyosiy va ma'naviy mavqeining oshishiga xizmat qildi.

Amir Temur va temuriylar davri madaniyatining rivolanishi va yangi bosqichga ko'tarilishidagi asosiy omil-movorounnahr xalqlarining IX-XII asrlarda erishgan madaniy yutuqlari (madaniy meros) bo'lsa ham, shu bilan birga, shu davrdagi qo'shni mamlakatlar bilan o'zaro madaniy aloqalar ham muhim rol o'ynaydi. Lekin Markaziy Osiyo xalqlarining XIV-XV asrlarda madaniyat va ilm-fan taraqqiyotida, xususan, falsafiy qarashlarining rivojlanishida IX-XII asrlardagi o'zimizning ajdodlarimiz tomonidan yuzaga keltirilgan madaniy-ma'rifiy merosni o'rganish va egallash alohida o'rin tutadi. Bu davr buyuk mutaffakirlari: Navoiy,

Jomiy, Binoiy, Qozizoda Rumi, Ali Qushchi, Jaloliddin Davoniy, Sa'diddin Taftazoniy, Mir Said SHarif Jurjoniylar xususan Amir Temur va temuriyzodalar dunyoqarashlarining shaqllanishi va takomil topishida qadimgi Yunon mutafakkirlaridan tortib, O'rta asrlardagi Sharq Markaziy Osiyolik buyuk olimlarning ilmiy merosi, islom dini ta'limoti muhim g'oyaviy manba' bo'lib xizmat qiladi. SHu manba'lar asosida XIV-XV asrlarda Amir Temur va temuriylar davri madaniyati, ilm-fani, san'at va adabiyoti, ijtimoiy falsafiy qarashlari vujudga keladi va rivojlanadi. Amir Temur va temuriylar davrida zargarlik san'ati, me'morchilik san'ati, musavvirlik, hattotlik va muqovasozlik san'atlari yuksak taraqqiy etadi, oltin, kumush va bronza eritadigan mohir ustalar, buyuk me'morlar, dunyoga mashhur naqqosh va rassomlar, minatyura san'ati vakillari etishib chiqadi. Amir Temur va temuriylar davrida, ayniqsa falakiyot, riyoziyot, handasa, geografiya, tibbiyot kabi tabiiy-ilmiy bilimlar; tarix, pedagogika, mantiq, axloqshunoslik, falsafa kabi ijtimoiy-gumanitar bilimlar yaxshi rivojlanadi. Ayniqsa, adabiyotshunoslik, she'riyat va nasr tez va kuchli rivojlanadi. Natijada, mashhur shoirlar yozuvchilar hattotlar etishib chiqadi.

XV asrning boshlariga kelganda Samarqandda falakiyot va riyoziyot fanlari kuchli taraqqiy etadi. Mirzo Ulug'bek asos solgan falakiyot maktabi, falakiyot rasadxonasi va u qurdirgan observatoriya o'sha davrda tabiiy-ilmiy bilimlar taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi.

Nihoyat, bu davrda falsafa va mantiq ilmlari bilan shug'ullangan yirik olimlar paydo bo'lib, bu sohalarga oid maxsus risolalar ham yaratiladi. Bunga misol qilib Sa'diddin Taftazoniy va Mir Said Jurjoniylar yaratgan asarlarni ko'rsatish mumkin. Mirzo Ulug'bek asos solgan falakiyot maktabi vakillari: Mansur Koshiy, Qozizoda Rumi, Ali Qushchi, G'iyosiddin Jamshid va boshqalar esa tabiatshunoslikning falsafiy masalalariga oid o'zlarining qimmatli fikrlarini ilgari surishadi.

Amir Temur va temuriylar davrida Movorounnahrda tasavvufning yangi oqimi – naqshbandiya vujudga keladi va u yassaviy tariqati bilan bir qatorda bu davr ma'naviyatining g'oyaviy asosi bo'lib xizmat qiladi. Islom dini esa bu davrda Amir Temur va temuriylar siyosatida mamlakatdagi ma'naviy birlik, madaniy

yuksalish, adolatni o'rnatish, huquq va tartibotni saqlash ishiga qaratiladi. Naqshbandiya va yassaviya tariqatlari islomga tayangan holda kishilarni ahloqiy poklikka, mehnatga, ilm-fanni egallashga chorlab, ular g'oyalarini targ'ib qilib, jamiyatning ma'naviy-ijtimoiy hayotida muhim rol o'ynaydi.

Umuman olganda, Amir Temur va temuriylar davrida falsafaga oid maxsus asarlar kam yaratiladi. Lekin ilg'or ijtimoiy-falsafiy fikrlar badiiy adabiyot asarlarida o'zlarining chuqur ifodasini topadi. Xususan, bu davrdagi adib va shoirlar Abdurahmon Jomiy, Ubayd Zakoniy, Lutfiy, Sakkokiy, Binoiy va ayniqsa, Alisher Navoiyning badiiy asarlari boy falsafiy mazmun kasb etishadi.

Xulosa qilib aytganda, Amir Temur va temuriylar davri Markaziy Osiyo xalqlari hayotida yuzaga kelgan lekin mo'g'illar istilosi natijasida Uyg'onish davrining qayta tiklanishi va uning yangi cho'qqisiga ko'tarilishi davri bo'ldi. Bu davr madaniyati va ilm-fani jahon madaniyati va ilm-faniga ulkan hissa bo'lib qo'shilib, uning yutuqlari jahon xalqlari madaniyati va ilm-fanining keyingi rivojlanishiga zamin bo'lib xizmat qildi.

Amir Temur shaxsi va faoliyati haqida gapirar ekanmiz, dastlab uning siyosiy sahnaga qadam qo'ygan davrdagi tarixiy vaziyat to'g'risida to'xtalish lozim. Amir Temur siyosat maydoniga 24 yoshida kirib keldi. Bu davrda butun Movorounnahrda boshboshdoqlik mahalliy feodallar o'rtasidagi o'zaro qarama-qarshilik avjga chiqqan, buning ustiga mo'g'il mustamlakachiligi mahalliy xalqqa xaddan tashqari kuchaygan bir holat kechmoqda edi. Bir yarim asrga yaqin muddat davomida mo'g'il mustamlakachiligi jabri-jafosini har tomonlama chekib kelgan oddiy fuqarolardan tortib, barcha siyosiy arboblardan va din peshvolarigacha nihoyatda og'ir davr edi. Jamiyatdagi ozodlik va taraqqiyotga bo'lgan manfaatlarni o'zida mujassam etgan Amir Temur ana shunday xoloskor va etakchi sifatida maydonga chiqdi. Demak, Amir Temur qadimiy Turon va Turkiston zaminida tasodifan paydo bo'lgan shaxs emas, unga jamiyatda ijtimoiy ehtiyoj mavjud bo'lgan. Qadimiy Turon va Turkiston zamini juda uzoq davrlardan oziqlanish jihatdan rivojlangan, madaniy merosi boy, madaniy, qatlamga ega bo'lgan joy

bo'lgan. Bu davrda o'zbek davlatchiligining tarixiy asoslari qaror topganiga Amir Temur zamonasida ikki ming yildan oshgan edi.

Amir Temur shaxsi haqida Prezidentimiz shunday degan edi: *«Xalqimizning uzoq o'tmish tarixida insoniy kamoloti va ijtimoiy faoliyati bilan dovrug' qozongan, nom taratgan, millatimiz faxri bo'lmish ulug' zotlar benihoya ko'p o'tgan. Ammo ular qatorida yulduzlararo quyoshday charaqlab turgan bir buyuk zot borki, u Vatanimiz kechmishi, buguni va ertasida behad yuksak o'rin tutadi. Ul muhtaram inson sohibqiron Amir Temur hazratlaridir».*

Hazrat sohibqiron shaxsiga to'xtaladigan bo'lsak, Amir Temur yoshlik chog'idan mard, dovyurak, g'ururli, o'tkir zehn va aqlu idrok sohibi bo'lib o'sadi. U turli dunyoviy va diniy ilmlarni, xarbiy san'atini chuqur egallaydi. 12 yoshda Qur'oni Karimni yod oladi, hadis ilmini chuqur o'rganadi. Oqibatda iymone'tiqodli, halol-pok, inson bo'lib etishadi.

U yoshligidan o'z oldiga ona yurtini mo'g'il bosqinchilaridan ozod qilish maqsadini qo'yadi va bu yo'lda kurash olib borib bosqinchilar zulmidan jafo chekkan el va elatlarning boshini qovushtiradi. Natijada 24 yoshda hokimiyatni qo'lga olib, o'z davlatini tuzadi. Uning bu davlati bir yuz ellik yillik mustamlakachilikdan qutilgan Turkiston xalqlarining mustaqil davlati edi. Amir Temur mamlakat qudratini har sohada yuksaqlikka ko'tarib uni butun dunyoga mashhur qiladi. U o'zining butun hayotining mazmuni betakror faoliyatining asosiy ma'nosi deb Vatan ozodligini uning mustaqilligini ta'minlashni tushundi.

SHavkatli Amir Temur bobomizning tarix oldidagi buyuk hizmatlari bizning bugungi kun mustaqilligimiz uchun ahamiyati nimalardan iborat? degan savol qo'yilsa, ularga quyidagi javoblarni berish mumkin:

Amir Temur eng avvalo murakkab tarixiy sharoitda o'z halqining boshini qovushtirib, mo'g'il istilochilariga qaqshatqich zarba berdi. Oqibatda mo'g'illar zulmidan qutulib, mustaqillikni qo'lga kiritib Turkiston zaminida ilk bor istiqloq bayrog'ini baland ko'tardi. Parokanda mamlakatlar, ellar va elatlarni birlashtirib, markazlashgan qudratli saltanat tuzdi. Natijada: «Adolat kuchda emas, kuch

adolatdadir»: - degan shior Amir Temur saltanatining barcha hududlarida birday amal qilib, bu tamoyil butun mamlakatning ahloqiy - ma'naviy me'zoniga aylandi.

Amir Temur o'z davrida qudratli va buyuk davlat qurdi. U qudratli davlat qurmasa, uning davrida betakror ma'naviy meros ham, buyuk obidalar ham bizgacha etib kelgan tarixiy yodgorliklar ham yuzaga kelmas edi. SHu jihatdan mustaqil O'zbekistonimiz mustahkamlayotgan davrda Amir Temur biz uchun buyuk davlat asoschisi sifatida juda ham qadrlidir. U o'z davrida buyuk o'zbek davlatchiligining poydevorini qurgan, yaratib bergan buyuk zotdir. Uning davlatchilik borasidagi fikrlari nafaqat o'z davri balki kelgusi avlodlar uchun ham katta ahamiyat kasb etdi. SHuni aytish kerakki Amir Temur o'z davlatini faqat kuchga suyanib boshqargan emas. Agar davlat faqat kuchga tayangan holda boshqarilsa, u uzoq davr yashamaydi. Buning misollari tarixda juda ko'p. SHu sababli Amir Temur o'z davlatini, avvalo, aql-idrok, zakovot va huquqiy asoslarga tayangan holda idora etadi. Bunga uning o'zining: «Davlat ishlarining to'qqiz ulushini kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushini qilich bilan amalga oshirdim»-degan fikrlari, yorqin misoldir.

Amir Temur faoliyatidagi biz uchun ibratli jihatlaridan yana biri shundaki, u savdo-iqtisodiy munosabatlar orqali xalqlar, mamlakatlar o'rtasida yagona iqtisodiy makon barpo etish sohasida buyuk yutuqlarga erishish mumkinligini o'z davrida to'g'ri tushunib etgan buyuk siymodir. «SHu sababli u o'z davrida Evropa va Osiyoni bog'lashga hizmat qilgan ulkan diplomatik ishlarni amalga oshiradi. Amir Temur buning uchun bir tomondan - Fransiya va Angliya, yana bir tomondan - Rim, Ispaniya, Italiya, Misr va boshqa davlatlar bilan aloqalar o'rnatib bu aloqalarni mustahkamlashga harakat qilgan. Buning uchun u Ispaniya qiroli Genrix III Fransiya qiroli Karl VI, Angliya qiroli Genrix IV saroylariga o'zining elchilarini yuborib, ayni chog'da ispaniyalik, fransiyalik, angliyalik, xitoylik va boshqa xorijiy elchilarni o'z saltanatida doim qabul qilib borgan. Bu haqda sohibqironning Fransiya qiroli Karl VI ga yozgan xatidagi quyidagi fikrlari diqqatga sazovordir: *«Siz o'z savdogarlaringizni mening saltanatimga yuboring. Biz ularni iliq qarshi olib, izzat-ikrom ko'rsatamiz. Biz ham o'z savdogarlarimizni*

sizning yurtigingizga yo‘llaymiz. Siz ham ularga hurmat ko‘rsating, ularga ortiqcha tazyiqlar qilinishiga yo‘l qo‘ymang. Sizga bundan bo‘lak talabim yo‘q. Zero dunyo savdo ahli ila obod bo‘lajak». Demak Amir Temur o‘z tashqi siyosatida xalqaro iqtisodiy-savdo aloqalarini keng miqyosda yo‘lga qo‘yishni, undan barcha xalqlarni avvalam bor, o‘zining xalqini barhamand etishni o‘ta muhim ish deb hisoblaydi.

Sohibqironning o‘z saltanatida bundan 600 yil avval bosh qotirgan va shu yo‘lda olib borgan tashqi siyosati, uning «dunyo savdo ahli ila obod bo‘lajak!» degan g‘oyasi bizning bugungi kunda ham qo‘shni davlatlar bilan barpo etayotgan «yagona iqtisodiy - savdo maydoni» yaratish uchun buyuk ibrat bo‘lib xizmat qiladi.

4) Sohibqiron Amir Temurning bunyodkorlik faoliyatlari bugungi kunda biz uchun ham juda muhim ahamiyatga ega. Prezidentimiz Islom Karimov aytganlaridek: «Bu ko‘hna dunyoda jahongirlar ko‘p o‘tgan, Ularning aksariyati faqat buzgan. Amir Temurning ulardan farqi shundaki, u umr bo‘yi bunyodkorlik bilan mashg‘ul bo‘lgan. U muborak zot aytganlarki: *«qay bir joydan bir g‘isht olsam, o‘rniga o‘n g‘isht qo‘ydirdim, bir daraxt kestirsam, o‘rniga o‘nta ko‘chat ektirdim».*

Amir Temur va temuriylar sa‘y-harakatlari bilan o‘z davrida qurilgan madrasalar masjidlar xonaqohlar, saroylar, bozorlar, ko‘priklar, yo‘llar, bekatlar, hammomlar, kanallar, qal‘alar va boshqa qator imoratu inshootlarning bog‘-rog‘larning son-sanog‘i yo‘q, Masalan, Amir Temurning bevosita rahnamoligida bunyod etilgan Bibixonim jome‘ masjidi, Go‘ri Amir va Ahmad YAssaviy, Zangi ota maqbaralari, Oqsaroy va SHohi Zindadagi me‘moriy mo‘jizalar; Bog‘i, CHinor, Bog‘i Dilkusho, Bog‘i Behisht, Bog‘i Baland singari o‘nlab go‘zal saroy-bog‘lar va boshqa inshootlar shular jumlasidandir. “Eng muhimi - deydi yurtboshimiz,- mazkur qurilishlar geografiyasi birgina Turkiston bilan chegaralanib qolgan emas. Buning isboti sifatida sohibqiron qadami etgan joylardagi tarixiy obidalarni eslashning o‘zi kifoya.”

Amir Temur Movarounnahr va Xurosonning shahar va qishloqlarida, hatto Janubiy Ozarbayjon Qobul va Bag'dod kabi uzoq shaharlarda ham obodonlik, bunyodkorlik tiklash ishlarini olib bordirgan, sug'orish inshootlarini qurdirgan» siymodir.

5) Ma'lumki, har qanday jamiyat ilm-fani ma'rifatsiz taraqqiy etmaydi. Buni teran anglagan sohibqiron Amir Temur hokimiyatga kelishi bilan chiqargan dastlabki farmonlaridayoq mamlakatda madrasalar barpo etish, ilm toliblariga nafaqalar tayinlash masalalariga katta e'tibor beradi.

U qaysi bir shaharga bormasin qaysi mamlakatni istilo qilmasin, eng avvalo, o'sha erdagi olimlaru fozillarga katta e'tibor berar, ular bilan uchrashuv suhbatlashar va bahslar olib borar edi, nihoyat kamtar ulardan haqiqiy bilimdonlarini Samarqandga taqlif qilardi va ularga, oilalariga shart-sharoit yaratib berib hurmat-ehtirom, mehr muruvvat ko'rsatar edi; o'zi esa tarix, tibbiyot, matematika, astronomiya, me'morchilik sohalarida yuksak salohiyatga ega edi.

6) Amir Temur jamiyatda kishilar iymon, e'tiqodsiz yashashi mumkin emasligini juda teran va to'g'ri tushunadi. SHu sababli u odamlarga din, iymon, ishonch va e'tiqod keraqligina har doim ta'kidlaydi. U o'zining «Tuzuklari»da: *«har erda va har vaqt islom dinini quvvatladim»* - deb yozadi.

Amir Temur Qur'oni Karimni yod bilgani, Hadisi shariflarni yaxshi egallagani uchun diniy bahslarda yirik ulomolar bilan ko'pincha bab-barobar so'z yuritib bahslashadi. U islom dini, musulmonchilik aqidalari jamiyat osoyishtaligi, ravnaqi, ijtimoiy adolat iymon butunligi, ma'naviy poklik uchun xizmat qilishni yaxshi tushunadi. Lekin shu bilan birga shaxsiy e'tiqodiga ko'ra, davlat davlatligini din esa dinligini qilishi kerak. Uning bu g'oyasi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini zarracha yo'qotgani yo'q.

7) Va nihoyat, shuni aytish kerakki, bir yuz ellik yildan ortiq mo'g'il mustamlakachiligi XIV asrning 70 yillariga kelib sohibqiron Amir Temur boshchiligidagi mustaqillik uchun olib borilgan kurashlar tufayli barham topdi. Qadimiy Turon va Turkistonda Amir Temur boshchiligidagi davlat – qudratli va buyuk imperiya vujudga keldi. Amir Temur faqat Movorounnahrninggina

hukmdori bo'lib qolmasdan, u Oltin O'rda, Eron, Hindiston, Kavkaz orti, Kichik Osiyo, Qora dengiz sohillari, Suriya va Misrgacha - jami 27 mamlakatni istilo qilib, juda katta va keng hududni o'z ichiga olgan buyuk imperiyani tashkil qildi. Amir Temur tufayli Markaziy Osiyo xalqlarining milliy mustaqillikka erishuvi nafaqat Movarounnahrning o'zida balki shu mintaqadagi boshqa mamlakatlarning ham ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida tub o'zgarishlarga olib keldi. Amir Temur nafaqat Movarounnahr xalqlarini mo'g'il mustamlakachiligidan xolos qildi, balki u shu bilan birga, o'zi istilo qilgan mamlakatlarda feodal parokandaliliga ham barham berib, butun malakatda nisbatan tinchilik va osoyishtalikni tartib-intizomni qaror topdirdi. Bu narsa o'z navbatida, mamlakatning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotining keng rivoj topishiga olib keldi. Amir Temur davlati tasarrufiga kirgan shaharlarda qayta tiklash, ta'mirlash ishlari, yangi binolar barpo etish avj oldirildi, ularda hunarmandchilik, shaharlar atrofida bog'-rog'lar qishloq joylarida esa irrigatsiya ishlari keng yo'lga qo'yilib, ekin maydonlari kengaytirildi, dehqonchilik ishlari yaxshilana bordi. Tashlandiq, xorabozor erlar obod qilina boshlandi. Ayniqsa, shaharlar qurish gurkirab rivojlana boshladi, ularda esa ilm-fan, madaniyat va san'at gullay boshladi. Bu jihatdan Amir Temur imperiyasining poytaxti bo'lmish Samarqand g'oyat obod va ko'rkam shaharga, ya'ni shoir madh qilganday, «er yuzining sayqali»ga aylandi. Amir Temur hokimiyat tepasiga kelgach, u faqat davlat apparatini mustahkamlashga, mamlakatdagi mayda va yirik, lekin tarqoq feodallarni birlashtirishga harakat qilibgina qolmasdan shu bilan birga mamlakatning siyosiy qudratini oshirish uchun iqtisodiy qudratini ham oshirishga, keng xalq ommasining ma'naviyatini ham yuksaltirishga katta e'tibor berdi. U o'zi ishg'ol qilgan xorijiy mamlakatlarda qo'lga kiritayotgan moddiy va ma'naviy intellektual boyliklarni o'z xalqi moddiy va ma'naviy-intellektul boyliklariga qo'shgan holda ularni elu yurt obodonchiligi, shahar va qishloqlarning gullab-yashnashiga, xalq farovonligiga sarf qildi. Amir Temur davrida qishloq xo'jaligi yaxshi rivojlandi. U tabiatdagi sabab-oqibatlarni tadqiq qilib, ularning muayyan hilma-xil turlarini ajratib ko'rsatadi. Sabab – bu shunday narsaki, narsaning vujudga kelishi unga bog'liqdir, deydi u. Uningcha,

sabab ichki va tashqi ko‘rinishlarga ega. Agar sababning muayyan belgilari oqibatga o‘tsa, ichki sabab, agar o‘tmasa, **bunday sabablar tashqi sabablar bo‘ladi.**

Bir yuz ellik yildan ortik mugil mustamlakachiligi XIV asrning 70-yillariga kelib soxibkiron Amir Temur boshchiligidagi mustakillik uchun olib borilgan kurashlar tufayli barxam topdi. Kadimiy Turon va Turkistonda Amir Temur boshchiligidagi davlat - kudratli va buyuk imperiya vujudga keldi. Amir Temur fakat Movorounnaxrninggina xukumdori bulib kolmasdan, u Oltin Urda, Eron, Hindiston, Kavkaz orti, Kichik Osiyo, Kora dengiz soxillari, Suriya va Misrgacha - jami 27 mamlakatni istilo kilib, juda katta va keng xududni uz ichiga olgan buyuk imperiyani tashkil kildi. Amir Temur tufayli Markaziy Osiyo xalqlarining milliy mustakillikka erishuvi nafakat Movarounnaxrning uzi balki shu mintadadagi boi mamlakatlarning xam ijtimoiy-siyosiy, iktisodiy va madaniy xayotida tub uzgarishlarga olib keldi. Amir Temur nafakat Movarounnaxr xalqlarini mugil mutamlakachiligidan xolos kildi, balki u shu bilan birga, uzi istilo kilgan mamlakatlarda feodal parokandaligiga xam barxam berib, butun mamlakatda nisbatan tinchlik va osoyishtalikni tartib-intizomni karor toptirdi. Bu narsa uz navbatida, mamlakatning siyosiy, iktisodiy va madaniy xayotining keng rivoj topishiga olib keldi. Amir Temur davlati tasarrufiga kirgan shaxarlarda kayta tiklash, ta’mirlash ishlari, yangi binorlar barpo etish avj oldirildi, ularda xunarmandchilik, shaxarlar atrofida bog-roglar qishlok joylarida esa irrigatsiya ishlari keng yulga kuyilib, ekin maydonlari kengaytirildi, dexkonchilik ishlari yaxshilana bordi. Tashlandik xarobazor erlar obod kilina boshlandi. Ayniksa shaxarlar kurish gurkirab rivojlana boshladi, ularda esa ilm-fan, madaniyat va san’at gullay boshladi. Bu jixatdan Amir Temur imperiyasining poytaxti bulmish Samarkand goyat obod va kurkam shaxarga, ya’ni shoir madx kilganday “er yuzining saykali’ga aylandi. Amir Temur xokimiyat tepasiga kelgach, u fakat davlat apparatini mustaxkamlashga, mamlakatdagi mayda va yirik, lekin tarkok feodallarni birlashtirishga xarakat kilibgina kolmasdan shu bilan birga mamlakatning siyosiy qudratini oshirish uchun iktisodiy kudratini xam oshirishga, keng xalq ommasining ma’naviyatini xam yuksaltirishga katta e’tibor berdi. U uzi

ishg'ol qilgan xorijiy mamlakatlarda kulga kiritayotgan moddiy va ma'naviy intellektual boyliklarni uz xalqi moddiy va ma'naviy -intellektual boyliklariga xushgan xolda ularni elu yurt obodonchiligi, shaxar va kishloklarning gullab-yashnashiga, xalq farovonligiga sarf kildi. Amir Temur davrida kishlok xujaligi yaxshi rivojlandi. Mamlakatda kurilish inshootlari barpo kilinib, sugorish shaxobchalari kengaydi, chullar (Mugon nuli) uzlashtirildi, kanallar utkazildi, kupriklar, yullar, karvonsaroylar kurildi. Buyuk ipak yuli tiklandi. Ayniksa, Amir Temur mamlakatining ichki va tashki savdosiga katta axamiyat berdi. SHarada Hindiston, Xitoy, SHimolda Rossiya, g'arbda Ispaniya, Fransiya, Angliya, Janubiy Eron, Urtaer dengizi kirgoadari xaladari, arab mamlakatlari bilan kizgin savdosotik alokalri urnatildi. Bularning bari Amir Temur davlatining iktisodiy kudratini mustaxkamlashga siyosiy va ma'naviy mavkeining oshi shiga xizmat kildi.

Amir Temur va temuriylar davri madaniyatining rivojlanishi va yangi boskichga kutarilishidagi asosiy omil- Movorounnaxr xalqlarining IX-XII asrlarda erishgan madaniy yutuqlari (madaniy meros) bulsa xam, shu bilan birga, shu davrdagi kushni mamlakatlar bilan uzaro madaniy alokalar xam muxim rol uynaydi. Lekin MarkaziyOsiyo xshuqlarining XIV-XVasrlarda madaniyat va ilm-fan tarakkiyotida, xususan falsafiy karashlarinkuug rivojlanishida IX-XII asrlardagi uzimizning ajdodlarimiz tomonidan yuzaga keltirilgan madaniy-ma'rifiy merosni urganish va egallash aloxida urin tutadi. Bu davr buyuk mutafakkirlari: Navoiy, Jomiy, Binoiy, Kozizoda Rumiy, Ali Kushchi, Jaloliddin Davoniy, Sa'diddin Taftazoniy, Mir Said SHariy Jurjoniylar xususan Amir Temur va temuriyzodalar dunyokarashlarining shaqlanishi va takomil topishida qadimgi Yunon mutafakkirlaridan tortib, Urta asrlardagi Sharq Markaziy Osiyolik buyuk olimlarning ilmiy merosi, islom dini ta'limoti muxim goyaviy manba'a bulib xizmat kiladi. SHu manba'alar asosida XIV-XV asrlarda Amir Temur va temuriylar davrida zargarlik san'ati, me'morchilik san'ati, musavvirlik, xattotlik va mukovasoqlik san'atlari yuksak tarakkiy etadi, oltin,kumush va bronza eritadigan moxir ustalar, buyuk me'morlar, dunyoga mashxur nakkosh va rassomlar, minatyura san'ati vakillari etishib chikadi. Amir Temur va temuri ylar davrida,

ayniksa falakiyot, riyoziyot, xandasa, geografiya, tibbiyot kabi tabiiy-ilmiy bilimlar; tarix, pedagogika, mantik, axloqshunoslik, falsafa kabi ijtimoiy - gumanitar bilimlar yaxshi rivojlanadi. Ayniksa, adabiyotshunoslik, she'riyat va nasr tez va kupli rivojlanadi. Natijada mashxur shoirlar yozuvchilar xattotlar etishib chikadi.

XV asrning boshlariga kelganda Samarkandsa falakiyot va riyoziyot fanlari kupli tarakkiy etadi. Mirzo Ulugbek asos solgan falakiyot maktabi, falakiyot rasadxonasi va u kurdirgan observatoriya usha davrda tabiiy-ilmiy bilimlar tarakkiyotida muxim rol uynaydi.

Nixoyat, bu davrda falsafa va mantik ilmlari bilan shugullangan yirik olimlar paydo bulib, bu soxalarga oid maxsus risolalar xam yaratiladi. Bunga misol kilib, Sa'diddin Taftazoniy va Mir Said Jurjoniy yaratgan asarlarni kuursatish mumkin. Mirzo Ulugbek asos solgan falakiyot maktabi vakillari: Mansur Koshiy, Kozizoda Rumiy, Ali Xushchi, Eiyosiddin Jamshid va bonuqalar esa tabiatshunoslikning falsafiy masalalariga oid uzlarining kimmatli fikrlarini ilgari surishadi.

Amir Temur va temuriylar davrida Movorounnaxrda tasavvufning yangi okimi - nakshbandiya vujudga keladi va yassaviy tarikati bilan bir katorda bu davr madaniyatining goyaviy asosi bulib xizmat kiladi. Islom dini esa bu davrda Amir Temur va temuriylar siyosatida mamlakatdagi ma'naviy birlik, madaniy yuksalish, adolatni urnatish, huquqqa targibotni saqlash ishiga karatiladi. Nakshbandiya va yassaviya tarikatlari islomga tayangan xolda kishilarni axloqiy poklikka, mexnatga, ilm-fanni egallashga chorlab, ular g'oyalarini targib kilib, jamiyatning ma'naviy- ijtimoiy xayotida muxim rol uynaydi.

Umuman olganda, Amir Temur va temuriylar davrida falsafaga oid maxsus asarlar kam yaratiladi. Lekin ilgor ijtimoiy-falsafiy fikrlar badiiy adabiyot asarlarida uzlarining chukur ifodasini topadi. Xususan, bu davrdagi adib va shoirlar Abduraxmon Jomiy, Ubayd Zakoniy, Lutfiy, Sakkokiy, Binoiy va ayniksa Alisher Navoiyning badiiy asarlari boy falsafiy mazmun kasb etishadi.

Xulosa kilib aytganda, Amir Temur va temuriylar davri Markaziy Osiyo xalqlari xayotida yuzaga kyolgan lekin mugullar istilosi natijasida Uygonish

davrining kayta tiklanishi va uning yangi chukkisiga kutarilishi davri b uddi. Bu davr madaniyati va ilm- fani jaxon madaniyati va ilm-faniga ulkan xissa bulib kushilib, uning yutuklari jaxon xalqlari madaniyati va ilm-fanining keyingi rivojlanishiga zamin bulib xizmat kildi.

Amir Temur shaxsi va faoliyati xakida gapirar ekanmiz, dastlab uning siyosiy saxnaga kadam kuygan davrdagi tarixiy vaziyat to'g'risida tuxtalish lozim. Amir Temur siyosat maydoniga 24 yoshida kirib kelodi. Bu davrda butun Movorounnaxrda boshboshdoklik maxalliy feodallar urtasidagi uzaro karama-karshilik avjga chikkan, buning ustiga mugul mustamlakachiligi maxalliy xalqqa xaddan tashkari kuchaygan birxolat kechmodda edi. Bir yarim asrga yadin muddat davomida mugul mustamladachiligi jabri-jafosini dar tomotslama chekib kelgan oddiy fudarolardan tortib, barcha siesii arboblar va din peshvolarigacha nixoyatda ogir davr edi. Jamiyatdagi ozodlik va ^ taraddiyotga bulgan manfaatlarni uzida mujassam etgan Amir Temur ana shundai xoloskor va etakchi sifatida maydonga chikdi. Demak, Amir Temur dadimii Turon va Turkiston zaminida tasodifan paydo bulgan shaxe emas, unga jamiyatda ijtimoiy extiyoj mavjud bulgan. Qadimiy Turon va Turkiston zaminida juda uzod davrlardanoziklanish jixatdan rivojlangan, madaniy merosi boy, madaniy datlatga ega bulgan joi bulgan. Bu davrda uzbek davlatchiligining tarixiy asoslari daror topganiga AmirTemur zamonasida ikki ming yildan oshgan edi.

Amir Temur shaxsi xaqida Prezidentami nxunday degan edi: "Xalqimizning uzoqutmish tarixida insoniy damoloti va ijtimoiy faoliyati bilan dovrug dozongan, nom tardatgan, millatitmiz faxri bulmish ulug zotlar benixoya dup utgan. Ammo ular datorida yulduzlararo duyoshday charaqlab turgan bir buyuk zot borki, u Vatanimiz kechmishi, buguni va ertasida bexad yuksak urin tutadi. Ul muxtaram inson sodibdiron

Amir Temur xazratlaridir".

Xazrat sodibdiron shaxsiga tuxtaladigan balsa, Amir Temur yoshlik chogidan mard, dovyurak, gurunli, utkir zexn va adlu idrok soxibi bulib usadi. U turli dunyoviy va diniy ilmlarni, xarbiy san'atini chudur egallaydi. 12 yoshda

Kur'oni Karimni yod oladi, xadis ilmini chukur urganadi. Odibatda iymon-e'tidodli, xalol-pok, inson bo'lib etishadi.

U yoshligidan uz oldiga ona yurtini mugul bosdinchilaridan ozod dilish madsadini duyadi va bu yulda kurash olib borib bosdinchilar zulmidan jafo chekdan el va elatlarning boshini dovushtiradi. Natijada 24 yoshda xokimiyatni dula olib, uz davlatini tuzadi. Uning bu davlati bir yuz ellik yillik mustamlakachilikdan dutilgan. Turkiston xalldarining mustadil davlati edi. Amir Temur mamlakat dudratini xar soxada yuksaqlikka kutarib uni butun dunyoga mashxur diladi. U uzining butun xayotining mazmuni betakror faoliyatining asosiy ma'nosi deb Vatan ozodligini uningmustadilligini ta'minlashni tushundi.

SHavkatli Amir Temur bobomizning tarix oldidagi buyuk xizmatlari bizning bugungi kun mustadilligimiz uchun axamiyati nimalardan iborat? degan savol duyilsa, ularga duyidagi javoblarni berish mumkin:

Amir Temur eng avvalo murakkab tarixiy sharoitda uz xalqining boshini kovushtirib, mugul istilochilariga kakshatkich zarba berdi. Okibatda mugullar zulmidan kutilib, mustadillikni kulga kiritib Turkiston zaminida ilk bor istiklol bayrogini baland kutardi. Parokanda mamlakatlar, ellar va elatlarni birlashtirib, markazlashgan kudratli saltanat tuzdi. Natijada: "Adolat kuchda emas, kuch adolatdadir":- degan shior Amir Temur saltanatining barcha xududlarida birday amal dilib, bu tamoyil butun mamlakatning axloqiy-ma'naviy me'zoniga aylandi.

Amir Temur uz davrida kudratli va buyuk davlat kurdi. U kudratli davlat kurmasa, uning davrida betakror ma'naviy meros xam, buyuk obidalar xam bizgacha etib kelgan tarixiy yodgorliklar xam yuzaga kelmas edi. SHu jixatdan mustadil Uzbekistonimiz mustaxkamlanayotgan davrda Amir Temur biz uchun buyuk davlat asoschisi sifatida juda xam kadrlidir. U uz davrida buyuk uzbek davlatchiligining poydevorini kurgan, yaratib bergan buyuk zotdir. Uning davlatchilik borasidagi fikrlari nafakat uz davri balki kelgusi avlodlar uchun xam katta axamiyat kasb etdi. SHuni aytish kerakki, Amir Temur uz davlatini fadat kuchga suyanib boshdargan emas. Agar davlat fakat kuchga tayangan xolda boshdarilsa, u uzok davr yashamaydi. Buning misollari tarixda juda kup. SHu

sababli Amir Temur uz davlatini, avvalo, aql-idrok, zakovat va xududiy asoslarga tayangan xolda idora etadi. Bunga uning uzining : “Davlat ishlarining tukkiz ulushinikengash, tadbir va mashvarat , kolgan bir ulushini kilich bilan amalga oshirdim”- degan fikrlari yordin misoldir. Amir Temur faoliyatidagi biz uchun ibratli jixatlaridan yana biri shundaxi, u savdo-iktisodiy munosabatlar ordali xalqlar, mamladlar urtasida yagona iktisodiy makon barpo etish sodasida buyuk yutuklarga erishish mumdinligini uz davrida to‘g‘ri tushunib etgan buyuk siymodir. “SHu sababli u uz davrida Evropa va Osiyoni boglashga xizmat dilgan ulkan diplomatik ishlarni amalga oshiradi. Amir Temur buning uchun bir tomondan - Fransiya va Angliya, yana bir tomondan - Rim, Ispaniya, Italiya, Misr va boshda davlatlar bilan alokalar urnatib bu alokalarni mustaxkamlashga xarakat kilgan. Buning uchun u Ispaniya kiroli Genrix SH, Fransiya diroli Karl VI ,Angliya diroli Genrix IV saroylariga uzining elchilarini yuborib, ayni chogda ispaniyalik, fransiyalik, angliyalik, xitoylik va boshda xorijiy elchilarni uz saltanatida doim dabil borgan. Bu dadga sodibdironning Fransiya kiroli Karl VI ga yozgan xatida duyidagi fikrlari diddatga sazovordir: “Siz uz savdogarlaringizni mening saltanatimga yuboring. Biz ularni ilid darshi olib, izzat-ikrom xursatamiz. Biz dam uz savdogarlarimizni sizning yurtigingizga yullaymiz. Siz dam ularga durmat xursating, ularga ortidcha tayzidlar dilinishiga yul duymang. Sizga bundan bulad talabim yud. Zero dunyo savdo axli ila obod bulajak”. Demak, Amir Temur uz tashdi siyosatida xaldaro idtisodiy savdo alokalarini keng mikyosda yulga kuyishni, undan barcha xaldlarni avvalam bor uzining xaldini baxramand etishni uta muxim ish deb xisoblaydi.

Soxibkironning uz saltanatida bundan 600 yil avval bosh dotirgan va shu yulda olib borgan tashdi siyosati, uning “dunyo savdo axli ila obod bulajak!” degan goyasi bizning bugungi kunda dam dushni davlatlar bilan barpo etayotgan “yagona idtisodiy- savdo maydoni” yaratish uchun buyuk ibrat bulib xizmat diladi.

Sodibdiron Amir Temurning bunyodkorlik faoliyatlari bugungi kunda biz uchun dam juda mudim adamiyatga ega. Prezidentimiz Islom Karimov aytganlaridek: “Bu kuxna dunyoda jadongirlar kup uttan, Ularning aksariyati fadat

buzgan. Amir Temurning ulardan fardi shundaki, u umr buyi bunyodkorlik bilan mashgul bulgan. U muborak zot aytganlarki: “day bir joydan bir gisht olsam, urniga un gisht duydirdim, bir daraxt kestirsam, urniga unta kuchat ektirdim”.

Amir Temur va temuriylar sa’y-darakatlari bilan uz davrida durilgan madrasalar masjidlar xonadoklar, saroylar, bozorlar, kupriklar, yullar, bekatlar, xammomlar, kanallar, dal’alar va boshda bir dator imoratu inshootlarning, bog-roglarning son- sanogi yud. Masalan, Amir Temurning bevosita radnamoligida bunyod etilgan Bibixonim mome’ masjidi, Turi Amir va Admad YAssaviy, Zangi ota madbaralari, Odsaroy va SHodi Zindadagi me’moriy mujizalar; Bogi CHinor, Bogi Dilkusho, Bogi Bexisht, Bogi Baland singari unlab saroy-boglar va boshda inshootlar shular jumlasidandir. “Eng muximi - deydi yurtboshimiz,- mazkur durilishlar geografiyasi birgina Turdiston bilan chegsharalanib dolgan emas. Buning isboti sifatida sodibdiron dadami etgan joylardagi tarixiy obidalarni eslashning uzi kifoya”.

Amir Temur Movorounnaxr va Xurosonning shadar va dishlodlarida, xatto Janubiy Ozarbayjon, K,obul va Bagdod kabi uzod shadarlarda dam obodonlik, bunyodkorlik tiklash ishlarini olib bordirgan, sugrish inshootlarini durdirgan” siymodir.

Ma’lumki, xar kaday jamiyat ilm-fani ma’rifatsiz tarakkiy etmaydi. Buni teran anglagan soxibkiron Amir Temur xokimiyatga kelishi bilan chikargan dastlabki farmonlaridayok mamlakatda madrasalar barpo etish, ilm toliblariga nafadalar tayinlash masalalariga katta e’tibor beradi.

U kaysi bir shadarga bormasin daysi mamlakatni istilo dilmasin, eng avvalo, yinaerdagi olimlaru fozillarga katta e’tibor berar, ular bilan uchrashib sudbatlar va baxslar olib borar edi, nidoyat kamtar ulardan dadidiy bilimdonlarini Samardandgataqlif kilardi va ularga, oilalariga shart-sharoit yaratib berib xurmat-extirom, mexr muruvvat kursatar edi; uzi esa tarix, tibbiyot, matematika, astroniya, me’morchilik soxalarida yuksak saloxiyatga eta edi.

Taftazoniy falsafiy qarashlaridagi diqqatga sazovor masalalardan yana biri-bu insonga xos qazo va qadr hamda idora erkinligi masalalaridir. U o’zining «Taxzib

al-mantiq va al-Kalom» asarida insonning hulq-atvoridagi iroda erkinligi masalasiga keng to'xtaladi. Taftazoniyning fikricha, Xudo o'z bandalariga ikki yo'lni «taqlif» etadi: birinchisi-sharafli hayrli va makruh ishlarni qilish; ikkinchisi-nomutlub ishlar qilib, gunohga botish va qilgan gunohlari uchun jazo tortish. Bunda qaysi yo'lni tashlash esa insonning o'z irodasiga bog'liqdir. Mutaakkirning fikricha, Xudo tomonidan insonlarga ko'proq yaxshi, hayrli, matlub ishlarni qilish yuboriladi. Yomon hulq-atvor, nomatlub ishlar «insonga uni sinash uchun buyuriladi. Yomon hulq-atvorli kishilar, o'z yomonliklaridan qaytmasa, Xudo ularni jazolaydi. Bu jazodan qo'rqqan kishilar o'zlarining yomon hulq-atvorlaridan voz kechishi, qutulishlari lozim. Bu esa yana ularning irodalariga bog'liqdir.

Taftazoniy o'z bilish nazariyasida Ibn Sino (Ibn Sino narsa va hodisalar haqidagi hosil qilingan ma'lumotlarni bilim, deb hisoblaydi)dan farq qilib, ularni insonning his-tuyg'u va bilimlar o'rtasidagi vosita bo'luvchi bosqich, deb tushunadi. Uning qarashicha, inson bilish jarayoni uch shartni taqozo etadi:

His-tuyg'u a'zolari va ashyolar to'rtasidagi o'zaro ta'sir.

Bu ta'sirni inson ruhiyati tomonidan qabul qilinishi.

Aqliy bilish.

Taftazoniy bunda his-tuyg'u a'zolariga ashyolar va hodisalar ta'sir etib, tashqi hissiyotni paydo qiladi, tashqi his-tuyg'u hissiyot asosida so'ng ichki his-tuyg'u paydo bo'ladi, bu his-tuyg'ular va hissiyotlardan, ularning shaqlaridan bilim shaqlanadi, deydi. Bunda hissiyot ashyolar va hodisalaridan ularning zaruriy sifatlari va aloqlari bilan birgalikda faqat tashqi qiyofalarinigina qabul qilib oladi. SHu sababli Taftazoniyning fikricha hissiy tasavvurga ega bo'lish uchun ashyo yoki narsaning o'zi bo'lishligi shartdir. Lekin, aqliy bilish uchun moddiy asoslar (ashyo yoki buyum)dan ancha uzoqlashgan bo'lib, bunda hissiy bilimlarga tayanib, ulardan yuqori ko'tarilish kerak, aqliy bilish ana shu yuqoriroq bosqichda hosil bo'ladi. Uning qarashicha, aqliy bilishning shaqlari tassavurot va tasdiqotlardir. Aqlning quroli ashyo va buyumlarni aks ettiruvchi tushunchalardir. U tushunchalarni ta'riflar ekan, o'z oldiga: tushunchalar qanday kelib chiqadi va shaqlanadi, degan savolni qo'yib unga shunday javob beradi: aqlning tahliliy -

xulosaviy qobiliyati (uningcha: tahlilot) va shuuriy iste'dodi (uningcha: mafqulot) tushunchalarning shaqllanishi uchun asosiy yo'ldir. Uning yozishicha: «Faqat tahlilot va mavhumot vositasidagina ashyolar haqida bilish mumkin».

Xullas, Taftazoniyni falsafiy qarashlari YAqin va O'rta Sharq xalqlari O'rta asr ijtimoiy-falsafiy tafakkurida ilg'or o'rin tutgan qadimgi Yunon faylasuflari fikrlari bilan hamohangligini ko'rsatadi. Ammo Taftazoniy oldingi antik davr falsafiy qarashlari bilan cheklanib qolmay, o'z qarashlarini Sharq uyg'onish davri yuksalishlaridan turib rivojlantiradi, ularni yangi g'oyalar bilan boyitadi. Bu narsa uning qarashlarining diqqatga sazovor tomonidir.

Taftazoniyni falsafiy qarashlari o'z ilmiy qimmatini hozir ham yo'qotgan emas. Lekin uning merosi bizda etarli o'rganilmagan, uni chuqur ilmiy o'rganish falsafiy tafakkurimizni yanada boyitishga olib keladi.

Amir Temur va temuriylar davri falsafiy qarashlarini o'rganishda e'tiborga loyiq mutafakkirlarning yana biri Mir Sayid SHarif Jurjoni (1339-1413)dir.

Asli ismi Ali binni Muhammad binni Ali Husayni Jurjoni Eronning Gurgan viloyati markazi Astrobod shahri yaqinidagi Tag'u qishlog'ida tug'iladi. U yoshligida o'sha davr Sharqda mavjud bo'lgan barcha fanlar bilan shug'ullanadi. Ayniqsa, u islom falsafasi bo'lgan Kalom, Mantiq, tabiatshunoslikka doir barcha bilim sohalarini qunt bilan o'rganib, keyinchalik ularning har biriga oid katta ilmiy asarlar yozib qoldiradi.

Jurjoni 1387 yili Amir Temur tomonidan SHeroz fath etilishi bilan u erdagi bir qancha olimlar qatorida Samarqandga taqlif etiladi va bu erda 20 yil samarali ijod qilib, sohibqiron vafotidan keyin yana SHerozga qaytib kelib, 1413 yilda vafot etadi.

Jurjoniyni bizgacha «Borliq haqida risola» va «Dunyoni aks ettiruvchi ko'zgu» deb nomlangan falsafiy asarlari etib kelgan. SHuningdek, uning Ar-Roziy at-Taxtoniyni «SHamsiya» asariga «Kotibiy Kazviniyni «Hikmatulayn» («Hikmatlar birligi») asariga yozgan sharhlari ham ilmiy falsafiy qimmatga egadir.

Jurjoniyni tabiatshunoslik fanlariga doir (arab tilida yozgan) bir qator asarlari ham mavjud. Bularga Mahmud al-CHag'miniyni «Falakiyotga doir

saylanmaga sharh asariga bag'ishlab yozgan kitobini, Nasriddin at-Tusiyning «Falakiyotga oid eslatma» asariga bag'ishlab yozgan kitoblarini sanab o'tish mumkin. Jurjoniyning falsafiy qarashlari, o'zidan oldin o'tgan salafalarinikida bo'lganidek, O'rta asrlardagi butun falsafiy masalalarni, chunonchi: borliq haqidagi ta'limotni, koinot jumboqlarini, modda va uning shaqlari, jonsiz va jonli tabiatning xususiyatlari, jismoniy va ruhiy munosabatlar, bilish muammolari va shular kabi masalalarni o'z ichiga oladi. U o'z asarlarida koinot, inson va aqlni qamrab oluvchi borliqning umumiy manzarasini yaratishga harakat qiladi. Bunda Jurjoniyni xos narsa borliq manzarasini bosqichma-bosqich tartibda tushuntirishga harakat qilishdan iborat. Uning besh bobdan iborat bo'lgan «Dunyoni aks ettiruvchi ko'zgu» asarining birinchi bobini «vojibul-vujud» va «mumkin ul-vujud»ning mavjudligi masalasini asoslashga bag'ishlaydi. U bunda: «Yo'q bo'lishi mumkin bo'lgan, bor bo'lishi esa zarur bo'lgan narsa vojib ul-vujud deb ataladi. Masalan, holiqning o'zligi kabi tushuncha. Borligi ham, yo'g'ligi ham zarur bo'lmagan narsa esa mumkin ul-vujud deb ataladi», deydi.

Jurjoniyning qarashicha, bu o'rindagi vojib ul-vujud – bu Xudodir, mumkin ul – vujud esa moddiy olamdir. U borliqning birinchi sababi sifatida vojib ul-vujudni, ya'ni Xudoning borlig'ini tan oladi. Uning fikricha, mumkin ul-vujud o'zining bor bo'lishi uchun qandaydir biror bir sababga ehtiyoj sezadi. U biror bir narsa tufayli, ya'ni birinchi sabab tufayli vojib ul-vujud darajasiga ko'tariladi. Jurjoniyni o'zining risolasida shunday yozadi: «Bor bo'lishga imkoni bor narsa ikki tarkibiy qismidan substansiya va aksidensiyada, ya'ni tub mohiyat va hodisadan tashkil topadi. Agar mavjud bo'lishga imkoni bo'lgan narsa o'z mavjudligi uchun joyga ehtiyoj sezmasa, unda uni tub mohiyat, deb agarda unga (joyga) ehtiyoj sezsa, hodisa, deb ataladi. Tub mohiyat besh xil bo'lishi mumkin. Agarda biror bir tub mohiyat boshqa joyda birorta narsa o'rnida qaror topgan bo'lsa, u joylashgan o'sha joy modda, deb uning holati esa-shaql, deb ataladi. Agar u o'z ichiga joy va xolatni olgan bo'lsa, u jism, deb nomlanadi. Agar tub mohiyat bu aytilgan uch narsa (ya'ni: joy, modda, shaql)ni o'z ichiga olmasa, u ayiruvchi substansiya, deb ataladi. Agarda shu ayiruvchi tub mohiyat jismni ifodalasa, u holda uning

o'zgaruvchi qismi ruh, deb ataladi. Bu jismlardagi o'zgarmaydigan narsa aql, deb ataladi. Agarda ushbu aql bevosita vojib ul-vujuddan kelib chiqqan bo'lsa, u boshlang'ich ong yoki umumiy aql, deb ataladi».

Jurjoniylar, borliqdagi hech bir hodisa sababsiz kelib chiqmaydi, deb ta'kidlaydi. Uningcha, hamma mavjud narsalardagi butun harakat va o'zgarishlar faqat makon va zamondagina ro'y beradi. U butun borliqni bir-biriga qonuniy ravishda bog'langan bo'laqlardan iborat yagona bir butunni tashkil etgan butunlik sifatida ta'riflaydi. Jurjoniylarning fikricha, moddiy dunyoni tashkil etgan narsalar asosida to'rt unsur: olov, havo, suv va tuproq yotadi. U turli ko'rinishdan iborat boshqa jismlar, ya'ni metallar, o'simliklar va hayvonlar esa, yuqorida aytilgan to'rt unurning bir-birlari bilan qo'shilishining (natijasi) hosilasi sifatida kelib chiqqandir, deydi. To'rt unsur esa, doimo harakatda, o'zgaruvchan bo'lib, biri ikkichisiga aylanib qolishi mumkin. Masalan, havo, suvga, suv tuproqqa va hakoza.

Umuman, Jurjoniylar falsafiy qarashlarida moddiylik g'oyalari ustun bo'lib, uning dunyoqarashi dialektikdir. Uning fikricha, moddiylikdan holi bo'lgan bo'sh joy yo'q. Bu haqda uning o'zi shunday yozadi: «Samoviy gumbaz buyuk doiradir. U barcha jismlarni qamrab olgan bo'lib, moddiy dunyoni chegaralab turadi. Ammo u bo'shlik emas, chunki uni modddan tashqarida bo'lgan tushuncha yoki biror o'lchov bilan tushuntirib bo'lmaydi. Bundan tashqari, bir-biri bilan o'zaro yopishib, ayni vaqtda boshqa jism bilan ham bog'lanib turmagan narsaning o'zi bo'lishi mumkin emas, har bir atrofdagi dunyo, o'zi o'rab turgan narsaga teng turshi zarur va birga joylashishi lozim, chunki bo'shliqning bo'lishi mumkin emas. Mana shunday jismlar unsurlar, samoviy doiralar, butun sayyoralar va moddiy bo'lakchalarning tarkibiy majmuasi olam, deb ataladi.

Jurjoniylar mantiq ilmiga ham juda katta hissa qo'shadi. Uning bilish nazariyasi va mantiqqa doir bir necha asarlari bo'lib, ularda mantiq ilmining falsafa va boshqa fanlar bilan munosabati, uning huquqshunoslik, tilshunoslik va ilohiyot sohasida amaliy tatbiqiy masalalarni yoritib berilgan. Jurjoniylarning bu xizmatlari tufayli mantiq ilmiga islom aqidalariga xos bo'lmagan «begona ta'limot», deb g'araz bilan

qarab kelish barham topdi va shu davrdan boshlab madrasalarda mantiq ilmini o'qitish huquqshunoslik va tilshunoslik fanlari bilan bog'liq holda olib boriladigan bo'ldi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, bizda Mir Sayid SHarif Jurjoniyning falsafiy qarashlari faylasuflarimiz tomonidan etarli o'rganilgan emas. Uning falsafiy asarlari o'zbek tiliga tarjima ham qilinmagan. Agar bu ishlar Sharqshunos va faylasuflarimiz tomonidan amalga oshirilsa, bizning falsafiy tafakkur tariximiz yanada boyigan bo'lardi.

Amir Temur va temuriylar davrida tabiiy-ilmiy va ijtimoiy fikrlarning rivojlanishida Mirzo Ulug'bek va uning maktabi vakillarining tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlari muhim o'rin tutadi. Amir Temurning nabirasi Mirzo Ulug'bek faqat oddiy hukmdor bo'lib qolmasdan, balki u buyuk olim bo'ladi.

Asli ismi Muhammad Tarag'ay Mirzo Ulug'bek (1394-1449) Amir Temurning Eron va yaqin Sharqqa qilgan «besh yillik» yurishi paytida Ajam Iroqining Sultoniya shahrida 1394 yilda dunyoga keladi. U temuriylar xonadonining suyukli farzandi sifatida yoshligidanoq saroy muhitida saroy ayonlari, olimlar, shoirlar ta'siri, ta'lim va tarbiyasida ulg'ayadi. Uning tarbiyasi shaxsan bobosi sohibqiron Amir Temur tomonidan nazorat qilinib, buvisi Saroymulkxonim enagaligida olib boriladi. Mirzo Ulug'bek saroydagi eng yirik olimlar: Mavlono Ahmad, Qozizoda Rumiy va boshqalardan saboq oladi. U qadimgi Yunon mutaffakirlari va IX-XII asrlarda etishib chiqqan yaqin va O'rta Sharq hamda Markaziy Osiyo olimlarining asarlarini qunt bilan o'rganadi. Mirzo Ulug'bek, ayniqsa, tabiatshunoslik fanlarini matematika, geometriya, geografiya, kimyo, astronomiyaga oid bilimlarni chuqur egallaydi. Natijada, yigirma yoshlarida o'z davrining yirik olimlaridan biri bo'lib etishadi.

Mirzo Ulug'bek 1411 yilda Movorounnahr va Turkistonning hokimi qilib tayinlanadi. U hokimlik qilgan davrlarda, mamlakat tashqi va ichki mudofaasini mustahkamlash bilan bir qatorda, Samarqand, G'ijduvon, Buxoro shaharlarida ko'plab madrasalar, masjidlar, turli ilm o'choqlari qurdirib, ilm-fanning rivojlanishiga katta e'tibor beradi. 1425-1428 yillarda Mirzo Ulug'bek

Samarqandda, keyinchalik uning nomini jahonga mashhur qilgan rasadxona - observatoriyani qurdirib, o'zining falakiyot maktabini yaratadi. U o'zining bu maktabiga o'z zamonasining eng buyuk olimlarini jalb qilib, ularga o'zi boshchilik qilgan holda, ilmiy tadqiqotlar olib boradi. U o'zining butun qobiliyat va iqtidorini, salohiyatini hukmdorlikdan ko'ra ilmiy faoliyatga ko'proq qaratadi. Natijada, 1428-1438 yillar davomida o'z ustozlari va shogirdlari bilan hamkorlikda olib borgan ilmiy kuzatishlarining yakuni sifatida uning shoh asari – “Ziji jadidi Ko'rogoniy” asari maydonga keladi.

Mirzo Ulug'bekning bundan tashqari, yana «Bir daraja sinusni aniqlash haqida risola», «Risolai Ulug'bek» kabi astronomiyaga oid, «Tarixi ulus arba'a» («To'rt ulus tarixi»), uning muhtasari «SHajarai at turk» tarixga oid hamda bir necha musiqaga oid asarlari ham mavjud.

Nihoyat, Mirzo Ulug'bek bobosi sohibqiron Amir Temur vafotidan keyin temuriyzodalar, mahalliy hukmdorlar, johil shariat peshvolari, xususan, ota-bola-shoh va shahzodalar o'rtasida kurashlar oqibatida uning mansabparast o'g'li - Abdullatif tomonidan 56 yoshida 1449 yil 27 oktyabrda fojiali o'ldiriladi. U boshlagan ilmiy ishlarni uning shogirdlari: G'iyosiddin Koshiy, Oloviddin Ali Ibn Muhammad Qushchilar va boshqalar tomonidan davom ettiriladi.

Mirzo Ulug'bekning «Ziji jadidi Ko'rogoniy» asari: kirish (nazariy qism) va to'rtta katta boblardan iborat. «Kirish»ning o'zi mustaqil to'rt qismni o'z ichiga olib, uning boshida «Qur'on»dan yulduzlar va sayyoralarga taalluqli oyatlar keltirilib, bu bilan astronomik kuzatishlarning zarurligi o'sha davr g'oyaviy talablaridan kelib chiqib asoslanadi. «Kirish»ning keyingi qismlarida bu ilmiy tadqiqotlar qanday maqsadda qaysi olimlar ishtirokida olib borilganligi, ularga muallifning minnatdorligi ilmiy tadqiqot qachon va qanday boshlanganligi, unda qanday ilmiy usullar va asboblari qo'llanganligi va nihoyat, qachon tugaganligi yoritib berilgan.

Asarning birinchi bo'limi - «Tarix, ya'ni xronologiyaning ma'rifati» deb atalib, uning o'zi etti bobni o'z ichiga oladi. Bu boblarda islomda qo'llaniladigan asosiy era-xijriy era bilan sur'yoniylar-Yunon erasi, ularda keltirilgan sanalar boshqa

«jaloliy»erasi, xitoy va uygʻur erasi, hind-forsiy eralar bilan solishtirilib, ulardagi mashhur kunlar haqida bahs yuritiladi. Bu boʻlimda, shu bilan birga, turkiy muchal yillari haqida ham keng fikr yuritiladi.

Ikkinchi boʻlim - «Vaqlar va ularga taalluqli narsalar» deb atalib, unda asosan, matematika va sferik astronomiya masalalari yoritiladi. Bunda olim ekleptikaning osmon ekvatoriga ogʻish burchagining aniq miqdorini topganligi - u 23 daraja 30 daqiqa, 17 soniya ekanligini yozadi. Bu miqdor Oʻrta asrlar davri uchun nihoyatda aniq oʻlchangan miqdor edi.

Asarning uchinchi boʻlimi - 13 bobdan iborat boʻlib, ularda faqat astronomiya masalalari: Quyosh, oy va boshqa besh sayyoraning harakatlari, «turgʻun yulduzlar»ning uzunlama va kenglama holatlari yoritiladi. Muallifning bu boʻlimda keltirgan yulduzlar jadvallari oʻz davri uchun eng nodir va mukammal jadvallar boʻlgan.

Nihoyat, «Ziji jadidi Koʻrogoniy»ning oxirgi toʻrtinchi boʻlimi, asosan, ikki bobdan iborat boʻlib, u ilmi nujum astrologiyaga bagʻishlangan.

Mirzo Ulugʻbekning bu asari oʻz davridagi eng mukammal astronomik asar sifatida tezda zamondosh olimlarning diqqat eʼtiborini oʻziga jalb qiladi va ular ijodiga taʼsir koʻrsatadi. Uning qoʻlyozmalari tez orada YAqin va Oʻrta Sharq, Xitoy va Hindiston olimlari qoʻllariga ham etib boradi.

Ulugʻbek vafotidan keyin Istambulga borib yashagan va ijod qilgan shogirdi - Ali Qushchi tufayli XVI asr oʻrtalarida bu asar Evropa olimlari tomonidan lotin, ingliz, fransuz va nemis tillariga tarjima qilinib, nashr etiladi.

Umuman, Mirzo Ulugʻbekning bu asari unda ilmiy kuzatishlar asosida ishlab chiqib keltirilgan astronomik jadvallar oʻzlarining ilmiy aniqliklari bir necha yuz yil davomida Sharqu gʻarb olimlarini hayratga solib, astronomiya ilmida dasturulamal vazifasini oʻtab keldi.

Sobiq Sovet davrida Mizro Ulugʻbek va uning davri, uning astronomik ilmiy maktabi yuzasidan maʼlum kamchilik va cheklanganliklar bilan yozilgan Sharqshunos B.A.Bartoldning «Ulugʻbek va uning zamonasi» (1918y) hamda akad. T.N.Qori-Niyoziyning «Ulugʻbekning astronomiya maktabi» (1950)

monografiyalari yaratildi. Lekin marhum akad. I.M.Mo‘minov qayd qilib o‘tganlaridek, O‘zbekiston mustaqillikka erishgungacha, Mirzo Ulug‘bekning bu asari, uning astronomik maktabi, ilmiy merosi haqida «biror jiddiy monografik asar» vujudga kelmadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, hamma tabiatshunoslar singari Mirzo Ulug‘bek ham o‘z dunyoqarashiga ko‘ra, moddiy dunyoning inson ongidan tashqari va mustaqil mavjudligini, tabiat hodisalarining va butun koinotning, shubhasiz, o‘z qonunlari va qonuniyatlari asosida harakatlanishi va mavjudligini, shu bilan birga tabiat va jamiyat hodisalarining o‘zaro aloqadorligi, ular haqidagi bilimlar kishilik jamiyatini rivojlantirish yo‘lida xizmat qilish zarurligini tushunib etgan donishmand mutafakkirdir.

Mirzo Ulug‘bek va u asos solgan astronomik maktabning tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlarini chuqurroq o‘rganish va tushunishda uning sodiq shogirdi Ali Qushchining qarashlari va astronomiyaga oid yozgan asarlari g‘oyat qimmatli ahamiyatga ega.

Alaviddin Ali Ibn Muhammad Qushchi (XV asr boshi-1474 y.y.) Mirzo Ulug‘bek xali hayot vaqtlaridayoq yirik olim sifatida tanilgan edi. Uning tabiiy-ilmiy fanlar, xususan, matematika va astronomiya fanlari rivojlantirishga qo‘shgan hissasi beqiyosdir. Ali Qushchining astronomiya matematika va falsafa sohalariga oid yozib qoldirgan asarlarining umumiy soni 25 dan ortiqdir. «Arifmetika ilmi haqida risola», «Kasrlar» haqida risola», «Ali Muhammadiy» risolasi», «Ulug‘bekning yangi astronomik jadvallariga sharhlar», «Astronomiya ilmi haqida sharh kitobi», «Geometrik masalalarni echish risolasi», «Mantiq risolasi», «Azuziddinning falsafiy risolasi» sharhlari», «Istiorat risolasi», «Mufradiyna risolasi», «Oysimon shaqlarni echish risolasi» va nihoyat, «Astronomik risola» kabi asarlar uning qalamiga mansubdir.

Ayniqsa, Ali Qushchining «Astronomik risola»si g‘oyat qimmatlidir. Uning mazkur asari muqaddima va uch bobdan iboratdir. Asarning muqaddimasi ikki qismdan iborat bo‘lib, birinchi qismida xandasa (geometriya) ilmining asosiy tushunchalari: nuqta, chiziq, sath, to‘g‘ri va egri chiziqlar, parallel chiziqlar, doira

kabi tushunchalarning ma'nolari va ta'riflari beriladi. Ikkinchi qismida esa tabiatshunoslikka oid boshlang'ich bilimlar bayon etilib, tabiatdagi hamma narsalar sodda va murakkab, osmon jismlari va er jismlariga bo'linadi. Osmon jismlari - yulduzlar olami ham er jismlari ham to'rt unsur (suv, o't, havo va tuproq)dan paydo bo'lgan deb ta'riflanadi. Dunyo hayvonotdan iborat bo'lib, ular o'zaro bir-birlari bilan uzviy bog'liqdir, deyiladi. Har bir narsa va jism oddiy va murakkab qismlarga bo'linadi, ular bir doirada oddiy, boshqa doirada murakkab holda sodir bo'ladilar. Ular doimo harakatda, o'zaro ziddiyatdadir... Ali Qushchining bu yuqoridagi bayonida juda chuqur falsafiy fikrlar ifodalangan. Bu o'rinda: mavjud dunyo moddiy narsalardan tuzilgan bo'lib, ular oddiy va murakkab holdadir, ularning o'zlarida qarama-qarshiliklar ziddiyatlar va o'zaro birga bo'lish namoyondir, deyilgan. Ali Qushchi asarining muqaddimasi shu bilan yakunlanadi.

Ushbu asarning birinchi bo'limi olti bobdan iborat bo'lib, birinchi bobda osmoni falak, osmoni falakning soni va sifati ustida fikr yuritiladi. Osmoni falakda 9 ta davra (sfera) bir kurrani tashkil qilib, uning markazi Erning ham markazi hisoblanadi, deyiladi. Bunday katta falak-osmon (samo) ikkinchisi-yulduzlar doirasi uchinchisi - Zuhal (Saturn) doirasi to'rtinchisi Mushtariy (YUpter), beshinchisi-Mirrix(Mars) oltinchisi - Quyosh (oftob), ettinchisi - Zuhro (Venera), sakkizinchi – Atorud (Merkuriy) va to'qqizinchi - oy doirasi (sferasi)dir. Falak doira (sfera)larini sanash bunda Oydan boshlanadi, deyiladi.

Ikkinchi bobda bu doira (sfera)larning eng kattasi va eng kichigi haqida, har bir doiradagi chiziqlar, ularning parametrlariga xos muhim chiziqlar, ularning belgilari, ufq, qutb, Sharq, g'arb, shimol, janub; sath, zenit ko'rsatkichlari, o'lchovlari, iqlim kabi tushunchalar ustida fikr yuritiladi.

Uchinchi bobda esa sakkizinchi va to'qqizinchi doira (sfera)dagi «harakatsiz yulduzlar» holati, ularning o'rnini haqida so'z yuritiladi. Ayni shu bobda Ali Qushchi Quyoshning to'rt fasldagi bir-biri bilan almashish qonuniyati haqida fikr yuritadi. To'rtinchi bobda Oy, Oy kurrasi, uning satxi, olam va er markazlari haqida, Quyosh (shams)ning ikki sferasi, bu sferaga kiruvchi planetalar: Zuhal, Mushtariy, Mirrix, Zuhro, Atorudlarning Quyosh sferasidagi 4 xil aylanishda

ba'zilar G'arbdan Sharqqa tomon, ba'zilar Sharqdan G'arbgacha tomon yo'nalgan holda harakatlanishi – aylanishlari haqida fikr bildiriladi. SHu bilan birga ular o'z markazlari atrofida va tashqi Quyosh markazlari – Quyosh atrofida aylanadi, deyiladi.

Oltinchi bobda Quyosh, Oy va sayyoralarga oid muhim qoidalar, mulohazalar bayon etiladi. Bunda sayyoralarning o'z markaziy tevaragida, o'z davrasi ichida hamda Quyosh atrofidagi harakatlari, aylanishlari, bu harakat va aylanishlarning sabablari ulardagi harakatlarning tengligi, o'zgarish va tiklanishlarining ma'lum tartibda amalga oshirishlari ustida bahs yuritiladi. Bu bobda olim yulduzlar, sayyoralar, Quyosh va Oyni harakatlari, doiraviy harakatlari, yuqoriga va quyiga, aylanma harakatlari fazoda har bir sayyoraning o'ri, bir-biridan uzoq-yaqinligi shu Ulug'bek rasadxonasida olib borilgan kuzatishlariga asoslanib bayon qilinayotganligini qayd qilib o'tadi. SHu bilan birga bunda bu haqdagi o'z davri va ungacha bo'lgan mashhur astronomlarning qarashlari, ta'limotlari, ular o'rtasidagi munozaralar keltirilib, ular Ulug'bek rasadxonasi hisoblashlari bilan taqqoslanadi, rasadxona hisoblari ularning hisoblariga to'g'ri, zid yoki qarama-qarshi kelgan jihatlarini ham bayon qilib o'tadi.

Bu bobda eng muhim bayon qilingan masalalardan biri-Quyosh, va oyni tutilishi sabablarini ilmiy izohlab tushuntirib berilganidir. Kitobning ikkinchi bo'limi Erga, Erning tarkibi, iqlimi, ob-havosi masalalariga bag'ishlangan. Bunda olim Erni kurra (shar) shaqlida, uning sathining ko'pchiligi suv ekanligi, Erning markazi olamning markazi bilan bir ekanligini, Erning chegarasi yo'qligini, Er kurra shaqlida va u hamisha Quyosh doirasida ekanligini aytib, Erdagi narsalarning aylanish markazi Quyosh markazidir, deydi. Mazkur bo'limda olim yana Er kurrasining shimoliy va janubiy qutblari, ekvatori (hatti istvo), meridian chiziqlari (hatti ufg'on) to'g'risida, iqlim va ob-havo, to'rt fasl, ob-havo va iqlimning insonlarga ta'siri haqida ham o'z fikrlarini bayon qiladi.

Asarning xotimasida Ali Qushchi bu asarini Ulug'bek rasadxonasida ishlagan 1428 yildan 1438 yilgacha bo'lgan ish faoliyati asosida yozganini qayd qiladi.

Xullas, tabiatshunos olim sifatida Ali Qushchi ham moddiy dunyoning insonga, inson ongiga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjudligini, koinotning undagi yulduzlar, planetalar, Quyosh, Oy va Erning o‘zaro aloqada o‘z qonunlari asosida o‘z markazi va Quyosh atrofida harakat qilishi, ularning markazi Quyosh ekanligini Evropa olimlaridan 150-200 yil oldin o‘z ilmiy kuzatishlari asosida isbotlab, yozib qoldirgan edi. Lekin bunday ilmiy shijoatlar ham o‘sha davr feodal jamiyatining qoloqligi temuriyzodalar va mahalliy hukmdorlarning hokimiyat uchun olib borgan kurashlari, keng xalq ommasining ma’rifatdan, ilm-fandan yiroqligi, diniy hurofatning kuchliligi ba’zi johil ruhoniylarning ilm ahllariga nisbatan kurashlari tufayli yuzaga chiqmay qoldi.

SHunday qilib, Ulug‘bek astronomik ilmiy maktabining erishgan tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlari Ali Qushchidan keyin Markaziy Osiyodan tashqarida Hindiston, Eron, Turkiyada, G‘arbiy Evropada esa XVI asrdan boshlab davom ettiriladi va rivojlantiriladi.

Mustaqillikka erishganimizdan keyin 1994 yilda Prezidentimiz I.Karimov farmoni bilan Mirzo Ulug‘bek tavaludining 600 yilligi o‘tkazilib, mamlakatimizda va xorijda YUNESKO qarori asosida Parijda ilmiy konferensiyalar bo‘lib o‘tdi va shundan boshlab Mirzo Ulug‘bekning tabiiy ilmiy va falsafiy qarashlarini haqiqiy ilmiy o‘rganish boshlandi.

Xulosa qilib aytganda Amir Temur va temuriylar davri Markaziy Osiyo xalqlari falsafiy tafakkur taraqqiyotida o‘ziga xos falsafiy fikrlar bosqichini tashkil etadi.

Temuriylar davri falsafasida Alisher Navoiy (1441-1501)ning ijtimoiy-falsafiy qarashlari alohida o‘rin tutadi. Alisher Navoiy temuriylar davrining ziddiyatlar avj olgan davrida yashab ijod qildi. Uning falsafiy qarashlari “Hamsa”, “Xazoyin ul-maoniy”, “Mahbub ul-qulub”, “Muhokamatul-lug‘otayn”, “Lisonut tayr” kabi asarlarida bayon etilgan. Uning falsafiy qarashi borliqning birligi ta’limotiga asoslanadi. Uningcha *borliq bu Xudodir, u borliqni mutlaq va nisbiy borliqqa ajratadi. Mutlaq borliqning makoni va zamoni yo‘q deydi, nisbiy borliq esa makon va zamonga ega, u o‘tkinchi, uning avvali va oxiri bor. Nisbiy borliq*

mutlaq borliqqa qaramdir. Bir butun koinot mutlaq borliqning o'zgarishi natijasida vujudga kelgan. Alisher Navoiy koinotdagi eng etuk vujud inson deb hisoblaydi. Inson butun borliqning ko'rki va sharafigidir. U insonni bioijtimoiy mavjudot sifatida olib inson o'z hayotini o'zi uchun ham butun jamiyat uchun ham foydali bo'lgan ishlarga bag'ishlashi kerak. SHuning uchun u kasb-hunar o'rganishi, ma'rifatli, xushxulq bo'lishi kerak deydi. Uning inson haqidagi qarashlari negizida farovonlik va osoyishtalik hukm surgan jamiyat va odil shoh to'g'risidagi g'oyalar yotadi. Alisher Navoiy naqshbandiya tariqaini e'tirof etgan ijodkordir. U tasavvufning salbiy aqida va odatlarni tanqid qiladi, zohidlikka qarshi kurashadi. Uning qarashlarida bilish nazariyasiga oid fikrlar mavjud bo'lib, bilishning asosiy maqsadi borliqni, tabiatni, insonning o'zini o'rganib yomonlikni yo'qotish, yaxshilikni ko'paytirishga qaratilganligi deb hisoblaydi u.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Nima uchun Amir Temurni buyuk davlat arbobi va sarkarda deymiz?
2. Amir Temurning yuksak ma'naviyat egasi ekanligini izohlang.
3. "Temur tuzuklari" qanday asar?
4. "Temur tuzuklari" asridagi adolat, to'g'rilik, halollik, do'stlarga sadoqat, vatanparvarlik to'g'risidagi fikrlardan misollar keltiring.
5. Mirzo Ulug'bekning ilm-fan va ma'rifat rivojiga qo'shgan hissasi nimalardan iborat?
6. Ulug'bek Akademiyasida faoliyat ko'rsatgan olimlardan kimlarni bilasiz?
7. Alisher Navoiyning qanday asarlarini bilasiz?
8. Nima uchun Alisher Navoiyni "So'z mulkingning sultoni" deb ataymiz? (misollar bilan isbotlang).
9. Mustaqillik va Amir Temur, temuriylar davriga munosabatdagi o'zgarishni tushuntirib bering.
10. Nega Amir Temurni biz buyuk sarkarda, o'zbek davlatchiligining asoschisi, bunyodkor, adolatparvar, "millatning dardlariga darmon bo'lgan" sohibqiron deymiz?

11. Mirzo Ulug‘bek va Ali Qushchilarning tabiiy-ilmiy qarashlari nimalardan iborat?

12. S.Taftazoniy va M.SH.Jurjoniylarning falsafiy qarashlari nimalardan iborat?

13. Alisher Navoiyning ijtimoiy-falsafiy qarashlari deganda nimalarni tushunasiz?

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Al-Buxoriy. Hadislar I-IV tomlar. – Toshkent: Meros, 1990-1992.
2. Alisher Navoiy. Mahbub-ul qulub. Asarlar, 13 jild, – Toshkent: 1966.
3. Ahmedov B. Amir Temur va Sharqning uyg‘onish davri. «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati»,1996, 9 may.
4. Amir Temur o‘g‘itlari. – Toshkent: 1992.
5. Sulaymonova F. Sharq va G‘arb. – Toshkent: “O‘zbekiston”,1997.
6. Iskandarov B. Tasavvuf falsafasi. – Toshkent: 1995.
7. Mirzo Ulug‘bek. To‘rt ulus tarixi. – Toshkent: “CHO‘lpon”, 1994.
8. Mo‘minov I.M. Amir Temurning O‘rta Osiyo tarixida tutgan o‘rni va roli. – Toshkent: Fan, 1993.
9. Mo‘minov I.M. O‘zbekiston ijtimoiy-falsafiy tafakkuri tarixidan. – Toshkent: Fan 1994.
10. Hikmatlar guldastasi. – Toshkent: “G‘. G‘ulom”, 1982.

9-mavzu: Markaziy Osiyoda XVI-XIX asrlarda ma'naviy hayot

Reja:

1. XVI-XIX asrlarda Markaziy Osiyoda ma'naviyatning inqirozi va uning sabablari.
2. Temuriylardan keyingi ijtimoiy jarayonlar.
3. YUusuf al-Qorabog'iy, Boborahim Mashrab, Nodira (Moxlaroyim), Ogaxiy, Ahmad Donish, Berdaq, Furqat, Muqimiylarning ma'naviy qadriyatlarimizni milliy va diniy turmush tarzimizni saqlab qolishdagi o'rni.
4. Markaziy Osiyo hududining xonliklarga bo'linishining salbiy oqibatlari.
5. Xalqni milliy-ma'naviy, ma'rifiy zaminlaridan mahrum qilish mustamlakachilik siyosatining maqsadidir.
6. Qaramlik sharoitida o'zbek xalqining ona-tili, e'tiqodi, milliy merosi, g'ururi, qadriyatlaridan mahrum etilishi va toptalishi.

Tayanch so'z va iboralar: ma'naviyat, ma'rifat, madaniyat, e'tiqod, milliy meros, g'urur, qadriyat, Qorabog'iy, Boborahim Mashrab, Nodira (Moxlaroyim), Ogaxiy, Ahmad Donish, Berdaq, Furqat, Muqimiy, ma'naviyatning inqirozi.

Tarixdan ma'lumki, bir xalqni o'ziga tobe qilishni istagan kuchlar avvalo uni o'zligidan, tarixidan, madaniyatidan judo qilishga intiladi. Insoniyatning ko'p ming yillik tajribasi shundan dalolat beradiki, dunyodagi zo'ravon va tajovuzkor kuchlar qaysi bir xalq yoki mamlakatni o'ziga tobe qilib, bo'ysundirmoqchi, uning boyliklarini egallamoqchi bo'lsa, avvalambor uni qurolsizlantirishga, ya'ni eng buyuk boyligi bo'lmish milliy qadriyatlari, tarixi va ma'naviyatidan judo qilishga urinadi. Buning tasdig'ini uzoq va yaqin tarixdagi ko'p-ko'p misollarda yaqqol ko'rish mumkin. Chunki har qaysi millat yoki xalqning ma'naviyati uning bugungi hayoti va taqdirini, o'sib kelayotgan farzandlarining kelajagini belgilashda shak-shubhasiz hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Bosib olingan mamlakat xalqlari madaniy-ma'naviy taraqqiyotini bo'g'ib qo'yish istilochi, bosqinchi mamlakatlar tomonidan mustamlakachilik tartiblarini

saqlab turish va mustahkamlashning azaliy, tarix sinovidan o'tgan an'anaviy yo'llaridan biri bo'lib hisoblanadi. Istilochi mamlakat itoat qildirilgan xalqlarni bora-bora o'ziga singdirib yuborishni, buning uchun o'z mafkurasi va g'oyalarini ularga majburan joriy etish, madaniyatiga shikast etkazish, milliy tili, milliy urf-odatlar va milliy qadriyatlari rivojiga yo'l bermaslikni o'z siyosatining asosiy maqsadi deb biladi. Xitoy donishmandi Konfutsiy bundan 2700 yil avval o'z imperatoriga shunday maslahat bergan ekan: "Hoqonim, agar biror mamlakatni bosib olib, u erda uzoq hukmronlik qilmoqchi bo'lsangiz, dastavval o'sha erda yashayotgan xalqni o'z tarixiy madaniyatidan mahrum eting, ma'naviy buhronni kuchaytiring. O'z madaniyatidan bebahra bo'lib, ma'naviy qashshoqlik holatiga uchragan xalq uyushmaydi, ichki nizolar girdobiga o'raladi, sizga qarshilik ko'rsata olmaydi. Bunday holga kelgan xalqni, mamlakatni idora qilish qiyin bo'lmaydi". Madaniyat va ma'naviyatni barbod etish, milliy til, urf-odatlar kamolotiga yo'l bermaslik itoat ettirilgan xalqni jilovda ushlab turishning eng qulay va nozik yo'llaridan biri ekanligini istilochi va bosqinchilar doimo juda yaxshi bilishgan. SHuning uchun ham mustamlakachi va bosqinchilar Xitoy donishmandi aytgan gaplarni oldindan rejalashtirib qo'yishadi.

Madaniyat, ma'naviyat va ma'rifat zarbaga uchrab, xalqning, mamlakatning ma'naviyati va ma'rifati barbod bo'laversa, odamlar o'z-o'zidan e'tiqodsiz bo'lib ketadi. Unday o'lkada, mamlakatda ommaning olomonlashuvi, siyosiy manqurtlik, beparvolik boshlanadi. Oxir-oqibatda milliy g'urur, iftixor, milliy qadriyatlar asta-sekin zaiflasha boshlaydi. Ana shunday o'lkani, mamlakatni, uning xalqini mustamlakachilik kishanlarida ushlab turish, itoatkor qulga aylantirish oson kechadi.

CHingizxon ham Markaziy Osiyo zaminini istilo qilayotganida o'z sarkardalariga: "SHaharlarga nodon, irodasiz, ahmoq kishilarni boshliq etib tayinlanglar, ularni qo'llab-quvvatlanglar va ko'klarga ko'tarib maqtay beringlar, mahalliy xalqlarning aqlli, bilimli, obro'-e'tiborli kishilarini yo'q qilinglar" deb topshiriq berar ekan. Bu siyosatning ham chuqur o'ylangan sabablari bo'lgan. O'z madaniyatidan, obro'-e'tiborli, dono vakillaridan judo bo'lgan xalq ma'naviy

rahnamosiz qolib qovusha va uyusha olmaydi. Tarix shunday guvohlik beradiki, hamma vaqt, hamma erda bosqinchi hukmdorlar bosib olingan mamlakatlar hududlarida Xitoy donishmandi va CHingizxon aytgan tarzda siyosat yurgizdilar. Bundan Markaziy Osiyo xalqlari ham mustasno emas. Ilm-fan va madaniyat, ma'naviyatning yuksak rivojlangan markazlaridan bo'lgan Turkistonni zo'ravonlik yo'li bilan bosib olgan chor hukumati erli aholini qaramlik va qullik, siyosiy karaxtlik va ruhiy qashshoqlik holatida ushlab turishni, mustamlakachilik siyosatining markaziy masalalaridan biri deb hisobladi. Ana shu yovuz va makkorona siyosatni amalga oshirishning asosiy yo'l-yo'riqlarini ishlab chiqish uchun ishni nimadan boshlash keraqligi haqida taqlif-mulohaza va xulosalar berish topshirig'i bilan chor hukumati ko'pchilik olimlar va boshqa soha kishilarini Rossiyadan Turkistonga yubordi.

Bosib olingan mamlakatda ilm-fan, ma'naviyat, madaniyat istilochi mamlakatga nisbatan bir necha bor ustun bo'lsa, unday joylarda mustamlakachilik tartibini saqlab turish oson kechmaydi. Bizning o'lka esa bosqinchi chor Rossiyasiga nisbatan ma'naviy-ma'rifiy va madaniy taraqqiyot jihatidan ancha ustun turadi. CHor hukumati olimlar maslahatiga amal qilib, bizning o'lkada qanday qilib bo'lmasin, o'zlarini erli xalqdan ustunliklarini isbotlashga va shu tariqa "uzil-kesil" g'alabaga erishishga astoydil kirishdilar. O'tmishdagi bosqinchilar singari chor bosqinchilari ham bu sohadagi amaliy ishni Turkiston xalqini bir necha ming yillik tarixi, madaniyati, urf-odatlaridan mahrum qilish, ruhan, ma'nan mayib-majruh qilishdan boshladilar. Bu chuqur o'ylab, uzoqni ko'zlab va rejalashtirib qo'yilgan mash'um siyosat edi. Bu siyosatning zamirida chor hukumatining manfaatini har tomonlama himoya qilish va Turkiston xalqlarini, shu jumladan o'zbek xalqini milliy o'zligini anglashdan butkul mahrum qilib o'tmishini unutgan, vatanparvarlik tuyg'usidan judo bo'lgan, istiqbolini ko'rolmaydigan odamlar guruhiga aylantirish muddaosi turgan.

Prezidentimiz ta'kidlaganidek «Inson uchun tarixidan judo bo'lish – hayotidan judo bo'lish demakdir» boshqa so'z bilan aytganda: "O'z tarixini bilmaydigan, kechagi kunini unutgan millatning kelajagi yo'q. Bu haqiqat kishilik

tarixida ko‘p bora o‘z isbotini topgan.” (Islom Karimov. YUksak ma’naviyat-engilmas kuch. 4-bet.)

Ma’naviyat va ma’rifat xalqning o‘z o‘tmishini bilishi va istiqbolini tushunib etishiga yordam beradi. Vatanni sevish va u bilan faxrlanishga da’vat etadi, dushmanlarga, bosqinchi va mustamlakachilarga qarshi murosasiz kurash olib borishga, erk va adolat uchun jasorat ko‘rsatishga undaydi. Ma’naviyat va ma’rifatdan mahrum xalq milliy jihatdan o‘zini anglab ololmaydi, taqdirga tan berib yashashni o‘ziga ep ko‘radi. CHor amaldorlari buni yaxshi anglagan holda o‘z mustamlaka asoratiga solgan Turkiston xalqlarini ma’naviyat, ma’rifat va madaniyatdan bebahra qoldirish masalasiga alohida ahamiyat berdilar, bu yo‘lda hech tap tortmay insofu diyonatni, rahm-shafqatni butunlay unuttidilar.

CHor Rossiyasining Turkistondagi siyosati milliy tuyg‘uni poymol etishga, milliy qadriyatlarni toptashga, butkul yo‘qotib yuborishga qaratilgan edi.

CHorizm mustamlakachilik siyosatini Sharqda qon va qilich bilan joriy qilgan generallardan biri M.D.Skobelev: “Millatni yo‘q qilish uchun uni qirish shart emas, uning madaniyatini, tilini, san’atini yo‘q qilsang bas, tez orada o‘zi tanazzulga uchraydi”, - deb “bashorat” qilgan edi. Uning ana shu «dono» ko‘rsatmasi Turkistondagi ma’naviyat, ma’rifat va madaniyatga nisbatan amalga oshirilgan jaholat va yovuzliklar uchun qo‘llanma bo‘lib xizmat qildi. CHorizm Turkiston xalqlarini savodsizlik, bilimsizlik holatida ushlab turishdan manfaatdor edi. Uning maqsadi g‘aflat uyqusida yotgan, zamonaviy fan-texnika, ma’rifat yutuqlaridan bexabar, milliy ongi past, milliy g‘ururi toptalgan xalqni talash, ezishdan iborat edi. CHor hukumatining mustamlaka o‘lkalardagi gumashtalari “yarim podsho” Kaufman, general-gubernator Kuropatkin, jallod Golovanovga o‘xshaganlar Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva, Qo‘qondagi buyuk osori-atiqalarni, masjidularni, madrasalarni, arklarni tarixiy-madaniy yodgorliklarni to‘pga tutib er bilan yakson qildilar. Axir qanday qilib qo‘l ostidagi mazlum xalqlar madaniyati, ma’naviyati, ma’rifati, tarixi bosqinchi-jallodlarnikidan baland bo‘lishi kerak?! Bunga ular toqat qila olmas edi, albatta. Ularning usuli yo‘q qilish, madaniyatni, til va tarixni,

Turkiston xalqlari, shu jumladan o'zbek xalqi g'ururlanadigan, iftixor qiladigan nimaiki bo'lsa, hamma-hammasini, tag-tugi bilan ayamay yakson qilish edi.

CHor hukumatining Turkistondagi mustamlakachilik siyosatining tub mohiyatida qanday maqsad va muddao yotganligini xalqimizning bilimli, madaniyatli, ziyrak, oqilu dono farzandlari allaqachon tushunib etgan edilar. CHor hukumati mustamlakachilik siyosatini fosh etgan, xalqni erk va ozodlikka, bilim va madaniyatga chorlagan, milliy qadriyatlarimizni qo'llab-quvvatlagan, shu yo'lda jafo chekib halok bo'lgan buyuk qalb egasi Abdurauf Fitrat o'zining "Turkistonda ruslar" risolasida: "Ko'rdim, kezdim, eshitdim, o'qidim. Mamlakatlar orasida Turkistonimiz kabi baxtsiz bir mamlakat yo'qdir... Rus kapitalistlari bilan rus poplarining sodiq ishonchli qorovullari bo'lg'on eski Rusiya hukumati ellik yil orasida Turkistondagi turk bolalarining foydalariga biror ish ko'rdimi, ko'rmoqchi bo'ldimi? Mana shu savolga –"Yo'q!"dan boshqa javobimiz yo'qdir. YUrtimiz ellik bir yil idorai askariy ostida turdig'i uchun biz Ovruponing madaniy millatlari bilan ko'risholmadik, ularning ijtimoiy va iqtisodiy fikrlaridan istifoda qilolmadik. Bizning ko'zlarimizni ochirmaslik fikri ochiq tatar qarindoshlarimizning dahi Turkistondan er olmoq va Turkistonda maktab ochmoqlari man etildi. Bizning diniy va milliy hissiyatlarimizni o'ldirmoq tilagi bilan Ustroutov kabi mutaassib poplarning idorasida gazeta chiqarildi, maktab ochildi, lekin o'z millatimiz va diyonatimizni anglamoq uchun o'z tarafimizdan ochilgan maktablar va g'azitalar bog'landi, sha'riy mahkamalarimiz-ning huquq va salohiyatlaridan buyuk bir qisti g'asb etildi. Mahkamalarda, uylarda, yo'llarda, tijoriy ishlarda, hatto vag'on arbalarinda Turkiston erlisining huquqi Turkiston musofiri bo'lg'on rus va armanidan tubanda tutildi", - deb yozgan edi. Abdurauf Fitratning qalb nidosi bo'lgan ushbu so'zlarda mustamlakachilik siyosatining barcha tomonlari fosh etilgandi.

SHunday qilib, chor hukumatining Turkiston xalqlariga nisbatan tutgan mustamlakachilik siyosati bu xalqlar o'rtasidagi har qanday davlat kurtaqlarini yo'q qilish, ularning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-madaniy taraqqiyotini bo'g'ish, ularga erkinlik bermaslik, milliy qadriyatlarini erga urish, kamsitish, milliy

g'ururlarini, ma'naviyatini poymol etish, qo'rquvda ushlashdan iborat edi. Bu siyosatni amalga oshirish orqali mustamlakachilar o'lkada o'zining hukmronligini abadiylashtirishni maqsad qilgan edilar.

2. Qaramlik sharoitida o'zbek xalqining ona tili, e'tiqodi, milliy merosi, g'ururi, qadriyatlaridan mahrum etilishi va toptalishi. Rossiyada Oktyabr to'ntarishidan keyin, sovet hokimiyatining dastlabki yillarida boshqa jumhuriyatlarda bo'lganidek, O'zbekistonda ham, albatta madaniy, ma'rifiy taraqqiyot bo'ldi, tabiiy va ijtimoiy fanlar anchagina o'sdi, milliy ziyolilar safi ancha kengaydi, iqtisodda, ijtimoiy, siyosiy hayotda ijobiy o'zgarishlar bo'ldi. Bundan ko'z yumish mumkin emas. Lekin O'zbekiston Mustaqilligiga qadar bo'lgan etmish to'rt yil ichida madaniy-ma'rifiy taraqqiyotimiz imkoniyatlaridan to'la foydalana olmadik. Markaz tomonidan yurgizilgan davlat siyosati tufayli milliy ongimiz, milliy tilimiz, tariximiz, urf-odatlarimiz rivojlanishiga yo'l bermaydigan g'ovlar paydo bo'ldi. Agar chor Rossiyasi bizning ma'naviyatimizni turg'unlikda, qoloqlikda tutishga uringan bo'lsa, bolshevik-shovinistlar mahalliy xalqlarni o'z milliy madaniyatidan butkul begonalashtirish siyosatini tutdilar. O'zbek xalqining madaniyati va ma'naviyatiga, milliy ongi rivojlanishiga to'sqinlik qilish sobiq sovet jamiyati davrida chorizm zamonidagidan ko'ra kuchaysa- kuchaydiyu, ammo kamaymadi.

Milliy ma'naviyat va madaniyatga nisbatan CHor Rossiyasi yurgizgan siyosat salkam 74 yil hukmronlik qilgan sobiq sho'ro davridagi tobelik va qaramlik yillarida niqoblangan holda izchil davom ettirildi. Noinsoniy kommunistik g'oya hukmron bo'lgan mustabid tuzum o'zining bor mafkuraviy kuchini, ommaviy axborot vositalarini, butun maorif tizimini ishga solib odamlar ongini keng miqyosda zaharlab keldi. Xalqimizning milliy va diniy tuyg'ulari qo'pol ravishda kamsitildi, tarixiy haqiqat buzib ko'rsatib kelindi. Natijada bu davrda o'z ona tilini, milliy an'ana va madaniyatini, o'z ajdodlarining buyuk tarixini bilmaslik ko'p odamlarning shaxsiy fojiasiga aylanib qolgan edi.

Tobelik va qaramlik yillari milliy o'zlikni anglashga bo'lgan har qanday tabiiy intilish johilona inkor etib kelindi. Navro'z, Ramazon, Qurbon Hayitlari kabi

ko‘plab muqaddas milliy bayramlar ta‘qiqlandi. Amir Temur, Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Abu Mansur Moturudiy, Burhoniddin Marg‘inoniy, Ahmad al-Farg‘oniy, Bahouddin Naqshband, Xoja Ahmad YAssaviy, Najmidin Kubro, Mahmud az-Zamaxshariy, Xoja Ahrori Valiy, Abduholiq G‘ijduvoni kabi buyuk ajdodlarimizning, Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid CHO‘lpon, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Usmon Nosir kabi milliy ozodlik harakati fidoyilarining nomlarini xalqimiz xotirasidan butunlay o‘chirib tashlashga harakat qilinar edi. SHO‘ro zamonida xalqimizning ming yillik tarixi, e‘tiqodi rad etildi, o‘rniga “shaxsga sig‘inish” balosi ro‘baro‘ bo‘ldi.

Mustabid tuzum mafkurasi hukmron bo‘lgan zamonlarda tariximiz, boy ma‘naviy merosimiz namoyondalari, Vatan, millat mustaqilligi uchun kurashgan ajdodlarimiz xaqida, umumiy tarzda ifodalaydigan bo‘lsak, ko‘hna va boy tariximizni o‘rganish u haqda fikr yuritish, uni anglash, bayon etish “tarixni ideallashtirish” deb tanqid qilinib, tazyiq o‘tkazib kelindi. Bu masalada tariximiz silsilasidan birgina Amir Temur va Temuriylarning madaniyatimiz, ma‘naviyatimiz, ma‘rifatimiz rivojiga ko‘rsatgan ta‘siri yuzasidan g‘arazli siyosat olib borilganligini misol qilib ko‘rsatishimiz mumkin. Asossiz ravishda bobomiz jaholat va yovuzlik timsoli sifatida ko‘rsatib kelindi. Nega deganda, mustabid tuzum tarixiy haqiqatni namoyon etishdan, bizning milliy o‘zligimizni anglashimizdan manfaatdor emasdi.

Insonlarning ma‘naviy-ahloqiy yuksalishiga ko‘maqlashadigan muqaddas kitob Qur‘oni Karim, Hadisi SHarif, Al-Buxoriy, At-Termiziy, SHayx Najmiddin Kubro, Az-Zamaxshariy, Bahouddin Naqshband singari ulamoyu fuzalolarning mo‘‘tabar asarlari xalqdan yashirildi, ularga o‘t qo‘yildi, suvlarga oqizildi. Qaramlik va mutelik yillarida sodir bo‘lgan bu dahshatli voqea va hodisalar o‘zbek xalqining milliy ma‘naviyati muayyan darajada tanazzulga uchrashiga sabab bo‘ldi. SHO‘ro hukumati va tuzumi qurila boshlagan dastlabki yillardayoq, avvalo butun ziyolilar va hatto eski o‘zbek yozuvini biladigan (mulla deb nom olgan) kishilar ham qamoqlarga jo‘natildi. Keyinchalik esa uyda arab alifbosi yozuvidagi kitob va qo‘lyozmalarni saqlagan odamlar qattiq ta‘qib ostiga olindi. Xullas,

o'zbek xalqining ilg'or qismi – ziyolilarga, ma'rifat homiylariga juda katta zarba berildi. Bu qatag'onlik hatti-harakati o'tgan etmish yil davomida u yoki bu darajada doimiy va uzviy ravishda davom etdi.

Milliy ma'naviy qadriyatlardan biri milliy urf-odatlar, an'analar, diniy-tarbiyaviy marosimlar, xalq bayram va sayllari kabilarga qilingan hujum o'zbek xalqi boshiga tushgan og'ir dard bo'ldi. Umuman olganda, sho'roning hukmronlik yillari davomida o'zbek xalqi erkin fikrlash huquqidan mahrum etildi. Bu esa, o'z navbatida, xalqning ma'naviyatiga salbiy ta'sir qildi.

30-yillarning o'rtalariga borib milliy ma'naviyatimizni to'liq sindirib, yanchib tashlashga qaratilgan siyosat izchil amalga oshirila boshlandi. Asl ziyo egalari otib, bukib tashlandi. Bular qatoriga Abdulhamid CHO'lpon, Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Usmon Nosir kabi xalqimizning, millatimizning, ulkan ma'naviyatining o'nlab, yuzlab asl o'g'lonlarini kiritishimiz mumkin.

Qaramlik va mutelik yillari o'zlarini ilmning hamma sohasini yakkayu yagona bilag'oni deb atagan kommunistik mafkura targ'ibotchilari hech bir uyalmay o'z faoliyatlarida o'tmishdan qolgan barcha ma'naviy merosni butunlay inkor etish yo'liga o'tib oldilar. Bobur, Ulug'bek, YAssaviy, Mashrab, Nodirabegim singari ijodkorlar feodalizm davri namoyandalari, deb e'lon qilinib, ularning meroslarini o'rganish qat'iyan ta'qiqlandi. Buyuk allomalarning yubileylarini o'tkazish esa millatchilik kayfiyatlarini kuchaytiruvchi omil sifatida baholandi.

Markaziy Osiyo xalqlarining o'rta asrlarda jahon fani, madaniyati taraqqiyotiga qo'shgan hissasi haqida gapirish tarixni ideallashtirish deb ko'rsatildi. O'tmishning ulkan merosi, bebaho milliy ma'naviy qadriyati bo'lgan qo'lyozmalarni o'rganish, nashr qilish imkoniyati chegaralab qo'yildi.

“Bolsheviklar hokimiyatni egallashi bilanoq ko'p variantli ta'lim tizimini uslubiy jihatdan buzishga va yakka variantli sovet ta'lim tizimini qaror toptirishga qaratilgan yo'l aniq ko'zga tashlandi. YAngi hukmdorlar davlatning iqtisodiy va harbiy kuch-qudratidan foydalanib, xalq maorifi sohasida qattiq nazorat o'rnatishga kirishdilar. Bir xil tipdagi sovet maktablarini zo'rlik bilan

ko'paytirishga intildilar, bu maktablar yoshlarda kommunistik dunyoqarashni shaqllantiruvchi tayanch vosita bo'lib qolishi lozim edi. 1920 yildayoq TASSRda "sotsialistik" tipdagi 2080 ta maktab ishlab turardi. Ularda ta'lim olayotganlar soni 174820 o'quvchini tashkil etardi. Biroq hokimiyat organlarini "YAngi ta'lim tizimining chinakam xalqchillik xususiyati" haqidagi dabdabali so'zlariga qaramasdan, keng mahalliy aholi ijtimoiy norozilik bildirib an'anaviy-milliy maktablarni barcha vositalar bilan qo'llab-quvvatladi.

Lekin markaz imperiyaga tafakkur mantig'idan kelib chiqib, maktablar ishini "sotsialistik yangilash" yo'lini qat'iyat bilan o'tkazishda davom etdi. Bunda mahalliy xalqlarning uzoq davr mobaynida qaror topib kelgan turmush tarzi, ularning milliy fikrlash xususiyatlari hisobga olinmadi".

O'zbekistonda barcha dinlarning, birinchi navbatda, islom dinining ko'zga ko'ringan yirik vakillari birin-ketin qamaldi, surgun qilindi, imi-jimida otib tashlandi. CHorakam bir asr davomida diniy-ma'naviy tarbiyaga o'rin berilmadi. Diniy ahloq va madaniyatning zarari haqida aytilmagan gap qolmadi.

Dahshatlisi shu bo'ldiki, Islom dinini "fosh etish" maqsadida aziz-avliyolarning mozorlariga o't qo'yildi, maqbaralari ostin-ustin qilindi. Kommunistlar, rahbar xodimlar ota-onalari, yaqin kishilari janozasiga borishdan qo'rqib qolishdi. YUrak yutib borganlar partiyadan o'chirilib, ishdan olindi.

Xalq o'rtasida dahriylikni targ'ib qilish va dinga qarshi murosasiz kurash niqobi ostida o'rta asr me'morchiligining takrorlanmas namunasi bo'lgan, milliy naqshlar bilan jilolanib turgan minglab masjidlar, yuzlab madrasalar, xalqimizning milliy iftixori bo'lgan muhtasham qasrlar, tarixiy obidalar, xonlar, amirlarning saroylari vahshiylik va yovuzlik bilan buzib tashlanib, omborxonalarga, paxta quritiladigan joylarga aylantirildi. Bu kabi hunuk ishlar "feodal o'tmish, eskilik sarqitlaridan tozalash" degan qizil so'zlar bilan niqoblandi. SHunday qilib xalqimiz boshidan kechirgan sobiq mustabid tuzum davrida milliy ma'naviyatni rivojlantirishga mutlaqo yo'l qo'yilmagan edi. Aksinchi xalqimizning tabiati, yashash tarziga yot bo'lgan kommunistik mafkuraning g'oyalarini, sho'ro turmush tarzini har qanday yo'llar va zo'ravonlik bilan joriy etishga harakat qilingan.

Qaramlik va tobelik yillari millatimizning qadr-qimmati, sha'ni va nomusi poymol qilindi, qo'hna tarixi va muqaddas qadriyatlarimiz toptaldi.

YAqin tariximizda xalqimiz o'z boshidan kechirgan bunday milliy-ma'naviy kamsitish, azob-uqubatlarni, millatimiz taqdiri jar yoqasida turgan mash'um kunlarni unutishga bizning aslo haqqimiz yo'q. O'tgan davr mobaynida eski tuzumdan og'ir meros bo'lib qolgan ana shunday illatlarga, el-yurtimizga nisbatan kamsitish va milliy manfaatlarimizni mensimaslik holatlariga barham berish, qo'hna qadriyatlarimiz, dinu diyonatimizni tiklash, hayotimizda tarixiy adolatni qaror toptirish, yangi jamiyat qurish yo'lida xalqimizning ma'naviy yuksalishini o'z oldimizga qo'ygan olijanob maqsadlarga etishda hal qiluvchi mezon deb qarash va shu asosda ish olib borish biz uchun doimo ustivor vazifa bo'lib keldi va bugun ham davlatimiz e'tibori markazida turganini ta'kidlash lozim.

Mustaqillik tufayli milliy ma'naviyatimizga bo'lgan bunday salbiy munosabatlarga butunlay barham berildi. Mustaqil rivojlanish yillarida ma'naviyat sohasida erishgan eng muhim yutug'imiz tarixiy, milliy va ahloqiy qadriyat hamda an'analarning, muqaddas dinimizning jamiyatni ma'naviy yuksalishidagi o'rni va ahamiyati qayta tiklanganligidir.

O'tmish xalq og'zaki ijodi ma'naviyatimizning ilk sarchashmasi sanaladi. Totalitar tuzum davrida xalqimizning qadimiy qadriyatlari, xalq og'zaki ijodining yuksak namunasi sifatida asrlardan-asrlarga ma'naviy meros bo'lib o'tib kelayotgan afsona, rivoyat, ertak, maqollarga, "Alpomish", "Go'ro'g'li", "Rustam", "Avazxon", "Hasanxon", "Ravshanxon" kabi dostonlarga bir yoqlama munosabatda bo'lindi, ularga zamonasozlik, sinfiylik, partiyaviylik nuqtiai nazaridan turib baho berildi. O'zbek xalq og'zaki ijodiyotining har bir asariga ikki sinf, ikki madaniyat nazariyasi asosida baho berildi, kommunistik mafkura nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda yondoshildi. Ulardagi milliy va umuminsoniy qadriyat va g'oyalar nazar-pisand qilinmadi. CHunonchi, "Alpomish" dostonida xonlar, beklar maqталadi, bosqinchilik va zo'ravonlik targ'ib qilinadi, islom diniga mansub bo'lmagan boshqa xalqlarga yomon munosabat tasvirlanadi, degan ayblar to'nkaldi.

Dostonning bosh qahramoni Alpomish mehnatkash xalqning olijanob fazilatlarini va orzu-umidlarini o'zida ifoda etmaydi, aksincha, u hokim, qonxo'r bek, tipik zo'ravon va zolim sifatida harakat qiladi, deb da'vo qilindi. Oxir oqibat o'tgan asrning 50-yillarida "Alpomish" dostoni millatchilik ruhidagi asar sifatida qoralanib, qatag'onlikka uchradi.

Natijada doston kitob do'konlari peshtaxtalaridan, kutubxona javonlaridan yig'ishtirib olindi. Sirasini aytganda, bu o'zbek xalqiga tuhmat, uni boy o'tmishidan ajratib tashlash, milliy qadriyatlarni erga urishdir. Mustaqillik tufayli ma'naviy merosimizning bu sohasiga nisbatan bo'lgan salbiy munosabatlarga uzilkesil barham berildi. Buning yaqqol isboti 1999 yilda "Alpomish" dostoni yaratilganligining 1000 yilligi yurtimizda keng nishonlanganligidir. Xalq og'zaki ijodining noyob durdonasi bo'lmish "Alpomish" dostoni millatimizning o'zligini namoyon etadigan, avlodlardan-avlodlarga o'tib kelayotgan qahramonlik qo'shig'idir. Mazkur mumtoz dostonida tarix to'fonlaridan, hayot-mamot sinovlariga bardosh berib omon chiqqan, o'zligini doimo saqlagan xalqimizning bag'rikenglik, matonat, oliyjanoblik, vafo va sadoqat kabi ezgu fazilatlarini o'z ifodasini topgan. "Alpomish" dostoni bizga vatanparvarlik fazilatlaridan saboq beradi. Odil va haqgo'y bo'lishga, o'z yurtimizni, oilamiz qo'rg'onini qo'riqlashga, do'stu yorimizni, or-nomusimizni, ota-bobolarimizning hoklari yotgan muqaddas mozorlarni har qanday tajovuzdan himoya qilishga o'rgatadi.

Qaramlik va tobelik yillari Markaziy Osiyo va Sharq mamlakatlarida yashovchi xalqlarning qadimiy-an'anaviy bayrami Navro'z XX asrning o'rtalaridan asossiz ravishda diniy bayram va marosimlar qatorida ma'n qilindi. Mustaqillikka erishgach boshqa qadriyatlar qatorida Navro'z bayrami qayta tiklandi, 21 mart dam olish kuni deb e'lon qilindi. Xalqimiz doimo orziqib kutadigan va katta xursandchilik, shodiyona bilan o'tkazadigan Navro'z bayrami yurtimiz ahli uchun hayot abadiyligi, tabiatning ustivor qudrati va cheksiz sahovatining, ko'p ming yillik milliy qiyofamiz, oliyjanob urf-odatlarimizning betakror ifodasi bo'lib kelganligi barchamizga ayon. "Muxtasar qilib aytganda, yangilanish va ezgulik timsoli bo'lgan Navro'z falsafasi xalqimizga mansub

odamiylik, mehr-oqibat, muruvvat va himmat kabi yuksak xususiyatlardan oziqlanib kelgani, ajdodlarimiz asrlar davomida qanday buyuk umuminsoniy g'oyalardan bahramand bo'lib, ma'naviy kamol topganining yana bir tasdig'idir, desak, hech qanday xato bo'lmaydi".

Turkiston o'lkasi mustamlakachilik davrini boshdan kechirgan davrda, ayniqsa, sho'rolar davrida xalqimiz ma'naviy hayotining uzviy va ajralmas qismi bo'lgan Islom dini va qadriyatlari turli ta'qib va har tomonlama cheklashlarga duch keldi, ulamolarning taqdiri ayanchli bo'ldi. Islomga oid bebaho kitoblar yo'qotildi, muborak yodgorlik va qadamjolar oyoqosti qilindi, din peshvolari eng xavfli yov, muxolif sifatida mahv etildi. SHo'rolar davrida Islomga, asosan, yagona marksistik mafkura nuqtai nazaridan kelib chiqib yondoshildi. Dinga nisbatan bunday mafkuraviy yondoshuv tufayli, u necha asrlar davomida din negizida shaqllangan, xalqimiz hayotining ajralmas qismiga aylanib ketgan qadriyatlar – bu yozma yoki og'zaki,, moddiy yoki ma'naviy meros bo'ladimi, ahloq yoki an'analar bo'ladimi, milliy dunyoqarash yoki turmush tarzi bo'ladimi – bularning barchasini rad etib keldi. Kommunistik mafkura avj olgan davrlarda, xususan, o'tgan asrning 80-yillari oxirlaridagi mash'um yillarda ko'pchilik hatto janoza marosimlariga borish, yaqin kishisini yo'qotgan odamlardan ko'ngil so'rashga ham hayiqib qolgan edi. Ba'zi mas'ul lavozimda ishlaydigan odamlar mafkura tazyiqidian yurak oldirib, ota-onasi qazo qilganida dafn marosimlarida ishtirok etmaslikka ham majbur bo'lgan edilar. Bu davrda musulmonlar nishonlaydigan va muayyan diniy marosimlar bilan o'tkaziladigan mashhur kunlar – Ramazon va Qurbon hayit bayramlari ta'qiqqa duch keldi.

Mustaqillikka erishgach umuman dinga, xususan Islomga xalqimiz ma'naviyatining yuksalishi mezonlaridan biri sifatida qaraldi. Istiqlol yillarida Islom dini va diniy qadriyatlar yo'lida uzoq yillar davomida o'rnatilgan sun'iy to'siqlar, zararli g'ovlar, qilingan tazyiqu ta'qiblar olib tashlandi, fuqarolarning diniy erkinliklariga chek qo'yish, yo'l bermasliklar batamom tugatildi. Diniy tashkilotlaru dindorlarga, diniy qadriyatlarga nisbatan munosabat keskin o'zgardi. Chunki, din azaldan inson ma'naviyatining tarkibiy qismi sifatida odamzotning

yuksak ideallari, haq va haqiqat, insof va adolat to'g'risidagi orzu-armonlarini o'zida mujassam etgan, ularni barqaror qoidalar shaqlida mustahkamlab kelayotgan g'oya va qarashlarning yaxlit bir tizimidir.

Muqaddas Islom dinining mustaqil O'zbekiston hayotidagi ahamiyati, uning odamlar ruhiy-ma'naviy dunyosiga ko'rsatib kelayotgan ta'siri haqida I.A.Karimov quyidagilarni ta'kidlagan edi: "Ayniqsa, ko'p asrlar mobaynida xalqimiz qalbidan chuqur joy olib, hayot ma'nosini anglash, milliy madaniyatimiz va turmush tarzimizni, qadriyatlarimiz, urf-odat va an'analarimizni bezavol saqlashda muqaddas dinimiz qudratli omil bo'lib kelayotganini alohida ta'kidlash joiz. Nega deganda, insoniylik, mehr-oqibat, halollik, oxiratni o'ylab yashash, yaxshilik, mehr-shafqat singari xalqimizga mansub bo'lgan fazilatlar aynan shu zaminda ildiz otadi va rivojlanadi... Xalqimizning ma'naviyatini rivojlantirishga, har qaysi insonni Alloh marhamat qilgan bu hayotda to'g'ri yo'l tanlashi, umrning mazmunini anglashi, avvalambor, ruhiy poklanish, yaxshilik va ezgulikka intilib yashashida uning ta'sirini boshqa hech qanday kuch bilan qiyoslab bo'lmaydi...".

SHo'rolar davrida dinning, xususan Islomning jamiyat va inson ma'naviy hayotidagi ahamiyati ataylab kamsitib kelindi, tazyiq va ta'qiqqa yo'liqdi.

Lekin har qanday shafqatsiz ta'qiblarga qaramay, xalqimiz baribir o'z muqaddas diniga sodiq qoldi.

Til har bir xalq va millatning milliy o'zligini namoyon qilishda muhim vositadir. Milliy o'zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o'rtasidagi ruhiy-ma'naviy bog'liqlik til orqali namoyon bo'ladi. Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi.. Ona tili - bu millatning ruhi. O'z tilini yo'qotgan har qanday millat o'zligidan judo bo'lishi muqarrar! SHaxs ma'naviy kamolotining zarur shartlaridan biri o'z ona tilini bilishidir. Til bilmaydigan odam xalqning dilini ham bilmaydi. Biron-bir sabab tufayli milliy til yo'qolsa millat bora-bora yo'qolib ketadi, milliy o'ziga xosligini yo'qotadi. SHunday bo'lgach, biron-bir milliy tilning yo'qolishi o'sha xalqning muqarrar ravishda halok bo'lishiga olib keladi. Buyuk ma'rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniyning so'zlari bilan aytganda, "Har bir

millatning dunyoda borlig‘in ko‘rsatadurg‘on oyinai hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo‘qotmak millatning ruhini yo‘qotmakdur”.

Sobiq SHo‘ro hukmronlik qilgan 70 yildan ko‘proq vaqt davomida milliy chekka o‘lka xalqlari, jumladan o‘zbeklarning milliy tili, tarixi va madaniyati rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi uchun ishlatilmagan hiylayu nayrang qolmadi! SHaxsga sig‘inish yillarida millatlarning bir-biriga qo‘shilib, yagona Sovet xalqiga aylanishi haqida “nazariyalar” paydo bo‘ldi. “Milliy tillar yo‘qoladi, yagona til bo‘ladi”, deb “bashorat” qilindi. Bunday soxta nazariya Stalin tomonidan o‘rtaga tashlangan edi. 1930 yildan boshlab qariyb oltmish yil davomida sobiq markaz millatlar va milliy tillarni qo‘shib yuborish siyosatini zo‘r berib hayotga joriy etishga urindi. Baynalmilallik bayrog‘i ostida milliy tillar rivojlanishi cheklab qo‘yildi. O‘zbek tiliga nisbatan qilingan ijtimoiy adolatsizlik, ayniqsa dahshatli tus oldi. Bu narsa davlat siyosati darajasiga ko‘tarilib amalga oshirildi. Uning lug‘at tarkibiga ruscha baynalmilal so‘zlar sun‘iy ravishda tiqishtirildi. Natijada og‘zaki va yozma nutqimiz ortiq darajada buzildi. Ijtimoiy hayotda o‘zbek tilidan foydalanish kengayib borish o‘rniga asta-sekin torayib bordi. Korxonalarda, ilmiy muassasalarda, maishiy xizmat ko‘rsatish sohasida, tabobatda, aloqa tashkilotlarida o‘zbek tilidan foydalanishda qo‘pol xatolarga yo‘l qo‘yildi. O‘zbek tili fuqaro havo flotida, ichki ishlarda, armiyada surib chiqarildi, undan foydalanilmadi. O‘zbek tili dars soatlari yil sayin o‘quv muassasalarida qisqarib bordi.

Ahvol shu darajaga etib bordiki, barcha yig‘inlar, majlislar, yozishmalar rus tilida olib borildi, dissertatsiyalar, kitoblar, risolalar, maqolalar, arizalar, shikoyat va iltimosnomalar rus tilida yoziladigan bo‘ldi, aks holda ular mutasaddi tashkilot idoralarida qabul qilinmadi.

O‘zbek tili chetga surib tashlandi, uning mavqei benihoya pasayib ketdi. Natijada, rus tilini bilmaydigan odam mas‘ul idoralarda ishlamaydi, degan tushuncha yuzaga keldi. Aslida ham ahvol shunday edi, hayot va ish sharoitimiz faqat rus tilini bilishni talab qilardi. Natijada o‘zbeklar orasida o‘zbek tilini bilmaydiganlar, o‘zbekcha yozolmaydiganlar va o‘zbekcha fikrlay olmaydiganlar ko‘payib ketdi. Hatto o‘z ona tilini bilmaslik ayb sanalmaydigan bo‘ldi.

Ma'muriy buyruqbozlik ish usullari avjiga mingan, hamma narsa, har bir katta yo kichik masala markazning ko'rsatmasi, roziligi bilan hal qilinadigan yillarda (tobelik va qaramlik o'zining yuqori cho'qqisiga chiqqan davr) o'zbek tili o'rnini rus tili egalladi, desak xato qilmaymiz. Ba'zi rahbarlar butunlay erli aholidan iborat majlislarda ham ruscha so'zlab, buni o'zlari uchun madaniyatlik alomati, faxr-iftixor deb bilish darajasiga etdilar. Rus tilini bilish, shu tilda chiroyli so'zlash ma'naviy kamolotning cho'qqisi, madaniyatlik belgisi deb qabul qilindi. Natijada o'z ona tiliga mensimay qaraydigan kishilar paydo bo'ldi. Bu, ayniqsa yoshlar orasida avj ola boshladi. Buni jamiyatning, millatning, uning ma'naviyatining eng katta fojiasi deb tushunmoq lozim.

O'zbek tili Markaziy Osiyodagi eng qadimiy va boy tillardan biridir. "Umuman, turkiy tillar yirik ikki oqimda rivojlandi, - deb yozadi I.Qo'chqortoev, - uning biri turk tili bo'lsa, ikkinchisi o'zbek tilidir. Roman tillarini rivojlantirishda lotin tili qanday rol o'ynagan bo'lsa, O'rta Osiyo va Qozog'iston mintaqasidagi turkiy tillarni rivojlantirishda o'zbek tili shunday rol o'ynadi".

O'zbek tilining imkoniyatlari shu qadar kengki, bu tilda turli so'zlar orqali gap tuzish, chiroyli so'zlash, asarlar yaratish mumkin. Bunga adabiyot va san'atimizning boy tarixi, hazinasi yorqin guvoh sanaladi.

Millatni himoya qilish uchun uning tilini himoya qilish, asrash, rivojlantirish zarur. Buni esa davlat bajaradi. Til davlat himoyasiga olinmas ekan, u rivojlana olmaydi. Til hokimiyat bilan tirik. Mustaqillikka erishgunimizga qadar o'zbek tilini muhofaza qilish zarurati yuzaga keldi. O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi oson-silliq kechmadi. Uni himoya etish va qonuniy mavqeini tiklash uchun bo'lgan kurashda shoir va yozuvchilar, olimlar, muallimlar, huquqshunoslar, hamma-hamma faol ishtirok etdi. Eng muhimi bu kurashda xalq uyg'ondi. Til muammosi singari nihoyatda nozik, qaltis va jiddiy masalani ijobiy hal etish uchun jumhuriyatimizda keng miqyosda tashkiliy, g'oyaviy-siyosiy va keng ko'lamli tarbiyaviy ishlar olib borildi.

Uzoq davom etgan bahslar, tortishuvlar munozara va muhokamalardan so'ng avvalo Respublika Oliy Kengashi qoshida davlat tili bo'yicha taniqli olimlar,

ijodkor ziyolilar, jurnalistlar va jamoatchilik vakillaridan iborat maxsus komissiya tashkil qilindi. Komissiya a'zolari aholining turli ijtimoiy qatlamlari, siyosiy guruhlar, barcha millat va elat vakillari tomonidan bildirilgan fikr-mulohazalarni atroflicha o'rganib, respublika rahbariyati va keng jamoatchilikka doimiy axborot berib bordi. Ana shunday ishchanlik ruhida Oliy kengash sessiyasiga taqdim etiladigan loyihaning har bir moddasi bo'yicha har taraflama fikr almashuv, bahs-munozaralar bo'lib o'tdi.

Nihoyat, 1989 yilning 19 oktyabr kuni bu o'ta muhim masala Oliy Kengash sessiyasi muhokamasiga qo'yildi. Va qariyb bir yarim asrlik qaramlikdan so'ng 21 oktyabrda mamlakatimizda o'zbek tili davlat tili deb e'lon qilindi. Xalqimizning muqaddas qadriyatlaridan biri bo'lmish ona tilimiz o'zining qonuniy maqomi va himoyasiga ega bo'ldi. Natijada qaramlik davrida milliy til masalasida yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni tuzatish uchun keng yo'l ochildi.

Qabul qilingan qonunda davlat tili bilan birga yurtimizdagi 130 dan ortiq barcha millat va elatlarning tillarini rivojlantirish, davlat yo'li bilan himoya qilish, tili, dini va millatidan qat'iy nazar, har bir fuqaroning o'z ona tilida ta'lim, axborot, keraqli ma'lumot olish kabi huquqlarini kafolatlash masalalari aniq belgilab qo'yildi.

1992 yil 7 dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Konstitutsiyasida davlat tilining maqomi huquqiy jihatdan aniq belgilanib, mustahkamlab qo'yildi. SHu tariqa o'zbek tili mustaqil davlatimizning bayrog'i, gerbi, madhiyasi, konstitutsiyasi qatorida turadigan, qonun yo'li bilan himoya qilinadigan muqaddas timsollardan biriga aylandi. Istiqlool yillari o'zbek tilining qo'llanish doirasi amalda nihoyatda kengaydi. O'zbek tilining kompyuter va internet, aniq fanlar, tibbiyot, iqtisodiyot kabi maxsus termin va tushunchalarni talab qiladigan sohalarda ham keng qo'llanila boshlangani uning imkoniyatlari nechog'lik katta ekanini ko'rsatadi. Holbuki, qaramlik yillari, ya'ni bundan yigirma yil oldin oddiygina ariza yoki ma'lumotnomani ham o'zbek tilida yozishning imkoni yo'q edi. Aniqroq aytadigan bo'lsak, o'zbek tilida yozilgan ariza yoki ma'lumotnoma hukumat idoralarida deyarli qabul qilinmas edi. Bunga hozirgi kunda ko'pchilik

yoshlarning ishonishi qiyin, ammo bu haqiqat edi. Endilikda oliy hokimiyat idoralaridan tortib mahalliy boshqaruv idoralarigacha ish yuritish ona tilimizda amalga oshirilmoqda. Ammo shuni ham qayd etish lozimki, Mustaqil Respublikamizning dunyoga yuz tutishida yoshlarimizning, ayniqsa talabalarning xorijiy mamlakat xalqlari tilini bilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Davlat tili haqidagi qonunning qabul qilinishi boshqa tillarni bilish, o'rganishni rad etmaydi. Boshqa tillarni bilish – har bir ma'lumotli, ma'naviyatli kishining ko'rkidir. Xalqlar o'rtasida birlik, ahillik, mehr-oqibat, hurmat, turli aloqalar til va madaniyatni bilishdan boshlanadi.

O'zbekistonda hozirgi paytda yoshlar maktablar va oliy o'quv yurtlarida rus, ingliz, nemis, fransuz, ispan tillari bilan bir qatorda Sharq xalqlari tillarini ham katta qiziqish bilan o'rganmoqdalar. Arab, fors, hind, xitoy tillarini o'rganish natijasida aksariyat qismi arab va fors tillarida yozilgan qadimiy qo'lyozmalarimizni bemalol o'qib o'rganadigan etuk mutaxassislarga ega bo'lamiz. Bu mustaqillik yillarida yangi zamonaviy ta'lim tizimini shaqllantirish borasida erishilgan eng katta yutug'imiz hisoblanadi.

Mustabid tuzum siyosati talabi va zo'ravonligi asosida ma'naviyatimizning muhim qirrasini imlomiz ketma-ket uch marta o'zgartirildi. 1929 yilda arab alifbosidan lotin alifbosiga o'tildi. Oradan o'n ikki yil o'tgach, kirill alifbosi qabul qilindi. SHu tariqa xalqimiz o'zining 1000-1200 yillik qo'hna tarixidan, o'mishidan, ma'naviy merosini to'la qonli o'qib o'rganish imkonidan mahrum bo'ldi. Ota-bobolarimizdan qolgan kitoblar, asosan arab va fors tillarida yozilgan. Imloning o'zgartirilishi natijasida o'sha kitoblarni o'qiy olmaydigan bo'lib qoldik. YAqin o'tmishimizning riyokor siyosati natijasida mo'g'ul bosqini keltirgan yo'qotishdan ham ko'ra kattaroq ma'naviy falokatga uchradik. Bu tariximizni, madaniyatimizni, milliy ma'naviy merosimizni yo'qotishga urinishning yangicha yo'li edi. Insofu diyonatni yo'qotgan kommunistik mafkura yalovbardorlari, arab va lotin alifbosini yo'qotib maqsadlariga erishib bo'lgach, o'zbek xalqi inqilobgacha savodsiz, yozuvi ham, maktabi ham, kitobi ham, olimu ulamolari ham bo'lgan emas, tili rivojlanmagan degan safsatani butun dunyoga yoydilar. Bu

xalqimiz sha'niga ag'darilgan g'irt tuhmatdir. Bu o'lkadan etishib chiqqan ilm-fan, madaniyat, ma'naviyat namoyondalarini ilgari ko'rib o'tganmiz... O'lkamiz qadimdan ma'naviyat va ma'rifat yuksak darajada rivojlangan hudud bo'lganligi bilan faxrlanishimiz lozim.

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng xalqimiz ma'naviy hayotidagi boshqa ko'plab muammolar qatori til va alifbo masalasi ham biz uchun kun tartibidagi dolzarb vazifaga aylandi. Ayniqsa, ona tilimizning xalqaro maydondagi obro'-e'tibori va nufuzini yuksaltirish, mamlakatimizni jahon kommunikatsiya tizimiga integratsiyalashuvini ta'minlash, farzandlarimiz uchun chet tillar, axborot texnologiyalarini har tomonlama puxta egallash borasida qulay imkoniyatlar yaratish kabi bir-biridan muhim vazifalar, bu masalani kechiktirmasdan hal qilishni talab etar edi. Bu muhim masalani hal etish maqsadida 1993 yil 2 sentyabrda mamlakatimizda "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi qonun qabul qilindi. O'tgan yillar mobaynida qonun ijrosi bo'yicha juda katta amaliy ishlar qilindi. Jumladan, o'zbek tilining lotin yozuvi asosidagi imlo qoidalari ishlab chiqildi va hayotga tatbiq etildi. Bugungi kunda mamlakatimiz barcha ta'lim muassasalarida ana shu alifbo asosida bilim berilmoqda. Lotin yozuvida chop etilayotgan kitob va darsliklar, o'quv qo'llanmalari, gazeta-jurnallar, reklama va e'lonlar, davlat hujjatlari hozirgi vaqtda bu imlo madaniy hayotimizning ajralmas qismiga aylanib borayotganini ko'rsatadi.

Biz yuqorida mustamlakachilik, qaramlik sharoitida o'zbek xalqining boy ma'naviy va ma'rifiy merosiga munosabat va uning ijtimoiy oqibatlarining ba'zi jihatlarinigina ko'rib o'tdik. O'tmishda toptalgan, tahqirlangan ma'naviy va ma'rifiy merosimizga mustaqillik yillarida munosabat tubdan o'zgardi. Milliy ma'naviy merosimiz qayta tiklanib, xalqimiz qalbida chuqur ildiz otmoqda.

Prezidentimiz aytganidek, kim bo'lishidan qat'iy nazar, jamiyatning har bir a'zosi o'z o'tmishini yaxshi bilsa, bunday odamlarni yo'ldan urish, har xil aqidalar ta'siriga olish mumkin emas. Tarix saboqlari insonni xushyorlikka o'rgatadi, irodasini mustahkamlaydi.

Huddi ana shu ma'noda Ona Vatanimiz tarixini, uning taraqqiyot jarayonlarini, noyob va bebaho boyligini chuqur o'rganish, ma'no-mazmunini farzandlarimizga etkazish o'ta dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Uni o'rganishimiz bugungi mustaqillikning qadr-qimmatini to'laroq anglashimizga, taraqqiyotimizga, yot oqimlarga qarshi kurashishimizda, Vatanimiz va xalqimiz manfaatlari yo'lida chinakam fidoyi bo'lishimizga yordam beradi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Mustamlakachilik siyosati maqsadini tushuntiring.
2. Nima uchun mustamlakachilar xalqni tarixidan, ma'naviyatidan mahrum qilishga initilish sabablarini izohlang.
3. Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoda olib borgan mustamlakachilik siyosatining oqibatlarini haqida nimalarni bilasiz?
4. SHo'rolar davrida Islom diniga, diniy qadriyatlarga qanday munosabatda bo'lingan?
5. SHo'rolar davrida tariximizga, madaniyatimizga, boy madaniy merosimizga qanday munosabat ko'rsatilgan?
6. "Ma'naviy inqiroz"-deganda nimani tushunasiz va millat va xalq taqdirida qanday o'rin tutadi?
7. Nima uchun o'zbek xalqi mustamlakachilik va qaramlik siyosati sharoitida o'z ma'naviyatini saqlab qolishga erisha oldi?
8. Mustaqillik uchun, ma'naviy qadriyatlarimizni tiklash uchun xalqimiz olib borgan kurash haqida nimalarni bilasiz?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azizxo'jaev A. Davlatchilik va ma'naviyat. – Toshkent: 1997.
2. Zakurlaev A. G'oyalar kurashi. – Toshkent: "Movarounnaxr", 2000.
3. "Mustaqillik" izohli ilmiy-ommabop lug'at. – Toshkent: "Sharq", 1998.
4. Otamuratov S. Globallashuv va millat (siyosiy-falsafiy tahlil). – Toshkent: "YAngi asr avlodi", 2008.
5. O'zbekiston: qaramlik va mustaqillik yillarida. – Toshkent: 1996.

10-MAVZU: JADIDCHILIK HARAKATIDA MA'NAVIYAT VA MA'RIFAT G'OYALARI

Reja:

1. Jadidchilik va uning g'oyaviy-siyosiy yo'li.
2. Jadidchilarning ma'rifatparvarlik xarakatlari va uning xalq ma'naviyatini ko'tarishda tutgan roli.
3. Jadidchilarning amaliy harakatlari va tarixiy taqdiri.

Tayanch so'z va iboralar: Jadid, jadidchilik, ma'naviyat, ma'rifat, madaniyat, ma'rifatparvarlik, Turkiston,

Jadidchilik va uning g'oyaviy-siyosiy yo'li. Markaziy Osiyoda jadidchilikning paydo bo'lishidagi tarixiy shart-sharoitlar. Jadidchilikning shaqllanish bosqichlari. Jadidlar kurashining g'oyaviy asoslari. Jadidchilik harakatining nazariy asoschilari va maqsadlari. Jadid va jadidchilik harakatining pirovard maqsadlari asoslari. Jadidchilik harakatining ma'naviyatimizni saqlab qolish va rivojidadagi o'rni.

XIX asrning ikkinchi yarmi boshlarida Turkistonni Rossiya imperiyasi bosib olib, o'zning mustamlakasiga aylantirdi. Butun Qo'qon xonligi va Buxoro amirligining ko'p erlari Rossiya ixtiyoriga o'tdi. Bosib olingan erlarda 1867 yili Turkiston general-gubernatorligi joriy kilindi. Buxoro amirligi va Xiva xonligi Rossiya imperiyasining vassaliga aylantirildi. Bosib olingan erlardan rus G'arbiy chinovniklari Turkistonning moddiy, madaniy va ma'naviy boyliklarini, tarixiy yodgorliklar, noyob qo'lyozma asarlarini Rossiyaga olib ketishdi. Rus zobitlari va amaldorlari xalqni shafkatsizlik bilan taladilar, otdilar, chopdilar, qirdilar. Okibatda, o'z mustamlakachilik siyosatini o'rnatdilar. Rossiya imperiyasi qo'shinlarining maxalliy xalq bilan olib borgan urushlari, qirg'inlarida, maxalliy aholining qattiq qarashligi, o'z shaxarlari va qishloklari uchun jon olib. jon berib kurashishlari natija bermadi - Rossiya Turkistonni bosib olishga erishdi. Buning sabablari juda ko'p edi: Birinchi sababi - Rossiya xarbiy qurollar jihatidan juda

katta ustunlikka ega edi. Bosib olishning uzoq tayyorlangan taktika va strategiyasiga ega edi.

Ikkinchi sabab - Turkiston xalqlari maxalliy hukmdorlarning o'zaro urushlari, bosqinlaridan juda charchagan, toliqqan edi. Buning ustiga, mahalliy xukmdorlar o'rtasida birlik, hamjihatlik yo'q edi. Ular maxalliy axolining boshini qovushtirib, o'z dushmaniga qarshi jangovor holda uyushgan kurashni tashkil qila olmadilar.

Uchinchi sabab - Mahalliy xukumdorlar xalqni har xil soliqlar bilan va boshqa yo'llar bilan shafqatsiz talab, ezib, ularga e'tibor bermay, o'zlarining tor manfaatlari bilan o'ralib, maishatga berilib ketgan, mamlakat tashqi dunyodan deyarli ajralib qolgan edi.

To'rtinchi sabab - Turkiston bu davrda ham siyosiy, ham iqqisodiy va ham madaniy jihatdan qoloq, feodal tartiblar va din xukmron o'lka edi. CHor Rossiyaning Turkistonni bosib olishining asosiy sababi: bu erning tabiiy, geografik boyliklarini qo'lga kiritish - oltini, paxtasi, pillasi, qorako'li kabi dunyo bozori uchun eng qimmatli mollarga ega bo'lish, o'z mollari uchun yangi bozorga ega bo'lishi, eng asosiysi va eng muhimi - jahon bozori va o'z ichki zavod va fabrikalariga xomashyo etishtirish uchun tekin ish kuchiga ega bo'lish, mustamlakalarini kengaytiribjaxonda o'z mavkeini mustaxkamlashdan iborat edi. O'ziningbu maqsadlarini amalga oshirishda CHor hukumati Turkiston xalqini ham iqqisodiy, ham siyosiy qoloklikda, qaramlik va nodonlikda, xuquksizlikda saqlab turishdan juda manfaatdor edi. SHu sababli Rossiya imperiyasi Turkistonda uning hamma boyliklaridan, resurslaridan foydalanish siyosatini amalga oshirishga qaratila mustamlakachilik ijtimoiy-iqtisodiy tizimni joriy etib, o'z maqsadini turli xil usullar, yo'llar va vositalar asosida amalga oshira boshladi. Ular maxalliy aholini fuqaro deb emas, balki "tuzemlar" deb atashdi. CHorizm mahalliy xalqlar madaniyati va ma'naviy rivojlanishiga butun choralar bilan qarshilik ko'rsatib, ularni bid'at, jaholat va xurofatda saqlab turishga intildi. SHu sababli faqat diniy ilmlar beradigan madrasalar va maktablargagina ruxsat berib, uzoq muddat dunyoviy bilimlar beradigan maktab, madrasalar ochishga ruxsat bermay keldi. Lekin Turkistonning bosib olinishi bilan rivojlanib kelayotgan rus kapitalizmi va u

orqali Evropa mamlakatlari erishgan iqtisodiy, madaniy va texnikaviy yutuqlar Turkiston xududiga ham kirib kela boshladi. Bu erlardagi yirik shaharlarda rus madaniyati tashkilotlari, yangi savdo, bank, telefon, elektr kabilardan foydalanish, temir yo'llar, xomashyo tayyorlaydigan zavod va fabrikalar kurila boshlandi, gazeta, jurnal va kitob bosish yo'lga qo'yildi. Bular asosida XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston xalqlarining siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy-ma'naviy hayotida katta tarixiy o'zgarishlar ro'y bera boshladi. Siyosiy o'zgarishlar shundan iborat bo'ldiki, yangi boshqaruv siyosiy tizimlar - u'ezdlar, bo'linmalar, volostlar tashkil topdi. Ko'pdan beri mamlakatni xonavayron qilib kelgan xorijiy istilolarga, mahalliy hukmdorlarning ichki o'zaro bosqinlari, urush va janjallariga xotima berildi. Iqtisodiy-ijtimoiy o'zgarishlar shundan iborat bo'ldiki, Rossiya imperiyasi o'z mustakamlasiga aylantirilgan Turkiston hududida ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi uchun qo'lay shart-sharoitlar yarata boshladi. Natijada, o'tmishdagi feodal xo'jaliklari biqikligi tugatilib, moliya, qishloq xo'jaligi, ayniqsa, paxtachilikning rivojlanishiga katta e'tibor berila boshladi.

Madaniy - ma'naviy sohada o'zgarishlar esa shundan iborat bo'ldiki, Turkistonda feodal tartiblarining o'zgarishi madaniy yuksalishga bo'lgan mahalliy xalqning intilishi rus kapitalistik munosabatlari bilan birga, Evropa va Sharq mamlakatlari ro'y berayotgan siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarning turli yo'llar bilan kirib kelishi asosida sodir bo'la boshladi. Bunda jahondagi, xususan, yaqin Sharq mamlakatlaridagi ro'y berayotgan o'zgarishlar Rossiya orqali kirib kelaётgan Evropa madaniyati yangiliklari Turkiston xalqlari madaniyatiga o'z ta'sirini o'tkazish. Rossiya imperiyasining yangi mustamlakasi - Turkiston xalqlariga nisbatan mustamlakachilik siyosati, mahalliy aholining o'zoq davr jaxolatda, ma'rifatdan yiroq ushlab turilishi, ularning haqsiz, xuquqsiz ezilib, kamsitilib, xo'rlanib kelinishi o'lkada xalqning ilgor vakillari o'rtasida ma'rifatchilik xarakatining tug'ilishiga olib keldi.

Bu harakat vakillari Turkistonda paydo bo'layotgan yangi madaniyat xodisalariga o'z munosabatlarini bildirib, mustamlakachilik siyosatining ayrim tomonlarini tankid kilib xalqqa o'tkazilayotgan jabr-zulmga qarshi chikib, xalqning

bu ahvolga tushishi uning bilimsizligi, ma'rifatdan yirokligi, shu tufayli xalqni ma'rifatli qilish, ilmiy qilish goyasini ilgari surishib, uni madaniyatni egallashga, ma'rifatli bo'lishga chaqirdilar.

Ular o'z qarashlarida xalq ommasining-dehqonlarning, shahar xunarmandlarining mayda savdogarlarning manfaatlarini ximoya kilib maydonga chikdilar. Xullas, XIX asrning oxiri XX asrning boshlaridagi ijtimoiy-falsafiy fikrlar asosan shu ma'rifatchilar-ma'rifatparvarlar ijodida, ular asarlarida rivojlandi.

Ma'rifatchilik yoki ma'rifatparvarlik, aslida, Sharq mutaffakkirlariga xos bo'lib, u dastlab Sharq uygonish davrida diniy aqidachilikka karshi dunyoviylikni diniylik bilan bog'lanishni ilgari surgan goyaviy okim sifatida paydo bo'ladi. Keyinchalik esa evropada feodalizmdan kapitalizmga o'tish davrida tug'ilib kelayotgan burjuaziya va xalq ommasining feodal tartiblari va munosabatlarga qarshi kurashi zaminida kapitalistik munosabatlarning vujudga kelishi davriga xos muayyan manfaatlar bilan bog'liq feodalizmga qarshi goyaviy-madaniy xarakatga aylanadi. Bu harakat Evropada dastlab XVII asrda Angliyada, - XVIII asrda Fransiyada, XVIII asrning oxiri XIX asrning birinchi yarimida Germaniya va Rossiyada keng tarqaladi. Evropada dastlab bu terminni F.Valter I.Gerderlar o'z asarlarida ishlatadilar. 1784 yili I.Kant Ma'rifatparvarlik nima?degan ilmiy makola yozadi.

Ochigini aytganda, ma'rifatparvarlik G'arbiy Evropada ham uygonish davri bilan uzviy bogliq holda shaqlanib, uning namoyondalari Sharq uygonish davri mutafakkirlaridan insonparvarlik g'oyalarini, qadimgi davr antik madaniyatga murojaat etish an'anasi, tarixiy optimizmni, hurfikrlilikni qabul kilib olishni, jamiyat, inson xabti va tarakkiyoti masalalari yuzasidan o'z fikr-mulohazalarini olga surdilar. Ular o'z qarashlarida ilm, fan va madaniyatni rivojlantirish asosida jamiyatni o'zgartirish goyasi bilan chikadilar. Ma'rifatparvarlar insonning tabiati haqidagi tasavvuriga asoslanish jamiyatda tabiiy xuquq nazariyasini, demoqratik erkinlik talabini, feodal-obsalyutizm monarxiyasi davlatiga qarshi ijtimoiy kelishuv degan nazariyasini ishlab chiqadilar. Ular bunda davlatning hech bir

ilohiy narsa emasligini, balki u kishilar o'rtasidagi o'zaro kelishuv yo'li bilan yuzaga keladigan jamiyatning siyosiy tashkiloti, deydilar.

Ma'rifatparvarlar iqtisodiyot sohasida xususiy manfaatlarni ragbatlantirishni, erkin savdoni joriy etishni, xususiy mulkchilikni ham huqukiy jihatdan kafolatlashni talab qilib chiqdilar. Ular jamiyat tarixini tushuntirishda teologiyaga barxam berishni, tarixiy tarakkibtning konuniy xarakterini e'tirof etadilar.

Ma'rifatparvarlar, ayniqsa, ta'lim, tarbiya masalalariga alohida e'tibor berishib, shaxsga erk berish, uni feodal ahloqi va diniy aqidalardan halos qilishni aytishib, shaxsni gumanistik axloq tamoyillari asosida tarbiyalashni, unga diniy ta'lim berish bilan cheklanmay, dunyoviy ta'lim-tarbiya berishni aytadilar.

Lekin bu o'rinda shuni xam aytish kerakki, Evropada bu harakatga xos bo'lgan umumiy belgi feodal tuzumga qarshi qaratilgan bo'lib, uning o'zining ichida o'z xususiyatlari bilan bir-biridan ajralib turadigan okimlar ham mavjud bo'lgan. Birok ularning barchasi obektiv ravishda jamiyatning kapitalistik yo'nalish tomon rivojlanish ehtiyojlarini ifodalagan.

Xulosa qilib aytganda, Evropada ma'rifatparvarlikning feodalizmga qarshi karatilgan goyaviy harakat sifatida vujudga kelishi umumiy qonliiyat edi. Lekin bu qonuniyat turli xalqlarda, t\rlı mamlakatlarda va turli mintaqalarda turlicha va xar xil tarixiy davrda namoJn bo'ladi.

Bizning Markaziy Osiyoda, xususan, Turkistonda ma'rifatparvarlik goyaviy harakat sifatida XIX asrning ikkinchi yarimida ma'lum siesiy, ijtimoiy va iktisodiy-madaniy soxalarda yuz bergan o'zgarishlar zaminida yuzaga keldi. Bu ma'rifatparvarlik ham o'z mohiyatiga ko'ra, feodal tartiblari va munosabatlariga qarshi, mamlakatni feodal kolokligidan chiqarish uchun kurashuvchi ilgor kuchlarning manfaatlarini ifodalovchi goyaviy xarakat sifatida maydonga chikdi. Birok Markaziy Osiyo ma'rifatparvarlarining faoliyati Evropada kapitalizm to'la galaba qilgan, Rossiyada esa kapitalizm ayni rivojlanib borabtgan va Rossiya mustamlakalarida keskin siyosiy kurash avj olayotgan bir davrga to'g'ri keldi.

Markaziy Osiyo ma'rifatparvarligi, xususan, Turkiston ma'rifatparvarligi feodal tartiblarini o'zgartirish, madaniy yuksalishga bo'lgan intilish bilan birga,

ma'lum darajada Rossiyaning mustamlakachilik siyosatiga karshi chorizmning mahalliy xalqlarga o'tkazayotgan jabr-zulm ekspluatatsiyasidan norozilik kayfiyatlarini ifodalovchi goya sifatida ham paydo bo'ladi. SHu jihatdan bu ma'rifatparvarlik o'ziga xos mafkuraviy xarakterga xam ega edi. Turkiston ma'rifatparvarlari o'z faoliyatlarida eskirgan feodal tartiblari va munosabatlari rus kapitalistik munosabatlari orqali paydo bo'layotgan yangi madaniy yutuqlarni qarshi qo'yish, ularning ustunliklarini targib qilishdan boshlanib, asta-sekin siyosiy tus olib, Turkistoda Rossiyadan farq qiluvchi erli, mahalliy xalqning o'ziga xos ma'naviyati xususiyatlarini ximoya qiluvchi tartiblar o'rnatilishini talab kiluvchi darajaga ko'tarila bordi.

SHu jihatlarni hisobga olganda Turkiston ma'rifatparvarlik xarakati ikkn bosqichda kechdi. Birinchi bosqichda feoldal tuzum tartiblarini tankid qilish, madaniy yangiliklarni, Evropa tillarini o'rganish va egallash, yangi ilm fan va texnikani targib qilish kabi masalalar ilgari suriladi. Bu boskichda, ayniqsa, ma'rifatparvarlikning yuzaga kelishida Axmad Donish, Komil Xorazmiy, Sattorxon va Isokxonlar, Muqimiy, Furqat, Avaz O'tar va Zavqiylar katta rol o'ynadilar. Ular bu harakatlarning otashin namoyandalari sifatida xalqning real xabtini, uing adolat, haqiqat, ilm- ma'rifat xaqidagi orzu umidlarining o'z namoyandalari sifatida xalqning real xabtini, uing adolat, haqiqat, ilm- ma'rifat xaqidagi orzu umidlarining o'z yo'lladi faoliyatlarida ifoda etib, xalqning jabr-zulmdan kutilishi uning baxt-saodatga erishuvi ilm-fanni va madaniyatni egallashda, deb bildilar. SHu sababli ular xalqning ko'zini rchishga, jaxolatdan qutilishgaG buning uchun ilm-fanni va xunarlarini o'rganish va egallashga, ma'rifatli va madaniyatli hamda o'kimishli bo'lishga chaqirdilar. Ular faqat o'z xalqi ilm-fani va madaniyatini egallash bilan cheklanmay, boshka xalqlar, xususan, Evropa va rus xalqi erishgan ilm-fanni, hunarlarni, texnikani, madaniyatni xam egallashga, o'rganishga, shu asosida jaxolat va bid'at uykusini tark etishga chorladilar. Buning uchun boshqalarning tilini bilishni, o'rganishni ko'p tillarni bilish esa dunyoviy ilmlardan, fan- texnika yutukparidan bahramand bo'lish imkoniyatini berishny uqtirdilar.

Xullas, birinchi boskich ma'rifatparvarligi, bu asosan, xalqni yangi madaniyat, yangi ma'rifatga chakirish, chorlash, millatni, xalqni jaholat va bid'at uykusidan uygonishga, yangi paydo bo'layotgan madaniyat va ma'naviyatni egallashga yo'naltirilgan edi. Ma'rifatparvarlik o'zining birinchi bosqichida asta - sekin rivojlanib borish asosida undan jadidchilik o'sib chiqadi. Jadidchilik bu ma'rifatparvarlikning rivojlangan, taraqqiy etgan ikkinchi bosqichi edi. Biz buni alohida kuyidagi savolda ko'rib chiqamiz.

Jadidchilik, ma'rifatchilik millatni ma'rifatli qilish, ma'naviyatini yuksaltirish maqsadlarida yuzaga kelgan buyuk tarixiy harakatdir. Jadidlar aholini savodli qilmoqchi bo'lgan oddiy ma'rifatchilar emas. Ular mustamlakachilik davrida Turkistonda hukmron bo'lgan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy vaziyatni, xalqning ma'naviy holati darajasini yaxshi bilganlar, bu jarayonlarning sabablarini chuqur tahlil eta olganlar. Ular Turkistonning mustaqilligini ta'minlash, mahalliy millatlarni ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy taraqqiyot yo'liga olib chiqish uchun birinchi navbatda xalqning umumiy madaniy-ma'naviy, ma'rifiy saviyasini davr talablari va imkoniyatlariga asoslanib rivojlantirish lozimligini anglab etganlar. Ularning xalq maorifini rivojlantirish, milliy madaniy-ma'naviy merosni tiklash, Evropa xalqlarining madaniyati, tajribisini o'rganishga chaqirish borasidagi faoliyati ham pirovard natijada mustaqillikka erishish maqsadlari bilan bog'langan. Jadidlar bilimli, madaniyatli, ma'rifatli, ma'naviyatli millatgina katta tarixiy vazifalarni hal etishga qodir bo'la olishi mumkinligini chuqur anglab etganlar. Jadidchilik harakatining asosiy mohiyati millatni qoloqlik, xurofot botqog'idan olib chiqibgina mustaqillikka erishish, milliy davlatni barpo etish mumkinligini asoslashdan iborat bo'lgan.

Ma'rifatchilar, jadidlar millatning ma'naviy kamoloti maqsadlari yo'lida o'zining butun kuchi va iste'dodini safarbar etishga tayyor bo'lgan fidoiy insonlar bo'lgan. Insoniyatning bir jamiyatdan ikkinchi jamiyatga, bir tarixiy davrdan ikkinchi bir tarixiy davrga o'tishi ma'rifatparvarlikdan boshlanadi. Zamonaning eng etuk, ongli, oq-qorani tanigan, fidoiy, elim, yurtim deb yashovchi, uzoqni ko'zlovchi ma'naviyatli kishilari ma'rifatparvarlik bilan shug'ullanadilar.

Ma'rifatparvarlar odatda davr uchun, jamiyatning, mamlakatning, xalqning buguni va kelajagi uchun muhim g'oyalarni ilgari suradilar, shu g'oyalarni amalga oshirish uchun kurash olib boradilar.

Ma'rifat ma'naviy qaramlik, qo'rquv va hadikni bartaraf etadi, insonga beqiyos ilohiy qudrat, mislsiz salohiyat baxsh etadi. SHuning uchun ozodlik uchun kurashchilar mamlakat, millat ozodligini xalqning ma'rifiy uyg'oqligida deb biladilar va ma'rifat uchun kurashadilar. Bizning xalqimiz azal-azaldan ma'rifatga intilib yashagan. Bu o'lkadan dunyo ilmi rivojiga ulkan hissa qo'shgan allomalar etishib chiqqan. Ular ham dunyoviy, ham diniy ilmlar sohasida dunyo ilmi ahlini hayratga solganlar.

O'tmishda irod etgan alomalarimiz al-Forobiy, al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Mirzo Ulug'bek va boshqalar nafaqat ilm cho'qqilarini egallab qolmay, uni – ya'ni ma'rifadni keng targ'ib etganlar, shogirdlarni tarbiyalaganlar.

Turkiston ma'rifatchilik maktabi boy o'tmish va ulkan merosga ega. Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxon o'g'li, Abdulqodir SHakuriy, Ashurali Zohiriy, Saidrasul Saidaziziy, Ishoqxon Ibrat va Ahmad Donishlar XIX asr oxirlarida faoliyat boshlab, mamlakatni, xalqni milliy zulm va qoloqlikdan xalos etishning yagona yo'li ma'rifatda deb bildilar. Bu fidoiy zotlar mustabid tuzum va jaholatga, ma'naviy qullik va zulm-zo'rvonlikka qarshi bor kuchlari bilan kurash olib bordilar. Bu ma'rifatparvar bobolarimiz dunyo kezib, dunyo xalqlarining ilmu urfoni, madaniyati bilan tanishib, mustamlaka o'lkani, uni kishanlarini ilm chirog'i bilangina ozodlik sari boshlamoq, parchalamoq mumkin ekanini chuqur his etdilar. SHu sababli ham eng avvalo yurtimizda maktab-maorif ishlarini rivojlantirishda ham nazariy, ham amaliy jihatdan azmu shijoat namunasini ko'rsatdilar.

Ko'rinadiki, jadidchilik, ma'rifatchilik ham millatni ma'rifatli qilish, ma'naviyatini yuksaltirish maqsadlarida yuzaga kelgan buyuk tarixiy harakatdir.

Turkistonda jadidlar harakatining shaqlanishi **uch bosqichni** o'z boshidan kechirgan. **Birinchi bosqich** 1880 yillardan 1905 yilgacha: **ikkinchi bosqich**-1905 yildan 1917 yil Oktyabr to'ntarishigacha, **uchinchi bosqich** 1917 yil Oktyabr

to'ntarishidan 30 yillarning oxirigacha bo'lgan davrlarni o'z ichiga oladi. Bu davrlar o'ziga xos tomonlari va xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Mustabid sovet tuzumi sharoitida jadidchilik harakatiga to'g'ri baho berish va uni munosib taqdirlash imkoniyatiga ega emas edik. Aksincha jadidchilik harakatining vakillari millatchilik g'oyasini targ'ib qiluvchi pantyurkizm va panislomizm mafkurasi tarafdori deb e'lon qilindi. Ularga "millatchi" degan tamg'a bosilib qatag'on qilindilar.

Jadidchilik-yangilanish, yangi usul ma'nosini anglatadi. U yangi zamonaviy maktab, matbaa, milliy taraqqiyot usullari, yo'llari tarafdorlarining umumiy nomi.

Jadidchilikning asosiy g'oya va maqsadlari: Turkistonni o'rta asrchilik, feodal qoloqlik, xurofotlardan ozod qilish, "Usuli qadim"ni inkor etgan holda "Usuli zamon"ni joriy etish orqali o'lkani, xalqni, millatni zamonaviy taraqqiyot yo'liga olib chiqish, milliy davlat bunyod etish, konstitutsion, parlament va prezident idora usulidagi ozod va farovon jamiyat qurish, turkiy tillarga davlat tili maqomini berish, milliy qo'shin tuzish va boshqalardan iborat.

Turkistonda jadidchilik milliy-ozodlik kurashi jarayonida yuzaga kelgan, o'zbek xalqi tarixida yangi sahifani ocha boshlagan ijtimoiy harakat bo'lganligi bilan ajralib turadi. Ularning dunyoqarashida vatanparvarlik, millatparvarlik, ma'rifatparvarlik, taraqqiyparvarlik kabi g'oyalar etakchilik qilgan. O'lkani mustamlaka zulmidan ozod qilishni jadidlar hamma narsadan ustun qo'yganlar. Jadidlar erk, istiqloлга erishish uchun milliy ongni o'stirish zarurligini anglab etdilar. SHu orqali milliy uyg'onish yasamoqchi bo'ldilar. Buni esa ta'lim va tarbiyada-ma'rifatda deb bildilar. Mana shuning uchun ham jadidlar yangicha ta'lim va tarbiya tizimini qaror toptirish yo'lida hormay-tolmay faoliyat yuritdilar.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida bu harakatning tarixiy ahamiyati nihoyatda katta bo'lgan. Bu davrda jamiyatning ma'naviy inqirozi chuqurlashgan bo'lib, milliy madaniyatni ko'tarmay, umuminsoniy qadriyatlardan bahramand bo'lmay ma'rifat, tarbiyaviy ishlarni keng yo'lga qo'ygan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy taraqqiyotga imkoniyat yaratib bo'lmas edi. Jadidlar, ya'ni ma'rifatchilar millatning ma'naviy kamoloti yo'lida o'zining butun kuchi va iste'dodini safarbar

etishga tayyor bo'lgan fidoiylar edi. Jadidlar millatni qoloqlik, xurofot botqog'idan olib chiqish uchun harakat qilar ekanlar, bunda shariatga qat'iy rioya qilish orqali maktab va madrasalarda ta'lim berish tizimini dunyoviy ilmlarni berish asosida isloh qilish g'oyasini ilgari surganlar va bu borada o'zlari amaliy harakat namunasini ko'rsatganlar.

“...ja'miyat taraqqiyotining asosi, uni muqarrar halokatdan qutqarib qoladigan yagona kuch-ma'rifatdir” ekanligini chuqur anglaganlar.

Ma'rifatparvarlik biz uchun bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q, yo'qotmaydi ham. Aql-zakovatli, bilimdon, yuksak salohiyatli va yuksak ma'naviyatli kishilarni tarbiyalay olsakkina, oldimizga qo'ygan maqsadlarga erisha olamiz, yurtimizda farovonlik va taraqqiyot qaror topadi.

XX asr boshidagi ma'rifatchilik harakatining namoyondalari boylik uchun, shon-shuhrat uchun maydonga chiqmaganlar. Ularning maktab ochganlari, xalqni o'z haq-huquqlarini tanishga da'vat etganliklari uchun hech kim maosh to'lamagan. Ular o't bilan o'ynashayotganliklarini, istibdodga qarshi kurashayotganliklari uchun ayovsiz jazolanishlarini oldindan yaxshi bilishgan. Bilaturib, ongli ravishda mana shu yo'ldan borganlar. Chunki, vijdonlari, iymonlari shunga da'vat etgan.

Jadidchilik harakatidagi ma'naviylik quyidagilarda yaqqol namoyon bo'ladi: **birinchidan**, ular ozodlikka, mustaqillikka qon to'kishlarga olib keluvchi turli to'polon, qirg'in-barot urushlar bilan emas, balki aholining savodini chiqarish, ularning ma'rifatini, madaniyatini ko'tarish orqali qaramlikning kelib chiqishi, uning millat taqdiridagi salbiy oqibatlarini tushunib etish darajasiga ko'tarish orqali erishishni;

Ikkinchidan, milliy ongni rivojlantirish milliy birlikni ta'minlashning asosiy omili ekanligini, milliy birlikning vujudga kelishi esa uni taraqqiyotga olib boruvchi asosiy omili ekanligi g'oyasida;

Uchinchidan, jadidchilik harakati namoyondalari faqat o'z g'oyalarini ilgari surish, uni tashviqot qilish doirasida cheklanib qolmasdan, ular axolining umumiy savodxonligini ko'tarish borasida ko'pgina amaliy ishlarni ham olib bordilar.

O'zlarining mablag'lari hisobiga maktab ochdilar, gazeta, kitoblarni bosmadan chiqardilar. Bu harakatlarning zaminida chinakam ma'naviylik turadi. Chunki ular urushlarga, johillikka va qarama-qarshiliklarni avj oldirishga emas, balki yuksak ma'rifatga va siyosiy ongillikka erishish orqali ozodlik va taraqqiyotga erishish mumkinligi uchun faoliyat ko'rsatganlar.

Ana shu jihatlari bilan jadidchilik harakati milliy ma'naviyatimiz rivojida o'ziga xos o'ringa egadir. Jadidchilik harakatining yana bir xususiyati shundaki, u o'z davrining eng ilg'or g'oyalarini ilgari surish bilan birga aholining umum ma'rifatini ko'tarishdagi eng yirik ommaviy va millatni birlashtirishdagi harakat darajasiga ko'tarilganligidir. Shu ma'noda ham bu harakat aholining umummilliy ma'naviyatini rivojlantirishda katta ahamiyatga molikdir.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlariga kelganda Markaziy Osiyo, xususan, Turkiston xalqlari ilgor vakillari Rossiyaning mustamlakachilik zulmidan qutilish, o'z milliy davlatchiligini kurish, o'z milliy - iqtisodiy, sibsiy va madaniy tarakkiyotiga yo'l ochish zarurligini tuotunib etishadi. Bu kishilar o'sha davr tarixiy jarayonning etakchi kuchi milliy va maxalliy savdo va sanoat burjuaziyasi namayondalari xisoblanib, ular juda katta kiyinchiliklar bilan keng xalq ommasining siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy manfaatlarini himoya qiladigan goyaviy okim - jadidchilar ma'rifatparvarligini shaqllantirib, uni xar tomonlama rivojlantirdilar. Turkistonda jadidchilik xarakati ma'rifatparvarlik asosida O'rta va YAqin Sharqdagi, Qrim, Qozon, Ufa va Ozarbayjonda yuzaga kelgan diniy islohotchilik va ma'rifatparvarlik g'oyalari xamda jadidchilik xarakati ta'sirida vujudga keladi. Bu jadidchilik Turkistonda vujudga kelgan Sharqona ma'rifatparvarlikni butun xalqning demokratik va milliy uygonishiga yo'naltirilgan umummilliy mafkurasi darajasiga ko'tardi. Jadidchilar Markaziy Osiyo, xususan, Turkistonda uzoq davom etayotgan siyosiy, iktisodiy va madaniy inqirozni to'xtatgish, jamiyat taraqqiibtni yangi yo'nalishga solib yuborish maqsadida maorif, din, adliya, davlat qurilishi va boshqa qator ijtimoiy-madaniy sohalarida isloxotlar o'tkazishni taqlif kilishib maydonga chiqishadi. Ular ta'lim-tarbiya, axloq-odob, o'qish-o'qitishni, sogliqni saqlash sohalarini, xotin-qizlar ahvolini yaxshilash,

ijtimoiy-madaniy turmushning barcha jabxalarini tubdan o'zgartirish g'oyalarini o'rta tashlashdi.

Jadidchilar o'z siyosiy faoliyat sohalarida Turkiston hududiy birligi, CHorizm mustamlakachiligidan qutyuish, milliy mustaqillik g'oyalarini ilgari surishib, shu g'oyalar uchun kurash olib borishadi. Ular iqtisodiy sohada esa sanoatni, savdoni rivojlantirish, iktisod va moliya sohalarida boshqa millatlarga qaram bo'lishdan kutilish, milliy savdo va bank tashkilotlarini barpo qilish g'oyalari bilan maydonga chikadilar.

Biroq jadidchilar faoliyatida madaniy-ma'rifiy soha ustuvor hisobanadi. Jadidchilik xarakatining asosiy maksadi - eski tizimni islox qilishdan iborat bo'ldi. Jadidchilar milliy mustaqillik manfaatlarini himoya kila oladigan, sijsiy va ikgisodiy qaramlik va qolokgshkdan chiqish muammolarini echa oladigan zamonaviy bilimlarga ega, savodli va vatanparvar kadrlar bo'lish zarurligini yaxshi anglaydilar. SHuning uchun dunyoviy bilimlarni diniy bilimlar b»ian birlikda o'rganish va egallash ishlari, maorif tizimini isloh qilish masalasi jadidchilar ijtimoiy fikrining diqqat markazida bo'ladi. Jadidchilar isloxotni maktab va madrasalardan boshlash zarur, chunki millat xabti ta'lim-tarbiya bilan belgilanadi, deyishadi. Ular mahalliy boylarning o'sha davr ichki va tashqi bozorda sinishlarining asosiy sababi - ularning savdo ilmidan savodsizligi tufayli bo'lmokda, chunki ular savdo qilish, moliyaviy operatsiyalarni olib borish ishlarini bilmaydilar. Agar biz madaniyat va iktisod sohalarida boshqa (mamlakatlarga), boshqa millatlarga qaram bo'lishni istamasak, biz milliy sudyalar, advokatlar, o'qituvchilar, davlat arboblari, injener, savodli tijoratchilarni tayyorlashimiz zar>f. kMasala shunday ekan, siz xurmatli vatandoshlar, o'z farzandlaringizni din va millatga xizmat qilmoklari uchun zamonaviy bilimlarga o'rgatishga harakat qilishingiz zarur, millat va dinga faqat bilim va mablag bilan xizmat qilish mumkin», deb yozishadi. (M. Behbudiy, Oyina 1913 y., 7-son; 1914 y., 31-son; 1915 y., 10-son). Jadidchilar o'z matbuotida: "Barcha millatlar o'z farzandlarini din va millatga sodiq bo'lish ruhida tarbiyalaydilar. SHuning uchun ular maktabga alohida ahamiyat beradilar. Bizda mana shuni xis qilish yo'q. Biz din va millatni

himoya qiluvchi ishonarli va mustahkam vositaga ega bo'lmokimiz shart. Bu vosita - maorifdir" (M. Behbudiy, Oyina, 1914 y., 41-son), -deb yozgan edilar. Ular bular bilan cheklanmasdan, o'z millatdoshlariga o'z farzandlarini xorijiy davlatlariga yuborib, o'qitish zarurligini, toki, ular o'kib kelishib, millat manfaatlarini ijtimoiy hayot soxalarida himoya qilishsin, millatimiz taraqqiy etsin. -deya murojaat ham qilishadi. Ularning bu fikri bugungi bizning mustaqqilik sharoitimizda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Jadidchilar maorifni islox qilish masalalarini o'z matbuotlari sahifalarida xar tamonlama muhokama qilishadi. Ular bunda maktab ishining iqtisodiy va moliyaviy tamonlarini, o'quvchilar ruhiyati va adobiga ijobiy ta'sir qiluvchi usullar, o'qitish dasturlari va boshqa ko'pchilik masalalar haqida o'z fikr va muloxazalarini bildirishib boradi.

Jadidchilar o'z maqolalari va asarlarida maorif, ijtimoiy habt va turmush tarzining ayrim tamonlarini isloh qilish zarurligini.aytish bilan cheklanmasdan, yoshlar diqqatini yana xalqimizning o'tmish madaniyatiga, o'tmish ajdodlari ilm-fan sohasida erishgan yutuklariga qaratib, ularni o'rganishga ham jalb kiladilar.

Jadidchilar o'z faoliyatlarida faqat milliy doiradagina chegaralanib kolmadilar. Ular o'z matbuoti saxifalarida **umum**insoniy madaniyat yutuklari fan va ta'lim-tarbiya xaqidagi xorijiy fikriy yangiliklarni xam targib qilishib, bu soxalarda ham katta ishlar qilishadi. Hatto ular o'z matbuotlarida turkiy xalqlar uchun yagona til yaratish muammosi bilan xam chiqishadi.

Jadidlar matbuoti sahifalarida diniy va falsafiy masalalarga ham katta ahamiyat berishadi. Ular o'z maqolalarida, O'rta asrlarda bo'lganidek, fan bylan dinni kelishtirish, ularning uygunligini ta'minlash, fan va madaniyat taraqqiyoti yutuqlarini islom diniga boglab izohlashga harakat qilishadi. Moxiyat e'tibori bilan olganda, jadidlar falsafiy qarashlari materialistik falsafaga va ateizmga karshi qaratilgan bo'ladi. Masalan, M.Bexbudiy o'zining "Samarqand" ro'znomasida bosilgan maqolalaridan birida oxirgi 500 yil nchida musulmonlar fan va falsafa soxasida boshqa mamlakatlardan orqada qolganliklarini ta'kidlab, materializm va ateizm bilan kurashish uchun fan va falsafaning yangi yutuklari bilan qurollanish maqsadga muvofikligini aytadi.

Umuman olganda, jadidlar ma'rifatparvarligining falsafiy-nazariy zaminlari: milliy falsafiy meros, an'anaviy islom, tasavvuf ta'limoti, shariat, Evropada paydo bo'lgan pozitivizm falsafasi karashlariga borib taqaladi. Markaziy Osib, xususan, Turkistonda shaqllangan jadidchilik ma'rifatparvarlik g'oyalari milliy mustaqillik, milliy vatanparvarlik g'oyalaridan iborat bo'lib, ular umumbashariy demokratik qadriyatlar bilan yo'grilgan edi. Lekin mustaqillik mafkurasi nuqtai nazaridan jalidlarning eng ezgu g'oyalari umuminsoniy qadriyatlar sifatida umuminsoniy orzular, ijtimoiy adolat va tenglik haqidagi qarashligiga ko'ra, ularning hammasida bir xil fikr, bir xil qarash bo'lmagan. Bunda xarakterli tomoni shundaki, jadidlarning eng izchil milliy va demokratik mavkeda bo'lgan vakillari: Bexbudiy, Fitrat, CHO'lpon va shu kabilar kommunistik akidalar va karashlarni qat'iy inkor etish yo'lida turganlar. Ularning milliy mustaqillik va umumbashariy demokratik qadriyatlar uchun kurashi juda izchil va faol yo'nalishda borgan. SHuning uchun ular fojeaviy takdir topishgan.

Ko'pchilik adabiyotlarda jadidlarni XX asr boshida shaqllanib kelayotgan milliy savdo va sanoat burjuaziyasi mafkurachilari, deyilib xarakterlaydi. Bunday fikr bizningcha, jadidlarning faqat bir kismiga nisbatangina to'g'ri. Boshqa qismlari bundan mustasno. CHunki jadidlar harakati tarkibi boshlangich davrda ham, keyinchalik ham ijtimoiy jihatdan bir xil bo'lmay, ular saflarida jamiyatning har xil ijtimoiy tabaqalarining vakillaridan iborat kishilar bo'lishadi. Dastlab ular asosan madrasa talabalari, yangi usul maktab o'qituvchilari, mayda savdogarlardan iborat bo'lishsa, keyinchalik yirik milliy savdogarlar, sanoat burjuaziyasi vakillari ham kelib qo'shiladilar. Turkistonda milliy-ozodlik xarakatining avj olishi bilan jadidlar safiga milliy ziblilarning aksariyati faol ko'pchilik qismi ham kelib qo'shiladi. Ularning orasida esa ezilgan xalqning manfaatlarini himoya qiluvchi ko'plab ilgor kishilar etishib chiqadi.

Bizningcha, ba'zi adabiyotlarda "jadidizm mafkura, muayyan karashlar tizimi sifatida kapitalistik tarakkiyot ehtiyojlarini ifodalar edi", deyilgan qarash xam jadidchilik goyaviy harakatini bir tomonlama baxolashdir. Jadidlarning tarkibi turli darajadagi ijtimoiy katlamlardan iborat bo'lganligi tufayli jadidchilik harakati,

uning vakillarining qarashlari xam xilma-xil va turlicha bo'lib, turlicha maqsadlarni va manfaatlarni ifodalar edi. Lekin, bari byr, bularga qaramasdan, jadidchilik harakati, jadidchilik g'oyalari va qarashlari Turkistondagi ijtimoiy-falsafiy tafakkur, siyosiy fikr taraqqiyotida chuqur iz kollirdi. U XIX asrning oxiri va XX asrking boshlarida shaqlangan va yuzaga kelgan Turkistondagi ijtimoiy-falsafiy tafakkur, sibsiy fikrlarning muxim tarkibiy qismi hisoblanadi. Xulosa qilib aytganda, jadidchilik harakati Turkistonda ta'lim-tarbiyada yangi yo'llarni izlash, yangi usullarni joriy etish. yangi usuldagi maktablar ochib, xalqning savodliligini, bilim darajasini ko'tarish, ijtimoiy- falsafiy fikrda o'z milliy davlatchiligimizni tiklash, til, din, an'anaviy tarixiy birligimizni saqlab kolish; tilimizni yuksak ilm-fan, falsafa va nafis sana'at tiliga aylantirish; zamonaviy va demokratik tarakkiyot yo'liga chiqish; keng xalq ommasining milliy onpshi uygonishiga ko'maqlashishdan iborat bo'ladi. Bu masalani navbatdagi savolda kengroq yoritib beramiz.

Hozirgi kunda mustaqillikka erishganimizdan keyin Vatanimiz va xorijiy olimlarning jal»achilik masalasiga yangicha karash va yangicha yondoshuvlar asosida olib borilayotgan tadqiqotlari shuni ko'rsatayaptiki, o'z davrining ko'zga kuringan ijtimoiy-siyosiy oqimi sifatida jadidchilik harakati mahalliy xalq ommasining mslliy o'zligini anglashining o'sishiga. milliy ozodlik harakatining keng rivojlanishiga, milliy mustaqillik mafkurasining shaqlanishi va taraqqiyotiga va eng muhimi, milliy ongning rivojlanishiga juda katta xizmat qiladi.

Jadidchilik ma'rifatparvarlik va demokratik yo'nalishdan kuchli ijtimoiy-siyosiy xarakatgacha bo'lgan murakkab rivojlanish yo'lini bosib o'tar ekan. u mustamlakachilik ostida ezilib eggan xalq ommasnning ogir iqtisodiy ahvoli va Turkistonning jaxondagi iqtisodiy taraqqiy etgan mamlakatlardan orkada qolish sabablari va uni taraqqiy ettirish choralari izlab topishga undadi. Vujudga kelgan vaziyatda ilgor jadidchi ziyolilar Turkistonning taraqqiyot darajasi orqadaligining sabablari: mustamlakachilik zulmi. xalqning gaflatda, jaholatda qolganligi va ma'rfatsizligida, deb bildilar. SHuning uchun bulardan qutilishning eng to'g'ri va asosiy yo'li maorif va ma'rifat yo'li, maorifni isloh qilish, deb qaradilar. Ular bu

islohotlarni amalga oshirishning zarur ekanligini nafaqat razariy jihatdan asoslab berdilar, balki o'zlari yangi usudda maktablar ochib, kutubxonalar, kiroatxonalar barpo etib, o'quv ko'llanmalari va darsliklar yozishib o'z g'oyalarini amalda qo'llash yo'lida xam ulkan ishlar kildilar.

Jadidlar Turkistonni eski qoloqlik holatidan qutqarib, uning tarakkiyotini yangi bosqichga chikarish, xalqning milliy ongini uygotiBG milliy mustaqillikka erishish uchun faqat maorifni islox kilish goyaalari va ishlari bilan cheklanmagan, balki ular o'z matbuoti - ro'znoma va oynomaparini chiqarishib, xalqning siyosiy ongini o'stirishda jonbozlik qildilar. Ular matbuot saxifalarida xatto hozirgi kunda xam kishilarni to'lkintiradigan, ularni xayajonga soladigan kator masalalar va muammolar o'z aksini topadi. Bu masalalarga biz insonning ma'naviy barkamollikka etishida dinning, ilm-fanning, ya'ni diniy va dunyoviy ilmlarning o'rnini to'g'ri anglab etish, huquqiy va iqqisodiy munosabatlarda xam tub isloxotlar o'tkazib, huquqiy va iqqisodiy bozor makonini tashkil qilish jarayonini tezlashtirish, tarakkiy etgan ilgor mamlakatlarga xos siyosiy va demokratik ijtimoiy institutlarni joriy etish, o'ziga xos milliy rivojlanish yo'lini tanlash masala va muammolarni keltirishimiz mumkin.

1905 yildagi birinchi rus inqilobi jadidlar faoliyatini ancha jonlantirib, ularning olib borayotgan tadbirlari Turkistondagi isloxotchilik xarakatlari Toshkentda Munavvar Qori-Abdurashidxon o'gli, Abdulla Avloniy, Ismoil Obidov, Ubaydulla Xo'jaev; Samarqandda M.Bexbudiy, Hoji Muyon, Akobir SHomansurzoda, Yimandxo'ja Siddiqiy; Namanganda Nosirxon To'ra; Qo'konda Obidjon Maxmudov, Ashurali Zo.chidiy va Po'lat Solievlar raxbarligida shaxar axolisi o'rtasida keng avj oladi.

Jadidlarning faoliyatidagi muxim ko'rsatkich - bu nafaqat ularning yangi usuladagi maktablar ochish, balki ularning nashriyot va matbaa ishlarida, oynoma va yilnomalarning ko'plab nashr etishlarida xam namoyon bo'ldi.

Jadidlar, ayniqsa, 1915-1917 yillarda o'z faoliyatlarida xam siyosiy, xam tashkiliy va xam mafkuraviy jixatdan ancha o'sdilar. I jaxon urushi Rossiyadagi fevral demokratik inqilob jadidlarning fikrlash tarzini ancha o'zgartirdilar.

Bu vaqtga kelib, ular parlamentar monarxiya tuzumi xaqida fuqarolarning davlat organlarini shaqlantirishda, qonun chikarish ishida, davlatni idora qilishda qatnashuvi va ishtiroki xaqida yozdilar. Fevral inqilobiga kelib, Turkiston jadidlarining bir qismi (mo‘‘tadil qismi) bir qator keng siyosiy talablarni ilgari surib chikdilar. Bu talablar: mahalliy tub axolining huquqlarini kengaytirish, o‘lkani idora etishni tubdan islox kilish, tub axoli uchun Davlat Dumasidan muayyan mikdorda deputatlikka o‘rin ajratish, asosiy demokratik erkinliklarni ta‘min etish va eng muximi, milliy matbuot erkinligiga erishish, CHor yakka xokimlik t\zumini konsgitutsiyaviy idora etish tuzumi bilan almashtirish kabilar edi.

Albatta jadidchilarning bu talablari keng xalq ommasiga ta’sir qilmay, ularning milliy ongini o‘stirmay qolmas edi. Bu paytga kelib jadidlar o‘zlarining milliy siyosiy tashkilot va partiyalarini tuzdilar. Natijada, ularning “SHo‘roi Islomiya” va “Ittifoq” partiyasi va tashkiloti paydo bo‘ldi. Fevral inqilobidan keyin jadidpar maxalliy aholining turli-tuman ijtimoiy qatlamlarni o‘z ortlaridan ergashtirib, ularning onpia, fikrlarida va karashlarida yaktan, yaqdil bo‘lib birlashishlari, jipslashishlari zaruriyati xissini tugdirdilar. Biroq oradan ko‘p o‘tmay, jadidlar Turkistonda tuzilgan vaqtli hukumatning oldingi Rossiya imperyasi davridagi mustamlakachilik siyosatidan voz kechmaganligining guvoxi bo‘ldilar; ular mustakillik va muxtoriyat uchun xayot-mamot kurashi vaqgi etib kelganini anglab etib, mustamlakachilikni va vaqgli xukumatni qattiq tanqid kilib chiqqa boshladilar. Endi jadidlar o‘zlarining oldingi konstitutsion monarxiya tuzumi g‘oyalaridan voz kechib, Turkistonga Rossiya demokratik federativ respublikasi tarkibida milliy xududiy muxtoriyat berilishini .rlab qila boshladilar. Ular davlat mustakilligi to‘g‘risidagi o‘z g‘oyalarini xayotga tadbik kilishga, uning amalga oshishini chaqirilajak ta’sis majlisi bilan bog‘ladilar.

Jadidlar ta’sis majlisidan o‘rin olish uchun juda ko‘p urindilar, xatto ular bu jarayonda konservativ qismdan tashkil topgan. “SHo‘roi Ulamo” tashkiloti bilan o‘zaro birlashish yo‘lidan borib, pirovardida “Turk olami markaziyati” partiyasini vujudga keltirdilar. Bularning xammasi xalq ommasining siyosiy ongining

o'sishiga o'z ta'sirini o'tkazdi. Biroq oktyabr davlat to'ntarishi - bolsheviklar partiyasining xokimiyat tepasiga kelishi jadidlarning maksad niyatlarini amalga oshirishiga monelik kiladi. SHunga karamay, bolsheviklar xokimiyatining: "Har bir millatning o'z taqdirini o'zi belgilash haqidagi deklaratsiyasiga asoslanib, jadidlar Qo'qonda Turkiston muxtoriyati"ni e'lon qildilar. Atigi uch oy yashagan bu muxtoriyat, nixoyat, bolsheviklar tomonidan qonga botirilib, tugatildi. Jadidlar esa kuchli ta'kib ostiga olinib, uning ko'pchilik ilg'or vakillari 1937-1938 yillarda butunlay qirib tashlandi, qolgan-qutganlari esa 1950 yillarga borib butkul tugatildi.

Umuman olganda, jadidchilikning bizning tariximizdagi o'rni va bugungi kun bizning mustakilligimizni mustaxkamlashdagi ahamiyati shundan iboratki, jadidlar birinchi bo'lib mustaqillik milliy mafkurasiga asos soldilar, ular gaflat uyqusida yotgan va ezilgan xalqni uygotdi, uning ko'zini ochdi, ozodlik, erk, mustaqillik, milliy gurur, iftixor, tuygularini paydo qildi; ular buyuk tariximiz, falsafiy merosimiz haqida, buyuk ajdodlarimiz, boy madaniyatimiz va ma'naviyatimiz haqida, mustamlaka va istibdod davrida unitila boshlagan qadriyatlarimizni tiklash xaqida jar soldilar. Jadidchilarning buyuk tarixiy xizmatlaridan yana biri - ular etilib kolgan muammolarni xal qilishda rivojlanishning evolyusion yo'li - islohotlar yo'lini ishlab chikdilar.

3. Jadidchilarning amaliy harakatlari va tarixiy taqdiri. XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonda ma'rifatparvarlik rivoj topdi. Ular Turkiston xalqlarini qaramlik zulmidan ozod qilish, taraqqiy etgan xalqlar qatoridan o'rin olishining birdan-bir to'g'ri yo'li xalqni savodxon qilish, ularni zamonaviy ilm-ma'rifat nuridan bahramand qilishda deb bildilar. Bu davrda ma'rifatparvarlik g'oyalari rivojida Ahmad Donish (1827-1897) o'zining ijtimoiy-ma'rifiy faoliyati bilan katta hissa qo'shdi. U o'zining ma'naviy-ma'rifiy, ta'lim-tarbiya, ahloqqa doir fikr-mulohazalarini "Navodirul-vaqoe" asarida bayon qilgan. U kishilarning, ayniqsa, yoshlarning hunar o'rganish muammosiga alohida e'tibor beradi. YOshlarni hunarni faqat foydali bo'lgani uchungina emas, balki hayotiy zarurat bo'lgani uchun egallashga da'vat etadi. Bunda esa hunar va kasb tanlashda uning odamlarga, jamiyatga foyda keltirishiga e'tibor berish keraqligini alohida uqtiradi.

Bu haqda yoshlarga qarata: “Qaysi bir hunar, qaysi bir kasbni qilmoqchi bo‘lsanglar, undan kutilgan maqsad xalq uchun foyda etkazish bo‘lsin”, -deydi.

Ahmad Donish kishilarni g‘ayratli bo‘lishga, maqsadni foydali ishga qaratishga, o‘z xususiy ishlariga o‘ralib qolmay, qaysi yo‘l bilan bo‘lsa ham, xalq, jamoat uchun foyda keltirishga da’vat etadi.

Ma’rifatparvar mutafakkir ilm insonga baxt-iqbol baxsh etadi. Ilm va ma’rifat insonning tuganmas baxti ekanligini qayd etish barobarida, uni izlanishlar orqali egallashga chaqiradi.

Ma’rifatparvarlik g‘oya taraqqiyotida Zokirjon Holmuhammad o‘g‘li Furqat (1858-1909)ning alohida o‘z o‘rni bor. Dunyo kezib jahondagi umumiy taraqqiyot ilm-fanga bog‘liq ekanini ko‘rib, buni o‘z asarlarida targ‘ib qildi.

Jahon basti kushodu ilm birla,

Nodur dilni murodi ilm birla.

Ko‘ngullarni sururi ilmdandur,

Ko‘rar ko‘zlarning nuri ilmdandur.

Kerak har ilmdin bo‘lmoq xabardor,

Bo‘lar har qaysi o‘z vaqtida darkor. deb yozgan shoir.

Furqat ma’naviy-ahloqiy tarbiyaga alohida ahamiyat berib, samimiy do‘stlikni, kishilar o‘rtasidagi yaqinlikni ulug‘ladi, o‘zaro ahillik va hamjihatlikni targ‘ib etdi.

Mintaqada keng quloch yozgan ma’rifatparvarlik g‘oyalari negizida 19 asrning oxirlari va XX asrning boshlarida yangicha yo‘nalish – jadidlar harakati shaqllandi. Jadidlar Turkiston o‘lkasini qoloqlikdan olib chiqish, mustamlaka zulmidan ozod bo‘lishini milliy uyg‘oqlikda deb bildilar. Milliy uyg‘oqlikni esa aholini ilmi-ma’rifatli qilish orqali amalga oshirish mumkin deb bildilar. SHuning uchun yangi usuldagi maktablarni ochdilar. Jumladan Salohiddin domla Qo‘qonda (1898), SHamsiddin domla Andijonda (1899), Mannon qori Toshkentda (1899), Abdulla Avloniy Toshkentda (1907), Ismatulla Rahmatullaev Samarqandda (1910) usuli savtiya maktablarini ochganlar. Ular milliy uyg‘onishning asosini ta’limni, o‘quv dasturlarini isloh qilishda deb bildilar.

Jadidchilik g'oyalarini uning yorqin vakillaridan Behbudiy, Fitrat, CHO'lpon, Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Usmon Nosir, So'fizoda, Tavallo, Ishoqxon Ibrat kabilar g'oyat og'ir sharoitlarda targ'ib etishga harakat qilganlar. Ular millatning kamolotini yuksaltirish, uning qadr-qimmatini erga urishga yo'l qo'ymaslik borasida katta ishlar qilganlar. Ma'rifatchi jadidchilar og'ir moddiy qiyinchiliklar, g'oyaviy-siyosiy tazyiqlarga qaramay, millatning ma'naviy yuksalishi uchun imkoniyatlar yaratishga harakat qildilar. Tarixning murakkab, mas'uliyatli burilish davrlarida millatning milliy ongini yuksaltirish, milliy iftixor tuyg'usini kuchaytirish birinchi darajali vazifalardan ekanligini anglab etganliklari uchun ham bu boradagi barcha ishlarni o'z zimmalariga oldilar. Behbudiy, Fitrat, Munavvarqori va boshqa millat uchun jonkuyar jadidlar maktablar ochar, ularda o'zlari dars berar, o'quv qo'llanmalari yozar, nashr etar va bu yo'lda jonbozlik ko'rsatar edilar. Bu yo'lda hatto o'z mablag'larini ayamaganlar.

Jadidlar harakatining Turkistondagi namoyandasi, uning nazariy asoschilaridan biri Mahmudxo'ja Behbudiydir (1879-1919). Behbudiy Samarqand shahrida ruhoniylar oilasida tug'ilgan. Yoshligidan ilm-fanga qiziqadi, hisob, huquq, din, arab va fors tillaridan chuqur saboq oladi. U haj ziyoratini ado etib, Makka va Madinaga boradi. Misr va Turkiya shaharlarida bo'ladi. Peterburg, Qozon, Ufa va Orenburg kabi shaharlarda bo'lib yangi davr madaniyati bilan yaqindan tanishadi.

Mahmudxo'ja Behbudiy bolalarga diniy va dunyoviy ilm berish bilan birga, millat farzandlarini zamonaviy ilm olish uchun taraqqiy topgan mamlakatlardagi o'quv yurtlariga yuborish kerak, degan masalani o'rtaga tashladi. U quyidagi uch qoidani olg'a surdi: 1) zamon talablaridan kelib chiqib ish ko'rish; 2) millat taqdir va istiqbolini belgilovchi milliy kadrlarni etishtirish; 3) milliy biqlikdan chiqib, dunyo miqyosida fikrlay oladigan, chet ellar bilan siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma'naviy munosabatlarda jahon andozalari darajasida ish yuritadigan millatga aylanish. Asrimiz boshlarida ilgari surilgan bu kabi ilg'or qarashlar hozirgi davrimiz uchun mosligi bilan ham ahamiyatlidir. Uning bunday ilg'or fikrlari mustaqil Respublikamiz Prezidenti Islom Karimovning zamonaviy kadrlar

tayyorlash borasida olib borayotgan siyosati bilan hamohangdir. Bunga Behbudiy orzu-umidlarining ro'yobga chiqishi, deb qaramoq lozim.

Behbudiy ham boshqa jadidlar kabi feodal monarxiya tuzumini qoraladi. Feodal tuzumga qarshi chiqqan Behbudiy Vatani, xalqi, millati manfaatlari, ozodligi yo'lida kurash olib bordi. Buni uning quyidagi so'zlaridan bilib olishimiz mumkin: "...mustabid amirlikning ag'dariladigan kuni yaqin, yuksak adolat tantanasiga va mehnatkash xalqning barcha ezuvchilar ustidan g'alabaga ishonchi bizga jismoniy azob-uqubatlarga bardosh berish uchun kuch-quvvat bag'ishlaydi. Agar bizning hayotimiz hurriyat va xalqning baxt-saodati uchun qurbonlik sifatida kerak bo'lsa, biz o'limni ham xursandchilik bilan kutib olamiz. Bizning o'limimiz uchun eng yaxshi qasos mustabid amirlikni tezroq yiqitish va mazlum Buxoro xalqini ozod qilish bo'ladi".

Behbudiy butun faoliyatini xalqning savodsizligini, johillikni, qoloqlikni, madaniyatsizlikni tugatishga qaratdi. Mustamlakachilik siyosatiga qarshi chiqdi. O'z o'limining muqarrarligini bilgan Behbudiy qamoqxonada turib quyidagi vasiyatlarni yozib qoldirgan edi: "Ey Turkiston maorif ishlarida bo'lg'on o'rtoq va o'g'lonlarim! Men o'zim garchand bandiy bo'lsa-da, sizlarni esimdan chiqarmayman va sizlarga bir oz vasiyat qilib o'taman:

Meni sevar o'rtoqlarim – manim so'zlarimni quloqlaringizga olingizlar! Biz ikki oydan beri Buxoro shahrida bandi bo'lib yurib, oxir 10 kundan beri bu erda (Qarshi shahrida) bu zolimlarning qo'lig'a tushib bandi bo'ldik. Jadid, kofir otini ko'tardik. Sipohlar ichida tilchilik otini ko'tardik. Bu erdan qutulmog'imiz gumon bo'ldi. O'rtoqlarim – Siddiqiy, Ayniy, Fitrat, Qurbi va Akobir Maxdum va o'g'lonlarim Vadud Mahmud, Abdulqodir SHakuriy – sizlarga vasiyat qilaman! Maorif yo'lida ishlatturg'on muallimlarning boshini silangizlar! Maorifga yordam etingiz! O'rtadan nifoqni ko'taringiz! Turkiston bolalarini ilmsiz qo'ymangizlar! Har ish qilsangiz jamiyat ila qilingizlar! Hammaga ozodlik yo'lini ko'rsatingizlar! Bizdek maorif qurbonlarini yo'qlangizlar! Buxoro tuprog'iga tezlik ila yo'l boshlangizlar. Ozodlikni tezlik ila yuzaga chiqaringizlar! Bizning qonimizni zolim beklardan talab qilingizlar! Maorifni Buxoro tuprog'ida joriy qilingizlar! Bizning

otimizga maktablar ochingizlar! Bizlar ul chog'da qabrimizda tinch yotarmiz! Maning o'g'lonlarimga salom etkazingizlar! Bu hamrohlarimning avlodlaridan xabardor bo'lingizlar. Ushbu vasiyatlarimni yozib Ahmadga berdim". Mahmudxo'ja Behbudiy erksevarlik, millatparvarlik, ma'rifatparvarlik g'oyalari uchun ta'qib ostiga olindi va o'ldirildi.

Jadidlarning yirik vakillaridan yana biri Munavvarqori Abdurashidxonovdir. U butun faoliyatida ilm nurini tarqatish bilan, ya'ni insonlarni shu nur orqali ziyoli bo'lishga chorlagan. O'zi esa bu borada barchaga namuna bo'lgan. Munavvarqori XX asrning boshlaridayoq "usuli jadid" maktabini birinchilar qatorida 1901 yilda ochib ular uchun darslik va qo'llanmalar yozib nashr qildi. "Adibi avval", "Adibi soniy", "Er yuzi"(geografiya) kabilar shular jumlasidandir. Ular 1901-1917 yillar ichida 9-10 marotabagacha alohida-alohida nashr etilgan. Mazkur darslik va qo'llanmalarda ma'rifatparvarlik g'oyalari o'z aksini topgan.

Munavvarqori "Taraqqiy" gazetasining tashkilotchilaridan va "Xurshid" gazetasini esa asoschisi hisoblanadi. 1917 yilga kelib "Najot" gazetasini chiqargan. Munavvarqori o'zbek milliy matbuotining asoschilaridan. Butun faoliyatini millat va Vatan ozodligi va taraqqiyotiga bag'ishlagan.. Ozodlik uchun tinmay kurash olib borgan. Doimo xalqni ma'lumotli qilish yo'llarini izlagan. O'zi ochgan yangi usuldagi maktablarda ko'proq etimlarni, beva-bechora, kambag'allarning farzandlarini o'qitishga ahamiyat berdi.

Munavvarqori ta'lim-tarbiya ishlarini isloh qilmay, halqning ongini oshirmay, madaniy saviyasini ko'tarmay turib jamiyatda katta o'zgarishlar qilish aslo mumkin emasligini tushunib etadi.

Munavvarqorining millat taraqqiyoti uchun olib borgan g'oyalari tufayli sobiq zo'ravon SHo'rolar hukumati uni ta'qib ostiga oldi. 1931 yil 25 aprelda esa unga "millatchi" degan ayb qo'yilib otib tashlandi.

Milliy uyg'onishga chorlovchi g'oyalarni ilgari surgan jadid harakatining yana bir yirik vakili Abdulla Avloniydir. U millatning ma'naviy inqirozda bo'lishini tanqid qildi, barchani savodli bo'lish, zamonaviy fan, madaniy yutuqlarni egallashga chaqirdi. Abdulla Avloniyning "Ilm insonlarning madori,

hayoti, rahbari, najotidir” degan g‘oyasi ma’rifatparvarlik, jadidchilik harakatining dasturini tashkil etadi. U ma’rifatparvar safdoshlari singari mazlum Turkiston ahlini ilm-ma’rifat ziyosidan bahramand qilishda unutilmas xizmatlar ko’rsatdi. “Turkiy Guliston yohud ahloq” kitobida ma’rifat, ilm-fanning jamiyat taraqqiyotida tutgan o’rni haqida qimmatli fikrlarni bayon qilgan. Allomaning qarashlarini o’rganish – bugun o’zligimizga qaytish jarayoni kechayotgan bir paytda alohida ahamiyat kasb etadi. Biz shu o’rinda allomaning asaridan quyidagilarni qayd etishni lozim topdik. “Ilm inson uchun g‘oyat oliy va muqaddas bir fazilatdir Zeroki ilm bizga o’z ahvolimizni, harakatlarimizni oyna kabi ko’rsatur. Zehnimizni, fikrimizni qilich kabi o’tkir qilur, savobni gunohdan, halolni haromdan, tozani murdordan ayurub berur. To’g’ri yo’lga rahnamolik qilib, dunyo va oxiratda mas’ud bo’lishimizga sabab bo’lur. Ilmsiz inson mevasiz daraxt kabidur. Bizlarni ilm jaaholat qorong’uligidan qutqarur. Madaniyat, insoniyat, ma’rifat dunyosiga chiqarur, yomon fe’llardan, buzug’ ishlardan qaytarur, yaxshi xulq va adab sohibi qilur, Alloh taologa muhabbat va e’tiqodimizni orttirur...

Alhosil, butun hayotimiz, salomatimiz, himmatimiz, g‘ayratimiz, dunyo va oxiratimiz ilmga bog’liqdur”

Turkiston jadidchilik harakatining yirik namoyondalaridan yana biri Abdurauf Fitratdir (1886-1938). Abdurauf Fitrat ham boshqa jadidchilar singari 1937-1938 yillarda millatchilikda ayblanib qatl etilgan. U o’z asarlarida vatandoshlarini aziz diyori Turkistonni sevishga, uni asrashga, ozodligi uchun kurashga chorladi, Vatan va millat saodati, baxti va ravnaqi uchun fidoiylilik ko’rsatishga da’vat etganligi quyidagi misralarda o’z ifodasini topgan:

Og’ir yigit, sening go’zal, nurli ko’zingda
Bu millatning saodatini, baxtini o’qidim.
O’ylashingda, turmushingda hamda o’zingda
Bu yurt uchun qutulishning borligin ko’rdim.

Abdurauf Fitrat inson ma’naviy-ma’rifiy kamolotida oila, jamoa muhim o’rin egallashini ko’rsatish bilan birga, ahloqiy poklik, donishmandlik, shijoatlik, adolatlilik, insonparvarlik, vatanparvarlik kabi ma’naviy fazilatlarni ulug’ladi. Ilm-

ma'rifatsiz hech bir millat, jumladan inson saodatga erisha olmasligini ko'rsatib quyidagilarni yozgan edi:

Orqadoshlar, to'planaylik jahlning uyin yiqqali,
El ko'zin olgan qorong'u pardalarni yirtqali.
Biz erurmiz ma'rifat arslonlari, ilm erlari,
To'planaylik turk eliga to'g'ri yo'llar ochqali...
Ellarni mahvdan qutqargan ilm erur,
Bizlarni ham bu kundan o'zi qutqarur.
Biz erurmiz elning insonlik qonin qaynatguchi.
Turk arslonlarin o'rinsiz uyqudan uyg'otuvchi.
Ma'rifat bayrog'i ostida yig'ildik barchamiz,
Kim, bizi otganlarga haq yo'llarin ko'rsatkuchi...
Haydang, o'rtoq, qutqaraylik jahldan quvronlari,
YOritaylik ma'rifat nuri-la Turkistonlari.
Ilm o'chog'ida etishgan er yigitlar, to'planing,

Qochdiraylik jahl o'rdusin, ochaylik onglari! SHunday qilib jadidchilik harakatining yirik namoyondasi Fitrat umrining oxiriga qadar qat'iyatlilik ila Vatan ravnaqi, xalq, millat ozodligi, farovonligi, ma'rifati uchun kurashdi. Bu yo'lda fidoyilik timsoli namunasi bo'ldi. Uning bunday qarashlari hozirgi davr uchun ham qimmatlidir.

Jadidchilarning qismati chor hukumati, Vaqtli hokimiyat va ayniqsa, sobiq SHO'rolar tuzumi davrida nihoyatda fojiali bo'ldi. Ularning ko'pchiligiga yuqorida bayon qilingan talablari uchun "millatchi", "panturkist" degan tamg'a bosilib, qatag'on qilindi, jadidlar g'oyalari va harakatiga qora chiziq tortildi. Jadidchilikning tor-mor qilinishi turkiy millatlarning jahon miqyosida tanilishini yana bir asrga orqaga surdi. Jadidchilik bir asr davomida avval kommunistik g'oyaning tazyiqida, keyinchalik esa iskanjasida bo'lib, to'la ravishda o'zini namoyon eta olmadi. Uning zaminlari shaqllanishi tarzini o'rganishga intilganlar ham tazyiq ostiga olindi. Uni o'rganishga intilganlar ham ta'qib qilindi. Mustaqillik sharofati bilan Turkiston xalqlarining erki, mustaqilligi, milliy

davlatchilik g'oyalari, ma'rifati uchun kurashgan vatanparvarlarning muborak nomlari tiklandi, asarlari chop etildi.

Jadidchilar umumilliy ma'rifatni ko'tarish, milliy ongni rivojlantirish, milliy birlikka erishish va ularni amalga oshirish orqali milliy mustaqillikka erishish, jahon madaniyatini egallash kabi g'oyalari bilan milliy ma'naviyatimiz rivojiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar.

“Millatning ma'naviy-ruhiy qudrati va salohiyati, uni tashkil qilgan shaxslar sonining ko'pligi bilan emas, millat ichidan chiqqan millatparvarlar bilan belgilanadi”. Jadidchilar o'zbek millatini qaddini va qalbini ko'tara olgan ana shunday millatparvarlar edilar.

Bugun hayotimizga tadbiq qilinayotgan milliy istiqlol mafkurasi “xalqimizning asrlar davomida shaqllangan yuksak ma'naviyati, an'ana va udumlari, ulug' bobokalonlarimizning o'lmas merosidan oziqlanadi”. Jadidchilar g'oyalari ana shu merosimizning bir qismi sifatida milliy ma'naviyatimiz rivojlanishida muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Ma'naviyat rivojida ma'rifat ilm-bilimning ahamiyati nihoyatda katta ekanligini yana ham teranroq anglashda quyidagi bir qator hadislar va hikmatlarni keltirishni joiz deb topdik. Zero, ularni bilmoq foydadan holi emas:

Beshikdan to qabrgacha ilm izlang!

Ilm-fansiz davlat qurib bo'lmaydi.

Dil va aqlning tarbiyasi ilm bilan rivojlanib, kamol topadi.

Ilm tufayli odamlar nodonlik, jaholat botqog'idan chiqib, o'z imkonlarini kamolga etkazadilar.

Ilmning tikanli va zahmatli yo'llariga bardosh berib o'ta olgan odamgina iymoni komil inson bo'la oladi, Allohning roziligiga erishib, ulug'lik tulporiga minadi. Ilm o'rganish har bir mo'min farzidir.

Bir soatgina ilm o'rganish bir kechalik ibodatdan yaxshi, bir kunlik dars esa uch oy tutilgan nafl ro'zasidan afzal.

Ilm aqlning chirog'i va jilovidir.

Ko‘rinadiki, odamzod naslining ulug‘ligi bilimdan. U aql-idrok tufayli ne-ne tugunlarni echishga qodir. Bilingki, bilim, o‘ylab ko‘rilsa, misoli bir jilov. U barcha yomon, yaramas ishlardan insonni tiyib turadi. Bilim egasi o‘z tilaqlariga etadi, orzu-maqsadiga erishadi.

Ilm egalarining foydasi har doim ko‘pchilikka tegib turadi. Ular elda aziz bo‘lib, hurmatga sazovor bo‘ladilar. SHu tufayli ota-bobolarimiz doimo bilimga intilib yashaganlar. Ular ma‘rifat chiroqlarini mash‘ala singari yoqqanlar. YUksak ma‘naviyat va ilm-ma‘rifat tufayli Turonzamin er yuzida shuhrat qozongan. Jadidchilarning ilm orqali xalqimiz ongi va qalbida Vatanni ozod va obod qilish borasidagi faoliyatlari ularning yuksak ma‘naiyat sohibi bo‘lganliklaridan dalolat berib turadi. Ularning ana shu faoliyatlari va sa‘yi harakatlarini chuqur o‘rganish yoshlarimiz ma‘naviyatini boyitishda muhim manbaa bo‘ladi. Bu mustaqilligimiz sharoitida umummilliy ma‘naviyatimizni yangi pog‘onaga ko‘tarishga kuch-quvvat bag‘ishlab boraveradi. Umummilliy ma‘naviyatimizni tiklash va rivojlantirish orqali mustaqilligimizni mustahkamlaymiz. Jahon sivilizatsiyasidagi munosib o‘rnimizni tiklaymiz va mamlakatimizni rivojlangan mamlakatlar qatoridan o‘rin olishini ta‘minlashga erishishimiz mumkin bo‘ladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. “Jadid” so‘zining ma‘nosi nima?
2. Jadidchilik harakatining paydo bo‘lish sabablarini tushuntiring.
3. Jadidchilik harakatining namoyandalaridan kimlarni va ularning qanday asarlarini bilasiz?
4. Mahmudxo‘ja Behbudiy kim bo‘lgan?
5. Munavvarqori faoliyatini izohlab bering.
6. Abdulla Avloniy haqida nima bilasiz?
7. Ma‘rifatparvarlik g‘oyalarini ilgari surgan qanday shoir va yozuvchilarni hamda ularning qaysi asarlarini bilasiz?
8. Jadidchilar harakatining milliy ma‘naviyatimizni yangi pog‘onaga ko‘tarishdagi o‘rni nimalarda namoyon bo‘ladi?

9. Jadidchilik harakati namoyandalarining tarixiy taqdirlari haqida nimalarni bilasiz?

10. Mustaqillik va jadidchilik harakatiga munosabatdagi o'zgarishlarni tushuntirib bering.

11. XVII-XX asrlarda Turkiston xylqlari ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy xayoti hadqida nimalarni bilasiz?

12. Turkistonda bu davrda aholi o'rtasidagi parokandalik, tushkunlikning sabablarini bilasizmi?

13. Turkistonda ma'rifatparvarlik harakati sabablari nimalardan iborat?

14. Muqimiy ijodida feodal qarashlar tanqidi.

15. Furqatning "Sayding ko'yaber sayyod" she'rining talqini va unda erkin shaxs muammosining qo'yilishi.

16. Avaz O'tar o'g'li ijodida jamiyat va shaxs ziddiyati va uning hal qilinishi.

17. Turkistonda jadidchilik xarakati qachon yuzaga keldi?

18. Jadidchilik xarakati oqimi vakillari kanday ilgor g'oyalarni ko'tarib chikishdi?

19. Jadidchilik oqimi vakillarining milliy istiqlol goyasini va milliy istiklol mafkurasini ishlab chiqishidagi o'rni nimalardan iborat?

20. Jadidchilik okimi vakillari xalqning milliy ongini uygotish uchun qanday faoliyatlar olib borishdi?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avloniy A. Turkiy guliston bxud axloq. – Toshkent: O'qituvchi 1992.

2. Alimova D.A., Golovanov A.A. O'zbekiston mustabid tuzum davrida: siyosiy va mafkuraviy tazyiq oqibatlar (1917-1990). – Toshkent: "O'zbekiston", 2000.

3. Donish A. Navodirul-vaqoe. – Toshkent: "Fan", 1964.

4. Fitrat A. CHin sevgi. – Toshkent: "G'. G'ulom", 1996.

5. Furqat. Ikki tomlik tanlangan asarlar. 2-tom. – Toshkent: "O'zbekiston", 1960.

6. Jumaboev Y. O'zbekistonda falsafa va axloqiy fikrlar tarakkibti tarixidan. – Toshkent: O'qituvchi, 1997.
7. Malik Murod. O'zbek qadriyatlari. – Toshkent: CHo'lpon, 1995.
8. Mustaqillik: ilmiy, izoxli, ommabop lug'at. – Toshkent: "Sharq", 1999.
9. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1-12 jildlar. – Toshkent: 2000-2006 yillar.

11-MAVZU: O‘RTA ASR G‘ARB MAMLAKATLARIDAGI XRISTIANLIK VA MA‘NAVIY JARAYONLARNING RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Reja:

1. O‘rta asr G‘arb falsafasida ma‘naviyat masalalarining o‘ziga xos xususiyatlari.
2. G‘arb ma‘naviyatining shaqlanishi va ravnaqida Sharq, arab ma‘naviyatining o‘rni va roli.
3. Jamiyat va ma‘naviy hayot Evropada dunyoviy qarashlarning shaqlana boshlanishi.
4. G‘arbiy Evropa ma‘naviy hayotida uyg‘onish davrining o‘ziga xos xususiyatlari.
5. Xristianlikning G‘arb ma‘naviyati rivojiga ta’siri. O‘rta asr G‘arb ma‘naviyati rivojiga ta’sir ko‘rsatgan diniy-falsafiy oqimlar. (Sxolastika, gnostitsizm, nominalizm, realizm).
6. U. Okkam ahloqiy-siyosiy qarashlari. P. Abelyarning cherkov mafkurasi, ortodoks sxolastikaga munosabati.

Tayanch so‘z va iboralar: ma‘naviyat, ma‘rifat, madaniyat, G‘arb ma‘naviyati, sxolastika, gnostitsizm, nominalizm, realizm, xristianlik, Rim imperiyasi, Franklar davlati.

Biz yaxshi bilamizki, tarix fanida o‘rta asrlar davri uch boskichga ajratiladi: 1) ilk o‘rta asrlar (V-X asrlarni uz ichiga olib, bu davrda o‘rta asrlarga xos ijtimoiy - siyosiy tartibotlar shaqllandi). 2) XI – XV asrlar (bu davrda o‘rta asr tuzilmalari tarakkiy etganligini kuzatish mumkin), 3) sungi o‘rta asrlar davri (yangi jamiyat shaqlanish davri bulib, XV – XVII asrlarni o‘z ichiga oladi).

O‘rta asrlar davrining ilk davriga xos xususiyatlari shundan iboratki, jamiyat iqtisodiyotining asosini qishloq xo‘jaligi tashkil etadi va aholining asosiy mashg‘uloti dehkondilikdan iborat bo‘lgan. G‘arbiy Evropa uchun o‘rta asrlar

natural xujalik xukm surgan va tovar - pul munosabatlari past darajada rivojlangan davrdir.

Ilk o'rta asrlar davri G'arbiy Evropada dastlabki feodal davlatlari vujudga kelgan davr hisoblanadi. Inqirozga yuz tutgan G'arbiy Rim imperiyasi xududida V oxiri – VI asr boshlaridan boshlab «varvarlarlar» deb nom olgan xalqlar kirib keldi. Varvarlarning tabora ko'payib borayotganligi aholii o'rtasida er masalasini juda keskin bo'lib qilib qo'ydi. Ular Rim imperiyasining serhosil va qisman butunlay ishlov berilmagan erlarini ishg'ol qilishga kirishdilar. Qattiq zulm va og'ir soliqlardan azobda qolgan aholi varvarlarga deyarli keskin kurash olib bormadilar.

Varvarlar tamonidan G'arbiy Rim imperiyasi xududida dastlab vujudga kelgan davlat bu – Franklar davlati. Bu davlatninig shaqlanishi merovinglar sulolasidan bulgan Xlodvig (486 – 511) nomi bilan bog'liqdir. U butun Galliyani bosib olish bilan Franklar imperiyasiga asos soldi.

Franklar davlatining eng tarakkiy etgan davri Karl Martel yoki tarixda Buyuk Karl deb nom koldirgan qirol xukumronlik kilgan davr.

Buyuk Karl 768 – 814 yilda kushni mamlakat erlariga xujum uyushtirishi natijasida Italiyani bosib oldi, Ispaniyada esa arablar karshiligiga uchrab chekinishga majbur buldi. Sakslar bilan bulgan jangda esa Karl g'alabaga erishdi. 800 yilda Rimga kelib, uzini Rim imperatori deb e'lon kiladi.

Ammo Karl barpo etgan imperiya mustaxkam emas edi. Uning ulimidan sung vorislari o'rtasida davom etgan kurashlar natijasida imperiya bir necha: Fransiya, Germaniya va Italiya qirolliklariga bulinib ketdi. SHu tarika G'arbiy Evropada feodal tarkoklik vujudga keldi.

SHuningdek, G'arbiy Evropada VII asrda anglosakson davlatlari birlashishi ruy berdi va IX asrda yirik qirollik Uesseke ishtirokida Angliya davlati tashkil topdi. X asrda esa Tevton davlati paydo buldi. Bu davlat SHvabiya, Bavariya, Frankoniya va Saksoniya, keyinchalik Lotaringiyani uz ichiga olgan edi. “YOsh davlatni katolik cherkovi qo'llab – quvvatladi. Papadan siyosiy va mafkuraviy

madad olayotgan German qirollari davlat xududini Sharqqa qarab kengaytira boshladi»¹⁰.

IX – X asrlarga kelib G‘arbiy Evropa davlatlarida feodal tuzum uzil – kesil karor topgan edi. Erlar asosan ikkiga - xo‘jayin eri va chek erlarga bo‘lingan.

Qirollar ko‘pincha zodogonlarga er – mulklar hxadya etardi, zodogonlar esa qirol hokimiyatini har tamonlama qo‘llab – quvatlab turganlar. Feodal zodogonlarning har biri o‘z mol – mulkiga ega bo‘lish bilan birga o‘zlarini mustaqil knyazlik sifatida tutishga intilgan. Mol – mulkini ximoya qilish maksadida alohida xarbiy jangchilarga, uz sudi va uzining nazoratchisi xamda boshkaruvchisiga xam ega bulishgan. Usha davr konunlariga kura, feodallar axoli ustidan xukumron bulib, ularni sud qilish, jazolash huquqiga ega bo‘lgan.

Feodal tarqoqlikka xos xususiyatlardan biri feodallar o‘rtasida doimo tuxtovsiz urushlarning davom etishidir. Ular bir – birlarining erlarini tortib olishga intilganlar. Ammo bu urushlardan ularning uzlaridan ko‘ra, ko‘proq dehqonlar zarar ko‘rganlar.

Dehqon va xunarmandlar tulaydigan soliqlarning turlari doim ko‘payib turgan. Dehqonlar turli sabablardan o‘z erlaridan maxrum etilar edi. Feodallar mol-mulkini kupaytirish uchun dehqonlarni kattik sikuvga olar, aldash, zo‘ravonlik va hiyla - nayranglar bilan dehqonning erini tortib olishga intilganlar. Jabr - zulmlardan bezgan, xujayinlar tamonidan aldangan dehqonlar kupincha uz erlarini tashlab ketishga, goxo kambagal dehqonlar tulayolmagan karzlari evaziga oilasini bokib turgan bir parcha erini xujayinga berishga majbur bulardi.

Natijada G‘arbiy Evropa davlatlarida o‘rta asrlar davomida feodallarning mol-mulki kupayib borgan, kambagal, kashshok dehqonlarning axvoli esa tabora yomonlashib borgan. Dehqonlar orasida karam dehqonlar tabakasi - krepastnoy dehqonlar soni kupayib bordi. Krepastnoy dehqon erkin dehqonga qaraganda o‘z xo‘jayiniga bir umr qaram hisoblangan. Erkin dehqon istagan paytida boshka xujayinning erida ishlashga ketishi mumkin, ammo krepastnoy dehqon shaxsiy jixatdan xam karam edi. Krepastnoy dehqonlar garchi avvalgidek uz erlarida

10 Ғарб фалсафаси. - Т.: « Шарқ», 2004. 226-бет.

mexnat kilsalar-da, bu erlar endi uz eri emas, chek erlari xisoblangan. erda ishlaganligi uchun dehqon xosilning bir kismini xujayinga ijara xakki sifatida berishi kerak bulgan.

Karam dehqon ijaraga er olib ishlashi bilan bir kator majburiyatlarni ado etishi va soliklarni uz vaqtida tulab turishi zarur edi. Barshchina va obrok majburiyatlari shular jumlasidandir. “Feodal xoxlagan vaqtida undan kushimcha ish talab kilar edi. Krepastnoy kiz boshka er – mulkdagi dehqonga turmushga chiksa, uning ota – onasi bitta ishchi kuchi ketib kolgani uchun feodalga katta mikdorda pul tular edi”¹¹.

Feodal tarkoklik davrida G‘arbiy Evropa davlatlari bilan katolik cherkovi o‘rtasida turli ijtimoiy – siyosiy munosabatlar karor topdi. Mafkuraviy jixatdan uzaro yakinlashish va xamkorlik vujudga keldi. “YOsh milliy davlatlar uz ichki va tashki siyosatlari katta obruga ega bulgan din va cherkov tamonidan kullab – kuvvatlanishini istar edilar. Ayni paytda cherkov xam keng mikiyosda ijtimoiy – siyosiy tadbirlarni amalga oshirish uchun dunyoviy xukumdorlarga tayanishiga to‘g‘ri keldi”¹².

G‘arbiy Evropa mamlakatlarida katolik cherkovi tabora uz mavkeni mustaxkamlashga intila boshlagan. Odamlarning dunyokarashi juda tor doirada bulib, bilim saviyasi ancha past darajada bulgan. Aksariyat odam uz mamlakati, qishloqlaridan chetga chikmagan bulib, ular uzlari yashab turgan xududlaridan boshka erlar xakida xech narsa bilmas edilar. SHunga yarasha fikrlashar edi. SHuning uchun xam ularning dunyoqarashlarida cherkov, diniy karashlarga xos tushunchalar ustun edi. Bu esa katolik cherkov manfaatlariga makul tushar edi.

Mamlakatlarda savodli kishilar kam edi. Asosan cherkov maktablari bulib, unda dunyoviy fanlardan kura diniy fanlar ukitilgan.

Barcha mamlakatlarda bilimdon ruxoniylarga bulgan extiyojning ortishi natijasida ruxoniylar tayyorlaydigan monastir va episkop maktablarining sonining

¹¹ Ўрта асрлар тарихи. Т. 1986 й. 29 – бет.

¹² Ғарб фалсафаси. 2004 й. 226 – бет.

kupayishiga olib keldi. Ammo diniy mavjud maktablar grammatikani ukitish, lotin tili koidalari va Mukaddas kitob tilini urganish bilan cheklangan, xolos.

G'arbiy Evropa ijtimoiy - siyosiy mafkuralarining shaqllanishi va tarakkiyoti davrida Buyuk Karl tamonidan olib borilgan manaviy – marifiy isloxatlar diqqatga sazovordir. U davlatga turli tillarda gapiradigan, xar xil madaniy – manaviy ananaga ega bulgan xalqlarni birlashtirgan imperiyani boshkarish uchun savodli amaldorlar va ziyolilar keraqligini anglagan Buyuk Karl uz saroyida olimlar va faylasuflarni tupladi. Ularga etarlicha shart – sharoit yaratib berdi. U Rim imperiyasi madaniyati va talim tizimiga taqlid kilib, Akademiya barpo etdi. Akademiyada Yunon va lotin kulyozmalari kuchirib yozilgan xamda adabiyot va falsafaga oid ilmiy - tadjikot olib borilgan. Karlning uzi xam ukimishli kishi bulib, lotin va Yunon tillarini yaxshi bilgan.

G'arbiy Evropada katolik cherkovi nufuzi kundan – kunga ortib borgan. CHerkov xalqni itoatkorlik ruxida tarbiyalashga intilgan. U feodal tuzumni mustaxkamlashdan manfaatdor edi. SHuning uchun xalqqa xudo odamlarni uch toifaga bulgan: 1) ruxoniylar – xamma uchun ibodat kilmogi lozim, 2) feodallar - urush kilmogi, 3) dehqon va xunarmandlar xamma uchun mexnat kilib, moddiy nematlar yaratmogi zarur, deb tushuntirgan.

Xristian mafkurasiga kura, xar kim uzi dunyoga kelgan toifasiga sodik kolishi shart, kimki bu tartibga karshi chiksa, xudo tamonidan jazolanadi, chunki u xudo irodasiga karshi chikkan xisoblanadi, deydi.

CHerkov odamlar uzaro axil va inok yashashlari, buning uchun oddiy xalq uz xujayinlariga itoat etishlari kerak, deb xisoblaydi. Xar kanday siyosiy chikishlarni u koralaydi.

O'rta asrlar davrida G'arbiy Evropada xristian ta'limoti etakchi mafkuraga aylangan vaqtdan boshlab o'rta asrdagi siysiy xayot va siyosiy tafakkurga jiddiy tasir kursatgan konkret uzgarishlar ruy berdi. Ikki karama – karshi institut - dunyoviy institut va cherkov instituti yuzaga keldi. IV asrdan to o'rta asrlar oxirigacha ular o'rtasidagi kurash tuxtamadi. Bu ikki xil mafkura doimo rakobatlashib keldi.

Jamiyat va hokimiyatda uz nufuzini, manfaatlarini mustaxkamlashga intilgan katolik cherkovi dunyoviy hokimiyatga malum manoda xalqni boshkarish, xukmronlikni saqlash yulida madad berib keldi. “Har kanday rux oliy xukumdorga itoat etishi kerak, zero xukmdor xudoning erdagi soyasidir”.

G‘arbiy Evropada katolik cherkovi markazlashgan hokimiyatga ega edi. Italiyada Rim papasining aloxida davlati – Papa viloyati bor edi. Muxtasham saroylar, kasrlar va bexisob boyliklarga tula xazina Rim papasiga xizmat kilardi. Turli mamlakatlarda yuz minglab cherkovlar papaga buysungan. Bu mamlakatlardan xar yili papa xazinasiga millionlab boyliklar okib kelib turgan.

Aloxida xarbiy otryadlarga ega katolik cherkovi uzini kudratli kuch deb xisoblar edi. SHuning uchun katolik cherkovi G‘arbiy Evropadagi barcha mamlakatlar ichki siyosatiga bemalol aralashar edi. Aksariyat qirollar papa hokimiyatini tan olishga, papaning kursatmalarini bajarishga majbur edi. Ammo bazi xollarda qirol bilan papa o‘rtasidagi uzaro goyaviy karama – karshiliklar xam ruy berib turgan.

3. O‘rta asrlarda G‘arbiy Evropa mamlakatlarida cherkov instituti bilan qirol instituti o‘rtasida tez – tez tuknoshuvlar sodir bulib turdi. Buning sababi bir tamondan katolik cherkovining hokimiyat ishlarga aralashishga intilishi, qirolni uz tasir doirasida ushlab turish, o‘z mol – mulkini kupaytirish xarakati bulsa, ikkinchi tamondan qirol hokimiyatining cherkov ishlariga aralashishi, mamlakatda uzining mutlak hokimiyatini saqlash va mustaxkamlashga bulgan siyosiy intilishi edi. Bu goyaviy kurash moxiyatini xar ikkalasi uchun siyosiy ustunlikka bulgan intilish tashkil etar edi. Natijada bu goyaviy karama -karshilik mamlakatlarda siyosiy tuknoshuvlarni yuzaga keltirdi.

XI asr oxirida episkoplar tayinlash huquqi ustida papa Grigoriy VII va german qirol Genrix IV o‘rtasida kelishmovchilik kelib chikdi. Ular o‘rtasidagi shiddatli kurashda qirol papani xukumronlikdan maxrum etgan bulsa, Grigoriy VII bunga javoban Genrix IV fukorolarini qirolga sodiklik to‘g‘risidagi kasamlaridan xalos etdi.

SHunday siyosiy tuknoshuvlardan biri Angliya xukmdori Genrix II bilan ingliz cherkovi o'rtasida sodir buldi. Tuknoshuv sababi Qirol Genrix II ning ingliz cherkovini tamomila uziga karam kilishga bulgan intilishi buldi. U episkoplar va abbatlarning saylovi mening ishtirokimda utkazilishi kerak. deb hisobladi. Ammo qirol bu masalada Kenterberi arxiepiskopi Foma Bekitning karshiligiga duch keldi. Qirol uni uldirish xakidagi farmonga imzo chekdi. Bunga javoban baronlar qirolga karshi kuzgalon kutarishdi. Papa xam agar qirol o'z aybini yuvmasa va cherkov ishlariga aralashishni tuxtatmasa, u cherkovdan quviladi deb elon kildi. Okibatda, uz ishidan pushaymon qirol cherkovga yon berishga majbur buldi.

O'rta asrlar davrida G'arbiy Evropa mamlakatlarida qirol hokimiyatidan kura kuprok cherkov hokimiyati ustunrok edi. Bunga sabab axolii o'rtasida diniy karashlarning va cherkov tasirining kuchli ekanligidadir.

G'arbiy Evropa mamlakatlarida vujudga kelgan o'rta asr goyaviy kurashlari asl moxiyatini cherkov va davlat hokimiyati o'rtasida dunyoviy nematlarga xukumronlikka bulgan intilish tashkil etadi. CHerkov o'zining diniy g'oyalari bilan axolinining keng katlamlariga kirib borish va uz tasir doirasida ushlab turish uchun turli usul va vositalarni ishga solsa, siyosiy hokimiyat turli konunlar, jamiyatda siyosiy tartib – qoidalar orkali odamlar ustidan o'z xukumronligini saqlab turish va mustaxkamlashga intilar edi. Har ikkalasining siyosiy xukumronlikka bulgan intilishi bu kurashninig asosiy xususiyatini tashkil etadi.

O'rta asr G'arbiy Evropa mamlakatlarida papa xukumronligining uziga xos tamonlaridan biri sxolastik karashlardir.

Sxolastika (yun. SHola – maktab, lot. SHjlasticos olim, matab demakdir.) Evropa xristian etikodini tushuntirish va asoslashni maksad kilib kuygan teologik – falsafiy ananadir. O'rta sarlarda G'arbiy Evropada keng rivojlangan.

Sxolastik karashlarga kura, dunyoni anglash, atrof – muxitda sodir bulayotgan vokea - xodisalarni fakat diniy mushoxada orkali talkin etiladi. Insonning xar kanday dunyoviy karashlari cherkov manfaatlari nuktai – nazaridan kelib chikilib inkor etiladi. Bu esa odamlar o'rtasida dunyoni anglashda erkin

fikrni takiklaydi va fakat diniy karashlarni dunyoviy karashlardan ustun kuyilishiga olib keladi.

O'rta asr cherkovi uzining sxolastik karashlari orkali xukumronlikka intilib keldi va kup xollarda buning uddasidan chikdi.

“Erkinlikning buyuk xartiyasi”, uning katolik cherkovi uchun mafkuraviy ahamiyati. Katolik cherkovining Angliya xukumdori Genrix II davrida uz siyosiy xukmronligi va qirolga tasir doirasiga ega bulishga intilishi uning ugillari Richard I va Ioann (Jone) trsiz (1199 – 1216) davrlarida xam davom etdi. Bu davrda qirol hokimiyati juda zaiflashib kolgan edi. Qirol sifatida ko'pgina talofatlar kurayotgan Ioann Kenterbedi arxiepiskopini saylash masalasiga aralashib, papa Innokentiy III bilan tuknashib koldi. Papa qirolni cherkovdan kuvib, butun Angliyada ibodat kilishni man etdi. “Taxtdan ajralish xavfi ostida kolgan va jamiyatning etarlicha kullab – kuvvatlashiga kuzi etmagan qirol taslim bulishga majbur buldi. U o'zini papaning vassali deb tan oldi va xar yili papa xazinasiga bir ming funt sterling xiroj tulash majburiyatini oldi”^{13 1}.

Mamlakatda papa bilan qirol o'rtasidaga tuknoshuv qirolning obrusini tushirib yubordi. Ioann va uning amaldorlari tamonidan kullanib kelinayotgan turli xaksizliklar keng xalq o'rtasida paydo bulgan naroziliklarni kuchayishiga olib keldi. Natijada 1215 yilda Ioann ersizga karshi mamlakatda kuzgalon kutarildi. eng yirik baronlar kuzgalonga raxbarlik kildi. Kuzgalonga kupgina ritsarlar, shuningdek, London shaxri axolisi xam kushildi. Qirol kulga olindi va kuzgalonchilar tamonidan ishlab chikilgan «erkinlikning buyuk xartiyasi» deb atalgan xujjatga imzo chekishga majbur kilindi.

Xartiya 63 moddadan iborat bulib, muhim siyosiy hujjat edi. Hujjat asosan feodallar sinfining manfaatlarini kuzda tutuvchi kupdan – kup yon berishlar va imtiyozlarni uz ichiga olgan edi. U baronlarga va feodallarga uz mulkini meros kilib koldirishga va vasallik tulovlarini kamaytirishga imkon berar edi. Angliyadagi erkin kishilarning birortasi kamokka olinmaydi, degan modda xujjatga

¹³ Симёнов В.Ф. Ўрта асрлар тарихи, 1987. 237-238-бетлар.

kiritildi. SHuningdek, xujjatda bundan buyon baronlik sudlari saqlanib kolinishi va qirollik sudlari baronlik sudlari ishiga aralashmasligi kafoatlanib kuyildi.

Xartiyada baronlar va ritsarlardan iborat Buyuk qirollik kengashi tuzilganligi eslatib utiladi.

Xartiyaning barcha moddalari mamlakat mulkdorlari manfaatini ximoya kilish va ularga turli imtiyozlar yaratib berilishga karatilgan bulib, ammo undagi biror modda jamiyatning eng mazlum tabakasi xisoblanmish krepastnoy dehqonlarga xech bir engillik va erkinlik bermagan edi.

Feodallar xujjati bulgan va avvalo yirik baronlarning manfaatlarini taminlagan Buyuk erkinlik xartiyasi . xar xolda muxim axamiyatga ega edi. Xartiya baronlar ayrim guruxining talablari bulmasdan, balki siyosiy markazlashish tamoyilini rad etmagan, bu tamoyil Bilan xisoblashgan va davlatni idora kilishni malum darajada tartibga tushirishga intilgan, umuman. Feodal dvoryanlari barcha toifasining xam talabi edi.

Qirol oldiga xartiya talablarining kuyilishi va uning qirol tamonidan imzolanishi garchi keyinchalik Angliya siyosiy xayotida YAngi siyosiy xayotidayangi siyosiy uzgarishlarga zamin bulgan bulsa xam, usha davrda mamlakatda qirol hokimiyati nufuzining anada pasayishiga olib keldi.

Katolik cherkovi uchun esa bu xujjat muxim mafkuraviy axamiyatga ega buldi. CHerkov xartiya ijodkorlarini goyaviy kullab – kuvvatlab turdi. Vujudga kelgan kuzgalon katnashchilariga goyaviy madadkor bulib turdi. CHerkov mamlakatda qirol hokimiyatining nufuzi pasayishidan moddiy va manaviy manfatdor tashkilot sifatida cherkovga nisbatan qirol munosabatini uzgarishiga erishdi. Agar qirol xartiya talablariga rozi bulmaganda cherkov butun xalqni oyokka turgizishga xam muvaffak bular edi. Xujjat mamlakat siyosiy xayotida katolik cherkovi obrusini oshirdi. Qirol hokimiyatini mulkdorlar tabakasi va cherkov hokimiyati bilan kelishuvchilik yulini tutishga majbur etdi.

U. Okkam siyosiy karashlari. P. Abelyarning cherkov mafkurasi, ortodoksal sxolastikaga munosabati. O'rta asrlar G'arbiy Evropa siyosiy -

mafkuraviy ta'limotlar tarakkiyoti jarayonida U. Okkam siyosiy karashlari muxim urinni egallaydi.

Uilyam Okkam naminalizm falsafasining yirik vakili bulib, uning tugilgan va vafot etgan yillari xakida anik malumot yuk. 1285 – 1350 yillarda yashagani taxmin kilinadi (ayrim manbalarda u yashagan yillar 1285 – 1349 yillar va 1266 – 1308 yillar deb ko'rsatiladi). U Angliyadagi Okkam shaxarchasida tug'ilib o'sdi. Oksford universitetda tahsil oldi va shu universitetda ilohiyatdan dars berdi.

U. Okkam iloxiyat magistri darajasigacha kutarilgan olim. Uning talabalar bilan olib boadigan mashgulotlari uta kutarinki ruxda va baxsli tarzda utar edi.

Okkam uzining “Petr Lombarskiy nasixatlariga sharxlar”, “Mantiq majmuasi”, “Diolog”, “Papa xukumdorligiga oid sakkizta savol”, «Brevilokviem » va « Benedikt XII karshi » asarlarida asosan falsafiy xamda ijtimioiy – siyosiy karashlarini ifoda etgan.

U erkin fikrlash kobiliyatini ijtimoiy – siyosiy risolalarida, papa bilan bulgan ochik baxslarida tulik namoyish etadi. U Injilda ifoda kilingan fakirlik, kanoat g'oyalarin ximoya kildi, papaning dunyoviy hokimiyatga bulgan intilishini koralab chikdi. “Hokimlikni odamlarning uzlari uylab topishgan, xukumronlikni uz istaqlari bilan maydonga keltirishgan”¹⁴, - deydi Okkam.

Okkamning fikricha, jamiyatda fakat papaning fikri ustuvor bulmasligi kerak, xakikiy dindor xolislik va olloxga sadokat nuktai nazari bilan xar bir masalaga yondoshadi. Jamiyatda ayrim kimsalarning farovon yashashi shu jamiyat tarakkiyotini bildirmaydi.

U. Okkam o'zi yashab turgan jamiyatga tankidiy kuz bilan karaydi, turli nufuzga ega bulgan, kup toifali feodal jamiyatiga uzining salbiy munosabatini bildiradi. Ammo bu jamiyat muommolarini xam xal etaolmaydi.

Okkam hamisha o'z fikri qanday bo'lmasin, o'zining haq ekanligini isbotlashga intilgan, doimo o'z etiqodida mustahkam tura olgan faylasuf edi. Ana shu sobitligi uchun 1323 yilda Oksford universiteti kantsleri bilan janjallashib qoladi. Kantsler faylasuf haqida bir qator ayblar yozilgan xabarnomani papa Ionn

¹⁴ Хақиқат манзаралари 96 мумтоз файласуф. - Т.: “Янги аср авлоди”. 2007. 219-бет.

XXIIga jo'natadi. To'rt yil behuda Avinon ibodatxonasi turmasida umrini utkazgan Okkam kamokdan kochadi va Germaniya imperatori Lyudvig IX Bavarskiy huzuridan panoh topadi. U umrining oxirigacha Myunxenda yashab qoldi.

Uilyam Okkamning g'oyalari G'arbiy Evropa ijtimoiy – siyosiy tafakkur tarakkiyotiga katta tasir kursatdi. Reformatsiya arboblari , xususan, M. Lyuter uning g'oyalaridan keng foydalanishdi.

Per Abilyar xam o'rta asr ijtimoiy – siyosiy ta'limotchisi sifatida uzining jamiyat va davlat xayotibilan g'oyalari Bilan G'arbiy Evropa siyosiy ta'limotlar tarixida aloxida nom koldirgan faylasuf, iloxiyatchi, voiz, mantikiy - dialektik tafakkur soxibidir. U shoir va mashshok xam bulgan.

P. Abilyar 1079 yilda Fransiyadagi Bretan shaxrida dunyoga keldi. U Aflotun va Arastuning falsafiy, ijtimoiy – siyosiy g'oyalari Bilan tanishadi va unda falsafiy – siyosiy karashlar shaqllandi. U juda kobiliyatli bulib, bilimdon maruzachi va baxschi bulgan. Uning nomi tez orada keng jamoatchilikka tanildi. Undan bilim olish uchun butun Evropadan yoshlar kela boshlaydi. U talantli va iktidorli yoshlarni tanlab olib, kuplab shogirdlar tayyorlashga kirishdi.

P. Abilyarning oilaviy xayoti notinch bulib, xotini eloiza bilan tinch xayot kechiraolmaydi, ularning nikoxiga norozi bulgan eloizaning togasi uni kaltaqlatadi. Ular monastirda yashashga majbur buladilar. U usha erda xam uzining maruzalarini davom ettiradi. Uni kidirib topishgan shogirdlari u ukigan maruza va vazlarini yana tinglasha boshlaydi. Ammo uni bu erda xam takib etishadi va unga cherkov ruxsatini olmaganligini rukach kilishib ayblashadi. 1121 yilda cherkov uni bidatchilikda ayblab, uning barcha asarlarini yuk kilish to'g'risida karor kabul kildi.

Abilyar Trua yakinidan berilgan bir parcha erga ibodatxona kurib , usha erga joylashadi. U yana uz maruzalarini ukishni davom ettiradi. Ammo dushmanlari unga karshi yana xujumga utdilar. U bir muncha vaqt Bretan monastrida ishlaydi. Ammo kup utmay Parijga kaytib keladi va dialektikadan uz maruzalarini davom

ettiradi. Okibatda cherkov ruxoniylari tamonidan bidatchi deb topiladi, sobor sudi uning barcha asarlarini yokib yuborish to'g'risida karor kabul kiladi.

P. Abilyar tushkin xolatda koldi va uz maslagidan voz kechishga karor kildi. Manbalarda keltirilishicha. P. Abilyar umrining oxirgi kunlarini Klyuni monastrida utkazadi. 1142 yilda u usha monastirda vafot etadi.

Kattik takib va tuxmatlarga karamay, Per Abilyar umri davomida bir kator asarlar yaratdi. U bizga "Xa va yuk", "Dialektika", "Iloxiyatga kirish", "O'zlikni anglash", "Mening musibatlarim tarixi", "etika" va "Faylasuf, yaxudiy, xristian o'rtasida bahs" kabi asarlarni meros tariqasida qoldirdi.

P. Abilyar o'z qarashlarida din erkinligi g'oyasini ilgari suradi. U xristianlik ta'limotiga nisbatan tankidiy kuz bilan karab, xar bir din uzida mutlok haqiqatning muayyan kismini ifodalaydi, shu bois xristianlik uzini birdan – bir to'g'ri ta'limot deb asoslashiga urin yuk, deydi. Ammo u bu fikri bilan dinni umuman inkor etmaydi.

U diniy karashlarida falsafa, xayot haqidagi haqiqatni to'g'ri izoxlab beraoladi. Uning fikricha, insonning xatti – xarakati uning uylagan niyatiga bog'liq. Gunoh deb xisoblanuvchi xatti – xarakat usha insonning ishonch – e'tikodiga zid faoliyatdir. YAni, agar uning bu karashlarini siyosiy jixatdan tahlil etsak, xalq vakillari xam jamiyatni boshkarar ekan, usha xalqning xayoti, manfaati va etikodidan kelib chikib faoliyat yuritmoklari zarur.

U yaxudiy jamoasining Iso Masixga qilgan ta'qibi haqidagi an'anaviy kurashlarga zid ravishda fikrlaydi: uning fikricha, Iso Masixni takib ostiga olgan majusiylarda xech kanday gunox yuk, chunki ularning kilmishlari uzlarining ishonch – etikodlariga zid kelmagan. Bu Bilan u majusiylarning xarakatini oklaydi. Ananaviy karash moxiyatiga to'g'ri kelmagan P. Abilyar g'oyalari shuning uchun xam cherkov tamonidan bidat g'oyalar deb topiladi.

P. Abilyarning ijtimoiy-siyosiy g'oyalarini bugungi kun nuktai nazaridan taxlil etsak, faylasuf o'z zamonasida ustuvor mafkurasi bulmish xristian ta'limotini mustakil taxlil etishga intiladi. Jamiyatda odamlar o'rtasida diniy – mafkuraviy karashlarga uzgartirish kiritishga intiladi. Ammo u katolik cherkovi mafaatlarni

qo'llab – quvvatlamaydi, aksincha uning faoliyatiga tanqidiy ko'z bilan karaydi. Bu esa albatta siyosiy – mafkuraviy ustunlikka intilayotgan katolik cherkovi manfaatlariga to'g'ri kelmas edi.

O'rta asr G'arbiy Evropasi siyosiy - mafkuraviy jarayonida katolik cherkovi bilan dunyoviy hokimiyat o'rtasida kurash jarayoni tashkil etadi. Bu kurash zamirida o'ziga xos yangi g'oyalar, ijtimoiy - siyosiy karashlar maydonga chikdi.

XI-XIII asrlarda G'arbiy evropadagi ijtimoiy taraqqiyot O'rta asrlar nomi bilan yuritiladi. Bu davr G'arbiy Evropada xam quldorlik munosabatlarning o'rnini feodal munosabatlari egallagan davr edi. Bu davrda din mafkura soxasida ham xukmronlik kiladi, u jamiyatda asosiy mafkuraga aylanib, cherkovning esa siyosiy va mafkuraviy ta'siri ko'pchilik G'arbiy Evropa mamlakatlarida xaddan ziyod kuchayib, insoniyat fikrining barcha soxalari - falsafa, huquqshunoslik, sana'at va madaniyat soxalari, tabiatshunoslik soxalarida xam diniy dogmatik akidalar xukmronlik kiladi. Ayniksa, bu davrda falsafa tajribaviy bilimlardan, amaliyotdan ajralib, dinning xizmatkoriga, sxolastikaga, iloxiyotga aylantiriladi. Bu davrda tabiatni o'rganish gunox xisoblanib, tabiatni o'rganishga kirishgan kishilar daxriylikda ayblanadilar va quvgin qilinadilar, xatto ular olovda xam kuydirilar va o'ldirilar edi. Natijada, dunyoviy bilimlar ustidan diniy ta'limotlar hukmronlik qiladi. Din ijtimoiy fikr ustidan cheksiz xukmron bo'ladi.

Lekin dinning qattiq ta'zyiqiga karamasdan, jamiyat taraqqiy etib, tabiiy va ijtimoiy karashlar xam rivojlanib, antik davr madaniyati, fan yutiqlari, falsafiy qarashlari o'rganila boshlaydi, natijada, bu davr falsafasida xam yangi-yangi okimlar, yo'nalishlar paydo bo'la boshlaydi. Ayni shu davrda, ya'ni G'arbiy Evropaning O'rta asrlar davrida, falsafada, skeptitsizm, agnostizm, nyooplotonizm, kabi oqimlar paydo bo'ldi. Lekin bu davrda, baribir, katolik cherkovining ramiy dunyoqarashi tizimini tashkil etgan teologiya va sxolastik falsafa butun O'rta asr davomida xukmronlik kiladi. Bu diniy sxolastik falsafiy karashlarga nazariy manba' bo'lib qadimgi Yunon faylasuflari Platon va Aristotelning falsafiy ta'limotlari xizmat qiladi.

Bu davr diniy-sxolastik falsafiy okim-nominalizm va realizm okimlari vujudga keladi va ular o‘zaro bir-birlariga qarshi kurash olib boradi.

Nominalizm o‘sha davr shaxar savdogarlari va xunarmandlari manfaatlarini ifodalovchi, ularning cherkovning mutlaq xokimiyatiga qarshi kurashini aks ettiruvchi, o‘z davrining progressiv falsafiy oqimi bo‘ladi.

Realizm esa cherkov va yirik feodallar manfaatini ifoda etuvchi, ular dunyoqarashi bo‘lgan sxolastik, reaksiyon falsafiy oqim xisoblanadi. Bu ikki oqim o‘rtasidagi kurash umumiy tushunchalar, «universallar»ning mohiyatini aniqlashdan kelib chiqadi..

Realizmga asos qilib Platonning obektiv idealizmi olingan edi. Uning asosiy vakillari. Ansel’m (1033-1109), Ioan Skot Eriugen (815-877), Foma Akvinskiylar edi. Ularning fikricha, umumiy tushunchalar, ya’ni kategoriyalar - «universallar» - real mavjud bo‘lib, ular mustaqil goyaviy mohiyat sifatida predmetlarga, kishilarga nisbatan birlamchidir. Moddiy olamning predmetlari esa shu umumiy tushunchalarning shaqliy ifodasi, ikkilamchidir. Umumiy tushunchalar mangu bo‘lib, predmet va xodisalar vaqtincha va o‘tkinchidir. Realistlar fikricha, «\muman uy» goyasi birlamchi bo‘lib, uning shaqliy ifodasi sifatida yakka-yakka xoldagi uylar vujudga keladi.

O‘rta asrlar falsafasidagi bu realizm okimi katolitsizm cherkovi va sxolastik dogmalarning falsafiy asosiy edi. Uning XIII asrdagi ko‘rinishi tomizm, deb ataladi. Tomizm Foma Akvinskiy ta’limotini tashkil etadi. Bu ta’limotga ko‘ra, dunyoda turli shaqlar bor, jon xam shu shaqlardan biridir. shaqlarning shaqli esa, bu-xudodir, jon birlamchi va o‘lmasdir. U tanadan chiqishi bilan tana xalok bo‘ladi. F.Akvinskiy umumiy tushuncha masalasidan chiqib kelib, aqlni ikkiga bo‘ladi: 1. Tabiatdan tashkari aql yoki «xudo aqli»; 2.Tabiatdagi aql yoki kishi aqli, ya’ni inson aqli.

Tabiatdan tashqaridagi aql birlamchi, kishi aqli esa ikkilamchidir.

Boshqacha aytganda, umumiy tushuncha bo‘lgan «xudo aqli» birlamchi, tabiatdagi aql, ya’ni inson aqli «xudo aqli»ning maxsulidir. Akvinskiyning bu qarashlari cherkovni iazariy jixatdan mustaxkamlashga xizmat qilgan edi va-xozir

xam xizmat qilmoqda. hozirgi ktnda XX asr falsafasidagi xukmron okimlardan biri «Neotomizm» nomi bilan yuritiladi.

Nominalistlar. ularning asosiy vakillari: Berengariy Turskiy (1000-1088), Ioan Rasseliy (1050- 1112), Uilyam Okkam (1300-1350) ta'limoticha, tabiatdagi yakka-yakka predmet va xodisalar, ularning xususiyatlari real mavjud, ularning in'ikosi bo'lgan umumiy tushunchalar esa ikkilamchidir. CHunki, «umuman o'y», «umuman inson»-bir gurux, o'ylar, bir guruh kishilarning ini'kosidir, xolos.

XIV va XVI asrlar G'arbiy Evropada Uygonish davri, deb yuritiladi. Bu uyg'onish dastlab Italiyada, so'ngra Evropadagi boshqa mamlakatlarda vujudga keladi. Bu davrda Evropa mamlakatlarida feodal munosabatlari ichida kapitalistik munosabatlar rivojlana boshlaydi. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi tabiatni, undagi predmet va xodisalarining qonuniyatlarini o'rganish tabiatshunoslik bilimlarining rivojlanishiga olib keladi. Ilgor olimlar va mutafakkirlar dunyoviy ilmlarni din va sxolastika xamda cherkov xukumronligidan ozod qilish uchun kurash olib boradilar. Natijada, feodal reaksiyasiga qarshi burjuaziyaning, dinga qarshi fanning, sxolastik falsafaga qarshi yangi uygonish davri falsafasining kurashi yuzaga keladi. Ana shu tarixiy sharoitda o'z asarlari va yangi kashfiyotlari bilan bir qancha ijodkorlar olimlar va faylasuflar etishib chiqadi. Ana shunday kishilardan biri polyak olimi Nikolay Kopernikdir. U o'zining 25 yil osmon jismlari ustida olib borgan kuzatishlarining natijasi sifatida 1543 yilda e'lon kilgan «Osmon jismlarining gir aylanishi» nomli kitobida Aristotel va Ptolomeyning cherkov rasmiy ravishda qabul qilgan geotsentrik nazariyasini o'zining ilgari surgan geliotsentrik gipotezasi bilan rad etadi.

Ma'lumki, geotsentrik nazariyaga ko'ra, olamning markazi Er, u xarakatsiz, boshka barcha planetalar, yulduzlar, xatto Quyosh ham uning atrofida xarakat qiladi va aylanyb turadi. N.Kopernikning yaratgan geliotsentrik gipotezasiga ko'ra, Er olamning markazi emas, uning harakatsizligi noto'g'ri. Aksincha, Er, avvalo, o'z o'qi atrofida xarakat kiladi, bu xarakat tufayli kun bilan tun yuzaga keladi; ikkinchidan, olamning markazida Er emas, Quyosh turadi, uning atrofida boshka sayyoralar bilan birga, Er xam aylanadi, natijada, Erda to'rt fasl sodir bo'ladi.

Kopernikning bu kashfiyoti tabiatshunoslik fanlarida juda katta vokea bo'lib, bu tabiatshunoslik fanlari rivoji uchun, dunyoviy ilmlarning rivojlanishi uchun tabiiy ona zamin rolini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Haqiqat manzaralari 96 mumtoz faylasuf. – Toshkent: “YAngi asr avlodi”, 2007.
2. Simyonov V.F. O'rta asrlar tarixi, – Toshkent: 1987.
3. O'rta asrlar tarixi. – Toshkent: 1986.
4. G'arb falsafasi. – Toshkent: “Sharq”, 2004.

12-MAVZU: EVROPA UYG‘ONISH DAVRI MA’NAVIYATI

Reja:

1. Uyg‘onish davri mafkurasining o‘ziga xos jihatlari.
2. XV-XVI asrlarda G‘arbiy Evropa mamlakatlaridagi ijtimoiy-siyosiy hayot va uning Evropa xalqlari ma’naviyatiga ta’siri.
3. Gumanistik qarashlar va ularning Evropa ma’naviyati rivojidadagi roli.
4. Nikola Maksvelli, Tomas Mor, Tomazo Kamponello, Nikolay Kopernik, Jardano Bruno, Galileo Galileylarning uyg‘onish davri ma’naviyatiga qo‘shgan hissi.
5. Italiyada gumanizm mafkurasini. D. Aligeri gumanistik karashlari.

Tayanch so‘z va iboralar: g‘oya, mafkura, ma’naviyat, ma’rifat, madaniyat, renessans, gumanizm, Nikola Maksvelli, Tomas Mor, Tomazo Kamponello (1568-1630), Nikolay Kopernik, Jardano Bruno, Galileo Galiley.

1. Uyg‘onish davri mafkurasining o‘ziga xos jihatlari. Mavzuni yoritishda avvalombor Renessans (Uyg‘onish) davri haqida tuxtalib utmoklik joiz. Renessans fransuzcha so‘z bo‘lib, Renaissauce – “Uygonish” demakdir. Insoniyat tarixida Evropa tarixiga xos ijtimoiy – siyosiy, manaviy – marifiy jarayon. Renessansga xos xususiyat Evropa davlatlarining kupchiligida turli soxalarda ijobiy uzgarishlar, yutuklar amalga oshgan davr. Feodal munosabatlar emirilib, kapitalistik munosabatlar tarkib topayotgan, cherkov xokimiyatining siyosiy ustunlikka intilishi kuchaygan va dunyoviy xokimiyat Bilan keskin munosabatlar avj olgan, ilm – fanning tarakkiy etishi, yirik shaxarlarning usishi, bank, savdo va sanoat Bilan shugullanuvchi YAngi mulkdorlar tabakasi – burjuaziya ning shaqlanishi xamda yirik kashfiyot va ixtirolarning vujudga kelishi, adabiyot, sanat va maorif, madaniyat soxalarida YAngi yunalishlarning paydo bulishi Bilan xarakterlanadi.

Renessans davri Evropaning turli mamlakatlarida ularning ijtimoiy tarakkiyoti bilan bog‘liq xolda turlicha kechgan. Ammo ularning aksariyatida Renessans jarayoni XIV asrning ikkinchi yarmidan XVII asrning boshlarigacha davom etgan.

Renessans davrini urganib chikkan tarixchilar va boshka mutaxassislar fikriga kura, bu davrni uch davrga bulish mumkin:

1. Ilk Renessans davri (XIV asr)
2. Etuklik Renessans davri (XV asr)
3. So'ngi Renessans davri (XVI asr)

Renessansning vatani bu – Italiya. Aynan Urta er dengizi atrofidagi davlatlarda, xususan Italiyada Renessansning dastlabki kurtaqlari paydo bulgan.

Italiya XIV - XV asarlarda eng tarakkiy etgan mamlakat edi. Boshka mamlakatlarga Karaganda Italiyada avvalrok savdo-sotik va xunarmandchilik tez rivojlandi. Bu esa Italiyada shaxar va shaxarsozlikning tarakkiy etishiga olib kelgan. SHaxarlar xayotiga XIV asrdayok dastlabki manufakturalar kirib borgan. Savdo-sotiq, xunarmandchilikning rivojlanishi Italiyada YAngi mulkdorlar tabakasi – bank, sanoat egalari va yirik savdogarlar katlamini shaqllanishiga olib keldi.

Kapitalizmga xos ilk kurtaqlar xam aynan shu Italiyada paydo buldi, desak xato kilmagan bulamiz. Veneyiya, Genuya, Florentsiya shaxarlarida vujudga kelgan burjua katlami endi asta - sekin xokimiyatni egallay boshladi.

Renessans Italiyada dunyoga keldi va butun Evropa buylab tarkalib voyaga etdi. Uning amal kilishi xar bir mamlakat tarixiy, iktisodiy - ijtimoiy qaraitidan kelib chikib, turlicha kechdi. SHuningdek, Renessans Evropa davlatlarida uziga xos ijtimoiy – iktisodiy, madaniy – manaviy tarakkiyotni yuzaga keltirdi.

Evropaning kopgina mamlakatlarida deyarli Italiya Bilan bir vaqtda savdo-sotiq, hunarmandchilik tezlik bilan rivojlanib bordi. YAngi shaxarlar va shaxarsozlik avj oldi. SHahar axolisi kuchib kelayotganlar xisobiga kupayib bordi. Odamlarning turmush tarzida jiddiy uzgarishlar sodir buldi, bu esa ularning dunyoqarashiga sezilarli darajada ta'sir qildi, albatta.

Odamlar dunyoqarashidagi o'zgarishlar asrlar davomida yagona goya, mafkura sifatida yashab kelayotgan diniy karashlar ustunligiga putur etkazdi. Dunyoni ilmiy bilishga intilish, ilm – fan tarakkiyoti, ixtirolar, kashfiyotlar yirik dengiz sayoxatlarini keltirib chikargan bulsa, tabiiy va anik fanlarning rivojlanishi

ikkinchi tamondan urta asrga xos ananaviy cherkov teologik – sxolastik karashlarning malum darajada cheklanishiga olib keldi. «... bu davrga kelib, xristian dini uzining manolit mavkeini yukota boshladi. ...itimoiy turmushning barcha jabxalarida cherkov diktaturasi sindirildi. Evropaning bir kator mamlakatlarida sekulilyarizatsiya (jamiyat xayotiga umumiy tasirning kamayib borishi) jarayonining sodir bulishi kishilar dunyoqarashiga dinning tasirini kamytirib yubordi»¹⁵.

Renessans davriga xos mafkuraviy jarayonni shunday izoxlash mumkin:

- dunyoni materialistik anglashga intilish;
- tabiat xodisalarini nazariy – ilmiy tarzda taxlil etish, amalda sinab kurish;
- cherkov faoliyatiga nisbatan tankidiy kuz bilan qarash, dastlabki reformistik qarashlarning paydo bo‘lishi;
- gumanizm mafkurasining shaqllanishi va uning katolik cherkov g‘oyalariga karshi faoliyatining kuchayishi.

2. G‘arbiy Evropada manaviy - madaniy o‘zgarishlar va renessans markazlari. G‘arbiy Evropada Renessans davrida o‘ziga xos manaviy – madaniy o‘zgarishlar yuzaga keldi. Renessans inson manaviyatida yangi dunyoqarashni shaqllantirdi. O‘rta asr sxolastik tor doiradagi qarashlar o‘rnini dunyoviy bilim, tasavvur, tafakkur egallay boshladi. Dunyoni ilmiy bilish, tabiat hodisalarini o‘rganish, amaliy tahlil etish tabiatshunoslikka oid bilimlar olamini boyitdi. XV asrdan tabiatshunoslik sistemali tajribaviy fan sifatida shaqllandi. Tabiatshunoslik bilan bog‘liq odamlar dunyoqarashida materialistik bilim nazariyasini yaratdi. Ammo dunyoni qanchalik ilmiy bilishga intilish kuchaygani bilan, insonlar manaviyatida diniy qarashlarga barham bergani yo‘q. Renessans o‘ziga xos manaviyat va madaniyat yaratdi. Ushbu madaniyat din va dunyoviy bilimlarga tayangan holda yangi madaniyat sifatida shaqllandi. Adabiyot, sanatta yangi yo‘nalishlar yuzaga keldi. Inson manaviyatida yangi o‘zgarishlar ro‘y berdi: antik zamon madaniy merosiga nisbatan erkin fikr yuritish, har qanday qoidalarni o‘zgarmas, mutloq haqiqat deb qarashdan voz kechish, insonda mavjud bo‘lgan

¹⁵ Фарб фалсафаси. – Тошкент: “Шарк”, 2004. 262-бет.

qobiliyat, malakalarni erkin namoyish qilish uchun harakat vujudga keldi. Ilm, adabiyot, sanatta inson dunyoqarashini bekitiq “yopiq” holda emas, ochiq, voqealikni ravon, ommabop tilda tasvirlash uslublari paydo bo‘ldi.

Renessans madaniyatining yaratuvchilari va asosiy tashviqotchilari shahar aholisining yuqori tabaqa vakillari, yirik ishbilarmon, yuqori malumotga ega ruhoniy va monastir xodimlari edi. Renessans davri manaviyatining o‘ziga xostamoni shundaki, bu davr insonning antik va o‘rta asr davriga xos bo‘lmagan yangicha fikrlashga asoslanganligidir. Bu fikrlash cherkovga xos sxolastik qarashlar va turlibachkanaliklardan xoli, jiddiy, o‘rta asr ilmiy izlanishlari natijasi sifatida jiddiy, ijodiy tafakkur mahsuli edi. Bu dunyoqarashning eng muhim xususiyati unda badiiy did (yo‘nalish)ning ustunligi.

Renessans jarayoni Evropaning asosan rivojlangan mamlakatlarida ro‘y berdi. Chunki uning shaqllanishi va taraqqiy etishi uchun o‘sha mamlakatda etarlicha shart – sharoit mavjud bo‘lishi kerak. Renessans jarayonida faol ishtirok etgan mamlakatlar sifatida Italiya, Ispaniya, Germaniya, Angliya, Frantsiya, Niderlandiya. Shuningdek, Renessans eng mashhur markazlaridan bir - Florentsiya (Italiya) – eng yirik savdo – hunarmandchilik markazi bo‘lgan. Ilm – fan, memorchilik, rassomlik, haykalaroshlik rivojlangan. 1582 yilda Florentsiyada Evropada I Akademiya tashkil topdi. Kruska Akademiyasi italiyan tilida dunyoda bir katta lug‘at nashr qilgan.

Renessansning yirik markazlaridan yana biri Venetsiya shahri bo‘lib, bu shaharda kitob nashr qiluvchi bosmaxonalar keng tarqalgan. Antik davr mualliflari va gumanistlari asarlari butun Evropaga malum bo‘lgan. Milan, Ferrara, Mantuyas, Urbano, Rim, Neopol kabi shaharlar shular jumlasidandir.

Uyg‘onish davrida paydo bo‘lgan, tabiatni o‘rganish asosida yuzaga kelgan falsafiy qarashlar O‘rta asrlarda paydo bo‘lgan diniy-sxolastik falsafiy qarashlar bilan olib borilgan kurashlari natijasida panteistik falsafiy ta’limot vujudga keladi. Bu oqimning shu davrda etishib chiqqan vakillaridan biri Jordano Brunodir. Uning ta’limoticha, moddiy olam birlamchi bo‘lib, ong ikkilamchidir; moddiy olam mangu va abadiydir, uni xech kim yaratgan emas, moddiy olam mangu, u sungsiz

va cheksiz, u cheksiz turlarda ifoda etiladi, undagi barcha predmet va xodisalar birlari bilan bog'liq va aloqadorlikda. Olamda Quyosh sistemasidan tashqari yana sonsiz-sanoqsiz dunyolar mavjud. Olam bepoyon. Er esa ana shu bepoyon olamning zarrasidir. Brunoning bu qarashlari uchun uni Rim katolik cherkovi daxriylikda ayblab, Rimda olovda yondirib o'ldiradi.

Lekin J.Brunoning tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlari, Uygonish davri falsafasi taraqqiyotida muxim rol o'ynaydi. Chunki u O'rta asr diniy-sxolastik falsafaga karshi dunyoviy bilimlarni din iskanjasidan, cherkov xukmronligidan xolos qilish, ozod etish uchun zamin yaratgan edi.

Uyg'onish davrida N.Kopernik J.Bruno izdoshi sifatida maydonga chiqqan buyuk olim, matematik, mexanik, fizik, astronom Galileo Galileyning falsafiy va tabiiy-ilmiy qarashlari xam muxim rol o'ynaydi. U N.Kopernik gipotezasi. ya'ni Er o'z o'ki atrofida va Quyosh atrofida aylanishi g'oyasini kizg'in targ'ib qilib, u xakda o'zining «Dunyoning ikki sistemasi haqida suhbat» asarini yozadi. Bu asarda dinning va cherkovning diniy-sxolastik aqidalarini keskin tanqib qilib chiqadi.

CHerkov inkvizatsiyasi uni xam qamoqqa olib, Rimda sud qilishadi, «tavba qildirishadi». Usud jarayonida, go'yo o'z qarashlari noto'g'ri, ulardan qaytganligini tan oladi. Sud xukmi o'qilib bo'lganidan keyin, sud zalidan, qamalmasdan, chiqib ketishi oldida, odamlarga qarata: «Baribir, Er o'z o'qi atrofida aylanadi» deb chikib ketadi. SHunday kilib. Uyg'onish davrida tabiatni, olamni bilishning o'sishi, fanning din hukumronligidan ozod bo'lishida muxim rol o'ynaydi.

XVII -XVIII asrlar Garbiy Evropa taraqqiyotida yangi davr xisoblanadi. Bu davr Evropa mamlakatlarida O'rta asrchilik feodal munosabatlari tugatilib, kapitalistik munosabatlar to'liq qaror topadi va rivojlana boshlaydi. Kapitalistik ishlab chiqaraish extiyoji tabiatni, insonning o'zini, jamiyatni ilmiy o'rganish, bilishni takazo qiladi va uni o'rganishni tezlashtiradi. Dengizlarda savdo munosabatlarining o'sishi kemasozlikning rivojlanishiga, kemalar Er shari bo'ylab ilmiy ekspeditsiyalarning uyushtirilishi. yangi erlar, yangi qit'alarni ochilishiga

olib keladi. Yangi geofafik kashfiyotlar qilinadi. Natijada, tabiatshunoslik bilimlari, mexanika, matematika, fizika, kimyo, astronomiya sohalarida yangi-yangi tadqiqotlar olib borilib, O'rta asr sxolastikasi va diniy aqidalarni uloqtirib tashlanadi. Yangi ilmiy dunyoqarash shaqllana boshlaydi. Bunda nemis olimi Keplerning sayyoralarning xarakati. qonunlarining ochishi, ingliz olimi Isaak Nyutonning olamning tortilish qonunlarini kashf etilish, ingliz faylasufi F.Bekon tomonidan insonning dunyoni bilishdagi muxim rol o'ynovchi induktiv metodni ishlab chiqishi, fransuz olimi Rene Dekartning inson bilimining xosil bo'lishiga oid deduktiv metodni asoslab berishi muhim rol o'ynaydi. SHular asosida bu davr falsafasida metafizik va metamexanistik materializm qaror topadi. Metafizik va mexanistik materializmning namoyondalari F.Bekon. J.Lokk, T.Gobbs fransuz faylasuflari R.Dekart, P.Kobak, Lametri va Gelvetsiy karashlarida o'zining yorqin ifodasini topadi.

Bu yangi davrda tabiatni bilishga intilishning kuchayishi natijasida falsafada empirik va ratsionalistik oqimlar vujudga keladi. Empirik oqimning asoschisi F.Bekon hisoblanadi. Uning qarashicha, tabiatni bilishning manbai bu - tajriba, eksperiment, kuzatishdir. Inson sezgi a'zolari orkali tabiat to'g'risida xosil qilingan faktlar, dalillar va ma'lumotlarni tajriba orqali tekshirishi, aniqlashi, undagi xato va kamchiliklarni bartaraf etish zarur. SHu asosda insonning tabiat to'grisidagi to'g'ri, to'liq bilimlari xosil bo'ladi.

F.Bekonning falsafa va fan tarixidagi eng katta hizmati - uning inson bilishining induktiv metodini ishlab chiqishidir.

Ratsionalistik oqimning asoschisi fransuz faylasufi Rene Dekartdir. Dekart ta'limoticha, insonning tabiatni bilishining birdan-bir to'g'ri metodi bu aqlga asoslangan deduktiv metoddur Dekart o'zining bu karashlarini «Metod to'g'risida muloxazalar» asarida bayn qiladi. U o'z asarida insonning tabiatni bilishida quyidagi talablarni ilgari suradi

Haqiqat, deb qaralgan bilim faqat aql nuqqai nazaridan aniq, ravshan, shubhalardan holi bo'lgan nazariy xulosalari asosida chiqarilgan fikrlar bo'lmog'i

lozim. Har bir murakkab muammo yoki masalani ularning tarkibini tashkil qilgan muammo va masalaparga ajratish, bo'lish lozim.

Bilishda isbot bo'ladigan, ma'lum bilimlardan hali noma'lum va isbot qilinmagan bilimlarga o'tib borish zarur.

Tadqiqot haqidagi fikrlar - bilimlarni tashkil etgan mantiqiy xalqalardan xulosa chiqarishda birontasi xam tushirilib yoki e'tiborsiz qoldirmasligi lozim. Dekartning qarashlariga ko'ra inson bilishining birdan-bir manbai - bu tafakkur, aqliy salohiyatidir. Uning qarashicha, insonning sezgi a'zolari, tajribalari xamma vaqt ham to'g'ri bilim beravermayli, shu sababli ularga inson o'z bilish jarayonida to'liq ishonmasligi zarur.

Franchesko Petrarkaning Rim respublikasiga munosabati. Renessans davrining yirik vakillaridan yana biri **F. Petrarka**. U Italiyaning Aretstsosida 1304 yilda tug'ilgan. Uning otasi notariusda xizmat qilgan. SHu uchunmi unda huquqshunoslikka moyillik yoshligidayoq paydo bo'ldi. 1312 yilda oilasi bilan Avanon shahriga ko'chib o'tgandan so'ng huquqshunoslik masalalari bilan shug'ullana boshlaydi. 1316 yilda monteleda, 1320 yil Balonyada huquq asoslaridan saboq oladi. 1326 yilda u frantsiskan ordeniga azo bo'lib, minaret darajasida faoliyat yuritadi. 1374 yil 19 iyulda Arkua shahrida vafot etdi.

Uning asarlari asosan falsafaga bag'ishlangan. SHuningdek, bazi asarlarida uning ijtimoiy – siyosiy qarashlari o'z ifodasini topgan. “Olamdan hazar qilish haqida”, “Avlodlarga maktub”, “Afrika”, “Mening Italiyam”, “YOlg'izlikdagi hayot haqida”, “Respublika haqida”, “Filologiya”, “Kantsonera”, “Mashhur kishilar haqida”, “SHeriy nomalar” kabi asarlari shular jumlasidandir.

Gumanist faylasuf sifatida Petrarka o'z asarlaridan insonni o'limidan so'ng emas, tirik paytida qadriga etish, uning narigi dunyo emas, bu dunyoda baxtli hayot kechirishi haqida o'ylash kerak, degan g'oyani ilgari suradi. Inson uchun berilgan erkinlik jamiyat taraqqiyotini yuzaga keltiradi, agar u qancha erkin bo'lsa, u shuncha o'z istedodini namoyon etadi. Inson insondek rohat – farog'atda yashashga, huzur - halovat olishga urinadi, - degan fikrlar Petrarkaga xos.

“Maqsadim – qashshoqlikka yuz tutmay, isrofgarchilikka yo‘l qo‘ymay, o‘zgalarga buyruq bermay, birovlariga tobe bo‘lmay yashash”¹⁶.

Pinko Della Mirondola - yirik gumanist faylasuf. U 1463 – 1495 yillarda yashab ijod etgan. Faylasuf sifatida Mirondola G‘arb, yaqin va o‘rta Sharq falsafiy qarashlarni chuqur o‘rgandi, uning o‘ziga xos falsafiy qarashlarini yaratdi. P.D. Mirondola falsafiy qarashlarida inson va jamiyat hayoti bilan bog‘liq marifat, fidoyilik, gumanistik g‘oyalar asosiy o‘rinni egallaydi. U “Gentapl”, “Mavjudlik va birlik”, “Avsrologiyaga qarshi fikr va mulohazalar” nomli asarlar muallifi.

1480 yilda Rimda bo‘ladigan Butunevropa faylasuflar yig‘ilishi odidan Mirondola antik zamon va o‘rta asr diniy - falsafiy masalalarga bag‘ishlangan o‘zining 900 tezisini yozadi va yig‘ilish hayatiga tavsiya etadi. U bu tezislarda xristian ta‘limoti jamiyatda hukumronligini etirof etgan holda ta‘limotda bazi tushunmovchiliklar, chalkash fikrlar, hanuzgacha ta‘limotda yagona diniy haqiqatning qaror topmaganligini etirof etadi. SHuningdek Mirondola Platon Akademiyasining rahbarlaridan biri Marselio Fichino orzu qilgan “YAngi falsafiy din” deb nomlangan umumiy din yaratish g‘oyasini ilgari surdi.

Rim papasi tamonidan tashkil etilgan komissiya uning tezislarini o‘rganib chiqib, 13 tasini bidat deb topadi. Bunga qarshi Pinko 1487 yil o‘zining raddiyasi – “Apologiya”si bilan chiqdi. Natijada komissiya raisi Innokentiy VIII barcha 900 tezisni eritik deb elon qildi.

Pinko gumanist faylasuf. O‘z davri ijtimoiy shart – sharoitini yaxshi o‘rganadi va dunyodagi barcha o‘zgarish, jarayon markaziga inson va uning manfaatlarini qo‘yadi. Har qanday sharoitda ham inson – oliy zot, tabiatdagi barcha mavjudotlar ichida eng mukammali, eng ulug‘i, eng takomillashgani, deydi. Inson asta - sekin o‘z ustida tinimsiz ishlashi natijasida ilohiy kamolotga erishadi.

Pinkoning fikricha, inson komolotga etishi uchun unga erkinlik kerak. U erkin bo‘lsagina, faol harakatlanadi va o‘zi yashab turgan jamiyat uchun foyda keltiradi. Ammo inson o‘ziga berilgan erkinliklardan oqilona foydalanishi zarur, jamiyatga

¹⁶ Ҳақиқат манзаралари 96 мумтоз файласуф. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2007. 224-бет

zarar keltiruvchi ish bilan shug'ullanuvchi, aksincha, bu erkinlikda avvalo xudoga bo'ysinishi va o'z hayotiga jiddiy yondoshmog'i kerak.

Burgerlar mafkurasi. Paduyalik Marsiliy siyosiy qarashlari. U. Okkamning yaqin do'sti Marsiliy Poduanskiy (1270 – 1342) haqida malumotlar juda kam saqlanib qolgan. U o'z qarashlarda o'rta asrga xos cherkov va davlat, din va fuqoro tamoyilini rad etgan holda cherkovni davlatdan ajratish g'oyasini ilgari surdi. U dinni inkor etmaydi, ammo din g'ar kimning shaxsiy ishi bo'lishi, cherkov esa davlat ishlariga aralashmasdan, ko'ngili, siyosatdan xoli bo'lgan tashkilot sifatida faoliyat yuritishi zarur, deb hisoblaydi.

Marsiliy fikricha, cherkovning siyosatga intilishi uning diniy g'oyalariga zarar etkazadi, din sifatida ulug'vorligiga, sofligiga salbiy tasir ko'rsatadi. Jamiyat azolari o'zlarining imkoniyat va erkinlik darajasida diniy faoliyat bilan shug'ullanishlari kerak. Uning ijtimoiy – siyosiy g'oyalari o'sha davr Evropasi uchun yangi va mustaqil dunyoqarash edi.

T. Mor - sotsial upotist. «Utopiya» asarining goyaviy - siyosiy mazmuni. Tomas Mor - ingliz gumanisti, davlat arbobi, yozuvchi, xayoliy falsafaning kuzga kuringan namayondalaridan biri. U 1478 yilda Londonda sud amaldori oilasida dunyoga keldi. Okford universitetida taxsil olib, “Bibliya”ni chuqur o'rgandi. Bu muqaddas kitob ta'sirida unda gumanistik karashlar shaqllandi. O'z davri ijtimoiy tuzumiga nisbatan tankidiy kuz bilan karash unda ijtimoiy tengsizlikka asoslangan jamiyat xakidagi g'oyalarning paydo bulishiga olib keldi.

1516 yil “Davlatning eng yaxshi tuzumi to'g'risida va yangm Utopiya oroli xakida bagoyat foydali, xam marokli, xam oltin kitob” deb nomlangan asarini yaratdi. Bu asar keyinchalik kiskartirilib “Utopiya” nomini oldi.

Asar ikki kismdan iborat. Asarning avval ikkinchi kismi yozildi. Ushbu kismda T. Mor o'zining xayoliy davlatini yaratadi. YOzuvchi Utopiya (“aslida yuk joy”) orolida uziga xos turmush tarziga ega jamiyat yaratadi. Bu jamiyatda barcha odamlar olti soat mexnat kiladi. Barcha moddiy nematlar xamma uchun teng, boy xam, kambagal xam yuk. Odamlar uz imkoniyatiga yarasha mexnat kiladi. Moddiy nematlar o'rtada, jamoa mulki xisoblanadi. Odamlar tamonidan yaratilgan moddiy

nematlar jamoa omborxonalarida saqlanadi. Kimga nima kerak bulsa, extiyojiga karab ishlatadi. Odamlar mexnatdan bush paytlari ilm – fan, adabiyot va sanat xamda sport bilan shugullanishgan. Orola xususiy mulk yuk, shuning uchun xamma bexavotir yashashga urganishgan. Hatto odamlar bemalol o‘z uylarini ochik koldirib ketaverishadi, orolda o‘rnatilgan tartibga ko‘ra, mol – dunyoga berilib ketmasliklari uchun odamlar o‘z uy-joylarini har o‘n oyda o‘zaro almashinib turishgan.

Orola bugun bizga qimmatbaho hisoblangan la‘l, gavhar, yoqut va olmos kabi toshlardan odamlar jirkanishgan, bu toshlarni bolalar uynab yurishgan. Oltindan esa qullar va jinoyatchilarni zanjirband qilishda zanjir yasashgan.

Aholining asosiy kismini erkin kishilar tashkil etgan. Fakat jinoyatchilardan kullar va xizmatkorlar urnida foydalanishgan. Ularning zimmasiga eng ogir va iflos ishlar yuklatilgan. Ammo kullar agar yaxshi xizmat kilib, odamlar ishonchini oklasa, ular yana erkin kishiga aylanishi mumkin. Qulning bolasi qul sanalmagan.

Tomas Mor ijtimoiy tenglikka asoslangan, insoniy huquqlar karor topgan, tarakkiy etgan davlat yaratdi. Ammo Tomas Mor bu davlatni real xayotda amalga oshirish yo‘l – yo‘riqlarini bilmas edi. Balki u Angliyaning mavjud jamiyatida uzi orzu qilgan bu davlatni barpo etish mumkin emasligini xam anglab etgandir. Tomas Mor ushbu asarning birinchi kismini keyinrok yaratdi. Asarning birinchi kismida Angliya jamiyatida sodir bulayotgan adolatsizliklarni kuzatib, uni kattik tankid kiladi. Oddiy xalq asoratga solayotgan gov tutish va gadoylarga karshi chikarilgan shafkatsiz konunlarni insonga nisbatan zurlik timsoli, deb xisoblaydi. U xalq boshiga tushayotgan barcha kulfatlarning asl sababchisi sifatida xususiy mulkni ayblaydi. Xukumatni xalq manfaatlariga zid ish yuritayotganligini fosh etuvchi g‘oyalarni ilgari suradi.

Tomas Mor ingliz jamiyatida ijtimoiy tengsizlikka barxam berish, inson haq - huquqlarini poymol etilishiga karshi kurashish uchun xayoliy yulni tanladi. U o‘z xayolida shunday mamlakatni orzu kiladiki, unda inson inson ustidan xukumron emas, aksincha inson inson bilan dust – birodar, ijtimoiy teng, mexnat oldida barcha barobar g‘oyalari asos qilib olindi.

Tommazo Kompanellaning “Quyosh shahri” asarida ideal davlat tuzilishi. Tommazo Campanella italiyalik xayolparast faylasuf. Uning asli ismi Giovanni Domenico bo‘lib, Tommazo Campanella uning taxallusidir. 1568 – 1639 yillar davomida yashab ijod etgan. U yoshligida Italiyadagi Domenico ordenida tahsil oladi. Ammo bu erdagi o‘rta asrga xos sxolastik an‘analar uni koniktirmaydi. U kidirib yurib, Bernardino Telizio naturfalsafaviy ananalar bilan shugullana boshlaydi. Monastir tamonaidan takibga uchragan Tommazo Kampvnella kup utmay kulga olinadi. Ammo kamokdan kochib ketishga ulguradi. Ispaniyaga uyushtirilgan fitnada katnashganligi uchun Campanella yana kamokka olinadi, jazodan kutilish maksadida u uzini aqliy zaif kilib kursatadi. Ulim jazosi yigirma etti yillik kamok bilan almashtiriladi.

Tommazo Campanella boshiga tushgan kurgiliklardan ruxiy tushkunlikka tushmaydi. Kamokda paytida xam ijod etishdan tuxtamadi. Usha yillar davomida uzining bir kator asarlarini yaratdi. SHu asarlaridan biri uning “Kuyosh shaxri” deb atalgan asaridir.

Tommazo Campanella bu asarida xayolan odil va ezgulikka yugrilgan idel jamiyat goyasini ilgari suradi. U bu asari orkali uzi yashayotgan jamiyatni yashirin ravishda tankid kiladi. Real jamiyatga karama - karshi idel jamiyatni kuyadi.

Muallif asarda “Quyosh shahri”ini uch boshqaruvchi quliga topshiradi. Birinchi boshqaruvchi – harbiy ishlar, ikkinchi boshqaruvchi – ilm-fan sohasi bilan va nixoyat uchinchi boshqaruvchi - ishlab chikarish, ozik-ovqat, kiyim – bosh, ya’ni moddiy ne‘matlar ishlab chikarish ishlarini xamda odamlar tarbiyasi bilan shugullanadi. Boshkaruvchilarning xar biri uz nomiga ega: Quدرات, Donishmand va Muhabbat. Xokimiyat tepasida bu uch boshkaruvchi ustidan nazorat kiluvchi Metafizik nomli boshkaruvchi turadi.

U barcha muommoli masalalarni xal etish huquqiga ega. U kachonki, uzidan yukori kobiliyatga ega, ilm - fan, istedod, tajriba egasi topilsa, uz ixtiyori bilan vazifasidan istefo berishi kerak. Bu raxbarlar xalq irodasi bilan almashtirilmaydi. Qolgan mansablarga xalq orasidan saylanadi.

“Quyosh shahri”da ijtimoiy tengsizlik yuk, barcha moddiy nematlar ustidan xukumronlik davlat qo‘lida. Fuqarolarning barcha hatti - harakatlari muayyan maksadlarga yunaltirilgan va davlat tamonidan nazorat kilinadi. Hamma narsa ma’lum bir tizimga solingan. Odamlar bu mamlakatda davlat tamonidan takiklangan ishlar bilan shugullanmaydi, uy – joy, kiyim - kechak, faolit turi, xatto uyin - kulgulari xam bir xil.

Tommazo Kampanella o‘z davlatida axolining bilim darajasi, tafakkuri yuksak darajada rivojlanishiga axamiyat beradi, turli urushlarga barxam berib, davlatni odillik va halollik bilan boshqaradi.

Sotsialist - mutafakkirlarning xususiy mulkchilik, feodal tabakachilikka munosabati. Mulk umumiyligi, odamlarning moddiy tengligi va “Odil davlat” g‘oyalari.

Sotsialist - mutafakkirlar Tomas Mor va Tommazo Kampanella uzlarining “Utopiya” va “Quyosh shahri” asarlarida xayolan uziga xos turmush tarziga ega davlat g‘oyasini yaratdilar. Uzlari yashab turgan jamiyatga nisbatan tanqidiy ko‘z bilan karagan bu mutafakkirlar mavjud ijtimoiy muommalarni xayolan xal etish intiladilar. Har ikkala asar ijodkorlari real dunyoda tarkib topib kelayotgan kapitalistik munosabatlarni qo‘llab - quvvatlamaydi. Aksincha, bu dunyoga qarama-qarshi o‘zlarining xayoliy dunyosini, ijtimoiy tengsizlikka asoslangan real jamiyatga karshi ijtimoiy tenglik va adolat tamoyillariga asoslangan jamiyatni, xususiy mulkka karshi jamoa mulkini goyasini ilgari suradilar.

Asar mualliflari o‘rta asrga xos feodal munosabatlar xalqning boshiga tushgan ayanchli kismat ekanligiga etiborni karatadi. Oddiy xalqning jabr – zulmdan ezilayotganligi ularning kalbini ezadi. Uzlari yaratgan jamiyatlarida xech kanaka tabakalanishga asoslanmagan hayot, xammaning birday tengligi karor topgan ijtimoiy tuzum yaratdilar.

Tomas Mor “Utopiya”da shunday jamiyat yaratadiki, unda inson kadri, uning erkinliklari va huquqlari amalga oshgan, insonlar turli iktidor, talant va kobiliyatlarini bemalol kursataolishlari uchun barcha shart - sharoit yaratilgan. Bu jamiyatda inson inson ustidan xukumron emas.

Tommazo Kapmanella esa bu masalaga boshkacharok yondoshadi. Uning “Quyosh shahri”da odamlar “Utopiya”dagidek keng imkoniyatlarga ega emas. Bu davlatda butun jamiyat ustidan davlat xukumronligi urnatilgan. Davlat boshkaruvidan tortib, barcha soxalar muayyan bir tizimga solingan.

Har ikki mamlakatda xam konun ustuvorligi taminlangan. Fukorolar uz oldidagi fuqarolik burch va vazifalarini sidkidildan bajarishlari shart. “Utopiya”dan ko‘ra “Quyosh shahri”da hokimiyat qattiqqo‘llik tamoyiliga asoslanadi.

Lekin xar ikki davlat boshkaruvida adolat g‘oyalari ilgari surilgan. Real jamiyatda xususiy mulk ustunligi, mulkdorlarning turli yullar bilan va xar kanday sharoitda xam uz mol – mulkini kupaytirishga urinishlari amal kilsa, faylasuflarning xayoliy davlatlarida odamlar mol – mulk, boylikka berilib ketmasliklari uchun zarur chora – tadbirlar tizimi yaratilgan. Hatto Tommazo Kampanellaning Muhabbat boshqaruchisi vakolatiga odamlarni tarbiyalab borish vazifasi xam yuklatilganlini qurish mumkin.

Har ikki mutafakkir ta’limotchilar tamonidan yaratilgan ideal davlat nazariyasi sotsializm g‘oyasining dastlabki kurtaqlari edi, xolos. SHuning uchun ular yaratgan jamiyat bazi kamchiliklardan xoli emas albatta. Ammo shuni bilamizki, xar ikki xayoliy jamiyat ular uchun “odil davlat” edi.

Sotsial – mutafakkirlar ijodida inson qadr-qimmati, shaxs mustakilligi g‘oyasiga e’tibor, nazariy kollektivizm, shaxsning davlat tamonidan mavh etilishi. Sotsialist – mutafakkirlar Tomas Mor va Tommazo Kampanella o‘z asarlarida asosiy etiborni inson va uning kadr – kimmatiga karatadilar. Xar ikki gumanist mutafakkir insonni ulug va mukarram deb biladi, inson va uning takdiriga masuliyatlik bilan yondoshadilar.

SHaxsning erkin yashashi, uz kobiliyat va iktidorini namayon etishi uchun imkonyat beradi. Ular yaratgan davlat boshkaruvchilari o‘z fuqarolari taqdiri va yaxshi yashashi uchun qayg‘uradilar.

Tomas Mor “Utopiya”da barcha moddiy nematlarni jamoa mulkiga aylantiradi va fukorolar ongida shu nematlardan fakat extiyoji uchun zarur

kismidan foydalanish tartibini joriy etish orkali kollektiv - jamoa mulkini yaratadi. Bu bilan ta'limotchi kollektivism nazariyasini yaratdi.

Tommazo Kompanella esa o'z asarida kollektivism nazariyasini davlat mulki kurinishida asoslashga intildi. Uning davlatida fuqarolarning o'zi ham davlat mulki hisoblanadi. Fuqarolar davlat tamonidan mavx etilgan. Fuqarolarning erkin fa'oliyati kisman bo'lsa-da cheklangan, ularni bir xil kurinishga ega kilishga uriniladi. Inson tabiatan bir xil bulmasligini nazarga olsak, Kampanella davlatidagi bir xillik goyasi xakikiy xayolot ekanligiga amin bulamiz.

Har ikki faylasuf tamonidan yaratilgan ushbu asarlarlar Sotsializmning ilk ko'rtaqlari sifatida maydonga kelgan nodir asarlar xisoblanadi. Bu asarlarda har mutafakkir o'z zamonasidan norozi kayfiyatda xayollarida buyuk va odil davlat yaratdilar. Ular tamonidan olg'a surgan g'oyalar ezgulikka asoslanadi. Ularning ezgulik mafkurasi keyingi utopist ta'limotchilar tamonidan yanada rivojlantirildi.

5. Italiyada gumanizm mafkurasi. D.Aligeri gumanistik karashlari.

Renessans mafkurasining eng asosiy g'oyasi gumanizm g'oyasidir. Renessans mafkurasi markazida inson turgan. Inson hayoti, dunyoqarashi, taqdiri mafkura mazmun – mohiyatini qamrab olgan yagona masaladir. Gumanizm - insoniylik, insonparvarlik g'oyasi sifatida, inson qadri, jamiyatdagi o'rni va uni himoya qilish tamoyillariga asoslanadi.

Renessans davri mafkurasi shaqlanish bosqichida gumanizm ilk bor Italiyada antik adabiyotni, sanatni, til va madaniyatni o'rganish shaqlida namoyon bo'ldi. Bunga misol tariqasida Dantening "Ilohiy komediyasi", "Bazm" va eng muhim siyosiy trakti "Monarxiya" asarlarida ifoda etilgan gumanistik qarashlarni keltirishimiz mumkin. Gumanizmning Renessans bilan bog'liq o'ziga xos taraqqiyot bosqichi bo'lib, bir necha davrlarga bo'linadi: 1) ilk gumanizm XIV asrning 30 – 90 yillari.

2) gumanizmning yuksalgan davri XIV asr birinchi yarmi. 3) gumanizm talqinida neoplotinizmning tarkib topishi XV asr ikkinchi yarmi XV asr boshigacha. 4) gumanistik g'oyalardan chekinish va gumanistik harakatlarning so'nishi XVI asrning ikkinchi yarmi.

Ilk gumanizm mafkurasida inson va uning hayotiy ehtiyojlari oldingi o'ringa qo'yildi. Bu davrda inson hayotini o'zida aks ettirgan sheriyat, axloq, sanat masalasiga alohida etibor qaratildi. Qadimgi Rim va Yunon allomalarining ijodini o'rganish keng tarqaldi. Jamiyat bilan bog'liq inson hayotini yaxshilashga qaratilgan erkinlik, adolat g'oyalari ilgari suriladi.

O'rta gumanizm lavrida esa gumanizm mafkurasi o'rta asrlarga xos tarki dunyochilik g'oyasini inkor etib, insonni jamiyat taraqqiyotida ijtimoiy faol harakatga undovchi g'oyalarni targ'ib etdi. So'ngi gumanizm mafkurasiga xos xususiyatlar insonlar manaviyatida gumanistik g'oyalarning pasayishiga, uning o'rniga inson – inson ustidan hukumron g'oyasi o'z ustunligiga erishgan davrdir.

Italiya gumanizm mafkurasi gumanizm mafkurasi taraqqiyotining ilk bosqichi sifatida, uning nazariy asoslarini plotonizm va neshplotinizm g'oyalari tashkil etadi. Plotonizm falsafiy yo'nalish bo'lib, hissiy olamni g'oyalar olamiga qarshi qo'yishdir. Neoplotinizm esa yaxlitlik – aql – jon g'oyalariga asoslanib, borliq ierarxiyasining eng oliy nuqtasi yaxlitlik, yaxlitlik esa aqlni vujudga keltiradi, degan falsafiy g'oyalarga asoslanadi.

Italiya gumanizmi Evropada ilk bor inson va uning mohiyati, uning hayot, jamiyat bilan bog'liq tarzdagi taraqqiyotini izohlab berdi va insonga dunyoning eng oliy mavjudoti sifatida qaradi. Uning manfaatlarini, niyatlarin o'zida mujassam etgan mafkura sifatida maydonga chiqdi. Gumanizm mafkurasi asrlar davomida hukumron cherkov mafkurasiga qarshi zid g'oyalarni ilgari surdi. Insonni jamiyatning faol azosiga aylantirishga intildi. O'sha davrning ko'zga ko'ringan yirik vakillaridan biri bu **Dante Aligeri**.

U ilk Renessans davrining buyuk shoiri, faylasufi, publisisti va siyosiy arbobi. Asli ismi Durante. U 1265 yil Florentsiyada kambag'allashgan aslzoda oilasida dunyoga keldi. Dastlab diniy maktabda, keyin Baloniya universitetida tahsil oladi. Falsafa, axloq, tarix, ilohiyat antiq kabi o'sha davrning ilmlarini chuqur o'rganadi. Dante Evropa mutafakkirlari asarlarini o'qib, ularning g'oyalaridan ilhomlanadi va Sharq allomalri ijodi bilan ham tanishadi: Farobiy, ibn Sino va Ibn Rushd yaratgan falsafiy talimni o'rganadi, ulardan g'oyaviy oziq oladi.

Dante Florentsiya ijtimoiy - siyosiy hayotida faol ishtirok etadi. 1302 yilda u “qoralar” tamonidan Florentsiyadan surgun qilinadi. Sarson – sargardonlikda umr kechirgan Dante 1321 yil 14 sentyabrda vafot etadi.

Dante shoirtabiat inson edi. 8 – 9 yashar paytida paydo bo‘lgan Byatriyaga bo‘lgan muhabbatini bir umr o‘z ijodida tarannum etib o‘tdi. U qizni bor - yo‘g‘i 5 marta ko‘rgan, ammo unga shunchalik maftun bo‘lganki, uni telbalarcha sevadi, lekin unga uylanishni xayoliga ham keltimaydi. Bu qiz uning idel insoniga aylanadi.

Dante o‘zidan bir necha asarlar qoldirdi. Uning “Ziyofat”, “Ilohiy komediya” va “Monarxiya” asarlarida asosiy falsafiy g‘oyalari ilgari suriladi. Uning ijtimoiy – siyosiy qarashlari “Monarxiya” asarida ko‘proq o‘z ifodasini topgan. Bu asar 1312 – 1313 yillarda yozilgan. Dante bu asarida cherkov va Rim papasining davlatni idora qilish ishlariga aralashuvini qoralaydi. Adolatli davlat tuzish g‘oyasini ilgari suradi. Siyosiy tarqoqlikka barham berib, yagona davlat barpo etish, italiyan xalqini birlashtirish, urushlarga barham berish kerak, degan g‘oyalarni ilgari surdi. U turli din, mazhab, turli maslakka ega kishilarda ham qandaydir o‘xshashlik, umum tamonlar bor, bu umuminsoniy fazilatlaridir, Degan fikr ushbu asar mohiyatini tashkil etadi.

Katolik cherkovi uning bu g‘oyalariga qarshi chiqarkan, uni eritik deb elon qildi, uning bu asarini kuydirish, asar muallifining xokini qabrdan chiqarib tashlash to‘g‘risidagi to‘xtamga keldi. Ammo Ravenna xokimi uni himoya qilib chiqdi.

Dantening ijtimoiy - siyosiy g‘oyalari uning “Ilohiy komediya” asarida ham o‘z ifodasini topgan. Bu asar asli “Komediya” deb nomlangan, keyinchalik uning mazmunidan kelib chiqib, Bokkacho unga “Ilohiy” atamasini qo‘shib qo‘ydi. SHu tariqa asar “Ilohiy Komediya” -deb atalib ketdi. Bu asar doston bo‘lib, 100 ta sherdan iborat. Narigi dunyo tasviri asar mohiyatini tashkil etadi. SHoir asarida o‘zining hayot haqidagi falsafiy mushohadasini bayon etish bilan birga ijtimoiy - siyosiy qarashlarini ham juda chiroyli badiiy obrazlarda aks ettirgan. Dante bu janrdan er yuzidagi hayot va insonlar o‘rtasidagi munosabatlarni yana ham to‘liqroq tasvirlash uchun foydalandi. ... jinoyatkor va gunohkor shaxslar, yani xalq

manfaatini barbod etgan har ikki hokim sinf vakillari din aqoidlaridan o'zlarining shaxsiy manfaatlari uchun foydalangan ruhoniylar, o'zining siyosiy muxoliflarini do'zaxga joylashtiradi, ular ustidan hukm chiqaradi. U insonni hayotdan bezdirish emas, aksincha uni sevish, unga to'liqroq berilish, jamiyat hayotida faol ishtirok etish, xalq, vatan manfaatlari uchun kurashishga chaqiradi... Ijtimoiy ziddiyatlar keskinlashgan, tarix sahnasiga chiqayotgan burjua sinfi bilan feodal aristokratlar o'rtasida kurashlar, bu qarama – qarshiliklarning butun og'irligi elimentar insoniy huquqdan mahrum bo'lgan, tahqirlangan mehnatkash ommaning ustiga tushishi, adolatsizlik, zo'ravonlik, oliy tabaqa vakillarining o'zboshimchaligi, din arboblarning munofiqligi singari o'sha davrdagi jamiyat oldida turgan dolzarb, hayotiy masalalar – din, axloq, fan, falsafa, adabiyot masalalari Dantening "Ilohiy komediya"si markazida turadi¹⁷.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Evropa Uyg'onish davri falsafasi deganda qanday falsafiy karashlar tushuniladi?
2. Evropa YAngi zamon fapsafasi deyilganda qanday falsafiy karashlarni tushunamiz?
3. Foma Akvinskiy falsafasining asosiy jihatlari nimada?
4. Nominalizm va realizm o'rtasidagi farqlarni nimalarda ko'rasiz?
5. Evropa Uyg'onish davri falsafasiga qanday xususiyatlar xos?
6. Evropa YAngi zamon falsafasining o'ziga xos xususiyatlari nimada?
7. XVI-XVIII asrlarda fransuz faylasuflari tomonidan materializmning qanday shaqli asoslangan?
8. YAngi zamon falsafasi va tabiatshunoslik fanlari ittifoki xaqida nimalar deya olasiz?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Erpo'lat Baxt. Jamiyat va shaxs manfaati aks etadi. - «Fidokor», 2004 yil, 24 avgust.

¹⁷ Хақиқат манзаралари 96 мумтоз файласуф. -Т.: "Янги аср авлоди", 2007. 224-бет.

3. Karimov I.A. YUksak ma'naviyat – engilmas kuch. – Toshkent: O'zbekiston, 1998.
4. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. – Toshkent: "Sharq", 2002. (9-16 betlar) – B.720.
5. Joraeva S. Haqiqat manzaralari. – Toshkent: "YAngi asr avlodi", 2002. – B. 221.
6. Nazarov Q. va boshqalar. Ma'naviyat asosiy tushunchalar izohli lug'ati. "G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi", 2010. – B. 760.
7. Nazarov Q. va boshqalar. Falsafa asoslari. Darslik. – Toshkent: 2018. – B. 380.
8. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. – Toshkent: "Fan", 2001. – B. 416.
9. YAngi va eng yangi davr G'arbiy Evropa falsafasi (XVII – XX asrlar). O'quv qo'llanma // Yuldoshev S., Usmonov M., Karimov R. Qobulniyozova G., Ro'zmatova G. Mas'ul muharrir A. Begmatov. – Toshkent: "Sharq", 2002. – B. 336.

13-MAVZU: XVII ASR FRANSUZ MA'RIFATPARVARLIGI VA MA'NAVIYAT RIVOJI

Reja:

1. XVII asr oxiri va XVIII boshlarida Fransiya Ma'rifatchilik harakatining yuzaga kelishi.
2. Ma'rifatchilik harakatining o'ziga xos xususiyatlari va uning Evropa xalqlari ma'naviyati rivojiga ta'siri.
3. XVIII asrda Fransiya ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot.
4. Tommazo Kompanel, Volter, Monteske, Jan Jak Russo, Deni Didrolarning falsafiy, ijtimoiy-axloqiy qarashlarining Fransuz ma'rifatchiligi va ma'naviyat rivojidagi roli.
5. Fransuz ma'rifatchiligining Evropa ma'naviyati rivojiga ta'siri.

Tayanch so'z va iboralar: Fransuz ma'rifatchiligi, ma'naviyat, ma'rifat, madaniyat, Tommazo Kompanel, Volter, Monteske, Jan Jak Russo, Deni Didro, Farbiy Evropa.

XVII -XVIII asrlar Farbiy Evropa taraqqiyotida yangi davr xisoblanadi. Bu davr Evropa mamlakatlarida O'rta asrchilik feodal munosabatlari tugatilib, kapitalistik munosabatlar to'lik qaror topali va rivojlana boshlaydi. Kapitalistik ishlab chikaraish extiyoji tabiatni, insonning o'zini, jamiyatni ilmiy o'rganish, bilishni taqazo qiladi va uni o'rganishni tezlashtiradi. Dengizlarda savdo munosabatlarining o'sishi kemasozlikning rivojlanishiga, kemalar Er shari bo'ylab ilmiy ekspeditsiyalarning uyushtirilishi, yangi erlar, yangi qit'alarni ochilishiga olib keladi. Yangi geografik kashfiyotlar qilinadi. Natijada, tabiatshunoslik bilimlari, mexanika, matematika, fizika, kimyo, astronomiya soxalarida yangi-yangi tadqiqotlar olib borilib o'rta asr sxolastikasi va diniy akidalarini uloktirib tashlanadi. Yangi ilmiy dunyokarash shaqlana boshlaydi. Bunda nemis olimi Keplerning sayyoralarning xarakati, qonunlarining ochishi, ingliz olimi Isaak Nyutonning olamning tortilish konunlarini kashf etilish, ingliz faylasufi F.Bekon

tomonidan insonning dunyoni bilishdagi muxim rol o'ynovchi induktiv metodni ishlab chiqishi, fransuz olimi Rene Dekartning inson bilimining xosil bulishiga oid detektiv metodni asoslab berishi muxim ro'l o'ynaydi. SHular asosida bu davr falsafasida metafizik va metamexanistik materializm qaror topadi. Metafizik va mexanistik materializmning namoyondalari F.Bekon, J.Lokk, T.Gobbs fransuz faylasuflari R.Dekart, P.Kobak, Lametri va Gelvetsiy qarashlarida o'zining yorokin ifodasini topadi.

Bu yangi davrda tabiatni bilishga intilishning kuchayishi natijasida falsafada empirik va ratsionalistik oqimlar vujudga keladi. Empirik oqimning asoschisi F.Bekon hisoblanadi. Uning qarashicha, tabiatni bilishning manbai bu - tajriba, eksperiment, kuzatishdir. Inson sezgi a'zolari orqali tabiat tug'risida hosil qilingan faktlar, dalillar va ma'lumotlarni tajriba orqali tekshirishi, aniqlashi, undagi xato va kamchiliklarni bartaraf etish zarur. SHu asosda insoning tabiat tug'risidagi to'g'ri, to'liq bilimlari xosil bo'ladi.

F.Bekonning falsafa va fan tarixidagi eng katga xizmati - uning inson bilishining induktiv metodini ishlab chiqishidir.

Ratsionalistik oqimning asoschisi fransuz faylasufi Rene Dekartdir. Dekart ta'limoticha, insonning tabiatni bilishining birdan-bir tug'ri metodi bu aqlga asoslangan deduktiv metoddir.

Dekart o'zining bu karashlarini «Metod to'g'risida mulohazalar» asarida bayon qiladi. U o'z asarida insonning tabiatni bilishida quyidagi talablarni ilgari suradi:

1. Xaqiqat, deb qaralgan bilim fakat aql nuqtai nazaridan aniq, ravshan, shubxalardan holi bo'lgan nazariy xulosalari asosida chiqarilgan fikrlar bo'lmog'i lozim.
2. Har bir murakkab muammo yoki masalani ularning tarkibini tashkil qilgan muammo va masalalarga ajratish bo'lish lozim.
3. Bilishda isbot bo'ladigan, ma'lum bilimlardan hali noma'lum va isbot qilinmagan bilimlarga o'tib borish zarur.
4. Tadqiqot haqidagi fikrlar - bilimlarni tashkil etgan mantiqiy xalqalardan

xulosa chiqarishda birontasi ham tushirilib yoki e'tiborsiz qoldirmasligi lozim. Dekartning qarashlariga ko'ra inson bilishining birdan-bir manbai - bu tafakkur, aqliy salohiyatidir. Uning qarashicha, insonning sezgi a'zolari, tajribalari hamma vaqt xam to'g'ri bilim beravermaydi, shu sababli ularga inson o'z bilish jarayonida to'liq ishonmasligi zarur.

O'rta asrlarda Evropada yuz bergan Uyg'onish davri G'arbda ijtimoiy hayotning turli soxalarida taraqqiyotni tezlashtirib yubordi. Uygonish davrining asosiy g'oyalari, garchi diniy-axloqiy cheklovlarga qarshi kurash, harbiy va siyosiy qudratni mustahkamlash, ilm-fan, ijodkorlikka keng yo'l ochishga qaratilgan bo'lsa-da keyinchalik inson intilishlarining barcha tomonlarini qamrab oldi. O'sha vaqtlarda G'arbiy Evropa mamlakatlarining barchasida ham boshqaruv masalasida cherkovning ta'siri juda kuchli bo'lib, davlat ahamiyatiga molik har qanday masala uning ishtirokida hal etilar edi. Hatto davlat rahbarlarini tayinlash masalasini ham ba'zida cherkov xal qilardi. Bunday tartib nafaqat quyi tabaqa, balki oliy tabaqa vakillariga ham yoqmas, cherkov xuquqlarining cheklanishi ular uchun katta imkoniyat ochib berar edi. Ana shu maqsad sari intilish XVIII-XIX asrlarda G'arbiy Evropa davlatlarida zodagon tabaqa vakillari tomonidan qo'llab-quvvatlangan inqilobiy g'oya va harakatlarni yuzaga keltirdi. Bu harakatlar jamiyat xayotiga ta'sir kilib asta-sekin davlat boshqaruvining cherkov ta'siridan ozod bo'lishi, ayni vaqtda din vakillari tomonidan belgilanadigan inson huquqlarining dunyoviy hokimiyat idoralari ixtiyoriga o'tishiga olib keldi.

Din vakillari ishtirokidagi ilgarigi boshkaruv inson manfaatlari masalasiga iloxiylashtirilgan qonun-qoidalar asosida e'tibor qaratar, ya'ni hal qilinishn kerak bo'lgan masalalar buyicha ularning diniy aqidalarga qanchalik mos yoki mos emasligidan kelib, chiqqan holda hukm chiqarar edi. SHu bilan birga, ma'naviy qadriyatlar, axloq-odob, dunyoqarash borasida ham diniy qarashlar hukmronlik qilar edi. CHerkov ta'siridan xoli bo'lib borgan hokimiyat asta-sekin avvalo davlat, keyinchalik esa inson manfaatlari ustunligi haqidagi g'oyalari o'zining asosiy maksadiga aylantira boshladi. CHerkov va davlat xokimiyati o'rtasidagi munosabatlarga darz ketishi boshqaruv masalasida uzoq vaqt davom etgan

kurashlarga sabab bo'ldi. Oxir-oqibatda xalqqa yon bosgan davlat xokimiyati cherkovdan ustun keldi. SHundan e'tiboran G'arbda feodal jamiyat barham topdi. Uning o'rniga vujudga kelgan kapitalistik tuzum o'z manfaatlari yo'lida diniy aqidalar taqiqlab kelgan juda ko'p erkinliklarni asta-sekin qonuniylashtira boshladi. Demokratiya yo'lidagi ommaviy kurashlar aynan ana shu davrlarda boshlandi. Davlatlarning parlamentar shaqlga o'tishi, konstitutsiyaviy qonun-qoidalarining joriy etilishi bu kurashlarni ommaviy iamoyishlar, xatto davlat kuchlari bilan to'qnashuvlar darajasiga olib chiqdi.

Hozirgi rivojlangan G'arb tamaddunining asosi inson manfaatlari masalasi bilan bog'liq ana shu erkinliklarni ximoya qilish zaminida qaror topdi. SHaxs erkini qonunlashtirish G'arbning madaniy jixatdan gullab-yashnashiga sabab bo'ldi. Savdo-sotik rivojlandi, insonning yaratuvchilik qobiliyati keng namoyon bo'lib. ilm-fan taraqqiy topdi.

Albatta bu taraqqiyot va uning rivojlanish tezligi sifat va saloxiyatda ilg'orlikka intilayotgan boshka mintaqa mamlakatlariga xam ta'sir qilmay kolmas edi. Bundan tashqari, XX asr avvalida paydo bo'lib keyinchalik Birinchi jaxon urushiga sabab bo'lgan dunyoni qayta taqsimlash, erosti boyliklariga egalik qilish istagi dunyoni g'arblashtirish g'oyasini yangi asosda rivojlantirishni zaruratga aylantirdi.

Bu masalaga chuqurroq nazar tashlaydigan bo'lsak, G'arbiy Evropa xalqlari, garchi inson huquq va erkinliklari yo'lida mashaqqatli kurashlar olib borgan, bu borada salmoqli yutuqlarga erishgan bo'lsa-da aslida bu natijalar boylik va kuch-qudratga asoslanishi ayon bo'ladi. Boylik va kuch-qudratga esa – bu hech kimga sir emas – boshqa xalqlarni talash, ularning erkinliklarini oyoqosti qilish, har tomonlama o'ziga qaram etish hisobiga erishiladi. Insonga erk berish bu masalani “birinchi bo'lib kashf etish” g'oyalari borib- borib – ayollar emansipatsiyasi uchun kurash jarayoniga ulanib ketdi va bu harakat XIX asr oxirlariga kelib avj nuqtasiga etdi.

Ammo insoniyatning necha ming yillik xayot tajribasi shuni ko'rsatadiki, erkinlik, bir tomondan inson kamoloti uchun sharoit yaratib, iste'dodlarning

ro'yobga chiqishi, ilm-fan va texnik tarakkiyotning gullab-yashnashiyuksak iqqisodiy taraqqiyotga sabab bo'ldi, ikkinchi tomondan, necha asrlar davomida shaqllangan ma'naviy qadriyatlarga bepisand qarash milliy an'analardan voz kechish, misli ko'rilmagan axloqiy inqirozlarga olib keldi.

Ma'lumki, inson bu yorug' dunyoda yakkamaxov bo'lib umrguzaronlik qila olmaydi, aksincha, uning barcha fazilatlari jamiyat ichida yaqqol namoyon bo'ladi. Jamiyat esa muayyan urf-odat, axloq-odob me'yorlari, hatti- xarakat qoidalari, ijtimoiy tartiblarga bo'ysunishni burch va masuliyatni his etishni, oila sha'ni, vatan, millat sharafiga uchun kurashib yashashni taqozo qiladi. Bordiyu inson butunlay moddiy extiyojlar qo'liga aylanib qolsa, xayvondan farqi qolmaydi.

Hamma narsani moddiy boylik, manfaat bilan o'lchash falsafasi G'arb xalqlari madaniyati va ma'naviyatida ko'plab buzilishlarga sabab bo'ldi. Bunday salbiy jarayon uch yuz yil davomida ijtimoiy, ilmiy-texnik taraqqiyotni ko'zlab qonunlashtirilgan erkinliklar, kuch-qudrat va har qanday moddiy boylikni, xatto tana go'zalligini ham, odob-axloq va ma'naviy go'zallikdan ko'ra ustun qo'yishni fazilat sifatida namoyish qilish oqibatida kelib chiqdi. SHu tariqa jismoniy va aqliy kuch, tashqi sifat barcha muammolarni hal etish vositasiga aylanib bordi. Lekin odob-axloq, ma'naviyat kabi inson ruxoniyatiga tegishli xususiyatlar erkinliklarni konunladitirish jarayonida borgan sari uz urnini yukotib bordi. Oqibatda XX srning ikkichi yarmida G'arb dunyosida ma'naviy qadriyatlardan begona avlod vujudga keldi. Asosiy intilishlarini sivilizatsiya, taraqqiyot soxasidagi etakchilikka, siyosiy, xarbiy, iktisodiy, madaniy, texnologik ustunlikka qaratgan Evropa tamadduni erkinliklarning ma'naviy sifatiga etarlicha e'tibor qilmadi va bu xolat xozir xam davom etmoqda. Ma'naviyatdagi bunday oqsoqpik uzoq yillar davom etgan texnokratik dunyokarash soyasida bilinmay keldi. Ko'p asrlar mobaynida milliy an'analari va ular belgilab bergan qoidalar asosida yashab kelgan Evropa sivilizatsiyasi xaqiqiy taraqqiyotni boylik va kuch-qudratga bo'lgan extiyojni qondirishda deb belgilnadil . insonga barcha sharoit xamda imkoniyatlarni shu tariqa yaratib berishga qaratilgan urinishni "ma'naviy va'zlar"dan xalos qiladigan vositaga aylantirib bordi.

Ma'naviy-axloqiy qadriyatlardan uzoqlashish, ayollar erkinligi, ularning xaq-xuquqlarini erkaqlarniki bilan tenglashtirishga urinish XX aerning 60-70-yillariga kelib Garbda yuksak darajaga ko'tarildi. Boylik va kuch-qudratning birinchi o'ringa chiqishi, chegarasiz, tiyiksiz erkinliklar nafakat ayollar, balki erkaqlar ma'naviyatida ham buzilishlarni kuchaytirib yubordi va bugungi axloq to'g'rirog'i ahloqsizlik ana shunday manbalardan oziqlandi, deyish mumkin.

“Ma'no axtarib” kitobini o'qigan har qanday odam bugungi Evropa xaqida ana shunday tashvishli manzaralarni ko'z oldiga keltiradi. Kitob iste'fodagi polkovnik A.E.Machexin tomonidan tuzilgan. Unda turli davr va xalqlarning 1300 nafar mutafakknr donishmandi, shoir u olimlarining fikr-muloxazalari jamlangan. Tavrot, Injil. Qur'on, Talmug xikmatlarn. Budda nasixatlari xam keltiriladi.

Mazkur xikmatlarda inson va uning xilkatn. xayot, umr ma'nosi, odamiylik xaqiqatlari, tiriklik va o'lim, ma'naviy yuksalish va axloqiy tanazzulnyng sabab-oqibatlari xaqida muoxaza yuritiladi. quvonarlisi shunda ki, kitobdan yuzdan ortiq Sharq donishmandlari, jumladan, YUsuf Xos Xojib, Navoiy, Lutfiy, Mashrab, Nodira, Oybek kabi o'zbek allomalarining fikrlari xam O'rin olgan. Unda bir-birini to'ldiradigan, bir-biriga zid fikrlar ham bor. Olam va odam munosabati, taqdiri azal xukmi va unga chalberish ilinjidagi harakatlar, ruxiy erkinlikni qumsash, muxabbat va nafrat, fojia va baxt keltiradigan xodisalar xaqida shshjni chuqur o'yga toldiradigan fikrlar jamlangan. Optimnstlar vapissimistlar, materialistlar va idealistlar xam, donishmand gumanistlar, xatto axloqni, ma'naviyatni rad etadigan olimlarning qarashlariga xam o'rin berilgan.

Kitob “Ming yilliklar xikmati” turkumida chop etilgan. SHu bois uni O'qiganda bamisoli insoniyatning tafakkur tarixi. dardu xasrati, uzini anglash bosqichlari bilan tanishganday bo'lasiz. Unda jamlangan fikrlar aslida insonning Inson uchun kurash tarixidir. Abu A'liUmar Xayyom. Jomiy, Navoiyning g'oyalari, Aflotun. Arastu, L.Tolstoy, I.Ilinning qarashlari bilan mushtarak, uygun bo'lib ketadi.

Ayniqsa. XX asrga kelib, insoniyatning ma'naviy inqirozga yuz tutishi

faylasuflar. adiblar, umuman qalbi nozik insonlarni qanchalik bezovta qilgani xam mutolaa jarayonida yaqqol seziladi. Kitobni o'qiganingizda buni chuqur xis qilish barobarida bunday inqirozdan qutilish yo'llari xaqida aytilgan umidbaxsh fikrlarga ham duch kelasiz.

Sotsializm genezisining obektiv va subektiv omillari. O'rta asrlar G'arbiy Evropa taraqqiyotida Uygonish davri gumanizmi inson va inson takdiri bilan bog'liq mafkura sifatida mavjud jamiyatning muxim vokeasiga aylandi. Gumanizm mafkurasi rivojlanib Reformatsiya davrida cherkovni islox qilish orkali ijtimoiy tengsizlikka karshi kator g'oyalarni ilgari surdi. Ijtimoiy tenglik, insonni kadrlash, uning takdiri uchun masullik g'oyalari gumanizm mafkurasiga xos jixatlar bulib, feodal munosabatlar emirilib, kapitalistik munosabatlar tarkib topayotgan G'arbiy Evropada Reformatsiya jarayonida o'ziga xos tarzda namayon bo'ldi.

G'arbiy Evropa jamiyatida kapitalistik munosabatlar tarkib topar ekan, avvalgi feodallar asta – sekin sanoat egalariga aylana bordi. er, mol – mulk, yangi korxonalardan tushayotgan foyda evaziga ular tabora boyib borar di. Butun boylik mamlakatning bir xovuch aslzodalar kulida tuplanmokda. Ammo axolining ko'p sonli qatlami kundan - kunga kambagallashib, yollanma ishchi kuchi safini tuldirmokda edi. Bu jarayon ular o'rtasidagi ijtimoiy tengsizlikning tabora ildiz otib ketishiga olib keldi.

G'arbiy Evropaning bir qator mamlakatlarida sodir bo'lgan xalq xarakatlari, fuqarolar o'rtasidagi urushlar kuchayib ketgan ana shu ijtimoiy tengsizlikka qarshi chiqishlar edi, deyish mumkin.

Kapitalizm mafkurasining markazida xususiy mulk va unga egalik tamoyili ustun turadi. Jamiyatda tovar – pul munosabatlari rivoj topadi. Mafkuraviy karashlar moxiyatini kapital tashkil etadi. Bu esa kup sonli axolining kambagal katlami ustidan nazoratni yanada kuchaytirilishiga olib keladi.

G'arbiy Evropada vujudga kelgan kapitalistik munosabatlar gumanizm gosining keng quloch yoyishiga zamin bo'lib xizmat qildi. Jamiyatdagi mavjud tartibsizliklar, ijtimoiy tengsizliklarga barxam berish, moddiy nematlarni odamlar o'rtasida teng taqsimlash, inson huquqlari bilan bog'liq masalalarni xal etishga

karatilgan g'oyalar Evropa mutafakkirlari karashlarida ilk sotsialistik mafkura sifatida vujudga keldi.

Sotsializm tushunchasiga jamiyat nuktai – nazaridan izox bersak, (u lotincha suz) xususiy mulk urniga ijtimoiy mulkchilikka asoslangan, jamiyat xayoti barcha soxalariga davlatning kuprok aralashuvini takozo etadigan ijtimoiy tuzum¹⁸.

Sotsializm mafkurasi genezisi kapitalistik munosabatlar tarkib topayotgan XVI asr oxiri XVII boshlarida, gumanizm g'oyalari asosida, adolat va ijtimoiy tenglik urnatish orzusi sifatida G'arbiy Evropaning bir kator gumanist faylasuflarining tafakkur maxsuli, xayolot dunyosining manzarasi kurinishida vujudga keldi.

Sotsializm mafkurasining obektiv omillari sifatida o'rta asr G'arbiy Evropa jamiyatida ijtimoiy tengsizlik, xususiy mulk tamoyilining ustuvorligidir.

Ijtimoiy tengsizlikka barxam berish maksadida Sotsialistik karashlar negizini inson huquqlari va erkinliklari bilan bog'liq masalalar tashkil etadi. O'rta asrda davom etgan inson xak – huquqlari uchun kurash, jamiyatni islox etish yulidagi urinishlar ilk Sotsializm genezisi- vujudga kelishi uchun subektiv omil bulib xizmat kildi.

Ilk Sotsializm mafkurasi usha davr jamiyatini uzgartirishga kodir emas edi. Uni xayotga tadbik etishning o'zi xom xayol bulardi. Sotsializmni ijodkorlari bulmish mashhur faylasuflar ham bu holatni anglab etgan holda, uni utopiya tarzda yaratdilar.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1 XVII-XVIII aerlarda fransuz faylasuflari tomonidan inson muammosi qanday xal qilingan?

2 Volter va Gilvetsiy faosafasida inson erkinligi qanday yo'nalishlarga ko'ra babn etilgan?

3Farb manaviyatida shaxe va jamiat munosabatiga ko'ra XVIIda qanday qarashlar ustuvor xisoblangan?

4 Russo qanashlarida kishilar o'rtasidagi tengsizlik masalasi qanday xal

¹⁸ Фалсафа комусий луғат. – Тошкент: Шарқ, 2004. 372-бет.

kilingan?

5 Fransuz marifatparvarlari dinni qanday darajada va qanday manoda tanqid qilganlar?

6 Ijtimoiy shartnoma nazariyasining mazmunini tushuntirib bering?

7 Davlatning tabiiy paydo bulishi nazariyasini tushuntirib bering?

8 XVIII aerda Evropada shaqllangan qanday gumanistik tamoillarni bilasiz?

9 XVIII asr marifatparvarlari tomonidan feodalizmning qanday sarqitlari tanqid qilingan?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Haqiqat manzaralari 96 mumtoz faylasuf. – Toshkent: “YAngi asr avlodi”, 2007.

2. Falsafa komusiy lugat. – Toshkent: “Sharq”, 2004.

3. G‘arb falsafasi. – Toshkent: “Sharq”, 2005.

4. Semyonov V.F. O‘rta asrlar tarixi. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1973.

5. O‘rta asrlar tarixi. – Toshkent: 1990.

6. Salimov T., Maxkamov S. Jahon tarixi. – Toshkent: “Sharq”, 1987.

7. Nazarov Q. Jahon falsafasi qomusi. 1- va 2-jildlar. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2023.

8. Ma’naviyat: asosiy atamalar lug‘ati. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2023.

9. Sharq falsafasi tarixidan. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2018.

10. Axloqshunoslik – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2019.

11. Nazarov Q. O‘zbek falsafasi tarixi. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2020.

14-MAVZU: SHARQ VA G‘ARB MADANIY-MA’NAVIY ALOQALARINING IJTIMOIIY-TARIXIY BOSQICHLARI

Reja:

1. Sharqu G‘arb munosabatlarini davrlantirish: eng qadimgi davrdan ellin madaniyatigacha bo‘lgan davr.
2. O‘rta dengiz atrofidagi xalqlar madaniy aloqalari. SH-VII asrlardagi Yunon – O‘rta Osiyo, Yunon–Eron, Yunon-hind aloqalari.
3. VIII-IX asarlarda Yunon – arab aloqalari. IX-XII asrlarda Ispaniya orqali amalga oshirilgan Sharq va G‘arb aloqalari.
4. XIV – XVIII asarlardagi Sharq va G‘arb madaniy aloqalari.
5. XIX asar madaniy aloqalari. XX asr Sharqu - G‘arb aloqalarining ma’naviyat rivojiga ta’siri.

Tayanch so‘z va iboralar: ma’naviyat, ma’rifat, madaniyat, madaniy aloqalar, ijtimoiy manfaatlar.

Odatda demokratiya haqida gap ketsa, uni xalq hokimiyati, davlat shaqli, fuqarolarga va ularning ixtiyoriy birlashmalariga, boshqarishga oid qonun xamda qarorlarning ma’no-mazmuni, ijtimoiy manfaatlarni ro‘yobga chiqarishga ta’siri bilan bog‘lik xolda ta’riflaydilar. Demokratiyaning asosiy qoidalari esa xalq hokimiyatchiligi, parlamentarizm. xokimiyatlarning bo‘linishi, siyosiy, g‘oyaviy plyuralizm, xuquqiy, ijtimoiy, dunyoviy davlat institutlari, fuqarolarning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy xuquklari kabi tushunchalar asosida sharhlanadi. SHuningdek, demokratiya markaziy va mahalliy vakillik muassasalari, saylash va saylanish, qonuniylik tamoyillarini, turli partiyalar, jamoat tashkilotlarining amal qilishini taqozo etishi ta’kidlanadi. Lekin G‘arb qadriyatlaridan kelib chiqadigan ushbu ta’riflarda asosiy e’tibor obektga, ya’ni ijtimoiy-siyosiy institutlarga qaratiladi. Ayni paytda demokratiyani xarakatga keltiradigan kuch, pirovard maqsad bo‘lgan inson va uning manfaatlari, ichki ma’naviy olami e’tibordan soqit qilinadi. Natijada G‘arb demokratiyasi tashqi olamni. ijtimoiy-siyosiy hayotni, institutlarni takomillashtirishga ahamiyat beradi-yu, lekin asosiy masala —

insonni esdan chiqaradi. Sharqona demokratiya esa, G'arb demokratiyasidan farqli o'laroq, dunyoni, ijtimoiy hayotni o'zgartirishni insondan, uning ichki, ma'naviy hayotidan boshlaydi. Insonni. uning ma'naviyatini yuksaltirish orqali adolatli jamiyat barpo etish - Sharq demokratiyasining bosh maqsadi, albatta, biz bu o'rinda Sharq demokratiyasini G'arb demokratiyasiga qarshi qo'yimoqchi emasmiz. Dunyo sivilizatsiyasining ulkan yutug'i bo'lgan G'arb demokratiyasida o'rganishga munosib tajribalar ko'p. SHu bilan birga, davlatchilik borasida qadimiy an'ana va qadriyatlarga ega bo'lgan Sharq dunyosining demokratiya masalasida o'ziga xos qarash va tajribalari, taraqqiyot modeli borligini inkor qilib bo'lmaydi.

Sharqona demokratiya, avvalo, quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi: tegishli subordinatsiyani saqlash va ierarxik munosabatlarda kam tajribali, kam bilimli kishi ko'p tajribali, keng bilimli kishiga itoat etadi; davlat va jamiyatni boshqarishda avvalo axloqiy, ma'naviy me'yorlarga rioya qilinadi; ajdodlar tajribasiga asoslangan an'anaviy xuquqiy munosabatlar saqlanib qoladi; fiqxda tarixiy an'analarga (Qur'oni Karim va Hadisga) tayangan xolda, huquqiy muammolar erkin hal etib kelingan; xukmdor saroyida davlat va jamiyat ishlarini boshqarishga oid ulamolar echimida ishtirok etadigan kengashlar (a'yonlar kengashi, vazir kengashi, olimu fuzalolar kengashi singari) bo'lgan; hukmdor nafaqat o'z hayoti, balki fuqarolarning turmushi, ma'naviyati, ishonchu e'tiqodi uchun xam javob bergan; ijtimoiy-siyosiy hayotni tadrijiy rivojlantirishga moyillik seziladi; inson va jamiyat hayoti siyosiy mafkuralar tazyikidan holi bo'lgan; insonning ma'naviy hayotini boyitish, yuksaltirish, boshqarish asosiy vazifa hisoblangan; inson, davlat va jamiyat manfaatlari o'zaro uyg'unlikda karalgan; jamoa hayoti va uning manfaatlari ustun qo'yilgan.

Ma'lumki, davlat va jamiyat o'zaro dialektik bog'lik. bir-birini taqozo etadigan, ammo turli funksional xususiyatlarga ega bo'lgan subordinatsiya va ierarxiya bo'g'ini orqali boshqariladi. Subordinatsiya va ierarxiya dinamik sistemalarga xos bo'lgan beqarorlik va notekislikni, sinergetik hodisalarni taraqqiyot manfaatlariga muvofiq tashkil etishga qaratilgan faoliyat turlaridir. Jamiyat kabi dinamik sistemalar mavjud ekan, subordinatsiya va ierarxiya munosabatlari ham saqlanib qolaveradi. Bu nafaqat bugunti, balki o'tmishdagi jamiyatlarga xam xosdir.

YUsuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida davlat va jamiyatni boshqarishda subordinatsiya va ierarxiya munosabatlari Aql (O'gdulmish) timsolida namoyon bo'ladi. Muallif Aqlni (O'gdulmishni) asari markaziga qo'yar ekan, aynan u orqali o'ziga xos, aytish mumkinki. Sharqona davlatchilik konsepsiyasini ayon qiladi. Buni A. YOqubov "axiyona davlat va jamiyat konsepsiyasi" deb ataydi (A.YOqubov "Qutadg'u bilig"da davlatchilik koitsepsiyasi. — T., A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1997, 32-bet). Bu konsepsiyaga muvofiq, Aql shohni amaldorlar, maslahatchilar, elchilar, kotiblar, xizmatkor va fuqarolardan farq qiladigan sifatlarga ega bo'lgan shaxs sifatida tasvirlaydi. U kuchli aql sohibi, yuksak farosat egasi, ko'ngli ezgulikka to'la mohir ishbilarmondir. Bundan tashkari, u tajriba, ma'rifatparvarlik, adolatparvarlik va sadoqat bobida 12 fazilatni o'zida mujassam etadi. SHox bunday fazilatlari bilan xizmatkor va fuqarolaridan yuqori turadi. Aynan shu fazilatlarni vazirlar, lashkarboshilar, kotiblar, xizmatkor xamda fuqarolarni unga hurmat-izzat, sadoqat ko'rsatishga, subordinatsiya va ierarxiya munosabatlariga muvofiq bo'ysunishga undaydi. SHohni o'zi qatori yoki o'ziga teng bilgan a'yonlar, xizmatkorlar aksariyat hollarda unga chin dildan izzat ko'rsatmagan, o'zidan past ko'rganlari esa uni taxtdan mahrum qilgan, hatto o'ldirgan.

O'rta Osiyo mutafakkirlari xukmdorlarni komil inson sifatida tasvirlaganida, birinchidan, ularning fazilatlari barcha amaldor va fuqarolarnikidan yuqori bo'lishi, ezgu va olijanob maqsadlarni amalga oshirishda murabbiylik, otalik qila olishi lozimligini ta'kidlaganlar. Ikkinchidan, podshox davlat va jamiyat ishlarini yaxshi bilgani, fuqarolarning orzu-intilishlaridan to'liq xabardor bo'lgani uchun boshqarishni subordinatsiya va ierarxiya talablariga muvofiq tashkil qila olishi zarurligi nazarda tutilgan.

Uchinchidan, amaldorlarni iqtidori va qobiliyatiga qarab lavozimga tayinlash podshohning vazifasi ekaniga e'tibor berilgan. Binobarin, past iqtidorli odamlar yuqori iqtidor egalariga, bilimli va tajribasi kam kishilar esa tajribasi ko'p kishilarga bo'ysunishi tabiiy, aks holda, davlat va jamiyat ishlarini oqilona tashkil etish, olib borish mumkin emas, deb hisoblangan,

Umuman, Sharqona demokratik qarashlarda davlat va jamiyat ishlarini yuritishda adolat, axloqiy-ma'naviy mezonlarga alohida e'tibor qilingan. Ayniqsa, iymon-

e'tiqod, ezgu amal, xushmuomalalik, birovning mol-mulkiga ko'z olaytirmaslik, murosai madora, jamoa bo'lib yashash, o'zaro xurmat, amaldorlar faoliyatini qadrlash. qonunlarga bo'ysunish, xalqning arz-dodini eshitish, noxaqlik ro'y bergudek bo'lsa, zaif, yordamga muxtoj kishilarni yoqlash, poklik, mexr-muruvvat va beg'arazlikni ulug'lash kabi fazilatlar jamiyat hayotida muhim o'rin tutgan.

Sharq va G'arb siyosiy qarashlarini taqqoslar ekan, rus olimi A.Panarin "G'arb tafakkuri odamning olam ustidan ustunligini ta'minlash va tasdiqlashga qaratilgan sotsioantropotsentrizmga moyil, u dunyoni mensimaydi. Sharq donishmandligi esa kosmotsentrik, unda kishining barcha o'y va xatti-xarakatlari kosmos qonuniyatlariga muvofik, bo'lishi zarur" degan xulosaga keladi (Panarin A.S. Politologiya. O mire politiki na Vostoke i na Zapade. - M., Knizhnyy dom "Universitet". 1999. s. 320). A.Panarinning bu qiyosida jon bor. Chunki dunyodagi xech qaysi din yoki mafkura - na konfutsiylik yoki daotsizm, na buddaviylik, xristianlik yoki islom dunyoni zo'rlik bilan o'zgartirish tarafdori. Aksincha, ularning barchasida insonning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini mukammallashtirish orqali ozod va erkin hayot qurish -g'oyasi ilgari suriladi. Aslida, adolat odamlarning kosmos qonuniyatlariga muvofiq yashashi, nokisning komildan ibrat olishi, unga ixlos qo'yib, e'tiqod bilan umr kechirishida yaqqol namoyon bo'ladi.

Ma'lumki, Sharqdagi barcha siyosiy, falsafiy-huquqiy qarashlarda. ma'naviy-axloqiy etuk inson — podshox markaziy o'rinda turadi. Hatto Qur'onda ham Iskandar Zulqarnayn Xudo bergan salohiyatga, ma'naviy sifatlarga ega hukmdor sifatida tilga olinadi. Bunday endashuvni buyuk Sharq mutafakkirlari Ganjaviy, Jomiy, Navoiy asarlarida xam kuzatamiz. Ulug' donishmand Nizomulmulk esa podshoxlarni adolatli va adolatsiz hukmdorlarga ajratadi. Adolat podshoxga Xudo tomonidan berilgan ne'mat. Uning ma'naviy-axloqiy xususiyatlari ana shu fazilatni asrashda ko'rinadi. Bu borada muallif Faridun, Iskandar, Ardasher, No'shiravon, amir Umar bin Abdulaziz, Xorun ar-Rashid, Mu'tasim, Ismoil bin Axmad Somoniy, Sulton Mahmud G'aznaviy singari hukmdorlarni ibrat qilib keltiradi. "Agar podshoh barchadan ustun bo'lishni hoxlasa, - deb yozadi Nizomulmulk, - .o'z axloqini yaxshi fazilat va xislatlar bilan bezashi va yomon xislatlardan uzoqda bo'lishi zarur. Yomon hislatlar — hukd

(nafrat), hasad, gʻazab, shaxvat, xirs, aml (yomon ish), lajjoqlik (ezmalik), yolgʻon, buxl, badfeʼllik, zulm, oʻziboʻlarmonlik, shoshilik, nosipolik kabilardir. Yaxshi fazilatlar esa xayo, halimlik, kechirimlilik, tavoze, sahovat, sabr, sidq, shukr, rahmat, ilm, akd, adldir". Pekin Nizo. chgulumulkning karashlaridan yaxshi fazilatlar faqat podshoh va uning amaldorlariga xos boʻlishi zarur ekan, degan xulosa chiqmaydi. Chunki barcha Sharq mutafakkirlari kabi Nizomul-mulk ham podshohdagi ezgu hislatlar uning fuqarolarida xam namoyon boʻlishi zarur, deb hisoblagan. Sharq mutafakkirlari xukmdorga, uning maʼnaviy-axloqiy darajasiga yuksak talab qoʻyar ekan, podshox orqali jamiyatda ezgulikni, maʼnaviy barkamollikni keng yoyishni koʻzlagan. Shuning uchun ular adolat, ezgu amallar va maʼnaviy-axloqiy fazilatlarini barcha — podshox xam, fuqarolar xam oʻzida shaqlantirishi, ularga intilib va amal qilib yashashi darkor, degan fikrni ijtimoiy-axloqiy mezon darajasiga koʻtargan. Bu mezon Sharq xalqlarining tarixiy-madaniy paradigmasi, mentaliteti, turmush tarzi va eʼtiqodiga aylanib ketganki, ularsiz bugungi demokratik taraqqiyotni tasavvur qilish qiyin.

Sharq xalqlaridagi oʻziga xoslik ajdodlar tajribasiga, tarixiy-madaniy, huquqiy anʼanalarga sodiqlikda koʻzga tashlanadi. Agar Gʻarbda qadriyatlarga "sotqinlik" (uni A.Panarin "Gʻarb sivilizatsiyasiga xos madaniy xoinlik" deb ataydi) oddiy hol boʻlsa, Sharqda "daodan daoga kaytish", yaʼni Osmon bilan Er, podshoh bilan fuqaro. rux bilan vujud oʻrtasidagi uygʻunlikni taʼminlash barcha izlanishlarning mohiyati boʻlib qolaveradi.

Maʼlumki, ilk taraqqiyot bosqichida barcha xalqlar uchun odat va anʼana huquq manbai boʻlgan Hatto keyingi, masalan, quldorlik va feodal munosabatlar hukmron boʻlgan davrlarda xam odatlar yozilgan (rasmiy) huquq shaqlida mavjud boʻlgan. Faqat odatiy huquqqa amal qilib yashash anʼanasi oʻlkamiz xalqlari ijtimoiy hayotida XX asr boshlarigacha hukm surgan. Maʼlumki, ibtidoiy davrlarda yuzaga kelgan odatlar keyinchalik anʼanalar darajasiga koʻtarilib, jamiyatdagi sinfiy munosabatlar taʼsirida odatiy huquqning yuridik meʼyorlariga aylangan. Soʻngra ularga shariat, CHingizxonning yasoq usuli, chor hukumatining qonunchilik tizimi taʼsir etgan; ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy oʻzgarishlar odatiy huquqni oʻzgartirgan. Hozirgi vaqtda odatiy huquq axloqiy-tarbiyaviy qarashlar sifatidagina uchraydi, yuridik munosabatlarga

ta'sir o'tkazmaydi. Ammo odatiy xuquq belgilari oilaviy yoki shaxsiy munosabatlarda yashab keladi. Masalan, kelin o'g'irlash, kelin uchun qalin to'lash. ko'pxotinlikka intilish, erkakning qo'ydi-chiqdi masalalarida tashabbuskor bo'lishi, oila, urug' sha'ni, qadrini birgalashib himoya qilish, kattalardan iborat xakamlar — oksoqollar sudiga murojaat etish kabi urf-odatlar O'rta Osiyo xalqlarining etnomadaniy hayotida hamon uchrayib turadi. Hatto yurtimiz dunyoviy taraqqiyot yo'liga o'tgan xalqaro me'yorlarga asoslangan milliy xuquqiy tizimlarni yaratayotgan bo'lsada, madaniy-maishin hayotimizda odatiy huquqning qoldiqlari batamom barham topgan emas. Aslida, bunday qoldiklarning demokratiyaga hech qanday aloqasi yo'q, ammo ushbu urf-odatlarning kishilar tasavvuri va turmush tarzida saqlanib kelayotgani, bir tomondan, etnomadaniy o'ziga xoslikni, madaniy, plyuralizm va rang-baranglikni asraydigan omil hisoblansa, ikkinchi tomondan, tarixiy-madaniy an'analarni inkor etib, mudom yangi-yangi me'yorlar sari intilib yashashga undaydigan G'arb demokratiyasining to'g'ridan-to'g'ri kirib kelishi va ko'r-ko'rona joriy etilishi oldini oladi. Boshqa xalqlar hayotiga majburiy tarzda joriy etilgan demokratiya esa, mohiyat e'tibori bilan, baribir zo'ravonlikdir. Zo'ravonlik tabiiy va tadrijiy taraqqiyotga-ziddir. Chunki u mavjud tartiblarni kuch bilan o'zgartirish va ulardan tezda voz kechishga majbur etadi.

Sharqda davlat va jamiyatni boshqarish prinsiplari azaldan sakrallashtirilgan (iloxiylashtirilgan). Bir qarashda, diniy hayot demokratiya prinsiplariga ziddek ko'rinadi. Ammo Xudoga e'tiqod hech kachon ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy hayotdagi rang-baranglikka zid bulmagan. Masalan, islom dinida turli mazhab va oqimlarning mavjudligi undagi o'ziga xos xurfikrlik va demokratiya tasdig'idir. Islom xuquqshunoslari muqaddas dinimiz islomda musovot (tenghukuqlilik) nazariyasi, erkak va ayolning tengxuquqliligi, xurriyat, e'tiqod va so'z erkinligi, sho'ro (kengash) va taloq (ajralish) kabi qarashlar, ichkilikni taqiqlash, muomala, tijoratga oid mezonlar, yondashuvlar qaror topganini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, shariatning ikki manbai - Qur'on va sunna iloxiy mohiyatga ega bo'lsa, ijmo va qiyos ratsional mohiyatga ega. "SHu sababli islom konunchiligining asosiy usul va qoidalari Ollox tomonidan yuborilgan bo'lsa xam, — deb yozadi A.Juzjoniy, — uning barcha qirralari YAratuvchi

tomonidan belgilab berilgan emas" (*A.Juzjoniylar. Islom xuquqshunosligi, hanafiy mazhabi va O'rta Osiyo faqihlari T., Islom universiteti, 2002, 21-22-betlar*).

Tarixdan Ma'lumki, G'arbdagi kabi Sharqda ham monarxiya, avtokratiya bo'lgan, ayrim hukmdorlar tiraniyaga (masalan, miloddan avvalgi III asrda Qadimgi Xitoy imperatori SHi Xuandi) moyillik bildirgan. Birokular g'arbliklar tasavvuridagi singari mutlaq tiraniya emas edi. Sharq davlatchiligi tarixini o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu erda o'ziga xos demokratik boshqaruv usullari, konfederativ uyushmalar bo'lgan. Masalan, taniqli akademik E.Rtveladzening ta'kidlashicha, o'lkamiz hududidagi bir paytlar beshtadan mustaqil viloyatni o'z ichiga olgan Qang'i va YUichji xamda ko'plab mayda mulklardan iborat Baktriya konfederativ davlat bo'lgan. Mustaqil mayda mulk va viloyatlarning xar birini davlat boshlig'i, xukmdori boshqargan. YUusuf Xos Xojibning bosh qahramoni podshoh Kuntug'di bunday deydi: "YOlg'iz o'zim el ishini qila olmayman. Menga ishning ko'zini biladigan bir dono kerak. Endi menga sara bir kishi lozim. Zakovatli, bilimli kishilar boshi bo'lsin". Bu e'tirofni A.YOqubov monarxiyadan chekinish va Sharqona jamoatchilikka (hozirgi istilohda demokratiyaga) intilish deb baholaydi.

Sharqona tafakkurga xos bo'lgan zakovat, bilim va kishilarga bosh bo'lish kabi uch kategoriya "Qutadg'u bilig"da bot-bot takrorlanadi. Buning siri shundaki, boshqaruv ilmida Sharq ko'proq intellektual kuchga tayanadi. SHu sababli Sharq ijtimoiy hayotida inqilobiy sakrashlar kuzatilmaydi. Buning natijasida hayot tadrijiy rivojlanib, an'analar saqlanib kolgan. A'yonlar, vazirlar, olimu fuqarolar bilan maslaxatlashib, kengashib turish Sharq hukmdorlariga xam xos fazilat edi. Bu kengashlarni o'ziga xos demokratik boshqaruv usullari deyish mumkin.

Sharq davlatchiligida podshoh o'z amaldorlari va fuqarolarining hayoti, iymon-e'tiqodi va amallari uchun Xudo oldida javobgardir. G'arbda hukmdor o'z hokimiyatini saqlab kolish uchun har kanday zo'ravonlik va fitnani uyushtirishi mumkin. Masalan, Napoleonga urush millionlab odamlar hayotiga xavf solmoqda, deganlarida u, hech o'ylab o'tirmasdan, "men millionlar hayotiga tupurdim", degan ekan.

Xudodan ko'rqish va uning oldida o'zini mas'ul sezish kishini yomonlik, zo'ravonlik, nafs va fahsh kabi illatlarga berilishdan saqlaydi. "Ollox taolo oldida, —

deb yozadi Nizomulmulk, — podshoxlarning gunoxidan ko'ra kattaroq gunox yo'q. Ularning haq ishlari Olloh taolo ne'matlarini qadrlab, raiyatni himoya etib, adolat bilan sitam qiluvchilar qo'lini qisqartirishdan iboratdir". Kimki Xudodan ko'rkmasa, davlatdan, podshoxdan xam qo'rkmaydi, kimki Xudodan qo'rksa, shunga yarasha taqdirlanadi, deydi Nizomulmulk. Bu teokratik yondashuv aslida borlikdagi tartiblarni, uyg'unlik, bog'liqlik va yaxlitlikni saqlashga qaratilgan. Sharqona demokratiya xam bunday yaxlitlik va umumiylikni rad etmaydi, balki rang-baranglikning ushbu uyg'unlik qonuniyatlariga muvofiq kechishini qo'llab-quvvatlaydi. G'arbda demokratiya, ayniqsa liberal demokratiya individ manfaatini umum manfaatiga qarshi qo'yadi, shaxs erkini kishilar o'rtasida raqobat va kimo'zarlikni ulug'laydi.

Hayotda buzg'unchi kuchlarning avj olib, mavjud axloqiy va xuquqiy mezonlarni barbod qilmasligi uchun shaxs Xudodan, davlat va qonunlardan ko'rqishi lozim. Mutlaq erk va ozodlik xech qachon kishining jamiyat bilan murosada yashashiga asos bo'lmagan, aksincha, ziddiyatlarni avj oldirgan. SHuning uchun shaxs jamiyat, davlat va qonunlar bilan munosabatga kirishganida nafaqat o'z huquqlarini, balki imkoniyatlarini, nimaga qodiru nimalarga aqli va kuchi, irodasi etmasligini ham bilishi darkor.

Sharqona demokratiyaning eng muhim belgisi jamiyatning tadrijiy rivojlanishnni qo'llab-quvvatlashida namoyon bo'ladi. To'g'ri, Sharqda xam urushlar, qo'zg'olonlar va davlat to'ntarishlari bo'lgan, taxt, hokimiyat uchun kurash to'xtamagan, lekin unda butun ijtimoiy-siyosiy-tuzumni inqilobiy o'zgartirishga intilish kuzatilmaydi. SHuning uchun ham Sharq tarixida ijtimoiy-siyosiy tuzumni tubdan o'zgartirishga, hokimiyatni kuch bilan bosib olishga keng ommani da'vat etadigan siyosiy-mafkuraviy oqim va ta'limotlar, partiyalar ko'p uchramaydi. Sharq xayoti bunday nazariyalardan holi. Faqat XX asrdagina shunday ijtimoiy-siyosiy kuchlar Sharqda (masalan, Turkiyada) xam paydo bo'ldi. Lekin Turkiyadagi Kamol Otaturk partiyasi ham inqilobiy o'zgarishlarga emas, balki jamnyatni, mavjud tarixiy-madaniy tajribalarga tayangan xolda modernizatsiyalashtirish, aniqroq aytganda, Evropalashtirishga intildi.

Sharqona boshqaruv idora va institutlar faoliyatini emas, balki insonning ma'naviy dunyosini boyitishni nazarda tutadi. G'arbda boshqaruv ijtimoiy institutlar

tizimlarini, subordinatsiya va ierarxiya aloqalarini, ish yuritish texnologiyasini muttasil o'zgartirib borishga, takomillashtirishga yo'naltirilgan. Deyl Karnegi bunday institutsional yondashuvni inson omili bilan almashtirishga intilgani uchun ham G'arbda shuhrat topdi. Deyl Karnegi metodiga kiziqish xamon so'nmagan bo'lsada, u G'arb mentalitetiga aylanmadi, chunki unda ham insonning ma'naviy olamini boyitish emas, balki Evropaga xos pragmatizmni targ'ib qilish maqsadi ustuvor. Hatto B.Rassel ham Sharqni shu nuqtai nazardan tanqid qiladi. "Sharqda yangi kashfiyotlar uchun zarur aqliy energiya yo'q — deydi u. — Nazariy masalalarni xalq etishda u mustaqil mushohada qilishga moyil emas". Bu faylasuf Sharq tafakkuri dunyoni o'zgartirishga emas, balki insonning ma'naviy dunyosini tadqiq etish orqali unda tashqi olam bilan uyg'unlikda yashash fazilatlarini shaqllantirishga qaratilganini payqamaydi. Aynan shu konsepsiya inson manfaatlarini davlat va jamiyat manfaatlari bilan uyg'unlikda olib qarashni taqozo etadi.

Sharq mutafakkirlarining ijtimoiy-siyosiy va falsafiy-xuquqiy merosida davlat va jamiyat, shaxs va jamiyat yoki fuqaro bilan podshox o'zaro qarama-qarshi kuchlar sifatida qaralmagan. Ushbu tizimda uyg'unlikning bosh subekti podshox (davlat) hisoblansada, u funksional xususiyatlariga ko'ra, ierarxiya munosabatlarida adolat prinsipini qaror toptirishi shart emas. Adolatning buzilishi boshqarish ishlarini barbod etadi, fuqarolarda norozilik uyg'otadi. SHuning uchun xam Konfutsiy bunday dyoydi: "Adolatpesha odamlar lavozimlarga qo'yilsa, xalq xam podshoxga itoat etadi. Mabodo badniyat kishilar lavozimlarga ko'yilib, adolatparvar kishilar chetga siqib chiqarilsa, xalq ham itoat etmaydi".

Adolatni qaror toptirish Sharqona demokratiyaga xos jamoa fikri va manfaatlari ustunligini ta'minlaydi. CHunki Sharq tafakkuri va hayot tarzida kommunitar (jamoaviy) g'oya va tasavvurlar ustun turadi, shaxsning o'zini namoyon etishi, hayotiy maqsadlarga etishmog'i, davlat institutlari bilan aloqalari uning jamiyatdagi o'rni bilan belgilanadi. G'arbda individ jamoaga, davlat va jamiyatga qarshi chiqishi, ularni rad etadigan g'oyalarni ilgari surishi mumkin. Lekin Sharqda bunday harakatlar takabburlik, kommunitar an'ana va manfaatlarni mensimaslik sifatida qabul qilinadi. Sharqda "Hamma bir kishi uchun, bir kishi hamma uchun" tamoyili amal qiladi.

Bir soʻz bilan aytganda, Sharqona demokratiyada insoniylik, mehr-oqibat, faqat oʻzi uchun emas. boshqalar uchun ham yashash xususiyatlari ustunlik qiladi. Sharq demokratiyasi – anʼana va qadriyatlar erkinligidir. Bu anʼana va kadriyatlar abadiy boʻlgani kabi, Sharq demokratiyasi ham abadiydir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. XX asr oxiri – XXI asr boshlarida Sharq maʼnaviy hayotining mohiyati nimalarda koʻrinadi?
2. Milliy qadriyatlarning tiklanishi va takomillashishida milliy mustaqillikning ahamiyati qanday?
3. Milliy qadriyatlarning tiklanishida tarixiy maʼnaviyatning rolini siz qanday baholaysiz?
4. Milliy mafkura va milliy maʼnaviyat oʻrtasidagi bogʻliqlikni tushuntirib bering.
5. Siyosiy madaniyat va maʼnaviy ravnaq nimalarda koʻrinadi?
6. Sharqona demokratiya, uning tamoyillari nimalar?
7. Sharqona va gʻarbona demokratiyaning farqi nimada?
8. Sharqona va gʻarbona demokratiyaning umumiyligi nimada?
9. Hukuk va huquq madaniyati, maʼnaviyati qanday izoxlanadi?
10. Oʻzbekistonda maʼnaviy taraqqiyotning asosiy yoʻnalishlarini sanab bering.
11. Oʻzbek tili va oʻzbek maʼnaviyati birligini siz qanday tushunasiz?

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Axloqshunoslik – Toshkent: “Maʼnaviyat”, 2019.
2. Falsafa komusiy lugʻat. – Toshkent: “Sharq”, 2004.
3. Gʻarb falsafasi. – Toshkent: “Sharq”, 2005.
4. Semyonov V.F. Oʻrta asrlar tarixi. – Toshkent: “Oʻqituvchi”, 1973.
5. Oʻrta asrlar tarixi. – Toshkent: 1990.
6. Salimov T., Maxkamov S. Jahon tarixi. – Toshkent: “Sharq”, 1987.
7. Maʼnaviyat: asosiy atamalar lugʻati. – Toshkent: “Maʼnaviyat”, 2023.
8. Nazarov Q. va boshqalar. Falsafa asoslari. Darslik. – Toshkent: 2018. – B. 380.

9. Nazarov Q. Jahon falsafasi qomusi. 1- va 2-jildlar. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2023.
10. Sharq falsafasi tarixidan. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2018.
11. Nazarov Q. O‘zbek falsafasi tarixi. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2020.
12. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. – Toshkent: “Sharq”, 2002. – B.720.
5. Juraeva S. Haqiqat manzaralari. – Toshkent: “YAngi asr avlodi”, 2002. – B. 221.
6. Nazarov Q. va boshqalar. Ma’naviyat asosiy tushunchalar izohli lug‘ati. “G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi”, 2010. – B. 760.
7. Sulaymonova F. Sharq va G‘arb. – Toshkent: “Fan”, 2001. – B. 416.
8. SHarifxujaev M. O‘zbekiston yangi g‘oyalar, yangi yutuqlar. – Toshkent: “Sharq”, 2002. – B. 272.
9. YAngi va eng yangi davr G‘arbiy Evropa falsafasi (XVII – XX asrlar). O‘quv qo‘llanma // Yuldoshev S., Usmonov M., Karimov R. Qobulniyozova G., Ro‘zmatova G. Mas‘ul muharrir A. Begmatov. – Toshkent: “Sharq”, 2002. – B. 336.

15-MAVZU: BUYUK IPAK YO‘LINING MA’NAVIY-MA’RIFIY MUNOSABATLARDAGI O‘RNI

Reja:

1. Buyuk ipak yulining paydo bulishidagi tarixiy sharoit. Qadimgi Karvon yulini Buyuk ipak yuli deb atalishi.
2. Buyuk ipak yulining yunalishlari. Dengiz yulining rivojlanishi va Buyuk ipak yuliga kursatgan ta’siri.
3. Amir Temur va temuriylar davrida Buyuk ipak yulidagi davlatlararo aloqalar. Buyuk ipak yo‘li hamkorlik yo‘li.
4. Buyuk ipak yo‘lining jahon xalqlari ma’naviyatining rivojidadagi ahamiyati.
5. Buyuk ipak yo‘lining qayta tiklanishi.

Tayanch tushunchalar: Bronza davri savdo va tranzit yo‘llari, «Lojuvard yo‘li», «SHoh yo‘li», CHjan Syan va buyuk ipak yo‘li, savdo va madaniy aloqalar, «Buyuk ipak yo‘li – muloqot yo‘li».

1. Buyuk ipak yulining paydo bulishidagi tarixiy sharoit. Qadimgi Karvon yulini Buyuk ipak yuli deb atalishi. Kishilik jamiyatining paydo bo‘lishi bilan xalqlar o‘rtasida turli aloqalarni yo‘lga qo‘yishga ehtiyoj sezildi. Dastlab odamlar o‘rtasida paydo bo‘lgan aloqalar asta-sekin urug‘lar, qabilalar, elatlar va nihoyat mamlakatlar o‘rtasida madaniy-iqtisodiy aloqalarga aylandi. Bu esa aloqa yo‘llarining vujudga kelishiga sabab bo‘lgan. Qadimgi dunyo mamlakatlarining, xususan, Osiyo va Evropa qit’asida joylashgan mamlakatlarning rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo‘lgan aloqa yo‘llari bir qancha bo‘lgan. Bunday yo‘llar savdo-sotiq ishlari orqali nafaqat mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga, balki ilm-fan, san’at, etnografiya kabi madaniyat omillarining ham rivojlanishi va sintezlashuviga xizmat qilgan.

Eramizdan avvalgi 3-2 ming yilliklarda Qadimgi Sharq va O‘rta Osiyo hududlarini o‘zaro bog‘lovchi ana shunday yo‘llarning dastlabkisi “Lojuvard yo‘l” deb nomlangan. Ushbu yo‘lning bir tarmog‘i Evropani, ikkinchi tarmog‘i Osiyo

mamlakatlarini bog‘lab turgan. Katta ahamiyatga ega bo‘lgan qadimiy yo‘llardan yana biri Eron sulolalaridan biri bo‘lgan ahmoniylar bilan bog‘lanadi. Ushbu yo‘lning bir tarmog‘i eramizdan avvalgi VI-IV asrlarda kichik Osiyo, shuningdek, O‘rta Er dengizi bo‘yidagi Efes, Sardi shaharlarini Eronning Suza shahri bilan bog‘lagan bo‘lsa, yana bir tarmog‘i Eron, Markaziy Osiyo, janubiy Qozog‘iston hududlaridan o‘tib Oltoygacha borgan. Tarixiy manbalarda bu yo‘l «SHoh yo‘li» deb ataladi. Eng qadimgi savdo yo‘llarining uchinchisi va eng kattasi “Buyuk Ipak yo‘li” deb nomlanadi va 12 ming km. masofaga cho‘zilgan. O‘z davrida juda katta ijtimoiy, iqtisodiy va harbiy ahamiyatga ega bo‘lgan Buyuk Ipak yo‘lining dastlabki tarmog‘i eramizdan oldingi II-I asrlarda Xitoyning Sian shahridan boshlanib, Sharqiy Turkiston, O‘rta Osiyo, Eron, Mesopotamiya orqali O‘rta Er dengizigacha cho‘zilgan. Xitoyning Anosi shahriga kelib, Ipak yo‘li bir necha tarmoqlarga bo‘linib ketgan. Xususan, bir tarmoq Anosi-Xami-Qoshg‘ar orqali Qo‘qonga, undan esa Toshkentga o‘tgan. Bu erdan Jizzax va Samarqand orqali Buxoroga kelgan yo‘l Urganch orqali Gurevga, u erdan Oqsaroy orqali Qora dengiz bo‘ylariga chiqqan. Yana bir tarmoq esa Dunxuan orqali Xo‘tanga, undan Loxurga o‘tib ketgan. Undan tashqari Buxoroga kelib, bu tarmoq ikkiga bo‘lingan. Janubiy yo‘nalish Buxoro-Qarshi-Termiz orqali Nishopurga o‘tgan va Hirot orqali Hindistonga o‘tib ketgan. Nishopurdagi tarmoqlardan biri Tehron-Qazvin-Hamadon-Bog‘dod-Palmira yo‘nalishi bo‘ylab O‘rta Er dengizi bo‘yidagi Tir shahrigacha cho‘zilgan. Umuman olganda ipak yo‘lining janubiy tarmog‘i O‘zgan orqali O‘shga o‘tib, Quva-Marg‘ilon-Qo‘qon orqali Xo‘jand, Samarqand, Buxoroga o‘tgan. SHimoliy yo‘nalishi esa, Xazar xoqonligi va Bulg‘or davlati orqali Kiev Rusi va Evropa mamlakatlariga borib, bu tarmoq VI asrdan boshlab rivojlana boshlagan. Ipak yo‘lining asosiy karvon yo‘llaridan tashqari ichki savdo yo‘llari ham mavjud edi.

Qadimgi xalqlarning turli tomonlama rivojlanishida savdo va tranzit yo‘llarning ahamiyati nihoyatda kattadir. Mil. avv. III ming yillikka kelib, O‘rta Osiyoning ko‘pgina hududlari qadimgi aholi tomonidan o‘zlashtirib bo‘lingan edi. CHO‘l va dasht hududlardagi ko‘chmanchi chorvador aholi vohalardagi o‘troq aholi

bilan o'zaro aloqalarni bronza davriga kelib yanada rivojlantiradilar. Tarixiy adabiyotlardan ma'lum bo'lishicha, Buyuk ipak yo'li tashkil topmasdan ancha ilgariyoq Qadimgi Sharq va O'rta Osiyo hududlarida o'zaro almashinuv yo'llari mavjud edi.

Bronza davridagi (mil. avv. III-II ming yilliklar) ana shunday yo'llardan biri «Lojuvard yo'li» deb atalib, uning bir tarmog'i Badaxshon, Baqtriya va Marg'iyona hududlarini Xorazm, So'g'd, Markaziy Qozog'iston va Ural bilan bog'lagan. Yana bir tarmog'i esa, Baqtriya va Marg'iyonani Mesopotamiya bilan bog'lagan. Bu yo'l Pomir tog'laridan boshlanib, Eron, Old Osiyo, Misr orqali o'tgan. Badaxshon Lojuvardining Hind vodiysi, Mesopotamiya va Misrdan topilishi bu qimmatbaho toshning Qadimgi Sharqda nihoyatda qadrlanganligidan dalolat beradi.

Qadimgi yo'llardan yana biri, Eron ahmoniylarining yo'li bo'lib, bu yo'lning bir tarmog'i mil. avv. VI – IV asrlarda kichik Osiyo shaharlarini hamda O'rta Er dengizi bo'yidagi Efes, Sardi shaharlarini Eronning markazlaridan biri Suza bilan bog'lagan bo'lsa, yana bir tarmog'i Eron-Baqtriya orqali So'g'diyona, Toshkent vohasi va Qozog'iston hududlaridan o'tib Oltoygacha borgan. Tarixiy adabiyotlarda bu yo'l «shoh yo'li» deb ataladi.

Mil. avv. 138 yilda Xitoy imperatori U-Di CHjan Syanni O'rta Osiyo erlariga jo'natadi. Elchi CHjan Syan (mil. avv. 138-126 yillarda) Xitoyning xunnlariga qarshi kurashi uchun ittifoqchi izlab kelgan edi. Mil. avv. II-I asrlarga kelib, CHjan Syan yurgan yo'llarda Xitoyni O'rta va G'arbiy Osiyo bilan bog'laydigan karvon yo'li paydo bo'ladi. Bu yo'l Buyuk ipak yo'li deb atalib, umumiy uzunligi 12 000 km dan iborat edi. Ilk o'rta asrlarga kelib, Ipak yo'lining yanada rivojlanganligini kuzatish mumkin. O'z davrida nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lgan bu yo'lning dastlabki tarmog'i Xitoydagi Sian' shahridan boshlanib, Sharqiy Turkiston, O'rta Osiyo, Eron, Mesopotamiya orqali O'rta Er dengizigacha cho'zilgan.

Buyuk ipak yo'lining tarmoqlari. Xitoyning Anosi shahriga kelib, Ipak yo'li bir necha tarmoqlarga bo'linib ketgan. Xususan bir tarmoq Anosi-Xami-Qoshg'ar orqali Qo'qonga, undan esa Toshkentga o'tgan. Bu erdan Jizzax va

Samarqand orqali Buxoroga kelgan yo'l Urganch orqali Gur'evga, u erdan Oqsaroy orqali Qora dengiz bo'ylariga chiqqan. Yana bir tarmoq esa Dunxuan orqali Xo'tanga, undan Loxurga o'tib ketgan.

Undan tashqari Buxoroga kelib, bu tarmoq ikkiga bo'lingan. Janubiy yo'nalish Buxoro-Qarshi-Termiz orqali Nishopurga o'tgan va Hirot orqali Hindistonga o'tib ketgan. Nishopurdagi tarmoqlardan biri Tehron-Qazvin-Hamadon-Bog'dod-Palmira yo'nalishi bo'ylab O'rta Er dengizi bo'yidagi Tir shahrigacha cho'zilgan. Umuman olganda Ipak yo'lining janubiy tarmog'i O'zgan orqali O'shga o'tib, Quva — Marg'ilon-Qo'qon orqali Xo'jand, Samarqand, Buxoroga o'tgan. Shimoliy yo'nalishi esa, Xazar xoqonligi va Bulg'or davlati orqali Kiev Rusi va Evropa mamlakatlariga borib, bu tarmoq VI asrdan boshlab rivojlana boshlagan. Ipak yo'lining asosiy karvon yo'llaridan tashqari ichki savdo yo'llari ham mavjud edi.

Buyuk ipak yo'lining ahamiyati. O'rta Osiyo hududlarida antik davrdan boshlab, rivojlanish jarayonlari Buyuk ipak yo'li bilan uzviy bog'liqdir. Xususan, mil. avv. II asrdan boshlab Xitoy va O'rta Osiyo tarixiy-madaniy viloyatlari bilan savdo va madaniy aloqalar rivojlanib bordi. Farg'ona, So'g'd va Baqtriyaga ipakchilik kirib keldi. Karvon yo'li rivojlanib borgan sari savdo-sotiq va madaniy aloqalar rivojlanib bordi. Kushonlar va eftalitlar davriga kelib (I-VI asrlar), O'rta Osiyo orqali o'tuvchi Ipak yo'li tarmoqlari nazoratini mahalliy so'g'diy aholi qo'lga oladilar. Qo'shni davlatlar ham Ipak yo'lidan manfaatdor bo'lganligi sababli ilk o'rta asrlarda Eron va Vizantiya hukmdorlari so'g'diylar bilan qonli kurashlar olib bordilar.

Milodning boshlarida qadimgi dunyoning ilg'or madaniyatli davlatlari asosan to'rttaga: Rim, Parfiya, Xitoy va Kushon davlatlariga bo'linar edi. G'arbda Britan orollaridan Sharqda Tinch okeani sohillarigacha cho'zilgan bu zabardast saltanatlar insoniyat tarixida birinchi bo'lib «Buyuk ipak yo'li» deb nomlanuvchi yo'l bilan bog'landilar. Ipak yo'li rivojlanib borgan sari podsholarning o'zaro elchilar yuborishlari, bir-birlariga har xil sovg'alar in'om etishlari an'anaga aylandi. Savdo-sotiq misli ko'rilmagan darajada rivojlanib bordi. SHuningdek,

Sharq bilan G'arb madaniyatining bir-biriga ta'siri kuchaydi. Davlatlar rivojlanishidagi ko'plab madaniy o'xshashliklar ham shu tufayli yuzaga keldi.

Buyuk ipak yo'li bo'ylab ko'plab karvonsaroylar, shaharlar barpo etildi. Bu yo'ldan borayotgan savdogarlar ko'pincha yo'lning oxirigacha bormas edilar. O'rta Osiyo viloyatlari bu yo'lning o'rtasida joylashganligi sababli savdogarlar Xorazm, Samarqand, Termiz va boshqa hududlarda o'z mollarini sotib, mahalliy mahsulotlarni xarid qilar edilar. O'rta asrlar O'rta Osiyo bozorlarida chetdan keltirilgan ko'plab mahsulotlar mavjud ediki, hozirgi kunda ipak yo'li ustidagi ko'hna shaharlar va manzilgohlardagi arxeologik qazishmalar natijasida topilayotgan topilmalar fikrimizning dalilidir.

Miloddan avvalgi II asrda paydo bo'lib, milodning XVI asriga qadar faoliyat ko'rsatgan Buyuk ipak yo'li shu davr ichida Sharq va G'arb xalqlarining keng miqyosidagi o'zaro madaniy va iqtisodiy aloqalari tarixida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu yo'l orqali aloqalar qilgan qadimgi xalqlarning o'zaro hamkorlik, almashinuv va madaniyatlarining boyib borishi, tinchlik va taraqqiyot uchun asos bo'lib xizmat qildi. O'zbekiston hududlari bu yo'lning chorrahasida joylashgan bo'lib, bu erga turli mamlakatlardan savdogarlar, hunarmandlar, olimlar va me'morlar tashrif buyurganlar.

YUNESKO tomonidan «Buyuk ipak yo'li-muloqot yo'li» dasturining ishlab chiqilishi Evrosiyodagi 30 dan ortiq etakchi davlatlarning 2000 yilga qadar ilmiy-madaniy faoliyati uchun yo'nalish bo'ldi. Respublikamiz hududlarida ham ilmiy ekspeditsiyalar tashkil etildi. Buning natijasida ko'pgina tarixiy-madaniy obidalar o'rganildi, qadimgi yo'llar va yo'nalishlar aniqlandi, milliy va ma'naviy boyligimiz hamda an'analarimiz o'rganildi. Juda ko'pchilik tadqiqotchilar ishtirok etayotgan «Buyuk ipak yo'li-muloqot yo'li» dasturining asosiy vazifasi Sharq va G'arb xalqlari o'rtasida iqtisodiy va madaniy aloqalar o'rnatgan hamda rivojlantirgan bu yo'lni xalqlarning birodarlik, o'zaro hamkorlik va samimiy muloqot yo'liga aylantirishdan iboratdir.

A) Buyuk Ipak yo'lining ijtimoiy va savdo-iqtisodiy sohalardagi ahamiyati.

Osiyo, xususan, O'rta Osiyo mamlakatlarining rivojlanishi, boshqa hududlar bilan turli sohalardagi aloqalarining rivojlanishi Buyuk Ipak yo'li bilan bevosita bog'liq. Xususan, eramizdan avvalgi 2 asrdan boshlab Xitoy bilan O'rta Osiyo mamlakatlarining tarixiy-madaniy sohalardagi aloqalari rivojlanib bordi. Ushbu yo'l orqali movaraunnahrga serdaromad hisoblangan ipakchilik sohasi kirib keldi. Karvon yo'li rivojlanib borgan sari savdo-sotiq va madaniy aloqalar zamirida ilm-fan ham rivojlanib bordi.

Eramizning boshlarida qadimgi dunyoning rivojlangan davlatlari asosan to'rtta edi: Rim, Parfiya, Xitoy va Kushon davlatlari edi. G'arbda Britan orollaridan Sharqda Tinch okeani sohillarigacha cho'zilgan bu zabardast saltanatlar insoniyat tarixida birinchi bo'lib «Buyuk Ipak yo'li» deb nomlanuvchi yo'l bilan bog'landilar. Ushbu yo'l mazkur davlatlarning rivojlanishini yanada jadallashtirdi. Podshohlar o'rtasida strategik ahamiyatga ega bitimlarning tuzilishi zamonaviy strategik sheriklik aloqalarining boshlanishi edi. Savdo-sotiqning misli ko'rilmagan darajada rivojlanib borishi natijasida davlatlarning iqtisodiy qudrati ham orta bordi. SHu bilan birga Sharq bilan G'arb madaniyatining o'zaro sintezlashuv jarayoni ham yuz berdi.

O'rta Osiyodagi mamlakatlar ushbu savdo yo'lining markazida joylashganligi sababli savdogarlar bu hududdagi Xorazm, Samarqand, Buxoro va Termiz kabi shaharlarda ham savdo ishlarining rivojlanishiga hissa qo'shdi. Hozirgi O'zbekiston hududi bu yo'lining eng asosiy manzillaridan bo'lgani sababli bu erga turli mamlakatlardan savdogarlar, hunarmandlar, me'morlar va olimlar ham tashrif buyurganlar. SHu tariqa bu shaharlarda savdo-sotiq ishlari bilan birga ilm-fan ham jadallik bilan rivojlana boshladi.

Osiyo va Evropa xalqlari madaniyati, tili va urf odatlarining keng yoylashida Buyuk Ipak yo'lining roli katta bo'lgan. Madaniyatlararo muloqot jarayoni kishilar dunyoqarashining kengayishiga, mamlakatlarning ichki va tashqi siyosatida ijobiy islohotlarning amalga oshirilishiga, davlatlar o'rtasidagi munosabatlarda diplomatiyaning rivojlanishiga xizmat qildi.

B) Buyuk Ipak yo'li davrida Markaziy Osiyoda ilm-fanning rivojlanishi.

Markaziy Osiyo xalqlarining tarixi juda uzoq o'tmishga borib taqaladi. Ammo o'lkada ilm-fanning rivojlanishi eramizdan avvalgi VI-V asrlarda shaqllangan Zardushtiylik ta'limoti bilan bog'lanadi. O'sha davrda keng tarqalgan Zardushtiylik faqat sof dingina bo'lib qolmasdan, o'z davri madaniyati va ma'rifatining eng muhim yo'nalishini belgilovchi ta'limot ham edi. Bu ta'limot o'sha davrdagi xalqlarning madaniyati, ma'naviyati, urf-odati, axloqi kabi masalalarni o'zida aks ettirgan va ularga ta'sir ko'rsatgan.

Eramizgacha bo'lgan 1 ming yillik va eramizning I-II asrlarida Moni asoslagan manixeylik harakati va ta'limoti vujudga keldi. Ushbu ta'limot ham Markaziy osiyoda ilm-fan rivojlanishining dastlabki bosqichlari sifatida qaraladi. Bu ta'limot o'sha paytlardagi hukmron ruhoniy zodagonlar ta'limotidan farqli ravishda muhim bo'lgan ma'naviy qadriyatlar: adolat, erkinlik, mehnatga intilish kabi fazilatlarni targ'ib qilgan. 5-6 asrlarga kelib hukmron ruhoniylarga, zardushtiylikka qarshi qaratilgan mazdakizm ta'limoti paydo bo'ldi. Bu ta'limot dehqonlarni, ularning huquqlarini himoya qilish bilan birga jamiyatda tenglik va adolat o'rnatishni nazarda tutadi.

O'z davrida katta ahamiyatga ega bo'lgan ushbu ta'limotlarda Xitoy sivilizatsiyasining asoslari sifatida qaraladigan 5 ta mumtoz asar: "SHutszin", "SHitszin", "Itszin", "YUeszin", "Litszi"ning va Konfutsiy ta'limotining ta'siri muayyan darajada aks etgan. Bu o'zaro ta'sirda, albatta, Buyuk Ipak yo'lining ahamiyati katta bo'lgan.

Markaziy Osiyoda ilm-fanning jadal rivojlanishi IX-XII asrlarga to'g'ri keladi. Bu davr fanda ilk uyg'onish – birinchi renessans davri deyiladi. Darhaqiqat, ayni shu davrga kelib al-Xorazmiy, Farg'oniy, al-Buxoriy, Termiziy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Ismoil Jurjoni, Marg'inoniy, Az-Zamaxshariy, Ahmad YAssaviy, Mahmud Koshg'ariy, YUusu Xos Hojib kabi buyuk mutafakkirlar etishib chiqdi va dunyo ilm-fani rivojiga ulkan hissa qo'shdi. Miloddan avvalgi VI-IV asrlarda Xitoy, Hindiston va Yunonistonda kuzatilgan ilm-fandagi "buyuk sakrash" ilk uyg'onish davriga kelib G'arbiy va Markaziy Osiyoga ko'chdi. Arab xalifaligi davrida Bog'dod, Somoniylar, Xorazmshohlar,

Gʻaznaviylar, Qoraxoniylar hukmronligi davrida esa Samarqand, Buxoro, Marv, Koʻhna Urganch, Xiva kabi shaharlar ilm-fan va madaniyat markazlariga aylandi. Markaziy Osiyoda ilm-fan, madaniyat rivojida Xorazmdagi shoh Maʼmun boshchiligidagi ilmiy jamoa muhim rol oʻynadi.

IX-XII asrlarda Movaraunnahr (ikki daryo oraligʻi) butun musulmon olamida ilm-maʼrifat eng rivoj topgan oʻlka sifatida tanildi. Bu hududda mahalliy anʼanalar bilan birgalikda arab, fors, qisman hind, xitoy va Yunon ilmiy-madaniy anʼanalarining qorishuvi kuzatildi. Islomiy, falsafiy va tabiiy ilmlar: astronomiya, matematika, tibbiyot, kimyo, jugʻrofiya, minerologiya, dorishunoslik kabi fanlar rivoj topdi. Birinchi renessans davri mutafakkirlarining oʻziga xos jihati, ular qomusiy bilim sohiblari ekanligi bilan izohlanadi. Chunki bu davrda fanlar bir-biridan ajralmagan holda uzviy aloqadorlik va yaxlitlikda oʻrganilgan. Masalan, Abu Rayhon Beruniy astronomiya, astrologiya, matematika, geodeziya, geologiya, minerologiya, geografiya, arifmetika, tibbiyot, farmakologiya, tarix, filologiya kabi fan sohalariga tegishli 160 dan ortiq asrlar yaratgan. Shuningdek, sanskrit tilidan arab tiliga va arab tilidan sanskrit tiliga tarjimalar qildi, badiiy ijod bilan shugʻullanib sheʼrlar yozgan. Hindistonga safari natijasida “Hindiston” nomli yirik asar yozdi. Akademik V.R.Rozen bu asar haqida “Sharq va Gʻarbning qadimgi va oʻrta asrdagi butun ilmiy adabiyoti orasida bunga teng keladigan asar yoʻq” degan fikrni bildiradi.

Buyuk Ipak yoʻli orqali xalqlarning madaniy va maʼrifiy aloqalari natijasida Yunon, hind va xitoy falsafasi Markaziy Osiyo mutafakkirlari tomonidan oʻrganila boshlandi. Beruniy, Forobiy kabi olimlar Yunon, arab, hind ilmi va ularning vakillari Aristotel, Platon, Ptolemey, Evklid, Battoniy, Roziy, Abu Tammam, ibn Kaysum kabilarning asarlariga sharhlar yozdi.

XI asrlardan boshlab Markaziy Osiyoda diniy, ilmiy va falsafiy taʼlimot sifatida tasavvuf keng tarqala boshladi. YUsof Hamadoni, Ahmad YAssaviy, Abduxoliq Gʻijduvoni, Naqshbandiy, Najmiddin Kubro kabilar tasavvuf ilmini chuqur oʻrganishlari natijasida “YAssaviya”, “Xojagon”, “Naqshbandiya”, “Kubroviya” kabi tasavvufning yangi tariqatlariga asos soldilar.

Markaziy Osiyoda ikkinchi Uygʻonish davri XIV-XV asrlarda yuz berdi. Bu Amir Temur va temuriylarning ilm-fan rivojiga alohida eʼtibor berishlari natijasida sodir boʻldi. Bu davr fanda ikkinchi renessans davri deb nom oldi. Bu davrda Mirzo Ulugʻbek, Mansur Koshiy, Miram CHalabiy, Abduali Birjandiy, Ali Qushchi, Gʻiyosiddin Jamshid kabi olimlar, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Lutfiy, Qosimiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi shoirlar, Kamoliddin Behzod kabi musavvirlar etishib chiqdi. Amir Temur mamlakatning iqtisodiy qudratini oshirishga, bunyodkorlik ishlariga alohida eʼtibor berdi. Hindiston, xitoy, rus va arab mamlakatlari bilan ipak yoʻli orqali savdo aloqalarining qaytadan oʻrnatilishi Temur davlatining iqtisodiy qudratini oshirishga xizmat qildi. Amir Temur savdoning rivojiga, karvon yoʻllarini yaxshilash, ularning xavfsizligini taʼminlash, chetdan keltirilgan mollarga solinadigan soliqlarni tartibga solish, savdogarlarga imkoniyat yaratish ishlariga katta eʼtibor berdi. Ilm va sanʼat ahlini oʻz panohiga oldi. Rus olmi A.YU.YAkubovskiy Temurning bu boradagi ishlari haqida shunday yozgan: “U yaxshi hisob-kitoblik xoʻjayin edi. U Movaraunnahrga nafaqat turli tuman boyliklarni, balki hunarmand, musavvir, meʼmor va olimlarni ham olib keldi. Toʻgʻri, Movaraunnahrning oʻzi mutaxassis va olimlarga boy edi. Lekin fan va madaniyat arboblari, hunarmandlar qancha koʻp boʻlsa, hunarmandchilik, madaniyat va ilm-fan shuncha tez rivojlanadi”.

Umuman, Markaziy Osiyo mutafakkirlari tomonidan yaratilgan diniy va dunyoviy ilmlarning butun musulmon olami va Evropaga tarqalishida oʻsha paytda ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega boʻlgan Buyuk Ipak yoʻlining oʻrni katta boʻlgan. Bu yoʻlda muntazam harakatda boʻlgan savdo karvonlari kitob savdosini yoʻlga qoʻyish orqali yaratilgan ilmiy asarlarning tarqalish geografiyasini kengayishiga hissa qoʻshgan. Bu esa xalq oʻrtasida madaniyat, maʼrifat va ilmiy sohalarda oʻzaro tajriba va fikr almashish imkoniyatini yuzaga keltirish bilan birga ilm-fanning rivojlanishiga katta hissa qoʻshdi.

A) Buyuk Ipak yoʻli va hozirgi zamon. Bundan 2100 yil oldin paydo boʻlgan va Sharq va Gʻarbni bogʻlab turgan Buyuk Ipak yoʻli hanuzgacha oʻz ahamiyatini yoʻqotgani yoʻq. Aksincha, dunyo hamjamiyatida keyingi oʻn yilliklarda bu

yoʻlining tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va ilm-fan borasidagi ahamiyatini yanada oshirish, qadimiy bu yoʻl boʻylab iqtisodiy koridor tashkil etish taqlif qilinmoqda. Eng ahamiyatlisi, bu strategik ahamiyatga ega boʻlgan loyihalarda Oʻzbekiston muhim oʻrin tutadi. Chunki, mamlakatimizning Samarqand, Buxoro, Xiva, Fargʻona, Termiz kabi tarixiy shaharlari uning qoq markazida joylashgan. 2014 yilda Pekin shahrida Buyuk Ipak yoʻli boʻylab iqtisodiy koridor tashkil qilishga bagʻishlangan xalqaro forumda 11 mamlakat — Oʻzbekiston, Xitoy, Rossiya, Turkmaniston, Qozogʻiston, Hindiston, Pokiston, Eron, Turkiya, Qirgʻiziston, Tojikiston davlatlarining 47 ta ommaviy axborot vositasi xodimlari, shuningdek, XXRning bir qator vazirliklari, idoralari va diplomatik missiyalar vakillari ishtirok etdi. Forum munosabati bilan Xitoy matbuotida eʼlon qilingan maqolalarda Buyuk Ipak yoʻli rivojida Oʻzbekistonning tutgan oʻrni mavzuiga ham alohida urgʻu berildi. Hunonchi, qariyb 3 million nusxada nashr etiluvchi hamda 300 million nafardan ziyod internet mushtariylariga ega “Jenmin jibao” gazetasi sahifalarida qadimiy Samarqand shahri Buyuk Ipak yoʻlining industrial va innovatsion markazi sifatida qayd etilgan. Mamlakatimiz poytaxti Toshkent shahri esa transport-kommunikatsiya, ishlab chiqarish va ilm-fan sohalaridagi yuksak salohiyatiga koʻra mazkur tarmoqning yuragi, deya eʼtirof etiladi.

Buyuk Ipak yoʻli nafaqat savdo yoʻli, ayni paytda xalqlar oʻrtasida madaniy-maʼrifiy, fan va texnika, turizm sohalaridagi hamkorlikni yanada rivojlantirishda ham ustuvor ahamiyatga ega. Taʼkidlash joizki, 2013 yil 15 may kuni SHanxay shahrida Xitoyda birinchi marta SHanxay universiteti huzuridagi SHHT Jamoat diplomatiyasi ilmiy tadqiqot instituti negizida Oʻzbekiston tadqiqotlari va taʼlim almashuvlari markazi ochildi. Toshkent va SHanxay, Samarqand va Sian, Navoiy va CHjuchjou shaharlari, Toshkent viloyati va Xunan viloyati, Samarqand viloyati va SHansi viloyati oʻrtasida birodarlik aloqalari oʻrnatilgan. SHansi provinsiyasi vitse-gubernatori Szyan Szelinning taʼkidlashicha, hududda transport, savdo va logistika infratuzilmasi rivoji hal qiluvchi yoʻnalishi Markaziy Osiyo mamlakatlari, xususan, Oʻzbekiston bilan bevosita bogʻliq. Bunga anjuman ishtirokchilari forum

yakunlari bo'yicha Xitoyning ana shu shaharlari bo'ylab tashkil etiladigan media-tur davomida bevosita guvoh bo'ladilar.

Darhaqiqat, bugungi kunda Buyuk Ipak yo'lining maqsad-mohiyatini ilmfanni rivojlantirish yo'nalishiga burish, xalqlar o'rtasida ilmiy aloqalarni rivojlantirishga e'tibor qaratish bu qadimiy savdo yo'lining zamonaviy talablarini qondirishga xizmat qiladi. Bu borada dastlabki qadamlar qo'yilgan. Buyuk Ipak yo'li bo'ylab joylashgan Osiyo va Evropa mamlakatlari oliy ta'lim muassasalarining ko'pchiligi hamkorlik memorandumlariga ega.

B)Xalqaro ta'lim va fan klasterlari. Osiyo va Evropa mamlakatlarining har biri fanning muayyan sohasi bo'yicha dunyoda etakchilik qiladi. Bu esa sohalarda etakchilik qilayotgan mamlakatlar negizida xalqaro ta'lim klasterlarini tashkil qilishni taqazo qilmoqda. Innovatsiyalarni rivojlantirish, ta'limning raqobatbardoshligini oshirishning samarali tashkiliy shaqli – bu klasterlardir. Xalqaro amaliyotda klaster tashabbuslarining tarqalishi va klaster rivojlanishi sohasidagi milliy siyosatlarining shaqlanishi 2000 yilning o'rtalaridan boshlanib, 2010 yildan keng tarqaldi. Bu borada AQSH, Daniya, Norvegiya, Finlyandiya, SHvetsiya, Xitoy, Rossiya, Hindiston, Belarussiya, Qozog'iston kabi mamlakatlarda ta'lim, fan va ishlab chiqarishni klasterlashtirish jarayoni faol davom ettirilmoqda, ixtisoslashtirilgan axborot-tahlil infratuzilmalari yaratilmoqda.

G'arb mamlakatlarida ta'lim va fan klasterlarini yo'lga qo'yish va tadqiq qilish ancha oldin boshlangan. O'rganilgan adabiyotlar shuni ko'rsatmoqdaki, MDH mamlakatlarida nazariy tadqiqotlar amaliy ishlarga qaraganda ilgarilab ketgan, ammo Evropa mamlakatlarida esa bu boradagi amaliy ishlar nazariy tadqiqotlarga qaraganda ustun mavqega ega. Xususan, Rossiya amaliyotida klaster siyosati asosan ularni shaqlantirish va rivojlantirish tamoyiliga asosan olib borilmoqda. Muammo bo'yicha xorijiy tajribani tizimli tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, so'nggi 20-30 yilda Evropa va AQSHda klaster usulida universitetlarning tashkiliy birlashuv jarayoni kuzatilmoqda. Bu birlashuv natijasida ma'muriy xarajatlarni qisqartirish va xalqaro reytinglarda milliy ta'lim

tizimining ko'rsatkichlarini yaxshilashni ta'minlaydigan yangi subektlar shaqllantirilmoqda.

O'rganishlarimiz natijasiga ko'ra xalqaro ta'lim va fan klasterlarini tashkil qilishda sohalar bo'yicha quyidagi mamlakatlar dominantlik qilishi mumkin:

- Germaniya: texnik sohalar bo'yicha;
- AQSH: iqtisodiyot sohasi bo'yicha;
- Buyuk Britaniya: tibbiyot bo'yicha;
- Rossiya: og'ir sanoat sohasi bo'yicha;
- Xitoy: og'ir va engil sanoat bo'yicha;
- Hindiston: axborot texnologiyalari va tibbiyot bo'yicha;
- Fransiya: ta'lim sohasi bo'yicha;
- Belarussiya va O'zbekiston: pedagogika sohasi bo'yicha.

Ta'lim klasterlarini tashkil qilish bo'yicha xorij tajribalarni amaliyotiga joriy etish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq:

1. Ta'lim tizimini tartibga soluvchi amaldagi me'yoriy hujjatlarga ta'limni klasterlashtirish mazmuni bilan bog'liq tegishli o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish (Rossiya va Belarussiya tajribasi).

2. Uzluksiz ta'lim tizimi va ilmiy tadqiqot subektlarini yagona tashkiliy tuzilmada birlashtirish (Rossiya tajribasi).

3. Faoliyat yo'nalishi o'zaro yaqin oliy ta'lim muassasalarini birlashtiruvchi tuzilmalar tashkil qilish (AQSH, Germaniya, Fransiya tajribasi).

4. Yirik ishlab chiqarish korxonalarida ilmiy-tadqiqot markazlarini tashkil qilish (Xitoy tajribasi).

Mazkur yo'nalishlar mamlakatlarda ta'lim va fan sohalarida klasterlashtirish bilan bog'liq me'yoriy-huquqiy hujjatlarning yaratilishi, kuch va salohiyatni birlashtirish, o'zaro nazorat muhitini shaqllantirish, ta'lim, fan va ishlab chiqarish munosabatlarini integratsiyalash bilan bog'liq bir qator ijobiy natijalarga olib keladi.

Umuman, ta'lim klasterlari, birinchi navbatda, innovatsion ta'lim uchun xarakterli ekanligi va innovatsion ta'limni tashkil etish shaqlaridan biri ekanligini

ta'kidlash lozim. Hamkorlikning klaster shaqli umumiy innovatsion mahsulotni yaratishga va zarur kasbiy kompetensiyalarga ega bo'lgan yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashga olib keladi.

2019 yil 25-27 aprel kunlari Pekinda "Bir makon, bir yo'l" ikkinchi xalqaro forumi bo'lib o'tdi. Xitoy tashabbusi o'tgan 5 yil davomida zamonaviy global rivojlanish kun tartibining ajralmas qismiga aylandi. U bugungi kunda Osiyo, Evropa va Afrikaning 4,4 mlrd aholisi bo'lgan 60 dan ortiq mamlakatini birlashtiradi. O'zbekiston Respublikasi "Bir makon, bir yo'l" tashabbusini avvalboshdanoq qo'llab-quvvatladi. Xalqaro forumda so'zlagan nutqida O'zbekiston Prezidenti Markaziy Osiyoda o'zaro bog'liqlikni kuchaytirish, oziq-ovqat xavfsizligi muammolarini hal etish, aholining ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish, madaniy-gumanitar va turistik aloqalarni rivojlantirishga qaratilgan qator muhim tashabbuslarni ilgari surdi.

Buyuk Ipak yo'lidagi davlatlarda qariyb 3 milliard aholi yashashini inobatga olsak, mintaqa mamlakatlarining turli sohalar bo'yicha o'zaro hamkorligini yanada kuchaytirish, xalqaro transport koridorini yo'lga qo'yish, qadimiy ushbu yo'lning maqsad-muddaosini bugungi kun talab va ehtiyojlaridan kelib chiqib qayta belgilash bugungi kunning eng dolzarb mavzusidir. Bunday global maydon ko'lami va iqtisodiy salohiyatining bahosi naqadar bebaho ekanligini unutmasligimiz lozim. Ilm-fan sohasi bo'yicha mamlakatlar o'rtasidagi hamkorlikni yo'lga qo'yish ishlab chiqarishni rivojlantirish orqali davlatlarning iqtisodiy salohiyatining oshishiga xizmat qiladi.

Bugungi kunda O'zbekistonni avtomobil va temiryo'llar orqali jahonga chiqish masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Buyuk Ipak yo'li an'analari zahirida SHimol, Janub, Sharq va G'arbga chiqadigan darvozalarga ega bo'lmoqda. Zero, hech bir mamlakat aloqa yo'llarini, avtomobil, havo va temiryo'l tarmog'ini rivojlantirmay turib, taraqqiyotga erisha olmagan. Hech shubha yo'qki, Markaziy Osiyo davlatlarinig bu sohadagi bahamjihat xarakati kelajakda qudratli va buyuk davlatga aylanishimiz, ko'hna Turkiston zaminda yashayotgan barcha xalqlarning farovon turmushi uchun

barqaror zamin yaratadi hamda qadimiy Buyuk Ipak yo‘li orqali shaqllangan an’anaviy aloqalarimizga umrboqiylik baxsh etadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Buyuk ipak yo‘liga asos solinishi
2. Buyuk ipak yo‘lining shaqllanishi va rivojlanishi
3. Buyuk ipak yo‘lining tarixiy ahamiyati
4. Mustaqillik yillarida buyuk ipak yo‘liga e’tiborning kuchayishi
5. “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusini O‘zbekiston taraqqiyoti uchun ta’siri.
6. “Bir makon, bir yo‘l”ning ma’naviy marifiy aloqalarni rivojlantirishdagi ahamiyati.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ipak yo‘li afsonalari. – Toshkent: “Fan”, 1993.
2. Axloqshunoslik. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2019.
3. Formirovanie i razvitie trass Velikogo SHelkovogo puti v Sentral’noy Azii v drevnosti i srednevekov’e. // Tezisi dokladov. Samarkand, 1990.
4. Radkevich V.A. Velikiy SHelkoviy put’. Moskva, 1990.
5. Semyonov V.F. O‘rta asrlar tarixi. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1973.
6. Salimov T., Maxkamov S. Jahon tarixi. – Toshkent: “Sharq”, 1987.
7. Nazarov Q. Jahon falsafasi qomusi. 1- va 2-jildlar. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2023.
8. Ma’naviyat: asosiy atamalar lug‘ati. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2023.
9. Sharq falsafasi tarixidan. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2018.
10. Kenjaev R., Butaev F. O‘zbekiston – Buyuk Ipak yo‘lining yuragi / Xalq so‘zi, 2014 yil 7 iyun.
11. Nazarov Q. O‘zbek falsafasi tarixi. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2020.
12. Buyuk ipak yo‘li. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2017. – B.280.
13. «Buyuk ipak yo‘lidagi Markaziy Osiyo shaharlari» Ma’ruzalar bayoni. Samarqand, 2004. O‘zbek va rus tillarida.
14. Rtveladze E.V. Velikiy SHelkoviy put’. – T.: 1999.

15. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. – Toshkent: “Sharq”, 2002. – B.720.

“Sharq va G‘arb ma’naviyati” fanidan

GLOSSARIY

Adolat (tuyg‘usi) - milliy ma’naviyatimizga xos Oliy ma’naviy qadriyat, inson ruhining Borliq haqiqati bilan uyg‘unlashuvining to‘rtinchi darajasi, ma’naviyatning siyosat sohasida (ya’ni, insonlar aro munosabatlarda) akslanishi (yuzaga chiqishi).

Axloq - har bir shaxs ma’naviyatining uning xulqida, o‘zga insonlarga munosabatida aks etishi, yuzaga chiqishi. Ma’naviyat va siyosat sohalarining kesishuvida namoyon bo‘ladi.

Axloqiy fazilatlar – shaxs ma’naviyati turli qirralarining inson amaliy faoliyatida doimiy asosda namoyon bo‘lishi, inson qalbidagi ma’naviyat nurining jilolari.

Axloqiy qusurlar - insonning ko‘ngil ko‘zgusidagi zang va chirklarning o‘zgalar nigohiga namoyon bo‘lishi.

Axloqshunoslik (Etika) - Ma’naviyat sohasiga aloqador fanlar tizimiga mansub bo‘lib, inson xulqi, uning axloqiy fazilatlarini va qusurlarining xolis tahlili bu fanning asosiy mavzusi (predmetini) tashkil etadi.

Adolat tarozusi – ijtimoiy-ma’naviy ahamiyatga ega bo‘lgan timsol-tushuncha bo‘lib, har bir zamon va makonda o‘ziga xos ko‘rsatkichlarni namoyon etadi va har bir insonning barcha fazilat va nuqsonlarini, iste’dod va kamchiliklarini aniq "vaznini" belgilab, o‘shanga yarasha har bir shaxsning ijtimoiy qiymatini o‘lchash va baholashga xizmat qiladi.

Aqliy bilimlar - inson o‘z tafakkuri bilan etishgan bilimlari.

Asotir tafakkur - Borliq mohiyatini idrok etishga dastlabki urinish bo‘lib, ibtidoiy jamoa, qisman qadimgi dunyo va o‘rta asrlar odamining fikrlash tarziga xosdir. Bu davrlarda aksariyat insonlar g‘ayb olamiga oid narsa-hodisalar va mavhum tushunchalarni moddiy voqelik ashyolaridan ajratib tasavvur qila olmaydilar, mushriklikning kelib chiqish sababi ham shunda.

Amaliy tafakkur - muayyan hayotiy tajriba asosida amaliy hulosa qilish.

Axloqiy tafakkur - murakkab tarkibli tafakkur turlaridan, insonlarning amaliy faoliyatini muayyan ma'naviy-axloqiy tartib-qoidalar nuqtai nazaridan baholash.

Adabiyotshunoslik - Ma'naviyat sohasiga aloqador fanlar tizimiga mansub bo'lib, badiiy adabiyotni Borliq haqiqatini badiiy timsollar asosida modellashtiruvchi so'z san'ati sifatida o'rganadi., Jahon va milliy adabiyotlar tarixi, adabiy tanqid va adabiyotning nazariy masalalari bu fanning asosiy mavzulari (predmeti)ni tashkil etadi.

Aniq va tabiiy fanlar -. insonning moddiy ehtiyojlarini ta'minlashga qaratilgan bilimlar majmui, ularni aniq bilish mumkin va kerak, taxminiylilik bu erda taxmin (gipoteza) darajasida qoladi. Ammo bu bilimlar doimo xususiy hodisalarga oid bo'lib,ular yordamida Borliq haqiqatini yaxlit anglab etishga urinish befoyda, ularga tayanib moddiy voqelikdan tashqari chiqmoqchi bo'linsa, tajovuz bo'ladi, adashuvga olib keladi, g'ayri ilmga aylanadi.

Baqo – abadiylik, azaliy va abadiy qudrat, mutlaq Haqiqat, inson ma'naviy kamolotining nihoiy maqsadi.

Borliq haqiqati – (Istina Бытиya) mavjud borliqning asl mohiyati, inson zoti hechqachon oxirigacha anglab eta olmaydigan, ammo cheksiz ravishda turli yo'llar bilan anglab etishga intiladigan mutlaq haqiqat. Har bir inson Borliq haqiqati haqida muayyan tasavvurga ega bo'lib, ushbu tasavvuri umri bo'yi takomillashib borishi, ba'zan hatto keskin o'zgarib ketishi ham mumkin.

Beklar va xonlar - O'tmishda hukmron ijtimoiy toifa, zodagonlar. Harbiy ishlar va siyosiy boshqaruv shu toifa vakillari qo'lida bo'lgan.

Baho – har bir narsa, hodisaning muayyan zamon va makon o'zgarishi bilan o'zgarib turuvchi qiymati.

Bozor iqtisodi – mulk turlarining xilma-xilligi, erkin talab va taqlif asosida o'zaro mahsulot almashuviga tayanuvchi iqtisod tizim.

Bozor iqtisodining asosiy ko'rsatkichlari - 1) mulk turlarini erkin tanlash imkoniyati, 2) talab va taqlif erkinligi, 3) erkin raqobat imkoniyati, 4) bozorning

har uch yoʻnalishi: mahsulot, ishchi kuchi va qimmatli qogʻozlar bozorining mukammal shaqllanganligi

Badiiy adabiyot – sanʼatning bir turi, inson ruhini Borliq haqiqati bilan uygʻunlashtirishga intiluvchi asosiy vositalardan boʻlib, milliy maʼnaviyatimiz anʼanalarida ibrat maktabi, mehr parvarishidir. Mumtoz adabiyot oʻz mohiyatiga koʻra Borliq haqiqatining botiniy sirlarini zohiriy timsollar vositasida majoziy ifodalash qudratiga ega.

Badiiy tafakkur – Koʻproq **timsoliy va evristik tafakkur** asosiga qurilgan murakkab tarkibli tafakkur turlaridan boʻlib, ijodkorning Borliq haqiqati haqidagi oʻz tasavvurlarini. hayotiy yoki xayoliy timsollar tizimi vositasida modellashtirishi. Badiiy timsol haqiqatni oʻzida toʻliq ifodalashga daʼvo qilmaydi, faqat unga ishora qiladi.

Vatan (tuygʻusi) - milliy maʼnaviyatimizga xos Oliy maʼnaviy qadriyat, inson ruhining Borliq haqiqati bilan uygʻunlashuvining avvalgi darajasi, har bir insonning muayyan moddiy makonga maʼnaviy munosabati. Bu **timsol-tushunchaning** maʼno koʻlami yana oʻz ichki takomil darajalariga ega (1-ruh uchun badan, 2-xonadon, 3-shahar, qishloq, 4-mamlakat, 5-ona-sayyora).

Dunyoviy maqsadlar – biz yashab turgan moddiy dunyoga oid (oʻtkinchi) maqsadlar

Diniy adolat – oʻz eʼtiqodiga sodiqlik tufayli oʻzga eʼtiqod egasiga noxolis munosabat izhor etmaslik.

Dehqon - xususiy er-mulk egasi boʻlgan mehnatkash toifa (fermer, chorvador, bogʻbon). Ijtimoiy vazifasi: millatning boquvchisi, birlamchi moddiy neʼmatlar etishtiruvchi. Bosh maʼnaviy fazilati: tabiatga mehr.

Dinshunoslik - Maʼnaviyat sohasiga aloqador fanlar tizimiga mansub boʻlib, dunyoda mavjud diniy tizimlar, ularning yuzaga kelish sabablari va rivojlanish bosqichlari, turli dinlarning oʻziga xos xususiyatlari, ularning jamiyatdagi oʻrni bu fanning asosiy mavzusi (predmeti)ni tashkil qiladi.

Diaxroniya - muayyan bir masalalar tizimini tarixiy izchillikda olib qarash.

Din –muayyan insonlar guruhining Borliq Haqiqati haqidagi (odatda ilohiy vahiya asoslangan) tasavvurlari, ularga qat’iy ishonchi, shu ishonchga muvofiq amal qilishga intilishi. Dinning botiniy va zohiriy jihatlar mavjud bo’lib, botiniy jihat imon, zohiriy jihat ibodatlaridir. Imon masalasi din va ma’naviyatning umumiy jhati bo’lib, diniy imon ma’naviyatning muayyan jhatiga nisbatan xususiy holdir.

“YOvvoyi bozor” - (shartli atama) - ibtidoiy bozor iqtisodi yoki yalpi davlat iqtisodidan rivojlangan bozor iqtisodiga o’tish davrida yuzaga kelishi mumkin bo’lgan, hanuz siyosat va ma’naviyatda etarli yangilanishlar ro’y bermagan holatda hukmron guruhlarining xudbinlik mayllari avj olishi natijasida shaqlanuvchi va ommaviy norozilik va ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishiga sabab bo’luvchi iqtisodiy vaziyat bo’lib, asosan YAngi davrning boshlarida Evropada vujudga kelib, bora-bora butun dunyoda mustamlakachilik sistemasining shaqlanishiga olib kelgan. Bugungi kunda ham dunyoning ba’zi nuqtalarida ushbu tizimning birqator unsurlari muayyan holatlarda yuzaga chiqishi mumkin.

Jahon madaniyati - turli o’lka va mintaqalarning o’ziga xos madaniyatlari majmuidan iborat bo’lib, mavhum bir shaqlidagi umuminsoniy madaniyat hayotda asli mavjud emas. Insoniyat tarixiy taraqqiyoti jarayonida avval muayyan kichik jamoalar doirasida shaqlangan madaniyat unsurlari bora-bora kengroq miqyos kasb etib, turli elat va millatlar, mintaqalar madaniyati darajasiga ko’tarilib bordi va nihoyat YAngi davrga kelib yaxlit bir voqelik sifatida idrok etila boshladi.

Jamiyatshunoslik (Sotsiologiya) - Insonlar jamiyatini sinxronik kesimda o’rganadi Turli ijtimoiy toifalar va tuzilmalar holatidagi o’zgarishlar va ularning sabab-oqibatlarini xolis tahlil qilish bu fanning asosiy mavzusi (predmeti) bo’lib, ma’lum darajada ma’naviyat sohasiga aloqador fanlar tizimiga mansub deyish mumkin

Jon – biologik mavjudotlar (hayvonlar va insonlar) uchun xos bo’lgan tiriklik va erkin harakatga qobillikni anglatuvchi timsol-tushuncha.

Inson – dunyo mehvari - Milliy dunyoqarashimizning tayanch nuqtalaridan biri, ma’naviyat nuqtai nazaridan, har bir insonga, imkoniyat (potensiya)

darajasida, bu moddiy olamning markazi deb qarash, chunki u Alloh tomonidan "er yuzining xalifasi" qilib yaratilgan va uning qalbi Borliq haqiqatining mazhari (namoyon bo'lish joyi)dir. SHunday ekan, har bir inson, agar astoydil xohlasa, butun olam holatiga sezilarli ta'sir ko'rsatish imkoniga ega.

Iqtisod, siyosat, ma'naviyat uyg'unligi - milliy dunyoqarashimizning tayanch nuqtalaridan biri, inson va jamiyat hayoti ushbu uch sohadan (uch yo'nalishdan) iborat bo'lib, inson va jamiyat kamolotining asosi ularning o'zaro uyg'un rivojida ekanligi.

Iqtisod - inson va jamiyat hayotining uch asosiy sohasidan (yo'nalishidan) biri, har bir insonning atrof-tabiati (moddiy voqelik)ka amaliy munosabati.

Iqtisod fanlari - Ijtimoiy-siyosiy fanlar tarkibiga kiruvchi ushbu ilm tarmog'i bugungi kunda o'zi ko'p tarmoqli mustaqil tizimga aylangan bo'lib, tabiiy va texnika fan tizimlari ham asli ko'p jihatdan keng ma'nodagi iqtisod sohasi ehtiyojlariga xizmat qiladi.

Inson - ma'naviy kamolot imkoniga ega bo'lgan (yagona) moddiy (biologik) mavjudot. Qur'oni karim oyatlarida ta'kidlanishicha, har bir inson Alloh tomonidan "er yuzining xalifasi" qilib yaratilgan, shunday ekan, butun moddiy olam uning tasarrufida va u dunyodagi barcha mavjudot taqdiri uchun mas'uldir. Insonning irodasi erkin va shu sababli har bir xatti-harakati uchun Alloh oldida javob beradi. Inson o'z ma'naviy kamolot imkoniyatlarini yuzaga chiqara boshlagan sari tom ma'noda **SHaxs**ga aylana boradi.

Kanizlar va g'ulomlar – O'tmishda zodagonlar xonadonida barcha qora ishlarni bajaruvchi qaram ijtimoiy toifa. Qadimgi davr qullaridan farqli o'laroq, islom dunyosida ular muayyan chekli huquqlarga ega bo'lishgan.

SHaxs ma'naviyati – har bir inson ruhidagi Borliq haqiqati bilan uyg'unlik darajasi. Bu uyg'unlik har bir shaxsning **imoni, ilmi, mas'uliyati, mehri** orqali namoyon bo'ladi va **Vatan, SHaxs, Millat, Adolat, Haqiqat** tuyg'ularida ifodalanadi.

SHaxs (tuyg'usi) - milliy ma'naviyatimizga xos Oliy ma'naviy qadriyat, inson ruhining Borliq haqiqati bilan uyg'unlashuvining ikkinchi darajasi, har bir

inson ma'naviy takomilning muayyan bosqichiga ko'tarilib, o'zligini anglay boshlagan holati.

SHaxsning iqtisodiy mustaqillik mas'uliyati – har bir balog'at yoshidagi inson o'zi va o'z qo'l ostidagilar moddiy ehtiyojlarini mustaqil ravishda va halol yo'l bilan ta'minlash zaruratini to'g'ri anglab etib shunga yarasha harakatda bo'lishi. Inson - hayvon emas, ammo farishta ham emas. Unga faqat biologik mavjudot deb qarash etarli bo'lmasa-da, ammo moddiy mavjudligini ta'minlash ehtiyoji va o'zidan so'ng zurriyot qoldirish vazifasi har bir insonda mavjud ekanligini ham inkor etib bo'lmaydi. Inson o'z moddiy mavjudligini umr bo'yi, uzluksiz ta'minlab borishga majbur, busiz u o'zga hech qanday vazifani bajara olish imkonini topmaydi.

Imon – shaxs ma'naviyatining muhim tarkibiy jihati, o'zi anglab etgan va to'g'ri deb bilgan Borliq haqiqatiga samimiy e'tiqod. Imon-e'tiqod ma'naviyatning o'zak tomiri bo'lib, shaxs ma'naviyati imondan boshlanadi. Xalqimiz tilida “imonsiz” degan so'z eng og'ir haqorat sanalishi bejiz emas.

Ibrat - milliy ma'naviyatimizga xos ma'rifat yo'llaridan biri, el-yurt ehtiromiga sazovor ulug' bir insonning yashash tarzi, e'tiborga loyiq xatti harakatlaridan namuna olib, hayotda ularga rioya qilish. Jumladan, islom ma'naviyatida payg'ambarimiz Muhammad(sav) ibratlari etakchi ahamiyatga egadir. SHu bilan birga ibrat ma'rifatini ko'r-ko'rona taqliddan farq qilish juda muhim.

“Inson ruhi” - milliy ma'naviyatimiz an'analarida ruhshunoslik ilmiga oid timsol-tushuncha, barcha inson zoti uchun umumiy bo'lgan tafakkur (fikrlash, aql ishlata bilish) va nutq (fikrini erkin bayon eta bilish) xususiyati, (Azizuddin Nasafiyning “Zubdatul haqoyiq” risolasi asosida).

Ijtimoiy adolat –barcha ijtimoiy toifalarning jamiyatda o'z o'rni mavjudligini va qonun oldida ularning o'zaro teng huquqlarga ega ekanligini e'tirof etish.

Ishchi - YOllanma mehnat asosida ish bajaruvchi ijtimoiy toifa. Ijtimoiy vazifasi: mijozlarga xizmat ko'rsatish va mahsulot ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etish. Bosh ma'naviy fazilati: Mehnatkashlik.

Iqtisodiy adolat – bozor iqtisodi qonuniyatlariga (mulk shaqlarini erkin tanlash huquqi, talab va taqlif erkinligi, erkin raqobat tamoyillariga) rioya qilish.

Iqtisodiy munosabatlar - har bir insonning o‘z moddiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida o‘zga insonlar bilan turli munosabatlarga kirishuvi.

Ibtidoiy (natural) xo‘jalik - insonlar jamoasidagi iqtisodiy munosabatlarning asosiy tarixiy shaqlaridan biri, har bir insonning o‘z moddiy ehtiyojlarni qondirish uchun tabiat bilan bevosita amaliy munosabatlarga kirishib, o‘z aqli, malakasi, mehnati yordamida o‘zi va oilasi uchun rizq topishi.

Ibtidoiy bozor iqtisodi - insonlar jamoasidagi iqtisodiy munosabatlarning asosiy tarixiy shaqlaridan biri, har bir mustaqil xo‘jalikning ibtidoiy ishlab chiqarish vositalariga tayangan holda biror tur yoki yo‘nalishda mahsulot ishlab chiqarib, bozorda uni boshqa mahsulotlarga almashishi.

Ilohiy bilim - faqat Allohga tegishli bo‘lgan cheksiz-chegarasiz, azaliy va abadiy bilim, insonlarga u vahiy sifatida payg‘ambarlar orqali nozil etiladi. Uni inson imon bilan qabul qiladi, rad qilish ham, isbot qilish ham inson qudratida emas.

Insoniy bilimlar - insonga yaratilishdan berilgan tafakkur va tahlil qobiliyati tufayli hosil qilingan, nisbiy, ya’ni nomukammal va adashuvlardan xoli bo‘lmagan bilim.

Irfoniy bilim - tasavvufda oriflik darajasiga erishgan sufiylarga ilohiy ilhom orqali beriladigan bilim, ilmi laduniy. Insonlar tilida boshdan-oyoq faqat ramz va ishoralar orqali ifodalanadi.

Irfoniy tafakkur - murakkab tarkibli tafakkur turlaridan, ilohiy ilhom, riyozat va ilohiy jazba natijasida hosil qilingan laduniy bilimlarni timsol va ishoralar vositasida ifodalash.

Ilmiy tafakkur - murakkab tarkibli tafakkur turlaridan, mantiqiy va evristik tafakkurga hamda maxsus amaliy tajribalarga tayangan holda muayyan nazariy muammoni hal qilishga urinish.

Islom dini – Muhammad(sav) ga vahiy orqali nozil bo'lgan Allohning oxirgi kitobi Qur'oni karimda va Payg'ambarimizdan etib kelgan sahih hadislarida o'z ifodasini topgan e'tiqod tizimi.

Ilm-fan – shaqlan madaniyat sohasining tarkibiy qismi, naqliy va aqliy bilimlar majmui, mazmunan turli iqtidor egalari ma'naviyatining samarasi sifatida tashkil topgan bo'lib, aniq va tabiiy fanlar, iqtisod fanlari, ijtimoiy-siyosiy fanlar, texnika fanlari, ma'naviyat sohasiga aloqador fanlar kabi turli yo'nalishlar va tizimlardan iborat.

Ijtimoiy-siyosiy bilimlar - insonlar aro munosabatlarga oid bilimlar. Bu sohada qoniqarli xulosalarga erishish uchun ham ilohiy, ham irfoniy, ham aqliy, ham naqliy bilimlarga tayanib ish yuritish kerak bo'ladi. Birortasi hisobga olinmasa, xatoga yo'l qo'yish ehtimoli ko'payadi. CHunki aslida bu sohadagi tushunchalar tarixan shaqlanadi. Ularni anglab etish uchun mintaqa va millat tarixini, uning madaniy merosini chuqur o'rganish zarur.

Islom ma'naviyati – Oxirgi va mukammal ilohiy kitob bo'lmish Qur'oni karim mazmunida ifodalangan ma'naviyat tizimi bo'lib, Inson ruhining Borliq haqiqati bilan uyg'unlashuv sari intilishida g'aybiy hidoyat yo'li hisoblanadi. Islom dini va ma'naviyati mohiyatan boshqa-boshqa narsalar emas, ammo insonlar tasavvurida ular farq qilishi mumkin. Masalan, islom dinida qabul qilingan farz ibodatlar va aqidaviy qoidalar boshqa tavhidiy dinlardan farq qiladi, ammo islom ma'naviyatiga ko'ra har bir inson o'z aqidasi va Borliq haqiqati to'g'risidagi tasavvurlaridan qat'i nazar “er yuzidagi xalifa” sifatida ehtiromga sazovordir.

Ilm – shaxs ma'naviyatining muhim tarkibiy jihati va milliy ma'naviyatimizga xos ma'rifat yo'llaridan biri, Borliq haqiqatini anglab etishda bilimga, aql va tafakkurga tayanish. Ilm nuri bilan yorishmagan e'tiqod “taqlidiy imon” hisoblanadi va takabburlik bilan birlashsa aqidaparastlikka olib boradi.

Ko'p qutbli dunyo – milliy dunyoqarashimizning tayanch nuqtalaridan biri, biz ko'rib turgan olamning iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy sohalarda yuksak qudrat va mavqei kasb etgan shaxslar, guruhlar, davlatlar, mintaqalar xilma-xilligidan tashkil topgan ekanligi.

Ma'naviyat - inson va jamiyat hayotining uch asosiy sohasidan (yo'nalishidan) biri, har bir insonning Haqqa, Borliqning mohiyatiga bo'lgan munosabati. Ma'naviyat – o'z mazmuniga ko'ra ko'p qirrali murakkab botiniy hodisa bo'lib, mohiyatan Inson ruhidagi Borliq haqiqati bilan uyg'unlikni anglatadi. SHu ma'noda uni Insonning, Xalqning, Jamiyatning, Davlatning kuch-qudrati, insonni ruhiy poklanish va yuksalishga da'vat etadigan, uning ichki olamini boyitadigan, iymon-irodasini, e'tiqodini mustahkamlaydigan, vijdonini uyg'otadigan qudratli botiniy kuch, Haqiqat nurining inson qalbida aks etishi, yoki baqoning fanoda zuhuri, dunyoviy va uxraviy maqsadlarning uyg'unligi, insonning o'z mohiyati oldidagi mas'ulligi, o'zligini anglashi deb ham ta'riflash mumkin. Insonning Borliq abadiyatiga daxldorligi ayni uning ma'naviyati tufaylidir.

Ma'naviyat asoslari – Ma'naviyat sohasining asosiy masalalarini nazariy tadqiq etuvchi yangi fan. Bugungi kunda, hanuz jahon ilmi darajasida tadqiqotlar o'tkazilmaganligini hisobga olib, "Milliy ma'naviyatimiz asoslari" deb atalishi maqsadga muvofiqdir. Inson ruhidagi Borliq haqiqati bilan uyg'unlik darajalari (Vatan, SHaxs, Millat, Adolat, Haqiqat), SHaxs ma'naviyatining asosiy jihatlari (imom, ilm, mas'uliyat, mehr), Milliy ma'naviyatimizning takomil bosqichlari va shu kabilar bu fanning asosiy mavzusi (predmeti)ni tashkil qiladi.

Mas'uliyat - shaxs ma'naviyatining muhim tarkibiy jihati, o'zi anglab etgan va to'g'ri deb bilgan Borliq haqiqatiga amalda sadoqat saqlash, har bir xatti harakatining oqibatini o'ylab qadam qo'yish. Inson erkin irodasi bilan o'zini dunyodagi barcha mavjudot uchun mas'ul deb bilsa va har bir qadamini qo'yishda ana shu mas'uliyatni his qilib tursa ayni shu shaxs haqiqiy ma'naviyat sohibidir.

Mehr - shaxs ma'naviyatining muhim tarkibiy jihati va milliy ma'naviyatimizga xos ma'rifat yo'llaridan biri, insonlarga, tabiatga, har bir ishga beg'araz fidoiylik bilan munosabatda bo'lish. **Mehr ma'rifati** 1) inson ko'nglini anglab etish va unga mehr ko'rgazish bilan tarbiyalash, 2) insonning boshqa bir insonga bo'lgan beg'araz muhabbati tufayli xudbinlik balosidan forig' bo'lishi va Borliq haqiqatini anglab etishi (Alisher Navoiy talqinida) ma'nolarini anglatadi.

Ma'rifat - ma'naviy kamolot yo'li, insonning ko'ngil ko'zgusini sayqallash jarayoni, ya'ni har bir insonning butun ongli hayoti davomida o'zligini anglash, o'zining Borliq haqiqatiga nisbatini aniqlash va o'z ruhini Borliq haqiqati bilan uyg'unlashtirib borish yo'lidagi harakati.

Millat (tuyg'usi) - milliy ma'naviyatimizga xos Oliy ma'naviy qadriyat, inson ruhining Borliq haqiqati bilan uyg'unlashuvining uchinchi darajasi, har bir insonning muayyan (o'z tili, davlati, ma'naviy, siyosiy va hududiy birligiga ega bo'lgan) insonlar uyushmasiga o'zini aloqador ekanligini anglab etishi.

Milliy ma'naviyat – har bir millatga qaysidir bir tarzda aloqador hisoblanuvchi o'tmish, bugun va kelajakdagi barcha shaxslar ma'naviyati majmuini muayyan bir tizim sifatida anglanishi. Milliy ma'naviyatimiz ham tarixiy hodisa, ham zamonaviy voqelik bo'lib, millatning o'tmishi, buguni, hamda kelajagini o'zida mujassam etadi. U millatimizning ma'naviy takomil jarayoni bilan bog'liq va nafaqat ajdodlarimiz yaratgan ma'naviy merosda, balki bugungi kun va kelajak avlodlarning hayotga munosabatida, orzu-istaqlarida o'z aksini topgandir. Uning teranligi va ko'lami ajdodlarimizning ming yillar davomida to'plagan yaxlit tarixiy-ma'naviy tajribasi bilan belgilanadi, shu bilan birga xalq donishmandligining turli suratlarda zuhur etishi ham u haqdagi nazariy xulosalarning manbai bo'lib xizmat qiladi.

Madaniyat - inson ma'naviy faoliyatining hosilasi, ma'naviyatning moddiy voqelikdagi izlari. Boshqacha qilib aytganda, ma'naviyat botiniy imkon bo'lsa, madaniyat - ushbu imkondan tug'ilgan voqe' mavjudlik. SHaxs va millat ma'naviyatining nazariy masalalarini o'rganish uchun ilojsiz ravishda ayni shu voqe' mavjudlik dalillaridan kelib chiqishga to'g'ri keladi Ma'naviyat sohasiga aloqador barcha fanlarning mavzulari ham aslida ana shu mavjud voqe'lik dalillariga tayangan holda ishlab chiqilishi tabiiy holdir.

Madaniyatshunoslik (Kulturologiya) - Ma'naviyat sohasiga aloqador yo'nalishdagi asosiy fanlardan bo'lib, jahon va mintaqa madaniyatlarini inson ma'naviy faoliyatining hosilasi bo'lmish mavjud voqe'lik sifatida olib o'rganish ushbu fanning asosiy mavzusi (predmeti)ni tashkil etadi.

“Muqaddas ruh” – milliy ma’naviyatimiz an’analarida ruhshunoslik ilmiga oid timsol-tushuncha, haqiqiy imon egalari, payg‘ambarlar va valiyar (orif insonlar) ruhiyatiga aloqador g‘ayb olami bilan tutashlikni anglatuvchi atama, “yuqori olamdan” (Azizuddin Nasafiyning “Zubdatul haqoyiq” risolasida “osmoniy farishtalar jinsidan” deb ta’riflanadi).

Milliy adolat – o‘z millatiga mehr tuyg‘usi o‘zga millat namoyandasiga nisbatan noxolis yondoshuvga sabab (bahona) bo‘lmasligi.

Mavqe – har bir insonning jamiyatda ishg‘ol etib turgan muayyan o‘rni, qadri va qudrati. Siyosatdagi huquq, burch, imtiyoz hodisalarining tagzaminida ayni shu insonlarning bir-biriga nisbatan mavqe va maqomi masalasi joy olgandir.

Maqom – har bir insonning jamiyat hayotida rasmiy hujjatlar bilan tasdiqlangan muayyan o‘rni, holati. Har bir insonning mavqe’ va maqomi orasidagi farq qancha kuchayib borsa, uning ruhiyatida ham ziddiyat kuchayadi, natijada bu holat jamiyat hayotiga hamsalbiy ta’sir ko‘rsata boshlaydi.

Mantiqiy bilim - inson o‘zi bilgan narsalarini fikriy qiyoslash va tahlil qilish orqali hosil qilgan bilimlari.

Modellashtirish – Borliq haqiqatini anglab etish va o‘zgalarga anglatishga urinishning o‘ziga xos yo‘nalishi, muayyan tushunchalar yoki timsollar tizimi vositasida murakkab voqelikni soddalashtirib, yaxlit shaqlda ifodalash.

Mantiqiy tafakkur - asosiy tafakkur turlaridan, sabab-oqibat bog‘lanishlari asosida fikr yuritish.

Musulmonchilik – Allohning borligi va birligi hamda Muhammad(sav) uning oxirgi haq payg‘ambari ekanligiga imon keltirgan barcha insonlarning islom dini haqidagi tasavvurlari. Islom madaniyati tarixida islom aqidalarini tushunishdagi turlicha qarashlarning mavjud ekanligi islom va musulmonchilik o‘zaro bog‘liq bo‘lgan turli voqeliklarni anglatishini ko‘rsatadi.

Marosimlar – Borliq haqiqatini anglab etish va anglatishning mustaqil yo‘li, ular ikki turli bo‘ladi: 1) **asotir marosimlar** (mifologik rituallar), ular insoniyatning ibtidoiy tafakkuriga xos bo‘lib, muayyan narsa-hodisalar va xatti-harakatlarning inson va tabiat hayotiga sirli ta’siri bor, degan aqidaga tayanadi. 2)

an'anaviy urf-odatlar, el orasida joriy bo'lgan rasm-rusumlar, ularning aksariyati muayyan tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lib, shu jihatdan bolalar o'yini va xalq ijodi namunalariga yondosh turadi.

Nafs – milliy ma'naviyatimiz an'alariga binoan inson ruhiyatida moddiy olam ne'matlariga moyillikni ifodalovchi timsol-tushuncha. Tasavvuf tariqatlarida nafs tarbiyasiga alohida ahamiyat qaratilgan va uning turli darajalari belgilangan.

Nafsi ammora – insonni tamomila o'z jiloviga olgan, harqanday og'ir gunohlarga boshlovchi tarbiyaga bo'ysunmagan, o'jar nafs. Qur'oni karimning "YUsuf" surasida eslanadi.

Nafsi lavvoma – gunoh ishlarga yo'l qo'yganda vijdoni qiynala boshlagan, o'z xatolaridan afsuslanish hissi paydo bo'lgan inson nafsining holati. Qur'oni karimning "Qiyomat" surasida eslanadi.

Nafsi mutma'inna – Sokin muvozanatga erishgan, xotirjam, gunohlardan tiyilgan nafs. Qur'oni karimning "al-Fajr" surasida eslanadi.

Nafsi mulhama – ilhomlangan nafs, nafs tarbiyasining bu darajasiga erishgan insonlar o'zgalarga beminnat yordam ko'rsatishga moyil bo'ladilar, savob uchun vaqtini, molini, mehnatini ayamaydilar.

Nafsi marziya – rozi bo'lgan nafs, Alloh taqdir etgan yaxshi-yomon ishlarga sabr qiluvchi, turmush og'irliklariga bardoshli, odamlarning noo'rin munosabatlaridan xafa bo'lib, gina qilmaydigan insonlar nafs.

Nafsi sofiya – dunyo orzu-havaslaridan, obro'-e'tiborga intilish tamoyillaridan butkul forig'lik darajasiga erishgan nafs, oriflik maqomiga etishgan piri murshidlar, valiyar nafs.

Nafsi komila – payg'ambarlar nafs, oddiy kishilar nafs tarbiyasi bilan bu darajaga etishi qiyin, ammo komil nafs egasi bo'lishga intilish ma'naviyat nishonasidir¹⁹.

Naqliy bilimlar – ilohiy kitoblar orqali yoki turli yo'llar bilan (asosan, yozma manbalarda) o'tmish ajdodlardan etib kelgan bilimlar.

Nazariy bilim - mantiqiy tafakkur natijasida erishilgan bilim.

¹⁹ Нафс даражалари ҳақидаги маълумотлар И. Останакулов мақолаларидан олинди.

Nafosatshunoslik – (Estetika) Ma'naviyat sohasiga aloqador fanlar tizimiga mansub bo'lib, badiiy tafakkur qonuniyatlari, go'zallikning mohiyati, moddiy borliq va san'atning turli sohalarida shaql va ma'no uyg'unligi masalalari ushbu fanning asosiy mavzusi (predmeti) ni tashkil qiladi.

Oliy ma'naviy qadriyatlar - inson ruhining Borliq haqiqati bilan uyg'unlashuvining turli darajalarini ifodalovchi timsol-tushunchalar. SHaxs va millat ma'naviy kamolida besh daraja, besh pog'ona sifatida besh ulug' ma'naviy qadriyat, besh ma'naviyat maydonini ajratib ko'rsatish mumkin. Bular - **Vatan, SHaxs, Millat, Adolat, Haqiqat**. Bularning har biri bir paytning o'zida ham Millat ma'naviyatining bosh tayanchlari, ham ularning har biri alohida bir tizimga, murakkab ichki mundarijaga ega bo'lgan timsol-tushunchalardir.

Riyozat - milliy ma'naviyatimizga xos ma'rifat yo'llaridan biri, muayyan ezgu maqsad yo'lida barcha qiyinchiliklarga bardosh berib, olg'a intilish. Islom mintaqa madaniyati doirasida riyozat ma'rifatini yuksak mukammallik darajasiga olib chiqishda tasavvuf piri murshidlarining xizmati beqiyosdir.

Ruhiyat – bir tomondan, insonning moddiy tabiati bilan (shahvat, nafs, jahlg'azab, qo'rquv), ikkinchi tomondan, ma'naviyat olami bilan (imon-e'tiqod, mehr, mas'uliyat, iroda, ilm) tutashgan murakkab voqelik bo'lib, "Ruhshunoslik" fani inson ruhiy olamini ayni shu ziddiyatli murakkablik holatida olib o'rganadi.

Ruhshunoslik (Psixologiya) - Ma'naviyat sohasiga aloqador fanlardan bo'lib, uning asosiy mavzusi (predmeti) inson va jamiyatning turli ruhiy holatlari va ulardagi o'zgarishlarni o'rganishdir. Bu fan, bir tomondan, juda qadim, ikkinchi tomondan, nisbatan yosh fan. Uzoq vaqtgacha falsafiy fanlar sohasiga oid hisoblangan psixologiya fanida hozirgi zamonga kelib ruhiyatni insonning moddiy borlig'i, undagi fiziologik jarayonlar bilan bog'liq ravishda (ya'ni eksperimental - zohiriy tajribalar asosida) o'rganish etakchi o'ringa ko'tarildi. Evropa psixologik maktablari o'z tadqiq mavzularini inson jismi, moddiy mohiyat bilan bog'liq holda o'rganishadi. Uning tibbiyot fanlari bilan bevosita bog'liqligi ham shu sabablidir. Ammo inson ruhiyatini faqat uning sezish a'zolari va miya faoliyati bilangina bog'lab tushuntirishga urinish, ya'ni sof materialistik yondoshuv, bizning

nazarimizda, bugungi kun ilmi uchun etarli emas. Bu sohada milliy ma'naviy merosimiz an'analariga ham murojaat etish maqsadga muvofiq.

Ruh – ilohiy kitob (Qur'oni karim) oyatlari mazmuniga binoan Alloh tomonidan faqat insonga in'om etilgan alohida g'aybiy quvvat bo'lib, bani odamning ma'naviy kamolot kasb etish imkoniyatining asosidir²⁰.

Riyoziy (matematik) tafakkur - murakkab tarkibli tafakkur turlaridan, aniq formulalar, chizmalar, tenglamalar, raqamlar nisbati vositasida o'z fikr va g'oyalarini ifoda etish.

Rivojlangan bozor iqtisodi - insonlar jamoasidagi iqtisodiy munosabatlarning asosiy tarixiy shaqlaridan biri, yuqori darajada takomillashgan ishlab chiqarish vositalariga, yuqori texnologiya va ilmiy taraqqiyotga tayangan, siyosatda demokratiya va ongli fuqarolik jamiyati bilan hamqadam taraqqiy etayotgan murakkab ko'rinishli iqtisodiy tizim.

Siyosat - inson va jamiyat hayotining uch asosiy sohasidan (yo'nalishidan) biri, har bir insonning o'zga insonlar bilan bevosita munosabatlari. Siyosat sohasi o'z navbatida axloq va huquq qatlamlaridan iborat bo'lib, ularning har birini o'rganuvchi alohida fan yo'nalishlari mavjud.

Siyosatda huquq qatlami – insonlar aro munosabatlarning qonunlar orqali tartibga solinishi.

Siyosatda axloq qatlami - insonlar aro munosabatlarning muayyan ma'naviy qadriyatlar asosida muvozanatda saqlanishi.

Siyosatshunoslik - siyosat sohasini o'ziga xos muayyan yo'nalishda o'rganuvchi fan bo'lib, uning asosiy mavzusi (predmeti) davlat tizimi va siyosiy partiyalar, demokratiya va ijtimoiy adolat masalalarini qamrab oladi. Bugungi kunda siyosiy fanlar alohida tizimni tashkil etishidan tashqari agar siyosat sohasini keng ma'noda olib qaraladigan bo'lsa, huquqshunoslik, axloqshunoslik, jamiyatshunoslik kabi yana bir qator zamonaviy fanlar ham ayni shu sohaga oid masalalar bilan bevosita shug'ullanishini nazarda tutish lozim. Ulardan ba'zilari,

²⁰ Нафс ва рух ҳақидаги қарашлар тарифида Алишер Навоийнинг асарларига таянилди. “Халқ сўзи” газетаси, 2009 йил, 26 июнь.

masalan **axloqshunoslik**, bir paytning o'zida ma'naviyat sohasiga ham bevosita aloqador fanlar tizimiga kiradi.

Siyosiy adolat – siyosiy hokimiyatning yagona manbai xalq irodasi deb tan olinishi va Qonun ustivorligi tamoyiliga qat'iy rioya qilinishi.

Siyosiy arbob - davlat va boshqa siyosiy tashkilotlarning mas'ul rahbarlik lavozimidagi asosan, ziyolilar toifasiga mansub guruh vakili. Ijtimoiy vazifasi: siyosiy boshqaruv orqali mamlakatning siyosiy mustaqilligi va ijtimoiy barqarorligini ta'minlash. Bosh ma'naviy fazilati: millat taqdiri oldidagi mas'uliyatni his etish.

Siyosiy tafakkur - murakkab tarkibli tafakkur turlaridan, ijtimoiy hodisalarga muayyan siyosiy manfaatlar nuqtai nazaridan yondoshish.

Siyosat va din munosabatlari - jamiyatda har bir shaxs ma'naviyati orqali dinning **siyosatga** ta'siri o'z-o'zidan mavjud, ammo diniy e'tiqoddan bevosita siyosiy qurol sifatida foydalanishga urinish bugungi kunda nihoyatda xavfli siyosiy avantyurizm bo'lib, mohiyatan ma'naviyat sohasiga aloqador bo'lgan imon-e'tiqod masalasiga mutlaqo aloqasi yo'qdir.

San'at - Borliq haqiqatini anglab etish va anglatishning mustaqil yo'li, taxayyul o'yinlari vositasida Borliq haqiqatini modellashtirishga urinish. San'at ma'lum ma'noda insoniyatning bolalik odatidan rivojlanib chiqqan. Bola o'ynaydi, o'yin orqali hayotiy ko'nikmalar hosil qilib boradi. San'at turlari ham o'ynab turib o'rgatadi, uning timsollari hayot ibratlaridir. Bolaning o'yini - beg'araz. Kattalarning o'yiniga esa doimo g'araz xavf solib turadi. Ammo haqiqiy san'atkor o'z ishiga beg'araz yondoshmagina, u hayot haqiqatini uyg'un aks ettira oladi.

San'atshunoslik – San'atning turli yo'nalishlarini o'rganuvchi fan bo'lib, bugungi kunda musiqashunoslik, teatrshunoslik, kinoshunoslik, kabi turli yo'nalishlarga tarmoqlanib ketgan. Borliq haqiqatini turli badiiy tasvir vositalari asosida modellashtirishning o'ziga xos yo'llarini o'rganishi jihatidan ma'naviyat sohasiga aloqador fanlardan hisoblanadi.

Sinxroniya – muayyan bir zamonga xos masalalarni yaxlit tizimda olib qarash.

Tarbiyashunoslik (Pedagogika) –Ta’lim-tarbiya sohasining dolzarb masalalarini tadqiq etish bilan shug’ullanuvchi maxsus fan bo’lib, ma’naviyat sohasiga aloqador fanlar tizimiga kiradi. **Ma’rifat** yo’llari (jumladan, **ibrat** va **ilm**, **riyozat** va **mehr**) orqali ifodalanuvchi o’zlikni anglash ya’ni ko’ngil ko’zgusini sayqallash jarayoni milliy pedagogikamizning asosiy mavzularidandir.

Tadbirkor – mamlakatda ishlab chiqarish, tijorat va moliya ishlarini tashkil etuvchi va boshqaruvchi ijtimoiy toifa (sanoatchi, tijoratchi, bankir). Ijtimoiy vazifasi: mamlakatning iqtisodiy rivojini ta’minlash. Bosh ma’naviy fazilati: **Farosat**. O’tmishda asosan **tijorat ahli** sifatida namoyon bo’lgan.

Total (yalpi) davlat iqtisodi - insonlar jamoasidagi iqtisodiy munosabatlarning tarixiy shaqlaridan biri, barcha mulk davlatga qarashli bo’lib, barcha ishlab chiqarish va taqsimot davlat ixtiyorida bo’lishi. Bunday tuzumda ilojisiz ravishda total siyosiy va mafkuraviy istibdod (diktatura) mavjud bo’ladi. Iqtisodiy rivojlanish asta-sekin susayib boradi.

Tafakkur turlari - Borliq mohiyatini anglab etishga urinishning turli usullari, asosan tushuncha, tasavvur va timsollarga tayanib olib boriladigan aqliy faoliyat turlari.

Timsoliy tafakkur - asosiy tafakkur turlaridan, **badiiy tafakkurning** asosi, o’z fikrini ramz va timsollar vositasida ifodalash.

Tarixiy tafakkur - asosiy tafakkur turlaridan, turli manbalar orqali aniqlangan ma’lumotlarga tayanib xulosalar qilish.

Tavhidiy tafakkur - Insoniyatga xos barcha tafakkur turlari yagona Borliq haqiqatining turlicha jilolari ekanini anglab etib, e’tirof etish, o’zgacha fikrlovchi insonni tushunishga intilish, XXI asr odamining fikrlash tarzi.

Taxayyul – (qadim Yunon terminologiyasida “imaginatsiya”, ruscha “voobrajenie”), Borliq haqiqatini anglab etish va anglatishda asotir tafakkur, falsafiy va badiiy tafakkurning asosiy vositasi bo’lib, ijodkor shaxsning Borliq haqidagi o’z tasavvurlarini xayoliy timsollarda modellashtirishini bildiradi. Uning mohiyati taniqli rus olimi Ya. Golosovkerning “Logika mifa” kitobida batafsil izohlab berilgan.

Tarix(shunoslik) - Insonlar jamiyatini diaxronik kesimda o'rganadi - Jahon va turli o'lkalar tarixi, umumbashariy, turli mintaqalar va elatlarga xos siyosiy, ijtimoiy, madaniy taraqqiyot qonuniyatlari bu fanning asosiy mavzusi (predmeti)ni tashkil qiladi. Ma'naviyat sohasiga aloqador fanlar tizimiga kiradi

Uxraviy maqsadlar – oxiratga oid, keng ma'noda, azal va abad olamida o'z qadrini yo'qotmaydigan (Borliq haqiqatiga muvofiq) maqsadlar

Umuminsoniy (ma'naviy) qadriyatlar - ularni biror-bir alohida xalq yaratmaydi, aslida dastlab har bir millat ma'naviy qadriyatlari o'ziga xos tizim shaqlida namoyon bo'ladi, keyinroq har bir xalq, har bir elat o'z tarixiy tajribasi davomida asta-sekin shaqlantirib borgan bunday tizimlar turli elat va millatlarning o'zaro munosabatlari tufayli bir-birini tushunish, barcha xalqlar uchun umumiy bo'lgan jihatlarni tadrijiy anglab borish jarayonida asta-sekin umuminsoniy mohiyat kasb etib boradi. Zotan, milliy ma'naviyatimiz zamirini bizni o'zgalardan ajratib turuvchi mohiyatlar emas, balki birlashtiruvchi omillar tashkil etadi.

Falsafiy tafakkur - murakkab tarkibli tafakkur turlaridan, mantiqiy va evristik tafakkur asosida Borliq haqiqatini modellashtirishga urinish.

Fano – o'tkinchi, muvaqqat holat, insonning moddiy olamdagi holati.

Fuqarolik mas'uliyati – qonun ustivorligini tan olish va har bir shaxsning ijtimoiy hayotni takomillashtirish jarayonida ishtirok etish vazifasini teran his qilish. Ushbu fuqarolik mas'uliyatini to'liq anglab etmas ekanmiz, bizning SHaxs sifatidagi ma'naviy kamolotimiz ham tugallik kasb etmaydi.

“Fozil shahar” – Abu Nasr Forobiy talqinida "Insonlari haqiqiy saodatga erishish yo'lida bir-biriga yordam berish uchun birlashgan shahar". Har bir inson Haq oldidagi mas'uliyatini to'g'ri anglab, kamolot sari o'zi intilar ekan, o'zgalarning ham xuddi shunday intilishiga ko'makdosh bo'lishga astoydil urinsa, natijada "fozil shahar" (jamiyat, millat, mamlakat) vujudga keladi. Ulug' allomaning bu qarashlari bugungi kundagi “fuqarolik jamiyati” tushunchasini mukammal ifodalaydi.

Farosat - voqelikni asliga muvofiq idrok etish, unga to'g'ri munosabat hosil qila bilmoqlik, shu bilan birga voqelik talabiga muvofiq tadbir ishlab chiqib, uni

hayotga tatbiq eta bilishdir. Buning uchun inson, avvalo, o'z holini to'g'ri idrok etishi, ikkinchidan, o'zgani tushunish, o'zgalarning ehtiyoji, xohishi, imkoni haqida to'g'ri tasavvur hosil qila bilishi kerak.

Haqiqat (tuyg'usi) - milliy ma'naviyatimizga xos Oliy ma'naviy qadriyat, inson ruhining Borliq haqiqati bilan uyg'unlashuvining eng yuqori darajasi, inson ma'naviy kamolotining tasavvur qilish mumkin bo'lgan ideal holati.

“Hayvon ruhi” – milliy ma'naviyatimiz an'analarida ruhshunoslik ilmiga oid timsol-tushuncha, tirik mavjudotlar (hayvonlar va insonlar) uchun umumiy bo'lgan erkin harakatlanish va nafs (ya'ni, moddiy mayllar)ga ega bo'lish xususiyati, “quyi olamdan” (Azizuddin Nasafiyning “Zubdatul haqoyiq” risolasi asosida).

Hunarmand-kosib – xususiy mulk egasi bo'lgan mehnatkash toifa vakili, qo'li gul usta. Ijtimoiy vazifasi: sanoat sohasida mustaqil ishlab chiqaruvchi. Bosh ma'naviy fazilati: mahorat. O'tmishda “ahli futuvva” ayni shulardan bo'lgan.

Harbiy mamlakat qurolli kuchlari, ichki ishlar va havfsizlik sohasida xizmat qiluvchilar. Ijtimoiy vazifasi: Millat himoyachisi, tinchlik paytida ham favqulodda holatlarga doimiy jangovar hozirlik saqlash, insonlar hayotiga xavf tug'diruvchi jinoyatlarning oldini olish. Bosh ma'naviy fazilati: fidoiylilik.

Huquqiy tafakkur - murakkab tarkibli tafakkur turlaridan, insonlarning xatti harakatlariga muayyan qonunlar bilan belgilangan huquqiy normalar nuqtai nazaridan yondoshish.

Xalq ijodi – Borliq haqiqatini anglab etish va anglatishning mustaqil yo'li bo'lib, ikki yo'nalishda namoyon bo'ladi 1) **xalq badiiy ijodi**, mumtoz san'at namunalaridan muayyan jihatlariga ko'ra farq qiladi, masalan, xalq ijodi namunalarida an'anaviylik, ijod va ijro yaxlitligi, so'z, harakat va musiqa uyg'unligi yorqin namoyon bo'ladi, bir asar ustozdan shogirdga o'tgan sari sayqal topib boradi, ya'ni ijodiy jarayon davomiylik kasb etib, mualliflik yakka bir shaxs doirasidan tashqari chiqadi; 2) **xalq amaliy san'ati**, xalq ijodining bu turida yaratilgan ashyolar bir paytning o'zida ikki yo'nalishda – ham amaliy (utilitar), ham estetik vazifa bajarishi bilan sof san'at asarlaridan farqlanadi.

Xizmatchi - yollanma mehnat asosida turli xizmatlar bajaruvchi ijtimoiy toifa
Ijtimoiy vazifasi: turli tashkilot va muassasalarda tashkiliy ishlarni amalga
oshirish. Bosh ma'naviy fazilati: Hozirjavoblik.

Evristik tafakkur - asosiy tafakkur turlaridan, ilohiy ilhom, ilmiy va badiiy
ijod jarayonida tamomila yangicha g'oyalar, echimlar, timsol va tasavvurlarning
yaxlit shaqllanishi.

Estetik tafakkur - murakkab tarkibli tafakkur turlaridan, muayyan hayotiy
hodisalarga go'zallik va ichki uyg'unlik talablaridan kelib chiqib munosabatda
bo'lish.

Elshunoslik (Etnografiya) - Ma'naviyat sohasiga aloqador fanlardan bo'lib,
turli xalqlarning urf-odatlar va marosimlari xalq ongidagi asotir tafakkur unsurlari,
an'anaviylik va etiket, xalq ijodi turlari va shaqllari, urf-odatlar va marosimlarning
tarbiyaviy ahamiyati kabi masalalar bu fanning asosiy mavzusi (predmeti)
hisoblanadi.

O'yin – jonli mavjudotlar, (inson va hayvonlar) tabiatiga xos ixtiyoriy harakat
tizimi bo'lib, faol dam olish va hayotiy ehtiyojlarga moslashish usuli. Bola
o'ynaydi, o'yin orqali bola hayotni o'rganadi. Sport, adabiyot va san'atning barcha
turlariga ham ma'lum darajada ana shu tamoyil xos bo'lib, inson zoti ular orqali
“o'ynab turib” jismoniy va ma'naviy kamol topib boradi.

“O'simlik ruhi” – milliy ma'naviyatimiz an'analarida ruhshunoslik ilmiga
oid timsol-tushuncha, barcha biologik mavjudotlar (nabotot, ya'ni o'simliklar,
hayvonot va insonlar) uchun umumiy bo'lgan oziqlanish va o'sish xususiyati,
“quyi olamdan” (Azizuddin Nasafiyning “Zubdatul haqoyiq” risolasi asosida).

Qiymat – har bir narsa-hodisaning iqtisodiy o'lchovlarda ifodalangan
salmog'i.

Qadr – Xoliqi olam irodasi va qudrati bilan yaratilgan har bir mavjudotning
olamdagi o'ziga yarasha o'rni va salmog'i, har bir insonga yaratilishdan ato etilgan
ilohiy ne'mat. Haqiqiy SHaxs darajasiga etishgan inson o'z qadrini, shu bilan birga
yorug' olamdagi barcha ashyo va mavjudotlar qadrini muayyan darajada anglab
etgan, shu asosda jamiyatning faol a'zosiga aylangan inson bo'ladi. "Men Alloh

tomonidan er yuzida xalifa etib yaratilganman", deb o'zlikni anglab etish - o'z qadrini to'g'ri baholashning poydevoridir. O'z qadrini anglab etish barobarida har bir inson o'zga insonlar ham er yuzida xalifa ekanligiga imon keltirib, ularning ham qadrini o'zidan kam bilmaydi. **Qadr** timsol-tushunchasi ma'naviyatga oid bo'lib, uni iqtisod sohasiga tatbiq etilsa, qiymat va bahoga, siyosatda mavqe' va maqomga aylanadi.

Ziyoli - ma'naviyat sohasida etakchi ijtimoiy toifa (san'atkor, olim, muallim), muayyan sohaning oliy toifali mutaxassisi (vrach, muhandis, agronom) Ijtimoiy vazifasi Millat tarbiyasi, ma'naviy qadriyatlarni shaqllantirish, turli sohalarning ilmiy asoslarini ishlab chiqish. Bosh ma'naviy fazilati: Borliq haqiqatini anglash va anglatishga intilish. O'tmishda ahli ilm, darveshlar, ahli hunar shoir va voizlar shu toifaga mansub bo'lganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekistan Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. – B.128.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022 – 2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. // “Xalq so‘zi”, 2022 yil 1 fevral.
3. Mirziyoev Sh. Yangi O‘zbekiston – taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2022.
4. Mirziyoev SH.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. Tom 1. – Toshkent: «O‘zbekiston», 2017. – 592 b.
5. Mirziyoev SH.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. Tom 2. – Toshkent: «O‘zbekiston», 2018. – 508 b.
6. Mirziyoev SH.M. Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. Tom 3. – Toshkent: «O‘zbekiston», 2019. 400 b.
7. Mirziyoev SH. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. Tom 4. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2020. – 454 b.
8. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
9. Axloq-odobga oid hadislar. Toshkent: Fan, 2024.
10. Adilxodjaeva S.M. Globalizatsiya i strategiya gosudarstva. – Toshkent: «TGYUI», 2007. – 132 s.
11. Alimasov V.A. Konfutsiylik va Sharq davlatchiligi. – Toshkent: “Falsafa va huquq” instituti nashriyoti, 2006. – 54 b.
12. Aristotel. Sochineniya. V 4 – x t. T.4. –Moskva: Мыsl, 1983. – 830 s.
13. Aurobindo SHri. Ideal chelovecheskogo edinstva. – Sankt – Peterburg, «MIRRA», 1998. – 460 s.
14. Temur tuzuklari. Toshkent: g‘.g‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1991.
15. Amir Temur va temuriylar darida madaniyat va san‘at. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1996.

16. At-Termiziy, Hadislar. - Toshkent: Sharq yulduzi, 1990. 9-son
17. Abu iso Termiziy. Sahihi Termiziy. Toshkent: gʻ.gʻulom nomidgi adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1993.
18. Ahmedov A.Ahmad Fargʻoniy Muloqot. 1996, № 6, 49-51-betlar.
19. Axloqshunoslik – Toshkent: “Maʼnaviyat”, 2019.
20. Buyuk muhaddislar. Toshkent: Maʼnaviya va maʼrifat markazi, 1998.
21. Globalistika. Mejdunarodnyy mejdissiplinarnyy slovar. –Moskva: Sankt-Peterburg, Nyu-York. Izd. sentr «ELIMA», Izd. sentr «PITER», 2006. – 1160 s.
22. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. – Toshkent: “Sharq”, 2002. (9-16 betlar) – B.720.
23. Dinshunoslik asoslari. - Toshkent: Oʻzbekiston, 2021.
24. Joʻraeva S. Haqiqat manzaralari. – Toshkent: “YAngi asr avlodi”, 2002. – B. 221.
25. Ziyomuxammedov B. Komillikka eltuvchi kitob. “Turon-iqbol nashriyoti”, Toshkent, 2006.
26. Ziyoev H. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. – Toshkent: Sharq, 1998.
27. Yoʻldoshev Q. SHaxs- jamiyat va maʼnaviyat birligi. Muloqot 1996, № 5,18-20.
28. Iskandarov B. Tasavvuf falsafasi. Toshkent: 1995.
29. Imomnazarov N. Milliy maʼnaviyatimizning takomil bosqichlari. – Toshkent: Sharq, 1996.
30. Imom al-Buxoriy. Xadis. – Toshkent: 2022.
31. Islom: bagʻri kenlik va mutassiblik. Toshkent: ToshDU, 1998.
32. Imomnazarov M. Milliy maʼnaviyatimiz asoslari. T.:Oʻzbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, 2006 yil.
33. Imomnazarov M. Milliy maʼnaviyatimiz takomil bosqichlari. – T.: Iqtisod moliya nashriyoti, 2006 yil.
34. Komil maʼnaviyat-mustaqillik tayanch. Toshkent: OʻzR OvaOʻMTV, 1997.

35. Nazarov Q. va boshqalar. Ma'naviyat asosiy tushunchalar izohli lug'ati. "G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi", 2010. – B. 760.
36. Nazarov Q. va boshqalar. Falsafa asoslari. Darslik. – Toshkent: 2018. – B. 380.
37. Nazarov Q. O'zbek falsafasi tarixi. – Toshkent: "Ma'naviyat", 2020.
38. Nazarov Q. Jahon falsafasi qomusi. 1- va 2-jildlar. – Toshkent: "Ma'naviyat", 2023.
39. Ma'naviyat: asosiy atamalar lug'ati. – Toshkent: "Ma'naviyat", 2023.
40. Mansur Otin o'g'li Amir Temurning ma'naviy salohiyati. Muloqot 1996. № 4,20-21-betlar.
41. Mahmudov g'. Jadidchilik va milliy istiqlol. Muloqot 1996 № 1, 44-bet.
42. Maxkamov U. Axloq-odob saboqlari. T. 1994.
43. Mnogolikaya globalizatsiya kulturnoe raznoobrazie v sovremennom mire. Pod. redaksiey P. Bergera, S.Xantingtona. – Moskva: «Aspent press», 2004. – 308 b.
44. Muminov I.M. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. Toshkent: Fan, 1993.
45. Millaev N.M. O'zbek adabiyoti tarixi, 1-kitob Toshkent: O'qituvchi, 1976.
46. Musurmonova O. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996.
47. Mustaqillik va ijtimoiy taraqqiyot. Toshkent: O'zbekiston, 1998.
48. Rahmonqulov H. Huquqiy ong taraqqiyot garovi. Muloqat. 1997, №4.
49. Odilov Q. Ijtimoiy tarbiya va milliy ong. Halq ta'limi, 1997, №5.
50. Odilov Q... Nazarov M., Iqtisodiy Madaniyat haqida Iqtisod va hisobot, 1997 № 9,70-72-betlar.
51. Ortiqov T. Iymon – e'tiqod falsafasi. O'zbekiston matbuoti.1997,№ 5. 6-7-betlar.
52. Oltin meros. Xalq so'zi, 1996 yil 23 aprel.
53. Otamurodov S., Xusanov S. Ma'naviyat asoslari. – Toshkent: 2003.

54. Otamurotov S. Globallashuv va millat. – Toshkent: “YAngi asr avlodi”, 2008. – 202 b.
55. Otamurotov S. Globallashuv va milliy ma’naviy xavfsizlik. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2013.– 456 b.
56. Panarin A.S. «Iskushenie globalizmom». – Moskva: «Infra-M», 2005. – 248 s.
57. Said Murod. Inson ma’naviyat, barkamollik. Fan va turmush. Millatga xos an’analar. Iqtisod va hisobot. 1997 № 9.
58. Salimov T., Maxkamov S. Jahon tarixi. – Toshkent: “Sharq”, 1987.
59. Safo Ochil. Mustaqillik ma’anviyat va tarbiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1997.
60. Semyonov V.F. O‘rta asrlar tarixi. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1973.
61. Sulaymonova F. Sharq va G‘arb. – Toshkent: “Fan”, 2001. – B. 416.
62. Tulenov K.. Qadriyatlar falsafasi. – Toshkent : 1998
63. Tulenov K. Hayot falsafasi. – Toshkent: 1993.
64. To‘xtaev H. Madaniy meros vorisligi. Fan va turmush, 1997. № 1. 8-9-betlar.
65. To‘laganov F. Umuminsoniy va milliy manfaatlar. Fan va turmush. 1996 № 1. 3-5 betlar.
66. Ubaydullaev M.M O‘rta Osiyoda ilk uyg‘onish davri madaniyati. – Toshkent: Fan, 1994.
67. Uvatov U. Muhaddislar imomi. Toshkent:Ma’naviyat va marifat markazi, 1998.
68. Usmonov M. Donishmandlar odob-ahloq haqida. Toshkent: Fan. 1996.
69. Usmon Turon. Turkiy xalqlar mafkurasi. – Toshkent: Cho‘lpon, 1995.
70. Sharq falsafasi tarixidan. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2018.
71. Shoumarov G‘.B. Shoumarov SH.B. Muhabbat va oila. Toshkent: 1994.
72. Shermuhamedov S. Mustaqillik buyuk ne‘mat. – Toshkent: O‘zbekiston, 1997.

73. Xo‘jamuradov I. «Avesto»da ma‘naviyat muammolari. Muloqot. 1996, № 1,59-61-betlar.
74. Falsafa komusiy lugat. – Toshkent: “Sharq”, 2004.
75. Ergashev I. Siyosat falsafasi. – Toshkent: “Akademiya”, 2004. – B.130.
76. Yangi va eng yangi davr G‘arbiy Evropa falsafasi (XVII – XX asrlar). O‘quv qo‘llanma // Yuldoshev S., Usmonov M., Karimov R. Qobulniyozova G., Ro‘zmatova G. Mas‘ul muharrir A. Begmatov. – Toshkent: “Sharq”, 2002. – B. 336.
77. O‘rta asrlar tarixi. – Toshkent: 1990.
78. O‘zbekiston Respublikasi ensiklopediyasi. – Toshkent: Qomuslar Bosh tahririyati, 1997.
79. O‘zbek pedagogikasi tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1997.
80. O‘zbekiston qaramlik va mustaqillik yillarida. – Toshkent: O‘qituvchi. 1996.
81. O‘zbekistonning milliy istiqlol mafkurasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1993.
82. Qadriyatlar va ijtimoiy taraqqiyot. Toshkent: O‘zbekiston. 1997.
83. Qur‘oni Karim. - Toshkent: CHo‘lpon, 1992.
84. Qadriyatlar nima degani. Guliston, 1995.№ 2,49-bet.
85. Qirg‘izboev M. Fuqarolik jamiyati: genezisi, shaqllanishi va rivojlanishi. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2010. – B. 256.
86. G‘arb falsafasi. – Toshkent: “Sharq”, 2005.
87. Haqiqat manzaralari 96 mumtoz faylasuf. – Toshkent: “YAngi asr avlodi”, 2007.
88. Hakimov N. Jo‘raqulov O. Talabalarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash. - Toshkent: Fan, 1998.
89. Hoshimov Q., Nishonova S., Inomova M... Hasanov R. Pedagogika tarixi. Toshkent: O‘zbekiston, 1996.
90. YUldasheva F. Globallashuv va milliy ma‘naviyat. – Andijon: Hayot, 2010. – 210 b.

91. Yusupov E. Ma'naviy qadriyatlar va ularning tarbiyaviy ahamiyati. – Toshkent: 2003.

92. Aminova N.B. Mustaqil O'zbekiston ijtimoiy taraqqiyotida ma'naviyatning o'rni. Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)... diss. avtoreferati. – Toshkent: 2019. – 47 b.

Mundarija

Kirish.....	3-6
1-mavzu: Sharq xalqlari ma'naviyati rivojlanishining retrospektiv asoslari va o'ziga xos xususiyatlari.....	7-33
2-mavzu: Qadimgi turkiy bitiklarda ma'naviyat masalalari.....	34-62
3-mavzu: Qadimgi Sharq va Antik davr falsafiy ta'limotlarining ma'naviyat rivojidagi o'rni.....	63-74
4-mavzu: Ellinizm va Sharq xalqlari ma'naviyati.....	75-89
5-mavzu: O'rta asrlar hind xalqlari ma'naviyati rivojida diniy ta'limotlarning roli.....	90-113
6-mavzu: O'rta asrlar xitoy xalqlari ma'naviyatida Konfutsiy va daosizm ta'limotlarining ahamiyati.....	114-125
7-mavzu: O'rta asr Sharq allomalari va mutafakkirlarining ma'naviy, diniy-axloqiy qarashlari.....	126-164
8-mavzu: Amir Temur va temuriylar davrida ma'naviyat va ma'naviy hayot.....	165-210
9-mavzu: Markaziy Osiyoda XVI-XIX asrlarda ma'naviy hayot.....	211-231
10-mavzu: Jadidchilik harakatida ma'naviyat va ma'rifat g'oyalari.....	232-262
11-mavzu: O'rta asr G'arb mamlakatlaridagi xristianlik va ma'naviy jarayonlarning rivojlanish xususiyatlari.....	263-280
12-mavzu: Evropa uyg'onish davri ma'naviyati.....	281-299
13-mavzu: XVII asr fransuz ma'rifatparvarligi va ma'naviyat rivoji.....	300-310
14-mavzu: Sharq va G'arb madaniy-ma'naviy aloqalarining ijtimoiy-tarixiy bosqichlari.....	311-322
15-mavzu: Buyuk Ipak yo'lining ma'naviy-ma'rifiy munosabatlardagi o'rni.....	323-338
Glossariy.....	339-360
Foydalanilgan adabiyotlar:.....	361-366

G'affarova Gulchehra G'ulamjanovna
Qandov Bahodir Mirzaevich

SHARQ VA G'ARB MA'NAVIYATI
darslik